

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL
ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK

KERÉNYI KÁROLY és KOSZÓ JÁNOS

LIII. ÉVFOLYAM

BUDAPEST, 1929.

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA.

A Budapesti Philologiai Társaság 1929-ben.

Tiszteleti tagok:

Berzeviczy Albert a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, Budapest.
Burány Gergely csornai prépost, Csorna.
Chatzidakis N. György ny. egyetemi tanár, Athén.
Dörpfeld Vilmos ny. egyetemi tanár, München.
Fináczy Ernő egyetemi tanár, Budapest
Heisenberg Agoston egyetemi tanár, München.
Kornis Gyula államtitkár, egyetemi tanár, Budapest.
Négyesy László egyetemi tanár, Budapest.
XI. Pius pápa, *Raffi Achille* a vatikáni könyvtár volt prefektusa, Róma.
Ruszt József udvari tanácsos, Budapest.
Sir Stein Aurél, archaeologiai felügyelő, London.
Szász Károly volt képviselőházi elnök, Budapest.
Szinnyei József ny. egyet. tanár, a Magy. Tud. Akad. főkönyvtár., Bpest.
Takács Menyhért jászói prépost, Jászó.
Wilhelm Adolf egyetemi tanár, Bécs.

A Társaság tisztviselői:

Elnök: *Némethy Géza*.
 Alelnökök: *Bleyer Jakab* és *Császár Elemér*.
 Elsőtitkár: *Vayer Lajos*.
 Másodtitkárok: *Egry Gyula* és *Schwartz Elemér*.
 Pénztáros: *Császár Ernő*.
 Szerkesztők: *Kerényi Károly* és *Koszó János*.

Választmányi tagok:

Budapestiek:

<i>Alszegehy Zsolt</i>	<i>Gombocz Zoltán</i>	<i>Kemenes Illés</i>	<i>Pintér Jenő</i>
<i>Balogh József</i>	<i>Gyulai Agost</i>	<i>Kuzsinszky Bálint</i>	<i>Pröhle Vilmos</i>
<i>Baros Gyula</i>	<i>Heinlein István</i>	<i>Melich János</i>	<i>Pukánszky Béla</i>
<i>Binder Jenő</i>	<i>Hittrich Ödön</i>	<i>Moravcsik Gyula</i>	<i>Szidarovszky János</i>
<i>Eckhardt Sándor</i>	<i>Hóman Bálint</i>	<i>Papp Ferenc</i>	<i>Szinnyei Ferenc</i>
<i>Finály Gábor</i>	<i>Hornyánszky Gy.</i>	<i>Pauler Ákos</i>	<i>Vári Rezső</i>
<i>Friml Aladár</i>	<i>Jirka Alajos</i>	<i>Petz Gedeon</i>	<i>Wagner József</i>
<i>Garda Samu</i>			<i>Zlinszky Aladár</i>

Vidékiek:

<i>Alföldi András</i>	<i>Gálos Rezső</i>	<i>Lajti István</i>	<i>Schmidt Henrik</i>
<i>Birkás Géza</i>	<i>Gulyás József</i>	<i>Láng Nándor</i>	<i>Thienemann T.</i>
<i>Csengery János</i>	<i>Gyomlay Gyula</i>	<i>Marót Károly</i>	<i>Tolnai Vilmos</i>
<i>Darkó Jenő</i>	<i>Huszt József</i>	<i>Módi Mihály</i>	<i>Victorisz József</i>
<i>Dézsi Lajos</i>	<i>Kastner Jenő</i>	<i>Pap Károly</i>	<i>Werner Adolf</i>
<i>Dóczi Imre</i>	<i>Kmoskó Mihály</i>	<i>Prácsér Albert</i>	<i>Zolnai Béla</i>
<i>Erdélyi Pál</i>	<i>Kristóf György</i>	<i>Rác Lajos</i>	<i>Zoltvány Irén</i>
<i>Förster Aurél</i>			<i>Zsigmond Ferenc</i>

Az Egyetemes Philologiai Közlöny dolgozótársai 1929-ben:

<i>Alföldi András</i>	<i>Fray Jenő</i>	<i>Marót Károly</i>	<i>Schröder Imre</i>
<i>Balogh József</i>	<i>Häckel Ernő</i>	<i>Máthé Elek</i>	<i>Szidarovszky János</i>
<i>Bárczy Géza</i>	<i>Heisenberg A.</i>	<i>Moravcsik Gyula</i>	<i>Techert Margit</i>
<i>Bittenbinder M.</i>	<i>Kerényi Károly</i>	<i>Muráti Frigyes</i>	<i>Timár Kálmán</i>
<i>Boda István</i>	<i>Kerényi Károlyné</i>	<i>Nagy Ferenc</i>	<i>Tolnai Vilmos</i>
<i>Eckhardt Sándor</i>	<i>Koszó János</i>	<i>M. Poll Katalin</i>	<i>Treml Lajos</i>
<i>Erdélyi Lajos</i>	<i>Kövendi Dénes</i>	<i>Ország László</i>	<i>Vayer Lajos</i>
<i>Förster Aurél</i>	<i>Lux Gyula</i>	<i>Petrich Béla</i>	<i>Wagner József</i>
			<i>Waldapfel József</i>

TARTALOM.

I. ÉRTEKEZÉSEK.

	Lap
<i>A. A.: A gót mozgalom és Dácia feladása</i>	161
<i>Boda István: Arany János „különös természete“</i>	13, 100
<i>Eckhardt Sándor: Középkori természetszemlélet a magyar költészetben</i>	81
<i>Heisenberg, August: Das Wesen der byzantinischen Kultur und ihre Bedeutung für die Gegenwart</i>	1
<i>Techert Margit: Iráni vallásos elemek a plotinoszi psyche fogalmában</i>	65

II. HAZAI IRODALOM.

<i>Szt. Benedek-Emlékkönyv. Balogh József</i>	117
<i>Bessenyei György: Hunyadi. Eckhardt Sándor</i>	119
<i>Csengery J.: Pindaros. Kövendi Dénes</i>	109
<i>Darkó Jenő: Gróf Széchenyi István görög tanulmányai. Máthé Elek</i>	189
<i>Darkó Jenő: Tisza István ethikai eszméi. Máthé Elek</i>	190
<i>Eckhardt Sándor: Ujfrancia leírónyelvtan. Bárczy Géza</i>	120
<i>Farkas Gyula: Mécs László. L. M.</i>	205
<i>Zu Béla Kelemens grossem Wörterbuch. E. Häckel</i>	202
<i>Gróf Klebelsberg Kuno: Küzdelmek könyve. Bittenbinder Miklós</i>	26
<i>Mező Ferenc: Az olympiai játékok története. Wagner József</i>	191
<i>Mitrovics Gyula: Kazinczy Ferenc esztétikai törekvései. Bittenbinder Miklós</i>	207
<i>Módi Mihály: Herondas. Fray Jenő</i>	114
<i>Szinnyei Ferenc: Novella- és regényirodalmunk az abszolutizmus korának elején. Országh L.</i>	205
<i>Zolnai Béla: Körmondat és tiráda. Országh L.</i>	206

III. KÜLFÖLDI IRODALOM.

<i>Alexander of Macedon. K.</i>	30
<i>Aronstein: Das engl. Renaissancedrama. Országh L.</i>	135
<i>Bartels: Gesch. d. deutschen Lit. III. K.</i>	230
<i>Beyersdorff: Phil. v. Zesens bibl. Romane. K. J.</i>	227
<i>Bieber: Der Kampf um die Tradition. F. I.</i>	36
<i>Bielschowsky—Linden: Goethe. —ó —s</i>	34
<i>Brockhaus, Der grosse. K.</i>	235
<i>Cerny: Die deutsche Dichtung. F. I.</i>	28
<i>Clivio: Lessing u. d. Problem d. Tragödie. —ó —s</i>	228
<i>Dölger: Der Kodikellos des Christodulos in Palermo. Moravcsik Gyula</i>	127
<i>Dölger: Beiträge zur Gesch. d. byzantin. Finanzverwaltung. Moravcsik Gyula</i>	130

Eloesser: Die deutsche Lit. vom Barock bis zur Gegenwart.	Lap
—ó —s.	232
Engel: Was bleibt? <i>Koszó János</i>	28
English Authors. —ó —s.	220
Ermatinger: Barock u. Rokoko. —ó —s.	32
Ermatinger: Krisen und Probleme. —ch —s.	218
Gerstenberg: The Foundations of English Character. —ó —s.	221
Heilige u. Helden des Mittelalters. <i>K. J.</i>	30
Heinrich, Der grüne —. <i>K.</i>	37
Hettner, Gesch. d. deutschen Lit. i. 18. Jh. —ó —s.	33
Heusler: Nibelungensage u. Nibelungenlied. <i>K.</i>	224
Hirt, Hermann: Indogermanische Grammatik. <i>Szidarovszky János</i>	208
Hohenstein: Goethe. —ó —s.	229
Jachmann: Die Originalität der röm. Lit. <i>Schröder Imre</i>	131
Kainz: Gesch. d. deutschen Lit. —ó —s.	29
Klemperer: Die moderne französ. Lyrik. <i>K. J.</i>	222
Klemperer: Idealist. Literaturgesch. <i>K. J.</i>	223
Lyrik, Jungdeutsche —. —ó —s.	37
Mann, Thomas: Zwei Festreden. <i>Koszó János</i>	233
Mornet, D.: Hist. de la clarté française. <i>Eckhardt Sándor</i>	136
Neidhart v. Reuenthal: Gedichte. —ó —s.	31
Neubert: Goethe u. sein Kreis. —ó —s.	34
Neumann: Burckhardt. <i>K. J.</i>	36
Preisendanz: Papyri Graecae Magicae. <i>Kerényi Károly</i>	124
The Robinson Reader. <i>Koszó János</i>	220
Roemer: Die Homerexegeese Aristarchs. <i>Förster Aurél</i>	123
Rosenhagen—Salomon: Aus altdeutscher Zeit. <i>K. J.</i>	225
Schroeder: Euripidis cantica. <i>Kerényi Károly</i>	124
Schneider: German. Heldensage. <i>Koszó János</i>	223
Schücking: Die Familie im Puritanismus. <i>Országh L.</i>	226
Schwedtke—Salewsky: Die bildende Kunst im neusprachlichen Unterricht. <i>Országh L.</i>	221
Spoerri: Präludium zur Poesie. <i>Koszó János</i>	231
Stolz—Schmalz: Lat. Grammatik. <i>Vayer Lajos</i>	216
Strohmeyer: Methodik des neusprachlichen Unterrichts. <i>Koszó János</i>	219
Studi Rumeni. <i>Tremi Lajos</i>	138
Sturm und Drang. <i>K.</i>	34
Viëtor: Probleme d. deutschen Barockliteratur. —ó —s.	32
Wallach: Das abendländische Gemeinschaftsbewusstsein im Mittelalter. <i>Koszó János</i>	29
Walker: Der Monolog im höf. Epos. <i>K.</i>	31
Walzel: Die deutsche Lit. von Goethes Tod bis zur Gegenwart. —ó —s.	231
Weinreich: Studien zu Martial. <i>Nagy Ferenc</i>	133
Wiegand: Gesch. d. deutschen Dichtung. —ó —s.	229
Willige: Der Kämpfer des Geistes. <i>K.</i>	228
Worringer: Griechentum und Gotik. <i>Koszó János</i>	218
Ziesemer: Die Lit. des Deutschen Ordens in Preussen. —ó —s.	224
A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TARS. LIV. RENDES KÖZ- GYÜLÉSE	38

IV. VEGYES.

Beküldött könyvek	152,	244
Häckel, E.: Zu Béla Kelemens grossem Wörterbuch		241
Lux Gyula: Ragozás a német nyelvtanításban		62

<i>Marót Károly: Addenda recentiora ad „Homerus Comparatus“</i>	Lap
II., III.	45, 139
Nyelvatlasz, Magyar —.	151
Szövetségi Évkönyv	243
<i>Timár Kálmán: Kreskay ismertetlen latin verse</i>	60
<i>Timár Kálmán: Heigl Ámbrus</i>	236
<i>Tolnai Vilmos: Árva gerlice</i>	236
Újabb külf. vélemények	44, 151, 152, 244
<i>Waldapfel József: Ovidius Amoresének magy. fordítása</i>	144
<i>Waldapfel József: Basiliskus és szalamandra</i>	241

INHALT.

	Seite
A. A.: Die Gotenbewegung und die Preisgabe Daciens	161
Boda, St.: Die „absonderliche Natur“ des Joh. Arany. (Schluss.) 13,	100
Eckhardt, A.: Mittelalterliche Naturanschauung in der ung. Dich-	
tung	81
Heisenberg, Aug.: Das Wesen der byzantinischen Kultur und ihre	
Bedeutung für die Gegenwart	1
Techert, M.: Iranische religiöse Elemente im plotinischen Psyche-	
begriff	65

BUCHBESPRECHUNGEN.

Ausländische Literatur	28, 123, 208
Vaterländische Literatur	26, 109, 189

VARIA.

Häckel, E.: Zu Béla Kelemens Wörterbuch	241
Lux, J.: Die Beugung im deutschen Sprachunterricht	62
Marót, K.: Addenda recentiora ad „Homerus Comparatus“ ..	45, 139
Timár, K.: Kreskays unbekannte latein. Dichtung	60
Timár, K.: A. Heigl	236
Tolnai, W.: Die verwaiste Turteltaube	236
Waldapfel, J.: Ung. Übersetzung von Ovidii Amores. (1819.)	144
Waldapfel, J.: Basilisk und Salamander	241

TÁRGYMUTATÓ.

I. Klasszika-filologia.

Ammianus 177 kk.
Antipatros 133.
Aphrodite 77.
Aristarchos 123.
Aristoteles: Politika 46. Rhet. 192.
Asklepiades 132.

bizánci kultúra 1 kk.
bizánci pénzügy-igazgatás 130 k.
byzantinológiai kongresszus 152 k.

Catullus 132.
Christodulos 127 kk.
Claudius császár 168 kk.
Commodus császár 80.

Dácia feladása 161 kk.
Demeter 48.
Dexippos 162 kk.
diadalív 158.

Empedokles 75.
Ἐπαύλια 51 kk.
epigramma 133 kk.
Epikuros 133.
ethikai eszmék 190.
Euripides 124.
Eutropius 178 kk.

flexio 211 k.
fonetika 209 kk.

Gallienus császár 162.
gót mozgalom 161 kk.
görögországi utazás 189.
görög regény 44, 152.

hangsúly 213 kk.
Herakleitos 74.
Herodotos 193.
Heronidas 114 kk.
Hieronymus 178 kk.
Historia Augusta 161 kk.
Homeros 45 kk., 139 kk.

iráni vallásos elemek 65 kk.

Jordanes 164 kk.

κόσμος—πόλις 156.

Laonikos-kiadás 151.
liber spectaculorum 133 k.
Lucretius 133.

mágikus papyrusok 124 kk.
Martialis 133 kk.
Mithras 80.

olympiai játékok 191 kk.
Ovidius: Amores 144 kk.

Pandora 78.
particula-elmélet 211.
pes 211.
Pindaros 109 kk.
Platon 75 kk.
Plautus 132.
Plotinos 65 kk.
προσκύνησις 134.
psyche 65 kk.

Reitzenstein 65 kk.

Sappho 132.
stilisztika 217 k.
στρωτός 210.
Synkellos 163 kk.
syntaxis 216 k.
Széchenyi István 189.
szóösszetétel 213.

Terentius 132.
Tisza István 190.

ünnepek 155.

Vergilius 133.

Zonaras 162 kk.
Zosimos 163 kk.

II. Modern filologia.

Ady 108, 109.
A képmutogató 106.
Amores magy. fordítása 144 s köv.
A walesi bárdok 25.
Az egri leány 19.
Az ünneprontók 101.
Agnes asszony 16, 20, 21, 22, 103,
108.

VIII

- Arva fiú 23.
áspis 88.
- Balassi 85, 90, 91, 93 s köv., 241
s köv.
baziliskus 86—88, 241.
Belinskij 39.
Berzsenyi 40.
Bessenyei 119—120.
Bor vitéz 24, 108,
Buda halála 14.
- Dickens 28.
Dilthey 64.
- Endre királyfi 100.
Entwicklungsroman 37.
Éjféli párbaj 101.
- Faust 35.
fonetika 248.
főnix 89.
- gerlice 93—99, 236—240.
Goethe 32, 34, 35, 36, 229, 230, 231,
233.
Gotik 218, 219.
gótok 161 s köv.
Gottfried 31.
Gragger 39, 98.
Greguss 20, 21, 23, 25.
gyémánt 92.
Gyöngyösi 255.
- Haller Hármass Istóriája 30
Hamis tanú 18, 19.
Hartmann 31.
Hatvani 23.
hattyú 91.
Hidavatás 101, 108.
- idealistische Literaturgesch. 223.
indogermán 208 s köv.
- Kazinczy 207.
Kreskay 60.
krokodilus 89.
- Lessing 228, 229, 255.
- Mann, Th. 233—234.
Meyer, C. F. 235.
Méh románc 15.
Montaigne 137, 157.
- Nagy Károly 30.
Nagy Ottó 30.
Nibelungen 224.
nyelvatlasz 150—151.
nyelvtan 61—64, 120—122.
nyelvtanítás (modern) 219, 220.
- Ossian 39.
V. László 22.
- párduc 88.
páva 91.
Pelbárt 82, 85, 87, 88, 91, 94.
pelikán 82—86.
Petőfi 108—109.
Petrarca 90.
Physiologus 81—99.
- ragozás 61—64.
Rákóczi 18.
Renaissancedrama 135.
retorikai oktatás 137.
Reviczky 108.
Rousseau 244, 250.
Rozgonyiné 18.
- Schiller 32, 34.
Spengler 234.
szalamandra 90, 241.
Szent Márton 40.
Szondi két apródja 24.
szótár 159, 202—204, 254.
Szőke Panni 16.
- Taine 39.
Temesvári Pelbárt 82, 85, 87, 88,
91, 94.
Tengerihántás 100—101, 108.
Tetemrehívás 103—105.
természetszemlélet 81.
Toldi szerelme 14, 17.
Török Bálint 19, 108.
- unicornis 89.
- Vajda 108.
Varró lányok 14, 24.
Vörös Rébék 102, 108.
- Wolfram 31.
- Zách Klára 24.

DAS WESEN DER BYZANTINISCHEN KULTUR UND IHRE BEDEUTUNG FÜR DIE GEGENWART.¹

Wenn die Kreuzfahrer Donau abwärts zum Heiligen Lande zogen, trieb sie die Hoffnung, das Grab des Herrn aus den Händen der Ungläubigen zu befreien. Ihre Sehnsucht wurde beflügelt durch den Wunsch, die Wunder des Orients mit Augen zu schauen. Als Kaiser Barbarossa und die Seinen vor den Toren von Konstantinopel standen und die Hunderte der mächtigen Türme ihnen entgegenstarrten, als die goldstrahlenden Kuppeln der Kirchen sich vor ihnen in den Wellen des Marmarameeres spiegelten, liess ihre Phantasie sie nicht daran zweifeln, dass der Orient sie bereits aufgenommen habe. In Wahrheit lag der Orient jenseits des Meeres, sie weilten im Lande der Griechen.

Aber diese Vorstellung des römisch-katholischen Mittelalters, dass Konstantinopel und das Reich von Byzanz zum Orient gehörten, hat das historische Denken bis in die Neuzeit hinein beherrscht und sich noch vertieft, seitdem das wirklich orientalische Volk der Türken als Nachfolger der Byzantiner Herr von Konstantinopel geworden war. Noch Voltaire und Montesquieu und ihre Zeitgenossen rechneten Byzanz und seine Kultur zum Orient. Ihre rationalistische Beurteilung aller Geschichte fragte nicht nach Entwicklung. Sie besaßen von der byzantinischen Kultur ein ebenso fest umrissenes Bild wie eine durchaus einheitliche Auffassung von der Antike. Dieses Bild prüften sie im Spiegel ihrer Ideologie, das so entstehende Zerrbild des Byzantinismus überschütteten sie mit zorniger Verachtung und sprachen von der Barbarei des Orients. Seitdem hat das Jahrhundert entwicklungsgeschichtlicher Betrachtungsweise uns schärfer sehen gelehrt, und wenn auch die Zukunft vielleicht wieder stärker nach dem Absoluten fragt, so ist doch die Gefahr des schematischen oder gar oberflächlichen Urteils noch für lange Zeit gebannt.

Zwei Jahre bezeichnen Anfang und Ende der byzantinischen Kultur: das Jahr 328, in dem Kaiser Konstantin den

¹ Vortrag, gehalten am 24. April 1928 in der Philologischen Gesellschaft in Budapest. Die Form des Vortrages ist auch für den Druck beibehalten worden.

Grundstein zu dem Mauerring der Stadt seines Namens legte, und das Jahr 1453, da die siegreichen Osmanen diese Mauern in Trümmer stürzten und ihren Einzug in die ewige Stadt hielten. Ist wirklich, wie es so oft behauptet wurde, in diesem Jahrtausend die Kultur der Stadt und ihres Reiches stets dieselbe und starr und unveränderlich die gleiche geblieben? Die historische Forschung hat dieser Konstruktion ein Ende gemacht. Wir wissen heute, dass die byzantinische Kultur in jedem Jahrhundert anders und in immer neuen Formen und Bildern sich entfaltete, die in ihrer Mannigfaltigkeit unaufhörlich unsere Aufmerksamkeit wachrufen und festhalten. Die Tatsache freilich, dass diese Kultur sich niemals revolutionär entwickelt hat, sondern in ihrem Kern stets konservativ geblieben ist, hat auch tiefere Kenntnis der Geschichte nicht erschüttern können. Worauf beruht es, dass bei aller äusseren Mannigfaltigkeit die Kultur von Byzanz doch den Charakter einer einheitlichen Entwicklung trägt? Die Antwort lässt sofort die Grundlagen der byzantinischen Kultur erkennen: im Grunde darauf, dass tausend Jahre hindurch drei Pfeiler dieser Kultur unverrückt dieselben geblieben sind und auch ihr Kräfteverhältnis sich nicht wesentlich verschoben hat, römischer Staat, griechische Nationalität und eine Summe von Gedanken und Anschauungen des Orients.

Die stärkste Grundlage der byzantinischen Kultur war das Griechentum. Das Reich von Byzanz umfasste zwei Ländermassen, die das ägäische Meer nicht trennt, sondern verbindet, Kleinasien und die Balkanhalbinsel. Heute behauptet das Griechentum nur noch den Süden der Balkanhalbinsel und die umliegenden Inseln. Als aber Konstantin seine neue Hauptstadt auf dem Boden der alten griechischen Kolonie Byzantion am Marmarameer gründete, legte er sie mitten in das Zentrum der griechischen Nation. Denn Kleinasien war damals wie die südliche Balkanhalbinsel, ein griechisches Land, seine Bewohner sprachen bis an die Grenzen Armeniens und Persiens die griechische Sprache und fühlten sich als Angehörige der griechischen Nation. In vergangenen Tagen, bevor Alexander der Grosse seinen Siegeszug nach dem Orient antrat und das Griechentum aus der Enge der Heimat hinausführte, hatten noch andere Völker und andere Sprachen in Kleinasien gelebt, Phryger und Lyder und Karer. Aber in den Jahrhunderten nach der Zeit des grossen Königs hatten diese Völker allmählich griechische Sprache und griechische Kultur in sich aufgenommen, sodass ein halbes Jahrtausend später, als Konstantin seine neue Hauptstadt gründete, zwar die alten Sprachen noch lebten, aber Kleinasien im ganzen hellenisiert, d. h. ein griechisches Land geworden war. In Syrien und Ägypten war der Gang der Geschichte ein anderer gewesen. Auch hier hatte seit Alexander dem Grossen der Hellenismus die Herrschaft gewonnen, aber das einheimische syrische und ägyptische Volkstum war niemals

im Griechentum untergegangen, Sprache und Nationalbewusstsein der Eingeborenen hatten sich behauptet. Daher welkte die Blüte griechischer Kultur in diesen Ländern wieder dahin, sobald die Araber ihren Einzug hielten. Kleinasien dagegen war inzwischen bis in seine Tiefen hinein ein hellenistisches Land geworden, alle arabischen Eroberungen, die auch ihm nicht erspart blieben, gingen an seinem Wesen vorüber, ohne tiefere Spuren zu hinterlassen. Erst das Eindringen der Türken seit dem 11. Jahrhundert machte der griechischen Kultur in Kleinasien den Boden streitig und brachte sie schliesslich zum Erliegen. Aber länger als ein halbes Jahrtausend, die eigentlich grosse und schöpferische Zeit der byzantinischen Kultur, ist Kleinasien, der Kern des Reiches, ein griechisches Land gewesen. Die gleiche Suprematie hatte das Griechentum auf der Balkanhalbinsel bewiesen. Hier waren seit dem siebenten Jahrhundert immer dichter slavische Stämme sesshaft geworden, vor allem im Norden und im Peloponnes. Aber drei Jahrhunderte später sehen wir die Slaven überall da, wo sie unter Griechen wohnten, hellenisiert und für die byzantinische Kultur gewonnen. Nur auf römischem Kolonialboden, im Lande der Thraker und Illyrer, haben sie ihre nationale Eigenart behauptet und slavische Staaten gegründet.

In politischer Beziehung aber ist die Kultur des byzantinischen Reiches römisch. Es ist der römische Staatsgedanke, das Imperium Romanum, das hier im Osten, getragen vom griechischen Volkstum, bis an das Ende des Mittelalters fortgelebt hat. Konstantin war ein römischer Kaiser, Griechenland und Kleinasien waren römische Provinzen, die Gedanken römischer Staatsverwaltung sind in diesen Ländern niemals erloschen, ihre Schöpfungen niemals durch grundsätzlich andere Institutionen ersetzt worden, Konstantinopel wurde als eine zweite, als die νέα Πόλις gegründet, in ihrer gesamten Anlage sollte sie nach dem Wunsche Konstantins ein Abbild der alten Kaiserstadt werden. Palast und Senat, alle städtischen Einrichtungen der Stadt am Tiber, die für das Weltreich bedeutungsvoll geworden waren, wurden am Bosphorus wiederholt. Das ganze Mittelalter hindurch hat sich Konstantinopel als die jüngere Schwester der alten Kaiserstadt des Westens gefühlt und noch heute trägt der orthodoxe Patriarch den stolzen Titel Οικουμενικός πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως νέης Πόλις. Die Amtssprache auch der östlichen Hälfte des Reiches ist noch länger als zwei Jahrhunderte nach der Gründung der Stadt das Lateinische geblieben. Ein echt römischer Gedanke war es auch, dass das Christentum die Staatsreligion wurde mit der ganzen Ausschliesslichkeit und grundsätzlichen Alleinherrschaft einer staatlichen Institution. Der Name Hellenen sogar ging dem Volke dieses Reiches als Bezeichnung der Nation verloren, Hellenen hiessen die Heiden, die von der christlichen Staatsreligion bis zum Untergange verfolgt wurden. Die griechisch sprechenden, christ-

lich gewordenen Bewohner des Reiches nannten sich Römer, griechisch Romäer, und noch bis in das 19. Jahrhundert hinein sagte der griechische Bauer in Kleinasien, wenn man ihn nach seiner Nationalität fragte: εἶμαι Ῥωμαῖός, ich bin ein Grieche und ein Christ.

Die hellenische Antike versank für das Volk des byzantinischen Reiches, insbesondere für sein politisches Denken, in Vergessenheit. Die Linie der staatlichen Entwicklung ging für alle politisch denkenden Köpfe des byzantinischen Mittelalters zurück zu Justinian, Konstantin, Diokletian, Trajan, Augustus und Caesar; in der Vorrede zu seinem Buche über die Themen hat der Kaiser Konstantinos VII. Porphyrogenetos diesem Gedanken in würdigen Worten Ausdruck gegeben. Das Bewusstsein von der Grösse der römischen Ahnen und der Verbundenheit mit ihnen ist den byzantinischen Kaisern ein lebensdiger Besitz und vielen ein hell tönendes Leitmotiv ihrer Politik gewesen. Sie haben niemals das Kaisertum des Abendlandes als gleichberechtigt anerkannt, mit Verachtung spricht der höfische Geschichtschreiber Kinnamos von den sogenannten Imperatoren des Westens, die würdelos zu Fuss dem reitenden Papste Stallknechtsdienste leisteten. Immer wieder haben grosse und ehrgeizige Kaiser von der Wiederherstellung des den Osten und den Westen Europas umfassenden Imperium romanum geträumt, selbst nach der Eroberung von Konstantinopel durch die Lateiner lebt dieser Gedanke am Kaiserhofe von Nikaia fort. Kein Weg führte aus Byzanz zu den politischen Mächten des alten Griechenlands zurück. Alexanders des Grossen Gestalt war in der Dämmerung der Sage verblasst, von der Demokratie vollends der antiken Stadtrepubliken war das politische Denken der Byzantiner durch eine Kluft getrennt, die auch die Rhetorik nicht zu überbrücken versuchte. Es war eine Verleugnung aller byzantinischen Traditionen, wenn am Anfang des 19. Jahrhunderts die Griechen ihren neuen Staat auf den Prinzipien antiker Demokratie errichteten. Für die schweren Erschütterungen, die den neugriechischen Staat seit seinem Bestehen heimgesucht haben, liegt eine der stärksten Ursachen in dem bis heute noch nicht gelösten Widerstreit zwischen altgriechischen politischen Gedanken und byzantinischer Überlieferung.

So bewahrte im Osten das römische Reich griechischer Nation die Tradition des Imperium romanum in einem anderen und lebendigeren Sinn als im Westen das römische Reich deutscher Nation: hier eine grandiose Idee von betörendem Glanze und ein verhängnisvoller Anspruch, im Osten in ununterbrochener Entwicklung eine tiefe und lebensvolle Verwirklichung.

Aber Griechentum und römischer Staatsgedanke erschöpfen nicht das Wesen der byzantinischen Kultur. Wir finden andere Elemente, die sich aus diesen beiden Wurzeln nicht

erklären lassen. Von vornherein wird man ihren Ursprung im Orient suchen. Aber was ist orientalisch in der Kultur von Byzanz? Das lässt sich am deutlichsten an ihren Unterschieden von der antiken Kultur in Hellas und Rom erkennen. Zunächst drängt sich freilich wieder eine Parallele auf. In einer einzigen Hauptstadt war im Römerreich wie im Reiche der Byzantiner alles politische, wirtschaftliche, geistige Leben konzentriert. Aber in Rom herrschte ein Senat, der *cives Romanus* war der Träger der politischen Macht, und auch in der Monarchie war der Kaiser der *princeps senatus* und war *imperator* nicht auf Grund einer ausserhalb des Staates thronenden Idee, sondern aus eigenem Recht und vor allem durch den Willen der Armee. Bis in das Zeitalter Konstantins, in mancher Beziehung bis zur Justinianischen Zeit ist das so geblieben. Im Mittelalter aber, der eigentlich byzantinischen Zeit, gab es keinen Konsul mehr, der Senat hatte sich zum Staatsrat umgewandelt, den die vom Kaiser ernannten höchsten Staatsbeamten bildeten. Die Reste städtischer Freiheit waren im Nika-Aufstande zugrunde gegangen. Der Kaiser verdankte seine Macht oft noch dem Willen der Armee, häufiger dem Legitimitätsgedanken. Von besonderer Bedeutung aber wurde es, dass seine Stellung jetzt von einer religiösen Weihe umgeben war. Er war der von Gott behütete Kaiser, der Gesalbte des Herrn. Er war der Stellvertreter Gottes auf Erden, dessen Lebensweise das ganze Jahr hindurch von einem Zeremoniell geregelt wurde, das an das irdische Leben Christi erinnern sollte. Am Palmsonntag hielt der Kaiser einen feierlichen Umzug durch die Höfe und Hallen des Palastes zur Erinnerung an den Einzug Jesu in Jerusalem; am Gründonnerstag Abend versammelten sich zwölf Greise aus der Stadt in der Residenz, denen der Kaiser die Füße wusch, wie Christus seinen Jüngern, an den katholischen Höfen des Abendlandes hat diese von Byzanz übernommene Zeremonie bis in die Neuzeit fortgelebt. Ein geistliches Amt von Bedeutung war mit der Kaiserwürde nicht verbunden, der Kaiser übte keine religiösen Funktionen aus, aber er war das Oberhaupt der orthodoxen Kirche. Die höchsten geistlichen Würdenträger waren seine Beamten, der Patriarch wurde zwar von den Bischöfen gewählt, aber vom Kaiser vorgeschlagen und bestätigt. Diese enge Verbindung zwischen der geistlichen und der politischen Gewalt in der Person des Kaisers, diese in manchem Sinne theokratische Stellung des Herrschers hat in der römischen Monarchie kein Vorbild. Wir müssen die Blicke nach dem Orient, an die Höfe der Inder, Meder, Perser richten, um dort die Parallelen zu finden. Ein Schauspiel von orientalischer Prachtentfaltung waren besonders die feierlichen Audienzen. In strenger Rangordnung waren die Hofbeamten aufgestellt, ausgezeichnet und unterschieden durch die Abzeichen und die Farbe ihrer Uniformen, die sie bei feierlichen Gelegenheiten tragen mussten. Sobald der Vorhang sich

öffnete, der den prachtvollen Audienzsaal teilte, sah man die kaiserliche Majestät in unbeweglicher Würde auf dem Throne sitzen, der von einer unterirdischen Mechanik langsam in die Höhe gehoben wurde, während die Orgel spielte und die ehernen Löwen zur Seite des Thrones brüllten und auf einer silbernen Platane hunderte von Vögeln ihre metallenen Stimmen ertönen liessen. Dann folgte ein Gespräch zwischen dem Kaiser und dem Gesandten in formelhaften feierlichen Fragen und Antworten, bis der Vorhang sich wieder schloss. Die abendländischen Bischöfe und Ritter, die Zeugen solchen Schauspielers wurden, zweifelten nicht daran, im Orient zu sein, sie hätten in der Tat an den Höfen der Chalifen und anderer Herrscher des Ostens ähnliche prunkvolle Szenen erleben können. Dem Hofzeremoniell des byzantinischen Mittelalters gehört auch das feierliche Schauspiel der Prokypsis an. Am Weihnachtsabend und am Vorabend von Epiphania sah man im Hofe des Kaiserpalastes eine hohe Bühne errichtet. In einem Kranze von Lichtern, die unsichtbare Trägern hielten, zeigte sich der Kaiser im feierlichen Ornat, zuweilen mit seiner Familie. Musik ertönte, Lieder wurden gesungen und Gedichte vorgetragen, in denen der Kaiser als die Sonne, als das Licht, das der Welt erschienen, verherrlicht wurde; von Manuel Holobolos sind uns solche Gedichte, fein ziselirte Stücke prunkvoller höfischer Rhetorik, noch erhalten. Für diese Zeremonien gab es in Hellas und Rom keine Vorläufer. Es ist der alte Helioskult der Kaiserzeit, hier mit dem Glanz von Bethlehem vereinigt, die Verkörperung der ursprünglich dem Orient eigenen absoluten Herrschergewalt göttlichen Rechts in dem Schauspiel das *roi-soleil*, das nach Jahrhunderten in anderer Gestalt noch weiterlebte, als mit Byzanz auch die Pracht und Grösse seines Kaiserhofes längst in Staub zerfallen war.

Wenn diese und andere charakteristische Merkmale des byzantinischen Kaisertums zweifellos orientalischen Ursprungs sind, so ist doch für die Frage nach dem Wesen der byzantinischen Kultur die Tatsache von entscheidender Bedeutung, dass dies alles nicht erst im Mittelalter seinen Weg an die Ufer des Goldenen Horns gefunden hat. Dieses ganze Zeremoniell, das die geheiligte Person des Kaisers umgab, ist nur die Fortentwicklung jener Stellung des Kaisers, die Diokletian und Konstantin bereits geschaffen hatten und die von ihren Vorgängern schon vorbereitet worden war. Wir haben keine Nachrichten, die uns die Herübernahme sicher bezeugten. Aber wenn der Name für die roten Schuhe des byzantinischen Kaisers und für so viele andere Teile seines Ornates alle persischen Ursprungs sind, so wird man nicht bezweifeln dürfen, dass der persische Hof der Sassaniden die Heimat und das Vorbild für das Zeremoniell am griechischen Kaiserhofe gewesen ist. Für eine unmittelbare Einwirkung des Orients im byzanti-

nischen Mittelalter sind nur wenige Anzeichen vorhanden, vielmehr sind bereits im hellenistischen Zeitalter in das römische Kaisertum jene orientalischen Elemente eingedrungen, die dann in der byzantinischen Kultur des Mittelalters sich entfaltet haben und in bestimmender Weise wirksam geworden sind. Aus dem Orient, aber auch bereits durch den Hellenismus vermittelt, ist an den römischen Kaiserhof ja auch die Institution der Eunuchen gekommen und durch die Jahrhunderte in Byzanz festgehalten worden, die hier ihren Sinn verloren hatte, weil die Reinerhaltung des Blutes der Herrscherfamilie von keiner Bedeutung mehr war.

Die Verwaltung des byzantinischen Staates ist römisch geblieben und hat die von Diokletian und Konstantin verschafften Grundlagen niemals aufgehoben. Ein wesentlicher Charakterzug ist die Ehrfurcht der Untertanen vor den Beamten des Staates. Die römische Trennung von Zivil- und Militärgewalt wurde beibehalten, bis die Not der Barbareneinfälle zur Einrichtung der Themen zwang, die elastisch und kraftvoll zugleich dem Reiche die Möglichkeit gab, die Folgen der feindlichen Eroberungen überall in kurzer Zeit wieder zu überwinden. Grundsätzlich unverändert dauerte in der Armee die römische Tradition fort. Die Armee hatte im Altertum die Welt erobert, sie hat auch das Reich der Byzantiner Jahrhunderte lang verteidigt und zuletzt selbst den anfangs unüberwindlichen Ansturm der Araber gebrochen. Die umfangreiche militärwissenschaftliche Literatur der Byzantiner, die gerade auch für die älteste Geschichte der Ungarn eine Fülle wertvoller Nachrichten enthält, zeigt in allen ihren Teilen ein treues Festhalten an den strategischen und taktischen Grundsätzen der römischen Armee. Die Rekrutierung des Heeres beruhte auf der Verteilung des Landbesitzes, und auch in dieser Beziehung ist die römische Tradition grundsätzlich niemals preisgegeben worden. Selbst die Einwanderung der Slaven hat hierin keine umstürzende Wandlung verursacht, und gegen das im späteren Mittelalter immer mächtiger sich entwickelnde und die Armee auflösende System des Grossgrundbesitzes und des Feudalismus hat die Gesetzgebung immer wieder die Gedanken des römischen Staates durchzusetzen versucht. Die letzten Wirkungen dieser altererbten Ordnung dauerten bis in die Zeit der Türkenherrschaft fort.

Vollends das Recht des byzantinischen Reiches ist immer römisch geblieben, die Grundlagen, die Justinian in Corpus gelegt hatte, wurden niemals verlassen. Die Forschung der letzten Jahrzehnte hat gezeigt, dass in diesem Recht auch der Geist des griechischen Volkes und des Orients wirksam geworden war, aber diese Einflüsse liegen vor der Zeit der eigentlich byzantinischen Kultur. Vor allem ist eines zu betonen: das Reich der Byzantiner ist immer bis in seine letzten Tage hinein ein Rechtsstaat geblieben. Das Bewusstsein von der Bedeutung des Rechts ist dem Staate und den Kaisern als den obersten Trägern

der Rechtsgewalt stets lebendig gewesen, rechtlos war weder ein einzelner noch eine Klasse. In dem Gesetzgebungswerk der syrischen Kaiser ist im einzelnen deutlich ein neuer Geist zu spüren, in den Ackerbaugesetzen erkennt man die Wirkung der neuen Verhältnisse, die durch die Einwanderung der Slaven im Grundbesitz geschaffen waren. Aber wenn wir jetzt auch im Strafrecht einen deutlichen Unterschied von der Gesetzgebung Justinians wahrnehmen, wenn jetzt die körperlichen Strafen auftreten, die das römische Recht nicht gekannt hatte, so bleibt es doch recht zweifelhaft, ob hier eine unmittelbare Wirkung orientalischen Geistes vorliegt. Denn man darf nicht verkennen, dass dieser Wandel nicht den Byzantinern allein eigen ist, sondern im Rechte der Völker von Westeuropa seine Parallele findet. In der Renaissance der makedonischen Kaiser kehrt die Gesetzgebung übrigens wieder bewusst zu den alten Grundlagen zurück, die Basiliken erneuern das Recht Justinians. Auch ist es kein Aufgeben römischer Grundsätze, wenn ein grosser Teil der Rechtsprechung allmählich den Geistlichen der Kirche überlassen wird, in der Staatskirche waren sie Angestellte des Staates. Das oberste Gericht lag stets nach römischer Art in den Händen des Kaisers, jedem Untertan stand der Weg zu ihm offen, bis in die Türkenzeit hat diese Gerichtsverfassung weitergelebt.

Aber tiefgreifend und von stärkster Wirkung ist in diesem römischen Staate griechischer Nation der Einfluss des Orients auf dem ganzen Gebiete der Religion geworden. Das Christentum, neben dem nach Justinians Zeitalter keine andere Religion mehr im Staate weiterlebte und auch nicht mehr möglich war, entstammte selbst dem Orient und hatte die Fülle orientalischer religiöser Gedanken in diesen Staat mitgebracht. Aber nicht in unmittelbarer Wirkung. Seine für die Welt entscheidende Gestalt hatte das Christentum in den drei Jahrhunderten angenommen, da es die hellenistische Welt des römischen Imperiums durchdrang, und nur in dieser hellenistischen Umformung sind die Gedanken der im Orient geborenen Religion für das byzantinische Reich wirksam geworden. Der strenge Monotheismus ihres semitischen Ursprungs war in der hellenistischen Welt verblasst, Grundgedanken griechischer Religion hatten in christlicher Umbildung ihre unvergängliche Lebenskraft bewährt. Man mag die Ergebnisse der vergleichenden Religionsgeschichte mit der schärfsten Kritik betrachten, es bleibt doch die Tatsache gesichert, dass der Gedanke des antiken Heroenkultus seine lebendige Fortsetzung in der christlichen Heiligenverehrung gefunden hat und der noch jüngere Kult der Mutter Gottes seinen Ursprung besitzt in hellenistischen Kulte und in religiösen Vorstellungen, die dem ursprünglichen Christentum fremd waren.

Für das Wesen des byzantinischen Christentums ist nichts so charakteristisch wie der konservative Zug im Ritus und vor

allem im Dogma. Der einmal festgesetzte und anerkannte Glaube war immer der richtige, ihn unverändert zu bewahren der höchste Ruhm und die heiligste Pflicht. Im Westen bewahrte die römische Kirche die Freiheit der Entwicklung, sicherte sich ein immer erneutes lebendiges Wachsen der religiösen Gedanken und Formen. Das byzantinische Reich hielt seit dem 7. Jahrhundert starr an der Überlieferung fest und Johannes von Damaskus konnte ein Lehrgebäude errichten, das niemals wieder verändert worden ist. Die Wirkungen dieser starren Orthodoxie dauern noch heute in den Balkanländern fort und sind auch in Russland trotz aller Umwälzungen von tiefer lebendiger Kraft. Die Union der durch das Schisma und die Reformation getrennten Kirchen wird in unserer Zeit wieder mit besonderem Eifer erörtert und erstrebt, wer aber das Wesen der orthodoxen Kirche kennt, wird nicht leicht glauben, dass eine Einigung jemals möglich wäre. Die Herrschaft der Orthodoxie, das heisst der überlieferten Glaubenlehren, ist im Verlaufe der byzantinischen Geschichte von innen heraus kaum jemals ernstlich bedroht worden, die Kämpfe richteten sich stets gegen die Feinde von aussen. Die Kirche des Mittelalters hat gegen Haeresien selten zu kämpfen gehabt, vor dem im Grunde ganz rationalen Denken der Byzantiner ist auch keine Mystik je zu tiefer Wirkung gekommen. Die vom hl. Berge Athos ausgehende Bewegung der Hesychasten ist nach wenigen Jahrzehnten überwunden worden, ohne im Leben der Kirche ausserhalb der Klostermauern tiefere Spuren zu hinterlassen.

In diesem starren Festhalten an den einmal überlieferten Lehren der Kirche ist ohne Zweifel ein Wesenszug orientalischer Denkweise wirksam geworden, das religiöse Empfinden selbst aber ruhte auf anderer Grundlage und war im tiefsten von griechischer Art. Das trat mit gewaltiger Kraft zutage, als der Arabersturm das Reich erschütterte und die echt orientalische Lehre: ‚Du sollst dir kein Bildnis noch irgend ein Gleichnis von der Gottheit machen‘, den Kampf mit der griechischen Verehrung der Heiligen aufnahm. In dieser länger als ein Jahrhundert das ganze Reich tief aufwühlenden Bewegung, die wir den Bilderstreit nennen, fand die Lehre des Orients die Zustimmung der Staatsgewalt, die Religion des Volkes wurde in erster Linie von dem in seinen Tiefen wurzelnden Mönchtum verteidigt. Zuletzt entwickelte sich daraus der entscheidende Kampf zwischen Kirche und Staat. In diesem Kampfe ist der orientalische Gedanke unterlegen, in der Liturgie siegte die echt griechische Form der Verehrung Gottes und seiner Heiligen im menschlichen Bilde. Aber kirchenpolitisch blieb der römische Gedanke von der Suprematie des Staates siegreich. Der Kaiser behauptete seine Gewalt als das geheiligte Oberhaupt der Kirche, der Patriarch war der oberste Priester der Kirche, aber immer auch der Hofbischof des Kaisers. Erst als das Reich zerstört war, wurde er zugleich geistliches und weltli-

ches Oberhaupt der Nation, aber es fehlte ihm die politische Macht. Im Verlaufe der byzantinischen Geschichte haben nicht selten ausgezeichnete und selbständige Persönlichkeiten auf dem Thron des hl. Andreas gesessen, aber das Beispiel Gregors VII. hätte niemand nachahmen wollen. Die ungeheure Erschütterung, die das Abendland im Kampfe zwischen Kirche und Kaisertum erlebt hat, ist dem östlichen Reiche erspart geblieben.

Das Mönchtum hatte im Bilderstreit die Gedanken griechischer Religiosität verteidigt, sein eigenes Wesen aber wurzelte im Orient. Gewiss sind die Klöster im byzantinischen Reiche nicht selten Faktoren von beträchtlicher wirtschaftlicher Bedeutung geworden, Krankenpflege und Unterricht haben auch sie geübt wie die Klöster des Abendlandes. Grundsätzlich aber blieb das Leben der Mönche des Ostens der Kontemplation zugewendet, das Beten war immer wichtiger als das Arbeiten. Der Geist des hl. Benedikt fand in den Klöstern des Ostens keinen Eingang, sie blieben der Regel des hl. Basileios treu, die noch heute das Klosterleben der orthodoxen Welt bestimmt.

Die Klöster waren im byzantinischen Reiche die Zuflucht der Tausende, die in der Staatskirche keine Befriedigung fanden. Byzanz kann uns lehren, was eine Staatskirche zu leisten vermag und wo notwendigerweise die Grenzen ihrer Macht und ihre Schwächen liegen. Sobald einzelne Teile sich politisch vom Reiche trennten, wie in verschiedenen Epochen die slavischen Staaten, erfolgte alsbald auch die kirchliche Trennung und vertiefte den nationalen Gegensatz, anstatt ihn zu überbrücken. Der Gedanke der Staatskirche hat daher auch in der orthodoxen Welt die Zeit des byzantinischen Reiches überdauert und seine stärkste Verwirklichung in Russland gefunden, wo Peter der Grosse sogar in aller Form die Befugnisse des Patriarchen übernahm und die Kirche durch den heiligen Synod verwalten liess. Gegenwärtig sind in Russland Staat und Kirche völlig getrennt. Aber erst die Zukunft kann lehren, welche Idee schliesslich siegreich bleiben wird, der westeuropäisch-revolutionäre Gedanke der Trennung der beiden Gewalten oder die tief im russischen Volke noch immer wurzelnde byzantinische Idee der Staatskirche.

Soweit aber die Kultur von Byzanz weltlicher Art war, wurde sie auf das stärkste durch die griechische Tradition bestimmt. Ihr Träger ist allezeit die griechische Sprache gewesen. In der tausendjährigen Geschichte hat sie tiefe Wandlungen erfahren, aus ihrer Alleinherrschaft in Staat und Gesellschaft ist sie aber niemals verdrängt worden. Wenn die Sprache im lebendigen Gebrauch sich allmählich von der alten Form immer weiter entfernt, Staat und Kirche dagegen auch hier durchaus orthodox bleiben und an der Überlieferung ohne Änderung festhalten, so mag man in diesem freiwilligen Verzicht und in der Scheu vor der Freiheit der Entwicklung einen orientalischen Charakterzug erkennen. Die Folge ist ein Zwie-

spalt gewesen, der bis heute nicht überwunden ist. Aber man darf nicht vergessen, dass dieses Festhalten an der alten Sprache der führenden Gesellschaft zu allen Zeiten die Verbindung mit der Gedankenwelt des alten Griechentums gewährleistet hat. Dieses Altgriechisch war auch die Sprache der Grundschriften der christlichen Religion, zu denen auch die Septuaginta gehörte. So war sie nicht nur die Nationalsprache, sondern empfing eine geradezu sakrale Weihe, die eine tiefe Kraft besass, aber für jede freie Entwicklung ein Hindernis bildete. Die starke Hinneigung zur klassischen Graecität der Attiker, die wir im 12. Jahrhundert wahrnehmen, scheint mit der gleichzeitigen literarischen Verwendung der Volkssprache darauf hinzudeuten, dass auch in Byzanz eine wirkliche Renaissance sich anbahnen wollte, aber die Ansätze dazu wurden durch die lateinische Eroberung vom Jahre 1204 und ihre Folgen verschüttet. Wo überall in der späteren Zeit die Volkssprache, die ganz anders als die Schriftsprache dem Einfluss fremder Sprachen zugänglich war, sich zu literarischer Geltung emporrang, erwuchs gleichzeitig dem Volkstum der Nation eine schwere Gefahr. Die Schriftsprache ist es vor allem gewesen, die dem byzantinischen Staate die geistige Suprematie verbürgt hat. In allen Balkanländern war höhere Bildung immer an die Kenntnis des Griechischen gebunden und noch im Zeitalter der Türkenherrschaft ist diese Überlegenheit der griechischen Sprache niemals bestritten worden.

In der Literatur der Byzantiner herrschen die antiken Vorbilder, oft den Inhalt bestimmend, die Form ausschliesslich beherrschend. Lyrik und Epos, Roman und Geschichtsschreibung wandeln auf den alten Pfaden, das wirklich Neue, das in der Kirchenpoesie und in der vulgären Dichtung entstand, wurde von der Theorie und der Schule beiseite geschoben. Übrigens gehören die Vorbilder in der Literatur wie in der Sprache nicht der klassischen Graecität des 5. und 4. Jahrhunderts an, sondern der hellenistischen Epoche. Daher ist die echtste und schönste literarische Schöpfung der Antike, das Drama, von den Byzantinern nicht wieder erneuert worden. Dafür herrscht Jahrhunderte lang der Mimus, die Pantomime, und ist am Ende der byzantinischen Zeit durch das Schattenspiel des Karagöz ersetzt worden, das eine echte Schöpfung des Orients war. Von der Phantasie des Orients durchtränkt ist die eigentliche Erzählliteratur, der Kreis des Physiologos ebenso wie die Masse der Heiligenlegenden und Mönchsgeschichten. Aber auch dieses literarische Gut stammt zum grossen Teil bereits aus der dem Hellenismus noch nahestehenden altbyzantinischen Zeit. Eine Befruchtung der Literatur aus dem mittelalterlichen Orient hat in viel geringerem Masse stattgefunden, als sie der Literatur des Abendlandes durch das Zeitalter der Kreuzzüge zuteil geworden ist, und bleibt im wesentlichen auf die Denkmäler der Vulgärsprache beschränkt.

In den Wissenschaften behaupten die Byzantiner die Höhe der hellenistischen Zeit, aber sie schreiten auf keinem Gebiete darüber hinaus. Die Tradition beherrscht Form und Inhalt des Denkens. Von den Arabern wurden die Byzantiner bald überflügelt, und als der geistige Aufstieg des Abendlandes begann, brach der Untergang der byzantinischen Kultur herein. Viel grösser sind ihre Leistungen in den bildenden Künsten gewesen. Hier hat Byzanz geerbt, was der Hellenismus vom Orient übernommen und mit den Formgedanken griechischer Schönheit zu neuen Schöpfungen verbunden hatte. Der Kuppelbau insbesondere nimmt in altbyzantinischer Zeit eine grandiose Entwicklung. Anfangs steht noch der griechische Hallenbau in der hellenistischen Form der Basilika daneben, aber die Zeit nach Justinian gibt diese Form preis und die Pracht der Säulenhallen ist auf byzantinischem Boden niemals wieder erneuert worden. Auf tiefen psychologischen Wandlungen muss es aber beruhen, dass auch die erhabenen Kuppelbauten Justinians keine Fortsetzung finden. Die Architektur bleibt in lebendiger Entwicklung, von Jahrhundert zu Jahrhundert wandeln sich die Formen. Aber auch in Perioden politischer Grösse und gesteigerten geistigen Aufschwunges wagt die Seele der Byzantiner keinen hohen Flug mehr zu nehmen, lähmend lastet das immer stärker gewordene Bewusstsein von der Niedrigkeit und Wertlosigkeit alles irdischen Tuns auf den Seelen, immer bescheidener, gedrückter, lichtloser werden die Gotteshäuser. Erst als das Herrenvolk der Türken seinen Einzug in Byzanz hält, erweist die grosse Form der Hagia Sophia wieder ihre schöpferische Kraft. Nach ihrem Vorbild steigen jetzt die gewaltigen Moscheen empor, und wenn ihre Baumeister Christodoulos und später der grosse Sinan auch griechischer Herkunft gewesen sind, so dürfen wir doch nicht behaupten, dass es noch griechischer Geist gewesen sei, der ihre Werke geschaffen habe.

Auch die echtste Griechenkunst, die Rundplastik, haben die Byzantiner nicht erneuert. Auf den Strassen und Plätzen von Konstantinopel stand bis zur Zerstörung durch die Kreuzfahrer ein Wald von Statuen in Stein und Erz, aber er weckte in den Lebenden kein Echo und rief keine neuen Schöpfungen hervor. Die Erinnerung an hellenischen Götzendienst mag vieles erklären, aber bis in das 6. Jahrhundert hinein scheint diese Furcht nicht alles Schaffen vernichtet zu haben. Erst dann sehen wir diese Scheu die Herrschaft gewinnen. Im Mittelalter ist die Kunst der Byzantiner eine Kunst der Fläche und der Farbe, wie es von jeher die Eigenart des Orients gewesen war. Festhalten an der Überlieferung in Form und Inhalt war auch der bildenden Kunst wie der Literatur oberstes Gesetz, hier noch leichter durchzuführen, weil in erster Linie die Kirche und der aufs engste mit ihr verbundene Kaiserhof der Kunst die Aufgaben stellten. Sind aber Form und Technik vom Orient beherrscht, so bleibt das Schönheitsideal doch immer das

griechische, und wenn die Freiheit gefehlt hat, neue Wege zu beschreiten, so ist doch die Kunst der Byzantiner nie zum Rohen und Gemeinen hinabgestiegen. Die schönsten Leistungen hat sie in der Kleinkunst und im Kunstgewerbe hervorgebracht, in der Technik des Mosaiks, Elfenbeins und Emails, die ihre Heimat im Orient besaßen, durch den Hellenismus der Griechenwelt vertraut geworden waren und im byzantinischen Mittelalter zu den höchsten Leistungen heranreiften. Jahrhunderte lang ist der Kunstmarkt auch in Westeuropa von Byzanz beherrscht worden, die Werke der byzantinischen Meister galten als das grosse Vorbild. In den Ländern der orthodoxen Kirche ist auch heute in der religiösen Kunst trotz aller Wandlungen und trotz der Einflüsse von Westeuropa der Geist von Byzanz noch eine lebendige Kraft.

Im Abendland ist die Kultur seit dem Zeitalter der Renaissance neue Wege gegangen. Die Byzantiner haben, als ihre eigene Kultur mit ihrem Staate zugrunde ging, dazu geholfen, diese Wege zu bereiten, aber auf die Ausbildung der neuen Kultur von Westeuropa hat Byzanz keinen Einfluss mehr gewonnen. Im slavischen Osten aber leben heute noch die Wirkungen der byzantinischen Kultur in unzerstörbarer Kraft weiter, wer das geistige Wesen der orthodoxen Slaven begreifen will, wird immer wieder die Frage nach dem Wesen der Kultur von Byzanz stellen.

München.

AUGUST HEISENBERG.

ARANY JÁNOS „KÜLÖNÖS TERMÉSZETE“ ÉS AZ ARANY-BALLADÁK MEGRENDÜLT LELKŰ HŐSEI.

(Harmadik közlemény.)

Arany benső, lelki fejlődésére vonatkozóan eddigelé általában két felfogás érvényesült az irodalomban: a Riedlé és a Döczyé. Arany élete némely lélektanilag feltűnő mozzanatának vizsgálata, továbbá a levelezéséből élénk bontakozó egyéniségfejlődés elemzése és megkísérelt rekonstruálása alapján igazolhatatlannak kell ítélnünk az Aranyt bár tragikus hősnak mondó, de igazában csupán küzdelemre képtelen, élete végéig megtört, akaratgyenge, szenvedő embernek élénk állító Riedl-féle felfogást: Arany veszesületett idegbaján, nagy küzdelem árán bár, végül is, bizonyos értelemben, győzedelmeskedni tudott, amint ezt különben egész öregkori költészete is tanúsítja. Ez az eredményünk, első pillanatra, Döczyt látszhatnék igazolni, aki Aranyt olyannak állítja élénk, mint aki idegbajából 1861-ben már teljesen kigyógyult. Azonban ez az ítélet is helytelen: Arany idegbajának némely külsőleg feltűnő és bensőleg is igen gyötrő tünetét legyőzte ugyan, de bajából ki nem gyógyult (ki sem gyógyulhatott): idegbajának tünetei csupán *átalakultak*, mássá változtak. Egy merevítő máz, egy különös fedőréteg borult a belülről örökké nyugtalannak maradt, de a fedőréteg merevsége alól fellázadni immár kevésbé tudó mély érzékenységre, ingerlékenységre, elégtelenségre. A neurózis elsődlegesebb reakciós *tünetei* (hipochondriás gondolatok, a kedélyi élet külső

leg is feltűnő zavarai, a lelkesültség és a csüggedés periódikus váltakozása stb.) eltűntek, hogy helyüket lassanként egy viszonylag békésebb, nyugodtabb másodlagos reakciós állapot foglalja el. Am ez a reakciós állapot is: *neurotikus* állapot, amelynek jellemző vonásai között ott találjuk a magába gubózó „autista” zárkózottságot, a mélyről (alkati mélységből, le nem győzhetően) fakadó nagy érzékenység és ingerlékenység leláncolására magára erőszakolt közönyt, egy eszmény-világhoz való görcsös, megrendíthetetlen, néhol pedáns ragaszkodást, az önmaga képzelt kisebbbértékűségével való rezignált leszámolást, a külső viselkedés némely szelíd különösségét stb. Az „elsődleges” tünetektől e másodlagos állapotba azonban nagy és győtrő emberi küzdelem vezet át. Küzdelem, amelyből az emberi és egyéni nagyság képe is felénk sugárzik és amelynek sikerében a nagy és nemes személyiség akarata segíti győzelemre az élő szervezetben ezúttal szerencsére eléggé erős regenerációs képességeket.

*

Az a ballada, amelynek irodalmi mintáját éppen az Arany balladái jelentik a világirodalomban, az izzó szubjektivitást nagy önuralommal elfojtani tudó művészek műfaja. Termőföldje nem lehet sem a lírikus közvetlen szubjektivitása, sem az objektivitással meglegedő epikus lélek harmóniája: termőföldje csak olyan lélek lehet, amely képes a benső izzást az objektivitás hidegségén tükröztetni át. Bár milyen nagyszerű epikus Arany, a legnagyobb a balladákban kellett válnia. Még eposzaiban is éppen némely „balladás” vonás az igazi forrása nem egy legsajátosabb szépségnek. Különösen a koncepció, a tragikai vonások, maga a *régibb* korokba önmagát megtagadóan beleélni tudás, az előadásmód sok sajátossága, a lélekrajz, sőt a testmozgásrajz (a testi elváltozások rajza is) stb.: mind az izzó szubjektivitásból sarjadó hatalmas energiájú átfarmáló elemunka sikerei és milyen mélyérzésű, finom, érzékeny és meleg emberi lélek lüktet át a Buda halálán vagy akár a Toldi szerelmén is, az utóbbiban még a *szerelmi* győtrődésnek és érzéslegyőzésnek is sajátos érdekességi rajzában. Elemzéseink után bizonyára nem lesz meglepő az az állításunk, hogy költőnk egyéniségét — némely legegységibb és más műfajú műveiben megnyilatkozásra jutni alig is engedett mély problémájával együtt — több tekintetben éppen a balladák tükrözik a legmélyebből élénk, és hogy e balladák egyúttal a költő vázolt egyéniség-*fejlődését* is tükrözik. A költő nem a lírájában, amely igen sok emberi és egyéni problémáról hallgat, nem is az eposzokban, amelyek túlságos objektivitást követelnek, de a balladákban nyilatkoztatja meg egyéniségét a leghívebben és a legteltesebb művészi kiélést megengedően, e műveiben mintegy szabad izzást engedve az „objektív” elbeszélés- és megfigyelés-külszín mögött forrongó szubjektív érzéseknek és problémáknak. A művész feszélyezetlenül élheti itt ki őket, hiszen itt is rájuk borul, miként külső viselkedésére, a fedőréteg, a futólagos szemlélet elé másat tükröző merevítő felszín, ezúttal a művészi objektivitás máza. Ennek a benső szubjektív társnak megéreztetéséhez kívánunk, a rendelkezésünkre álló szűk keretek között, az alábbiakban némely adattal hozzájárulni, különösen a balladahősök elemzésének tanulságaként.

Tanulmányunk eddig is utalt, itt-ott a költő egyénisége és problémái, másfelől a ballada-világ között lelepleződő kapcsolatokra (ballada-motívumok, balladahősök egyénisége, Arany vezető eszményeinek sajátos tükröződése stb.). Kísérjük meg most, lehetően elfogulatlanul, az időrendben egymást követő balladák rövid elemzését. 1847-ből ered a *Varró lányok*. Benne még alig találunk valamit a későbbi balla-

dák hatalmas drámaiságából, se lelki bonyolultságából és egyéniesítéséből, se általában a motívumok gazdagságából, de az előadásmód már feltüntet érdekességeket (pábeszédes forma, kihagyásos, ugrásos előadás, sejtelmesség). Oly költőnél, akiről tudjuk, hogy nem külső ösztönzésre, vagy utánzatképen, de belső szükségből alkot, jogos arra következtetnünk, hogy a nem világos, elhallgató beszéd *belső* hajlamból, talán már valamelyfokú hozzászokottságból is értelmezhető. Számot vetve a sejtelmesség iránt való hajlandósággal is, mindenesetre határozottan nem a „cyklothym“-emóciós, de inkább a „*schizothym*“-szenvedélyes típusba tartozó művészt ismerjük fel e különben nemcsak előadásában, de tárgyában és népies motívumaiban is érdekes, bár az első olvasásra még alig érthető költeményben. Mintegy előre jelzi ez a költemény a későbbi autista befeléfordulás valószínűségét, elárulva az erre elvezethető diszpozíciók meglétét. De a költő e balladában még nem látszik nagy problémákban vergődni: a lélek mélységei még nem tárulnak a szereplőkben élénk és az érzések még nem ragadtatnak meg nagy egyéni bonyolódottságukban. — Ugyancsak 1847-ből való a *Méh románc*a. Már egész kis dráma, két hőssel: a méhvel és a menyasszonnyal. A *bűn és bűnhődés* motívuma már felmerül a balladaköltészetben, elárulva a morális problémákban töprengő vagy legalább töprengeni hajlamos költőt. És a probléma megoldása az *igazságos* megoldást követelő lelket leplezi le: a bűnt bűnhődés kell hogy kövesse: és a kis méh a Sors kérlelhetetlen törvényének válik végrehajtójává. A költő szeretete, rokonszenve inkább a *méhecskét*, semmint az embert fonja körül, bár a lány bűnét is szelidíti a költő. Mindmegannyi érdekes vonás a lélekvizsgáló számára. E költemény írójában könnyű meglátnunk az erkölcsi problémákban vergődő lelket, az igazság eszményének fanatikusát, de a szelídlelkű emberbarátot is, de ezenkívül talán a sors kérlelhetetlenségét önmagán is érző és, ezen az alapon, általánosítani hajlamos embert is. Oly motívum ez az utóbbi, amelyet a balladák világa jóval többször leplez elénk, semhogy véletlennek ítélnék azt. De költőnk eposzi is nem mutatják-e a végzet kérlelhetetlenségének motívumát? A kicsiny és sokféleképpen menthető bűn is súlyos, elkerülhetetlen következményekkel jár: vajjon nem érezhetjük-e ki e felfogás mélyén az életben már eddig is sok csalódáson keresztülment szelídlelkű ifjú személyes fájdalját, különösen, ha tekintetbe vesszük azt a gondos, melegszívű motivációt, amellyel Arany a lány hibáját indokolja és enyhíti. Nem szívtelen a leány, csak másnapi esküvője, meg talán egy kis női macacsság készíti a legszebb róza leszakítására: a végén már oda is dobna a leszakított rózsát a kis méhnek, de már késő, bűnéért bűnhődnie kell. A költő nem akként reagál csalódásaira, hogy felzúdulna a sors kegyetlensége ellen, de — amint könnyen megértjük az önkisebbitésekre hajlamos Aranynál — akként, hogy *magát* fojtja el és a valóság kérlelhetetlensége előtt meghajol, sőt általánosítja és mintegy átnemesíti a maga tapasztalását:¹ a végzet kérlelhetetlenségének fájdalmas érzése az igazság eszményével kapcsolódik egybe, az igazságosság egyik eszközévé váltan lesz elviselhetővé a szenvedő ember számára, akit ez a belátás megnemesít és mind erősebben oda-

¹ V. ö. *Földessy Gyula* érdekes kis munkájának („Arany János az ember és a költő”) következő sorait: Petőfivel ellentétben Arany „szinte az érthetlenségig szerény és visszahúzódo, magát érdemtelennek érező, *valóságos leigázottja a sorsnak*“. Idevágnak a következő szép sorok is: „Aranynak szelíd keresztény lelkében van valami a Kant... engesztelhetetlen szigorúságából.“

szögez az életmentő, fájdalomnemesítő eszményekhez. Aranyt a maga életére vonatkozó tapasztalásai természetes úton hajtják eszményei felé: ezért fog valami mély és természetes ragaszkodás-szükséglet csüngei e mintegy személyes munkával kialakított eszményeken. Feltűnhetik, hogy a költő ridegebb a leánnyal, semmint a méhecskével szemben: az olvasó talán-talán költőnkél hajlamosabb volna, hogy megbocsásson a leánynak, és talán a méh bosszúját érezheti túlzónak és „embertelennek”. Úgy véljük: ez a mozzanat is érthető: és pedig a költőnek előbb önmagával és, önmagán keresztül, embertársai iránt is magára erőszakolt ridegségével. Mély emberszeretete mintha még nem tudna mindig teljes nyíltsággal megnyilatkozni: egyelőre az igazában mégiscsak az *embert* illető mély szeretet csupán a méhecskére átvive tud megnyilvánulni. Az emberektől, miként saját magától is (későbbi közönyében), azért kénytelen menekülni, velük szemben rideg lenni a költő, hogy az ez érzésében, emberszeretetében ért csalódásai, fájdalmai kevésbé bántsák érzékeny lelkét. Jobban elviseljük azok rossz sorsát, akiket nem szeretünk vagy akiket legalább távolabb tartunk magunktól, semmint a szeretteinkét, vagyis azokat, akiket lelkünkhez közelebb engedünk. Hogy *saját* csalódásai ne fájjanak, a nagy érzékenységu, „fájvirág”-természetű költő a legérzékenyebb pontokon *közönyt* erőltet magára; hogy *embertársai* szenvedései ne fájjanak, igyekszik távolabb űzni őket magától, rideg lenni velük, miként önmagával szemben. És ilyenkor az emberszeretet mégis *érvényesülést* kívánó érzésének milyen jótétemény, ha egy kis méhecskére reávetítve szabadon kiélheti magát! Az a melegség, amellyel a kis méh fájdalmát rajzolja a költő, együtt tükrözi az önszeretet és az emberszeretet érzésének melegét, a lányt sújtó bűnhődés kérlelhetetlensége pedig a magával is és az emberekkel szemben is rideggé válni tudó, maga-elfojtó akaratú schizothymias fedőprocesszus eredményességét mutatja. A költő későbbi költeményeiben csakhamar enyhülni fog az emberekkel szemben való ez a védekező, másodlagos ridegség és az *Agnes asszony* már 1853-ban meleg, közvetlen rokonszenvvel fordul a valóban rettentő bűnben vétes emberi lélek felé. Így tekintve e problémát, újra azt látjuk, mintha ez a ballada is előre jelezné a költő egyéniségének jövő alakulhatását. Arany közönyhajlama élete e korában a rendelkezésünkre álló adatokból még nem lepleződik világosan elénk: ám balladái már elárulják e hajlamot és sejtetik a fejlődéslehetőségek irányait. Talán nem érdektelen megjegyeznünk, hogy míg Arany közönye, világtól való elzárkózása, hidegsége külső viselkedésében csak később fejlődik ki, ballada világában éppen enyhülni fog: itt az emberi lélek mély megértése egyre közelebb kapcsolja a költőt a tőle még egyéniségükben eltérő emberekhez is. Érzékeny, fájó, neurotikus lelke a balladákban, ebben az ő világában (és nem a külső, „valódi” valóságban), tud kielégülni, az igazi valóságnak e sajátos „égi másában”, ahol minden kifejlés és minden hős a költő saját elképzelésének és érzéseinek felelt meg. A Méh románca már jóval többet árul el a költő lelkéből, semmint a Varró lányok. Vajjon véletlennek minősítsük-e, hogy művészi érték, szépség, melegség, életszerűség, gazdagság tekintetében is fölötte áll az előbbi balladának? Több tragikum, elmélyültebb lélekrajz, gazdagabb motíváció, a mély érzésnek az elbeszélésen átízzó heve is jelzik: mélyebbre hatolt itt le önmagába, a saját maga őszintébben megragadott benső világába a költő, bármilyen messze vagyunk még mindig a későbbi Arany „igazi” balladáitól. A fejlődés útja, nyilvánvalóan, a lelki *valóságok* rajzában való még mélyebb és őszintébb elmerülés és az egyéni *érzések* még teljesebb és szabadabb művészi kiélése lesz. — A *Szöke Panni*

ugyancsak 47-ből való és ismét közelebb visz a költő lelkéhez. Meglepő, hogy egyetlen év alatt ilyen fejlődést árulnak el e balladák: annak jelét látjuk benne, hogy e műfajban valóban oly eszköze nyílt költőnk számára a magakiélésnek, amelyre egyszer reátalálva, Arany mérföldes eszmákkal tehette meg a fejlődés legpáratlanabb útját. Az 1853-as év, amelyben újra képessé válik a költő a nagybórtékú *komoly* műfajú alkotásra (a „komoly“ műfajt *Nagyida* kellett, hogy megelőzze), merészen még tovább viszi a költőt. Újra bűn és bűnhődés, sőt kettős vétek és bűnhődés a tárgy. A szelidítés mozzanata se hiányzik: a leány magabaroskadásával, benső bántódásával valami rokonszenvet ébreszt, az apa is megpróbálja, leányát hazavive, gondos gyöngédséggel tenni jóvá bűnét, bár a sors ítélete újra kérlelhetetlen. E balladában az emberszeretet motívuma, bár még csak halkán, de már közvetlenül nyilatkozik meg, nincs benne szükség méhecske-szerű pótlékra. A lelki motiváció ismét gazdagabb: a lány és az apa jelleme érdekes vonásokkal bonyolódik. És amint a költő mélyebbről elemzi hőseit, mikor mintegy mélyebbről átérti az emberi hibákat és gyöngéket, rokonszenve újra felszabadul az emberek iránt, hogy most már többé sose forduljon vissza tőlük. És a mélyebb és gazdagabb lélekrajz ez útjára térve, mintha a költő művészi ereje is megsokasodnék: szín, létszerűség, találó vonásokban való gazdagodás, az előadás virtuóz gyorsasága és könnyedsége; a gazdagodás, bonyolódás ellenére nagyobb könnyedség, könnyebb megérthetőség stb. jellemzik a balladát. Kényes probléma körül forog a történet, de megoldásában már azt az Aranyt találjuk, akiről közönségesen tudott dolog, hogy mily bravúros diszkrécióval tudja a legkényesebb helyzeteket szüksézáúán és mégis érthetően ábrázolni. Ha a kényes tárgy ily ábrázolása Arany ismert szeremességére jellemző, mégis kérdezhető, hogy a szemérmes költő hogyan választhat éppen ilyen kényes tárgyakat. Nem feltűnő-e az ellentét az ilyen tárgy választásának ténye és a megoldás rajzának szemérmes diszkréciója között? Hogy Aranynek szerelmi költészete úgyszólván nincs, éppen nem a vonatkozó érzelm- és probléma-komplexusok hiányát bizonyítja, de ellenkezőleg azok nagy szubjektív értékét, t. i. oly erős értékét, hogy velük a neurotikus költő nyíltan leszámolni képtelenné vált. Am balladaköltészetében e téren is szabadabb a költő: ha a szerelem motívumával nemcsak lírájában, de még eposzaiban se tud leszámolni (gondoljunk csak a Toldi Szerelme megírásának kései voltára), balladaiban azonnal előtérbe kerül ez a probléma változatos bonyolódottságban: a balladák világa e ponton is közelebből leplezi elénk Arany érzelm- és problémavilágát. Ez a motívum csak éppen a *ballada* költészetben válhatik termékeny művészi motívummá költőnknél és a balladának egyenesen leggyakoribb motívuma lesz, amely alig hiányozhatik egyikét balladából. A balladák e vonása tehát reávilágít a költőnket foglalkoztató szubjektív problémáknak egy olyan hatalmas körére, amely Arany minden egyéb írásos megnyilatkozásaiban lehetőleg elkerültetik és amelyre vonatkozóan életrajzi adataink is csak igen keveset mondanak. A költőnek, benső kényszerből, szólnia kell e tárgyokról, ám nyíltan szólni restelőlük: a balladákban oldja meg őket és itt is *kompromisszumos* megoldást választ. Csupán sejtet, de nagy művészi készséggel és bravúrral teszi e sejtetést tökéletessé. E megjegyzéseink után nem lesz meglepő, ha az eddig tárgyalt három költeményt egybevetve és azt a kérdést téve fel, hogy a három költemény között nincs-e valami tárgyi kapcsolat, azt a feleletet találjuk, hogy az oly szemérmes Arany *mindhárom* ez évi balladájának hőse *leány* és mind a háromnak főmotívuma a *szerelem*, illetve a vele kapcsolatos

szomorú emberi sors. Még csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy már ez első balladákban is fejlődés van a választott hősnő rajzában és a szerelem jellegében: a későbbi balladák e téren is továbbviszik a fejlődést. A magunk benyomása, amelyet Arany életének némely mozzanata és későbbi balladák tanúsága is igazolni látszik, az, hogy Arany még balladáiban is csak oly problémákkal számol le, amelyeket valahogyan bensőleg már megoldott. Kétségtelennek látszik előttünk, hogy a szerelem válságokat előidéző problémáival Arany már ifjabb korában, már *házassága előtt* leszámolt. Amikor egy bizonyos fokig megnyugodott a költő, az ily azelőtt gyötörő motívum művészi motívummá válhatik: előbb, úgy látszik, Aranynál nem válhatik azzá, nála e benső leszámolások mintegy fokokban történnek: mikor bensőleg már valamely fokig értek (ami évekbe telhet), megnyílik számukra a művészi kiélés lehetősége, legmegfelelőbben először épp a balladákban, ám teljes oldódáshoz mintha mégis soha semmi gyötörő „komplexus” el nem juthatna Aranytól. — Figyelmen kívül hagyva *A Dismalmocsarak tava* című Moore-fordítást, amelynek jelentőségét abban látjuk, hogy a *megtévelyedés* motívuma ebben jelentkezik először a ballada-világban, bár egyelőre függetlenül a bűn motívumától, 48-ból való a következő ballada: *Rákócziné*. Új probléma, szinte új világ jelentkezik benne: ám az új világot szerves kapcsolat kapcsolja a régihez. E balladában már messze vagyunk a leány-motívumtól, a szomorú végű szerelem, a szerelmi eltévelyedés problémáitól. A balladának ismét *női* hőse már nem a szerelmes leány, nem a menyasszony, nem a mindenki kedvese, hanem a mélyérzésű, nemes magyar hitves. Ennek a rajznak oly melegkedélyű szépsége Arany házasságának nagy boldogságát látszhatik felénk árasztani. Ritka oázis ez a ballada az Arany-balladák sötét alapangulatú birodalmában. A két főmotívum a magyar szabadságszeretet — ez az új balladás motívum — és az a bátor hitvesi áldozat, amely azért oly nemes, mert a szerelem bármi benső és meleg mélységének fölébe tudja emelni a szabadságharc küzdő férj hazafias kötelességét. Szinte-szinte a Petőfi üde, derűs, nagy hittel bizakodó, optimista világa ez, amelyből a bűn és bűnhődés motívuma is hiányzik. E boldog világ milyen hamar szétfoszott! Az idő kereke nem a költő boldog és nemes harmóniába menekvésén, de a nemzet s vele a költő pusztulásán látszott dolgozni. A „Rózsa Sándor”-t alig is sorolhatjuk a balladák közé és csak 1852-ben jelentkezik újra egy ballada, a *Rozgonyiné*. Meglepő jelenség: a szabadságharc leverése után pár évvel elsőül egy olyan ballada jelenik meg, amely a Rákócziné lelkes és bizakodó hangját folytatja, sőt amelynek motívumai is szinte ugyanazok: a hű, bátor, nemes feleség és a hazafias motívum. Ez a ballada még nem azt az Arany tárja elénk, aki lelkében már le tudott volna számolni a hazafias *csalódás* problémájával: ennek a leszámolásnak ideje az ő lelkében még nem következhetett el. Arany kedélyéletének mintha több rétege volna: mikor az egyiknek, a legmélyebbnek a válságai az 50-es évek elején már elmúlni látszanának, egy kevésbé mély rétegnek a válságai mintha csak ekkor kezdenének igazán felszínre törni: s művészete (elsősorban a balladákban) a már túlhaladott válságot, vagy néha — „Rozgonyiné” — bizodalmat tükrözi (v. ö. az életrajzi tanulságait is) mind a szabadságharc leverése, mind Juliska halála után. — A *Hamis tanuban* már újra a *bűn és bűnhődés* motívuma áll előttünk. Szinte azt mondhatnók: az Igazságnak szentsége árad felénk e zord angulatú költeményből. E költeményben fokozódik az első balladák komor szomorúsága. Fejlődést jelent, hogy Márkust az *önvád* viszi sírba és hogy e költeményben láttatja (pl. az „oldjak-e, kössek-e” és a kézfeltartás motívumában)

Arany először, hogy az abnormis lelki megnyilatkozásokban valamely értelmesség van. Ám e bonyolódásokkal még nem bírkózik meg sikerrel a költő: a bűn előkészítése, a hamis esküt tevő Márkus rajza már a nagy mester kezére vall, de van még valami ki nem elégítő, mondhatnók: stilustalan abban a költeményvégből, amely Márkust, kit az önvád vitt a sirba, halála után oly kísértőként ábrázolja, mint aki bűnös, kötődő, másokat bajbasodró életét folytatja újra. Ha valaki nem fogadná el a „stilustalan“ jelzőt, fogadja el legalább azt a lélektani érvet, hogy nem ismerünk oly irányú abnormis lelki fejlődést, melyben az a beteg, akit *büntudata* rendített meg, akként igyekeznék a maga bűnéért vezekelni vagy büntudatát tartósan elfojtani, hogy ugyanazt a bűnös magatartást ismételteti megrendülése után, amely miatt, az önvád súlya alatt, éppen megrendülni kényszerült. A józan ítélőerő is azt kívánja: ha Márkus bűnt követett el és bűnének súlya alatt megtört és sirba omlott, sírontúli élete az engesztelődéskeresés és a *vezeklés* megváltó (vagy ha így jobban tetszik, akár örökké vezeklőnek maradó) élete legyen. Az önvád súlya alatt abnormissá rendült ember csak éppen egyetlen dolgot nem tehet, azt, hogy megtörtsége után ugyanazt a bűnt követhesse el újra meg újra: ezt csak az övével éppen *ellentétes* egyéniségű, tehát az önvádtól nem bántott és meg nem rendített bűnöző teheti meg. Hasonló hibát különben egyetlen következő balladájában sem fog Arany elkövetni. A költőt különben helyes és mély érzék vezette abban, hogy a kísértet-Márkusban a régi Márkus egyéniségéből kell valamit éreztetnie, ám e probléma megoldása lélektanilag helyesen még nem sikerült. A balladának több más fogyatkozása is van, így különösen a motiváció hiányossága (azt pl., hogy Márkusnak „izgága volt egész élete“, csak utólag halljuk, csak akkor, amikor épp ezzel a mondattal motiválja a költő a kísértet kötődését); kíváncsiak volnánk megtudni azt is, hogy valójában mi oka lehetett Márkusnak a hamis tanuskodásra, mert hisz ennek az oknak fontos szerep kellett volna, hogy jussan a megrendült — illetve kísértetté változtatott — Márkusnak abnormis megnyilatkozásaiban. Maga a pusztá történés se ábrázolhatik világosan: így Márkus útja a koporsó felpattanása után. Mégis újat, mélyülést, fejlődést jelent ez a költemény: újabb, nagyobb lelki válságok éreztetik hatásukat e ballada kísértetes titokzatosságában, bárha e válságok teljes művészi kiérésére a költő még nem jutott el. *Ebben* a balladában a kísértet-világ titkát még nem oldja meg a lélektani motiváció. — A „Sir Patrick Spens“ ismét nem eredeti alkotás: tárgy, hang reávall azonban, miként az előbbi ballada, a válságok korára. — *Török Bálint* már (ez a „már“ Aranynál: 1853!) adekvát hangot ad a nemzeti gyásznak. De motivuma e balladának másfelől ismét a hitvesi hűség is: úgy látszik, hogy a balladák tanúsága alapján jóval nagyobb szerepet kell tulajdonítanunk a költő idegbaja viszonylag szerencsés fejlődésében a költő boldog családi életének, amelynek nagy szubjektív értékét a hitvesi motivumnak a ballada-költészetben jelentkező érdekes és megkapó szerepe (már Rákócziéban is) teljes biztossággal elárulja. Hogy ez az év egyébként a *legsúlyosabb* válságokon már *túlesett* költőt mutatja, egyébként nemcsak a balladák bizonyítják, de néhány egyéb műfajú költemény is: lírikus alkotásokon kívül (A hegedű) pl. *víg* legendája, vagy a Szent László-legenda: a költő már tud alkotni a fájdalmas motívumokkal, ami a lassú föléjük kerülés első jele, vagy bizakodóbb hangot is talál. *Az egri leány*, ugyancsak 53-ból, szintén erre vall: a legmélyebb lelki réteg már javult, amikor a külső viselkedés a neurotikus tüneteknek feltűnő hirtelen teljességgű kibontakozását fogja mutatni, hogy miért *éppen most*, ez a rendelkezésünkre álló élet-

rajzi és levelezési adatokból pontosan meg nem állapítható. „Az egri leány” a magyar dicsőség motívuma mellett ismét csak a magyar nő (ezúttal újra leány) hűségét, bátorságát, nemességét rajzolja elénk. Pszichiátriai szempontból érdekes (és szép) motíválás e balladában: a kedves meleg vérének egy cseppje odafröccsent a lány fehér kebelére. A leányt ez a csepp égeti és gyújtja csodás „melegségre”, hogy aztán kiragadva a gyilkos vasat a kedves kebeléből, vitézi harcban essék el. Emlékeztet e jelenet a Tetemrehívásra, ám „Az egri lány” az *egészséges* ösztön rajza, a Tetemrehívás a tébolyé, az előbbinek egyszerűsége milyen messze van még az utóbbinak dermesztő bonyolódottságától és mélységétől! Sok-sok töprengés és gyötrődés kell még hozzá, hogy Arany a Tetemrehívás (és társai) költőivé mélyüljön. Hogy azonban már 53-ban is mily mélységekig hatolt, legszebben bizonyíthatja újra egy ballada: az *Ágnes asszony*. A nő-problémának egy új változata, a *bűnös* asszony problémája jelenik meg benne és ugyanaz a probléma érdekli a költőt „Az árva fiúban” is. Sőt: még e két szép balladának megírása után se fog a költő teljesen felszabadulni e problémának vonzó hatása alól. — Az Ágnes asszony motívációja költőileg teljes: a szörnyű bűnt a lelkiismeret mardosásának tébolyba kergető hatása követi és a költemény nagyszerű lélektani igazságát már az Arany-bal-ladák minden nagy jellemzője már régen kidomborította. Magunk inkább csak egy-két vita-probléma megvilágítására szorítkozunk. 1. Ágnes asszony már a költemény *legelején* tébolyodottként áll előttünk: nem helyes tehát az a felfogás, hogy a szerencsétlen asszony tébolya csak a bírák előtti jelenetben pattan készen elénk (Greguss).² Ágnes az első versszakban már tébolyodott: a kérdezősködő *gyermeknek* nem a tudatos félrevezetés-vágy hazug hangján felel, de annak a szerencsétlen asszonynak jámbor-együgyűen őszinte hangján, akiben már megindult az abnormis fejlődés, amely *önmaga* előtt is elfojtja szörnyű bűne tudatát. A kérdezősködő *asszonyoknak* is ez az *önmagát* átlátó, de, természetesen, belülről nyugtalan szerencsétlen tébolyodott felel: az, hogy férje „benn alszik”, csakúgy nem tudatos hazugság az ő ajakán, mint a *csibe* (és nem „ember”) vér motívuma. De hisz ép ésszel hogyan is csinálhatna oly esztelenséget a bűnét leplezni akaró bűnös, hogy a férje vérétől véres lepedőt reggel a patakba vigye mosni, *az egész falu szeme elé!* És míg a titkolni akaró bűnös *nyugalma*t igyekszik színlelni — Ágnes asszony nem saját maga hangoztatja-e munkája sürgős voltát és nem együgyű nyíltsággal árulja-e el nyugtalanságát? Amikor az öt szemlélő gyerekek és asszonyok gyanúja erősödik, ő csak még görösebben ragaszkodik lebírhatatlan benső kényszersztől reakényszerített (és az adott helyzethez a normális önfenntartó ösztön számára legkevésbé adekvát) munkájának, a „csibe”-vérfolt kimosásának elvégzéséhez, sőt környezetének, majd az érte jövő hajdúnak figyelmét is jámbor ön-elárulással maga hívja fel a foltkimosás fontosságára: hogyan mehetne ő el, míg ki nem mosta a lepedőből a foltot! Ennek a szerencsétlen asszonynak *minden* megnyilvánulása: beszédei, hangja, a hajdútól való meg nem ijedése, egész szelíd-nyugtalan, együgyű viselkedése már a ballada elején is a megrendült bűnöst állítja elénk, aki, képtelenül arra, hogy a maga bűnösségének tudatát elviselje, a bűn képzetét tudatából elfojtja és hogy a fennmaradt tárgyi emlék nyugtalanító hatását is megsemmisítse, a bűn látható emlékét, a lepedő vér-

² Épp így helytelen azonban az az ellentétes irányban túlzó felfogás, amely szerint Ágnes már a bűn elkövetésekor tébolyodott volt (Jancsó). Ily értelmezés jogosságát a ballada nem igazolja.

feltétét nem valami bűnre emlékeztető emlékeknek, de egyenesen ép *erkölcsi kötelesség* szimbólumának kápráztatja önmaga elé: Ágnes valóban csibefolttnak ítéli a vérfoltot, amely dehogy is bűnt, ellenkezőleg: erkölcsi kötelességet szimbolizál, a gondos háziasszony sürgős, halaszthatatlan, félbe nem hagyható munkáját. Ez Ágnes tudatának *felszíne*. Am a tudat *alatt* ott nyugtalankodik a teljesen elfojtani csak nem tudott büntudat és lelki furdalás: a vezeklés vágya odatapasztja a megtévedt asszony minden gondolatát a vérfolthoz: ez lesz egész világa, és hiába hamisítja azt maga elé a háziasszonyi kötelességet szimbolizáló kimosandó csibefoltként, a munkához tapadó nyugtalan sürgősség és izgalom, a kimosás vágyának a tudatból minden egyebet kiszorító kényszere az elfojtott büntudatból fakad föl. És Arany éppoly igaz a tudat felszínének, mint a tudatalatti izgalmak eredményeinek rajzában. Megrendítő, csodálatos gazdagságú és finomságú rajz ez, amelynek sorról-sorra való elemzéséről csak sajnálattal mondhatunk le. A beteg maga is érzi, hogy valami nincs rendjén, hogy nem egészen igaz, amit magának megnyugtatósúl tudata elé hamisít — hogyne érezné, hiszen meghamisított világában akarva élni, lépten-nyomon összeütközésbe kell kerülnie a valósággal, mind a maga elfojtani nem egészen sikerült büntudatával, mind az őt figyelő és faggató gyerekek, asszonyok, hajdú, bírák gyanújával, vádjával, ítéletével, aztán a börtönnel, a téboly hallucinációival stb. 2. Greguss említett tévedése bizonyára abból a vágyból is ered, hogy ő mintegy a téboly *fejlődés*-rajzául szerette volna feltüntetni a költeményt: annak érzett, de az ő idejében pontosabban kimutatni még nem tudott nagyszerűségét azzal kísérelte meg igazolni, hogy a költő egész fejlődésrajzot ölel fel a balladában. E felfogás túlzó: és ha ez a felfogás a hibás a költemény egész első részének félreértésében, ezzel a felfogással van szoros kapcsolatban az az ítélet is, hogy Ágnes hallucinációi is csupán *előjelei* a megőrülésnek, mert a hallucinációk és a megőrüléstől való félelem a tébolyban csupán „előjelei”, melyek „mint az inas a vendéget”, előre jelzik az örület közelségét.³ Am Arany hasonlíthatatlanul jobb pszichiáter mint értelmezői: ő érzi, hogy a *már* féltudott lélek öntudata is félhet a megőrüléstől, mintegy csak azért, hogy a maga lelke mélyéből is felfeltörő helyes belátást megcáfolhassa azzal, hogy valamelyes elégtétellel állapíthassa meg: „megérttem, amit mondanak, tehát mégsem vagyok őrült!” És épp így helyesen érzi Arany, hogy a megtébolyodott is hallucinálhat: ami ébren elfojtott volt, bizonyos átalakulással bár, de feltörhet, gyötrő, kínzó hatással a hallucinációkban, amelyeknek természetesen kedvez a magány, a sötét börtöncella stb. A lélekrajz sok egyéb finomságát, amelyet az eddigi elemzők is (elsősorban maga Greguss) már kiemeltek, nem részletezzük, de úgy érezzük, hogy az Ágnes asszony még oly egyszerű rajzában is van még valami, ami talán kifogásolható. Kissé merésznek érezzük, hogy az embervérfolt s így a bűn fedőképzete szintén *vérfolt*; mégha csak „csibe”-vérfolt is: aligha valószínű, hogy börtönmunka nélkül, csupán jámbor munkavágygal nézhessen reá a férj vérének kiöntásától megrendült asszony. A költemény végén is túlzónak érezzük éppen a csibevérfolt víziójához való sztereotipikus örökké-odatapadást. Megróni ezen ponton sincs azonban jogunk a *költő*: ez a talán kissé merész vég teszi teljessé a ballada megragadó *művészi* hatását, annak a csodálatos *hangulati telítettség*-nek tökéletességét, amelynek tekintetében ehhez a költeményhez a világirodalom egyetlen más alkotását se mernők egyenlő értékűként

³ E téves felfogást Gr.tól Jancsó is átveszi.

odaállítani. Ebben a végben a költői igazság győzött a pszichiátriain és mi csak örülhetünk e győzelemnek, annak, hogy nem a pszichiátriái valóság, de ennek is mintegy „égi mása” győzött e ballada-végben: nélküle megfosztattunk volna egyfelől a büntető végzet elkerülhetetlen, szelidíthetetlen kegyetlenségének és másfelől az emberi fájdalom és szenvedés számalomraméltóságának csodálatos megérzékeitől. Már az eddigiekben is utaltunk arra, hogy a lélekrajz mélysége együttjár Aranynál általában a művészi érték magasabb fokával. Az Agnes asszony költői szépsége is a lélekrajzba való nagyszerű elmélyülésből fakad: ez teremti meg a költő hangulatát és a mi együttérzésünket is. Ez teszi a legmerészebb érzéskeveredés páratlan gyöngyvé e költeményt, amelyben a költő a férje megölésében bűnös asszonyra reá tapasztathatja e szimbólumokat: „liliomról pergő harmat, hulló vízgyöngy hatyú tollán”. Milyen megrendítő e rajz: a bűnös asszony, ugyanaz, akit a költő szigorú erkölcsi ítélete arra fog kényszeríteni, hogy egész élete kínos munkájával se találjon többé nyugalmat, sírni kezd arra a gondolatra, hogy őt többé nem eresztik haza —, de nem azért, mert *rab*, mert megbélyegzett valaki lesz belőle,⁴ hanem azért, mert nem tudná elvégezni sürgős munkáját, egy csibe-*vérfolt* kimosását a *lepedőből*! Az erkölcsi kérelhetetlenségnek és mégis a megértésnek és a leglélekbeemerkolóbb emberi szálamomnak oly teljessége és harmóniája áll előttünk az Agnes asszonyban (párosítva ezenkívül a lélekrajz senkitől soha felül nem mult mélységével és gazdag finomságával), hogy ez a csodálatos érték bizonyára mentségünkül fog szolgálni, hogy viszonylag hosszadalmasabban foglalkoztunk ezzel a költeménnyel.

E balladában már a balladaköltők legnagyobbika áll előttünk, Arany későbbi költeményeiben azonban mégis fogunk még találni valamely fejlődést: részben gazdagodásokat és a költő egyéniségfejlődéséből érthető vonásokat, egy-két ponton azonban a lélekrajz továbbfejlődését is.

Igy mindjárt V. László a lelki megrendülésnek egy oly fajtáját tárja elénk, amely majd további fejlődést kíván. Bármilyen jogosan híres e ballada, feltűnő fogatkozásai vannak. Igen röviden: egyfelől úgy rajzolja Arany a királyt, mint akit nyíltan bánt lelkiismerete, amiatt a bűne miatt, hogy megszegve esküjét, kivégeztette Hunyadi Lászlót (így pl. lelkifurdalása magyaráztatja vele félre a zivatar zaját és a nép jogos haragjától való indokolt félelem okozza a menekülés értelmes vágyát), ám a ballada más helyén a királynak már nincs tudata tettéről, a bűn emlékét mintha elfojtotta volna tudatából, és így történik meg, hogy V. László egy helyt Hunyadi *mindkét* fiáról, mint előkről beszél. Ezt az utóbbi gondolatot valamelyes hisztériás vágyteljesítésül vagy öngazolásul el tudnók hinni — ha ezt az értelmezéslehetőséget támogathatnók a balladából vett valamely segítő érvel. Amilyenre nem találunk, s ezért csak úgy ítélni, hogy V. László lélekrajza *nem tiszta*: Arany a királyt alapjában bűne tudatát el nem fojtó, de a lelkifurdalás *nyílt* gyötröttjeként előttünk álló embernek rajzolja, ám e rajzba disszoszáns vonást enged vegyülni. A lelkifurdalásban gyötrődő abnormitás rajza e balladában még nem sikerült: ez a típus mintha távolabb is állana a költő saját lelkétől, — ő kételkedik, kisebbiti magát, ám a lelkifurdalás (bár nem ismeretlen előtte) nem gyakran kínózható: ellenkezőleg lírai költeményeiben is *nyugodt öntudat* jellemző reá. Az önvád igazában se lelki habitusával meg nem fért, se

⁴ Ezzel a gondolattal, minthogy a bűnösség tudatát az asszony nem fogadhatja el, nem is számolhat Agnes, s így nem is érti világosan a bírakat.

idegbaja fölött való győzelmét lehetővé nem tehetette volna: ez csak az *önigazoltság* érzésének tudatán vált lehetővé. A költemény művészi tekintetében sem oly tökéletes, mint az Ágnes asszony: a leíró részek és a hazafias motívum a legszebbek benne, ám nem a lélekrajz és nem az elbeszélés világossága. Nem segíti, de zavarja pl. a költemény igazságát, hogy a költő a király káprázatait mintegy a rabok *valóságos* menekvésével igazolja, mikor e titkos menekvésről mit se tudhat (László), de nem elégíti ki a király *külső* okból eredő nem igazán tragikus, sőt nem *benső* bűnhődése sem. És még a felületes szemlélet előtt is lelepleződik legalább annyi, hogy a költemény *nem könnyen érthető* meg világosan: ez az egy tény maga, Aranynál, mindig mélyebb hiányokra vall, hisz Arany még balladáiban is a tökéletes józanságú és világosságú indokolások és történetalakítások klasszikus mestercé. A 70-es évek balladái között valóban nincs egyetlenegy se, amely e most említett ballada fogatkozásait feltűntetné. — A Hunyadi-ciklus többi darabját szabad legyen elemzés nélkül hagynunk, megemlítve csupán azt, hogy nem ítéltető véletlennek, ha az V. Lászlót, a válságban küzdő lélek rajzát *előbb* dolgozta fel a költő, semmint a más tárgyúakat s kiegészítve még e megjegyzést avval, hogy a nő-motívum e balladákban is fejlődik annyiban, hogy nem a lány és hitves, de az özvegy és anya érzései válnak problémákká. 54-ből nincs ballada: a depressziós hangulat jele. 55-ben azonban aránylag már újra gazdag a termés. Ez évből való a *Hatvani*. Nem a megrendült lélek rajzát adja s így, bár Aranyra jellemző költemény, ezúttal nem foglalkoztathat. De szólanunk kell az *Arva fiúról*. A ballada nagygazságú lélekrajz: fejlődést jelent V. László után. Szép és igaz nemcsak a gyermek egyre fokozódó kétségbeesése s ezzel párhuzamosan az asszony egyre fokozódó dühe, de a sötétben síró, éhes, fázós gyermek víziója is és az a finom érdekességű jelenet, amelyben a gyermeknek rontó asszony csak féktelen dühe valamelyes kielégítése után eszmél reá, hirtelen, hogy túlságosan, talán halálra verte a gyereket s erre a ráeszmélésre, a lelkiismeret rögöni megszólaláskor, az önvád hirtelen felébredéskor, a megzavarodó, a bűntudatát érző lélek átveszi a gyermek előbbi vízióját (a fokozott szuggesztibilitás indokolt — és az asszonynak különben is ép elég oka van arra, hogy a férjére gondoljon): ő is észreveszi a férjet, aki kegyetlen szavakkal támad reá és magával viszi a hűtlen feleségtől kinzott gyermeket a halál birodalmába. Az asszony elrémülten menekül a bűne színhelyéről, hogy aztán a temetőben próbáljon, hiába bár, enyhülést találni: talán csak bűnhődni vágyik, de talán egyenesen a férjével akar találkozni, hogy általa oldassék fel vagy előtte vezekeljen, talán azért is, hogy viszontláthassa fiát is, talán mert maga is meghalni szeretne, bár a halálhoz nincs ereje.⁵ Zavart lelki bomlottság uralkodik rajta, amelyre azonban olyan jellegzetes, kikristályosodott gondolat, mint az Ágnes tébolyára, nem jellemző. Arany nem láttatja szerencsétlen betegünk gondolatait, de nagyszerűen, hibátlan rajzban, készíti azokat elő és vázolja föl a megrendültség kereteit. Könnyen látható, miben áll a fejlődés egyfelől a Hamis tanu, másfelől az V. László után: a kísértetiesség minden részletében lélektanilag indokolt.

⁵ Már Greguss észrevette: mégse volt oly rossz ez az asszony, hisz, ime, lelkiismerete felébredt, keresi fiát-férjét. Egy másik neves balladaelemzőnknek azt az állítását, hogy az asszonynak *mindig* is volt lelkiifordulása, nem látjuk egészen igazolhatónak. E kutatónk, miként az „Ágnes asszony” esetében is, itt se ragaszkodik eléggé szorosan a ballada konkrét adataihoz.

Bár többféle értelmezés-lehetőséggel indokolható a végkifejlés: e lehetőségek mind megalapozottak, míg az V. László lehető értelmezései mind kényszerűen foghatóak. Mindenesetre az V. László-féle, a lelki-furdalás által mintegy közvetlenül megrendített típus rajza fejlődik itt tovább, finom, gazdag, igaz rajzban, bár a kifejlés részletezésének még mindig nem oly kristályos rajzával, mint a más, a bűntudatot *elfojtó* embertípust ábrázoló Ágnes asszonyban. — Az Ágnes asszony után új csoda a *Bor vitéz* (55). Egy mindent legyőző szenvedély kifejlésének rajza egészen a teljes idegkimerültségben és izgalomban való felőrlődésig. A nagyszerű és merész lélekrajz mellett nagyszerűen bravuros a művészi megoldás is. A balladai rejtelem egy balladában se mélyebb — és mégis minden részletében világos e ballada (talán csak a Vörös Rékék és elsősorban a Tengerihántás mülja e tekintetben felül). Sajátos vonás a kis pacírtának mintegy a lány cselekvéseit előre szimbolizáló motívuma, de művészi szempontból kétségtelenül a történet megrendítő kontrasztokban ábrázolt végkifejlése a legértékesebb.

Némely motívum arra mutat, hogy a ballada háttérben sajátos szerepet játszhattak átalakított szabadságharci és elnyomatási emlékek: (így a kényszerű eskü motívuma, az ily eskü alól való menekvés sikertelen kísérlete, az „elesett hős“ motívum stb.). Támogathatja e feltevést a ballada lélektani és esztétikai mélysége, gazdagsága, szépsége is, — amely csak igen mélyen átértett állandó problémát leplező motívumokból és hangulatokból fakadó alkotásokban válhatnak ily tökéletessé. A menyasszony-probléma emlékeztet az első balladákra is és épp így az is, hogy mint a „Varró lányok“-ban, bűn nélkül is szenvedés jut a hős osztályrészeül. Mégis a *Bor vitéz*ben van egy mélyebb erkölcsi háttér — ezeknek az éveknek az Aranya, úgy látszik, nem lehet el nélkül: a leány bűnös legalább abban, hogy *apjával* szállott szembe és *hazulról* szökött meg esküvéje elől. Vajjon nincsen-e ebben a motívumban is valami még régebb egyéni vonatkozású emlékek szerepe (a költő színpályájához kapcsolódó emlékek talán)? A felmerülő dilemmában: szerelem és gyermeki kötelesség között nem érzünk azonban határozott állásfoglalást: bár el kell a leánynak pusztulnia, mégis a költő sehol nem ad biztos alapot arra az értelmezésre, hogy ez a vég valóban erkölcsi igazságot szolgál. Így végső benyomásunk csak a szomorú pusztulás, a kegyetlen embersors felett való szájalom érzése marad. — A *Zách Klára* (55) igen kényes tárgynak igen diszkrét megoldása: itt se oly világos az erkölcsi állásfoglalás. Klára bűntlenül szenved és a bár *jogosan* bosszúálló apa egész családjával kegyetlenül bűnhődik. Ily tekintetben közel áll e ballada az előbbihez, de elkülönül tőle a magyar hazafias motívum hangsúlyozottabb voltában. Véletlennek kell-e ítélnünk, hogy nemcsak ebben az évben, de 56- és 57-ben is a nemzeti tárgyak uralkodnak Arany ballada-költészetében? Mintha a többi motívumok vonzó ereje csökkennie: nem láthatjuk-e e jelenségben a szubjektív válságok győtrődéseiből való szabadulás és a nemzeti feltámadásban való hit meg erősödésének jelét, de mindenesetre legalább az egészségesebb életvágynak a köz (ez Aranynál voltaképp = a nemzet) iránt újraébredő érdeklődése jelét? — 56-ból való a *Szondi két apródja*. Nagy szépségű remekmű, de kívül esik a megrendült lelkek lélekrajzán. A hazafias motívum valami nagy *nyugalom*, férfias *igazság*-hit hangján dolgoztatik fel. *Pázmán lovag* (56) már a *víg* hangot engedi hozzákapcsolódni a nemzeti motívumhoz. Érdekes motívuma az elrabolt csók: a szerelmi problémakörben is enyhült talán a költő ridegsége? („Az utolsó főpap“ (57.) vagy a „Balzsamcsepp“ sorai szintén a költő benső vilá-

gának enyhülését mutatják: („S temetön bár ha bolyongok, Eltakarják üde lombok A sötét sirhalmokat“, mondja Arany utóbbi költeményében, míg az előbbi költemény a Szondi két apródjával, de a walesi bárdokkal is tüntet fel rokonságot). Az ily irányú fejlődés legjellemzőbb balladája azonban *A walesi bárdok* (57), amely mintha művészi kiéléshez segítene a nemzeti problémát: vele egyszerre megszakad a nemzeti tárgyú balladák sora, sőt utána ellankad az 55–57-es évck egész balladás lendülete. E költeményben igazában nem az egyéni probléma a lényeges, hanem a nemzeti, mégis a lelkifurdalásban gyöttrődő király egyéni rajza is típusnak talán legkiválóbbja. Eduárd viselkedése nem zavaros, miként az V. Lászlóé: Eduárdban oly erővel tapad meg bűne és a bűnére emlékeztető emlék, hogy lelkiismerete menekvésre készteti a bűn színhelyétől, ám ettől az emléktől: a halálba induló bárdok énekének állandó fülébecsengésétől hiába próbál szabadulni. A rendkívüli idegállapot izgalmát kiválóan adja vissza a költő, amiként különben már a dicsőítést vágyó, majd féktelen és embertelen haragra lobbanó király rajza is kiváló. Greguss mély és finom érzékkel állapítja meg, hogy még a zsarnok is vágyik a mások elismerésére, mi csak azt tesszük e megjegyzéshez hozzá, hogy e rajznak még mélyebb igazsága is van: Eduárd éppen azért oly éhes és mohó a saját dicsőítését hallani és a dicsőítés elmaradtán, sőt a kikényszerített dicsőítésnek átokba fordulásán éppen azért gyúl oly embertelen elvakultságú haragra, mert *eddig se lehetett nyugodt a lelkiismerete*. Az első versszakok feltűnő hangja: „S a nép, az istenadta nép Ha oly boldog-e rajt, Mint akarom s mint a barom, Melyet igába hajt“ már az ingerültséget, talán a dölyfibe fojtott önvádat árulja el. A *máris* ingerült király az, aki ki akarja, mintegy a maga teljesebb megnyugtatóására, erőszakolni az elismerést, s ha az nem sikerül, ha mintegy az utolsó kísérlet is hiábavaló, a zsarnoknál természetesen érthetővé válik az igazságot és a lelkifurdalást vérbe fojtó düh, hogy azután éppily természetes úton — és *ennél* az egyéniségnél (kit eddig se hagyott nyugton a lelkiismeret Wales zsarnoki leigázásáért) *elkerülhetetlenül* — kövesse a dühödő vérengzést a lelkifurdalás örjítő hatása, legalább is a kibírhatatlannak érzett gyöttrő emlék hallucináló kóros megtapadása, „perszeverációja“. A lélekrajz motivációja nem ebben a balladában a leggazdagabb, de a rajz igaz és nagy finomságú. Felemlíthetjük itt is azt a nagy nyugalmat, amely — szemben a király izgalmával — magának a költőnek lelki erejét és emelkedettségét fejezi ki az utolsó szak hitvallásszerű fenségében, szorosan emlékeztetve a Szondi két apródjának nagyszerű nyugalma-ra is. Az a költő, aki a lelki megtörtség éveit után ily emléket tudott állítani a nemzeti eszme fenségének és az igazság elmaradhatatlan diadalának, nem lehet eljegyzettje a lelki *összeomlásnak*, de csak a nemes felemelkedésnek: a nyugalomra, önlegyőzésre, hitre való képesség már hatalmassá erősödött benne.

BODA ISTVÁN.

(Vége következik.)

HAZAI IRODALOM.

Gróf Klebelsberg Kuno: Küzdelmek könyve. Athaeneum, 1929.

Kultuszminiszterünk immár harmadik könyvében a magyar kulturális kérdéseket nemzeti és politikai szempontból vizsgálja, igyekszik a szükségleteket megállapítani és azok kielégítési módjairól vallott nézeteiről a nemzetet meggyőzni. A nemzetet szellemi versenyképességre akarja nevelni és ezzel Nagy-Magyarország visszaállítását lehetővé tenni. A személyi és egyéni nevelési problémákkal nem igen foglalkozik, mert mindenkitől elvárja, hogy a nagy politikai érdekekre való tekintetből saját fejlődését és boldogulását korlátozza. Miként Széchenyi, úgy Klebelsberg is a multat, a régit, az elméletet erős kritika tárgyává teszi, a fiatalokban bízik, tőlük várja politikája megértését és támogatását, egész figyelmét az ő érdekeik felkarolására szenteli, szellemi felfegyverzésükre törekszik, ezzel szemben az öregeket leszerelni igyekszik. Miniszterünk az életközelség embere. Van ugyan személyiségében és kultúrpolitikájában sok romantikus vonás, ez azonban folyik életközelségéből, a fiatalokkal való foglalkozásából, demokratikusságra, népszerűsége való törekvéséből. Alapjában véve azonban tiszta gyakorlati ember, aki rögtön megérzi, hogy az adott pillanat mit kíván, s az erők mit tesznek lehetővé. Pozitív, aktív, alkotó típusú, erős személyiség lévén, aki a hatalom birtokában is van, a más típusúakkal és felfogásúakkal, minden hajlékonysága ellenére, természetesen szembefordul, mert a bírálat, a sokféle kívánság, alkotásában akadályozza, zavarja, legalább is képességeit nem fokozza. Világnézetileg inkább immanens gondolkodású, szívesen értékeli át, hajlik az eklekticizmus felé, tipikus struktúrája szintetikus egység teremtésére kényszeríti, igyekszik a multat és a jelent, a külföldit és a nemzetit, az öreget és a fiatalot egymással valahogyan kibékíteni. Sajátos, tulajdonképeni pedagógiai problémát ritkán tárgyal részletesen, inkább csak érint, teleológiai és szervezeti kérdésekkel szívesen foglalkozik, de a módszertaniakat nem kedveli. Pedig a pedagógusok örülnének, ha a pedagógiai kérdéseket is feldolgozná, mert ezzel a magyar nevelés belső értékét növelné, versenyképességét fokozná és ezzel a magyarság politikai céljait is szolgálná. Kultuszminiszterünk a szervezeti kérdések szakembere. Finom ösztönével és érzékével majdnem mindig helyesen fogja meg a kérdés időszerű lényegét, politikai tehetségevel, éleslátásával, rutinjával józanul meglátja a szükségleteket és lehetőségeket, gyakorlatiasságával, hajlékonyságával, találékonyságával biztosan jelöli meg a megvalósítás módjait és nem nyugszik addig, amíg célját el nem éri. Legszívesebben a felső kultúra, a főiskolai oktatás, az egyetemi internátusok, a külföldi kollégiumok, a tudományos kutatás, a természettudományok értékesítése, a klinikák, a művészetek kérdéseivel foglalkozik s ezen a területen alkotásai valóban történeti jelentőségűek (főleg az egyete-

mek és a kollégiumok elhelyezése fogja nevét fenntartani). A politikai szükség és a gazdasági kényszerűség újabban a népiskolák felé fordították a figyelmét és amit az építkezések terén produkált, az egyenesen bámulatraméltó még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy ezekkel a beruházásokkal a gazdasági krízist óhajtották levezetni. A középiskola problémáival kevesebbet foglalkozott ugyan, de a gyakorlatiasság bevitelével, a reál-gimnázium megkedveltetésével itt is érdemes munkát végzett. A gazdasági nevelés kérdései távolabb esnek személyiségétől és miután hatáskörén kívül is fekszenek, kevésbé tud sugallólag hatni, bár ezen fejtegetései és törekvései is megszívlelhetők. A kötet pedagógiai vonatkozású cikkei közül „*Kultúra a Balatonon*” a testnevelés, a sport, a cserkészlet, az angol típusú gimnázium kérdéseit világítja meg. A „*Női Eötvös-kollégium*” a főiskolai hallgatónők internátusának és a nőnevelésnek problémáit fejtegeti. „*Az egyetemi gondolat sorsa*” különböző egyetemünk feladatait és hatásait állapítja meg. „*A nyolcosztályú népiskola*”-t a külfölddel, főleg a szomszéd államokkal való versenyképesség (külpolitikai) és belpolitikai okokból tartja fokozatosan megvalósítandónak. „*A vidék*” kultúrszükségeinek kielégítésére nagy súlyt helyez. A „*Bürokrácia, túlkormányzás, takarékoság*” a nemzet vagyonát élettelses, gyakorlati munkára akarja fordítani. A „*Nyugati tudás és magyar gondolat*” a külföldi fejlődést a nemzet felvirágoztatására szeretné felhasználni. „*Könyv vagy kutatás*” a régi szobatudás helyett a való élet szükségleteinek ismeretét igyekszik kifejleszteni. Legszébb azonban: „*A vallás és közoktatási miniszteri tárcsa 1929/30. évi előirányzatának általános indokolása*”, melyben összegezi elért eredményeit és röviden összefoglalja kultúrpolitikai nézeteit. A felsorolt cikkeken kívül majdnem mindegyikben talál a nevelő és kutató tanár értékes tanulságokat és adatokat, fejtegetéseket, melyeket különösen az irodalmi, művészeti, történeti és világnézeti tanításnál és művelésnél használhat fel.

A könyv tele van szébbnél-szébb, okosabbnál-okosabb, szükségesebbnél-szükségesebb gondolattal. Ha egyiken-másikon lehetne is egy kicsit simítani, mindegyik úgy, ahogy van is, mélyen igaz és tanulságos. A magyarság érdekében a jövő útjain dolgozó pedagógusok örülhetnek vezérüknek, különösen, ha a maga életet keverő, teremtmény, szolgáló tehetségével fokozatosan mindig jobban felkarolja a magyar pedagógiai kutatást és irodalmi működést, ha megszervezi a magyar pedagógia történetének és tanulságainak feldolgozását, ha feldolgoztatja a magyar pedagógia rendszerét, ha megírhatja az egyes iskolafajok és tantárgyak vezérkönyveit, ha szabad teret enged a pedagógiai szemlélyiségek és iskolafajok belső differenciációjának, ha elősegíti a pedagógusok középső és felső nemzedékének továbbképzését, mert mindezzel hozzájárul a magyar neveléstudomány és nemzetnevelés felvirágoztatásához és versenyképessé fokozásához.

BITTENBINDER MIKLÓS.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Eduard Engel: Was bleibt? Die Weltliteratur. Mit 25 Bildnissen und einer Handschrift. Koehler u. Amelang, Leipzig, 1928. Nagy 8°. 688 l. Vászonnköt. 15 M.

Nagy port fölvert könyv. A német irodalomtörténészek meglehetősen egyértelműséggel támadták. Annyiban igazuk van, hogy temperamentumos túlzások foglaltatnak benne; egyszóval egy újabb „valódi Engel”. Viszont már a cím is olyan, hogy teljes tudományos tárgyilagosságot nem követelhetünk az író-tól. Még semmikép sem a tudomány, hanem csak a kritika dönt-heti el nagyon sok itt felvetett esetben, hogy hát mi is marad meg mindebből a sok világirodalmi alkotásból, mellyel Gutenberg találmányának jóvoltából olyan könnyűszerrel lehet ma az emberiséget boldogítani. Egyáltalán nem árt, ha egyszer egy ilyen temperamentumos ember mint Engel, nekimegy és igyeke-szik némi erőszakkal rendet teremteni ebben a zűrzavarban. Valóban nem lehet belátni, hogy miért igyekeznek kb. egy század óta szisztematikusan agyonolvasztatni a „művelt” emberi-séget. Persze másként kellett volna elbírálni jó néhány író-t (vegyük csak pl. Dickens, kit elparentál, ki azonban ezzel édes-keveset fog törődni) és főleg az ítéleteket másképp megokolni. Teóriában e tekintetben nincs hiány; egy egész nagy rész tár-gyalja az aklalmazott „mérték”-et. A gyakorlat azonban így is kissé ingadozó és szubjektív. Mit sem tesz! Örömmel üdvözöl-hetünk egy ilyen egészséges írtási kísérletet. És, ami a fő, Engel könyve éppen temperamentumosságánál fogva rendkívül vonzó olvasmány. Valószínű, hogy sokkal többen fogják elolvasni, mint ahányan az agyondícsért irodalomtörténeti munkákat! Ami pedig a könyv kiállítását illeti, az pazar: a kiadót dícséret és elismerés illeti.

Koszó JÁNOS.

John Černý: Die deutsche Dichtung. Mit einem Anhang: Haupt-formen der Dichtung. Nagy 8°. 451 + VIII lap. Hölder—Pichler—Tempsky, Wien—Leipzig, 1928. Kötve 13-80 o. Schilling.

Középiskolai tankönyv, de olyan részletes, alapos és gon-dosan megírt, hogy bátran ajánlható kézikönyvnek. Annál is inkább, mert teljes egészében tekintetbe vette a szakkutatás újabb eredményeit és ezeket a legfőbb kérdésekben meglehető-s bőven tárgyalva nyújtja. Anyagelosztása főleg a régi irodalomra nézve szerencsésebb és arányosabb, mint a nálunk is annyira kedvelt „kis” Kluge-é. A legújabb időig haladva az expresszio-nizmust is tekintetbe veszi, amint ezt különben az újabb német meg osztrák előírások kívánják is. Minden tekintetben mér-sékelt értéktételekkel szolgál s így a legfrissebb irodalmi ter-mékek tárgyalása semmikép sem aggályos nála. Kevés, de na-gyon jól megválasztott könyvcímet ad a továbbképzés lehetővé tételéhez. Elég pl. felhozni, hogy a régi irodalom történetével kapcsolatban A. Heusler-re, H. Schneider-re (a kiváló „Helden-

dichtung, Geistlichendichtung, Ritterdichtung“ra), K. Francke-re (Kulturwerte d. deutsch. Lit.) utal. A legújabb kornál Soergel meg Bartels mellett elkelt volna a Naumannra, Mahrholzra meg Stammlerre való rámutatás is. A XVIII. századnál Hetttnert kellett volna ajánlani s az egyes nagy klasszikusoknál is elkelt volna még egy és más cím. Mindent összefoglalva azonban jó és ajánlható munkát, melyet középiskoláink újabb tanterveivel kapcsolatban érdemes kézbe venni. F. I.

Dr. Friedrich Kainz: Geschichte der deutschen Literatur. II. Von Klopstock bis zum Ausgang der Romantik. Kis 8°. 146 l. III. Von Goethes Tod bis zur Gegenwart. Kis 8°. 136 l. (Sammlung Göschen 783 és 1004.) Walter de Gruyter, Berlin—Leipzig, 1928—1929. Kötve egyenként 1.50 M.

A Göschen-beli kedvelt Koch-féle irodalomtörténetnek a helyébe lépett két kötetke ez: a régebbi korokat most is még Koch munkája képviseli I. kötetként (S. G. 31: Von den ältesten Zeiten bis 1748—1920-as 9. kiadás). Mindenki becsüli Koch rengeteget felölölő tudós feldolgozását, de ismeri egy-két rossz oldalát is: az anyag nehezen áttekinthető nála, főleg az újabb kori részekben, a legmodernebbekkel szemben pedig elfogult, illetve nem bírt velük érezni. Ezért nagyon megokolt volt, hogy a kiadó teljesen újra íratta a volt II. kötet szövegét, amely a legújabb korral szemben már csak azért is igazságosabb lehetett, mert egy kötetkével többet bocsátottak a szerző rendelkezésére. Kitűnően összeállított dús könyvészet egészíti ki mind a II., mind a III. kötetet, mely valószínűleg még az eddiginél is nagyobb kedveltséget biztosít majd nekik. Az előadás is olyan ügyes, vonzó, az elrendezés sokkal áttekinthetőbb a régié-nél, kitűnő összefoglaló korjellemzések vezetnek be minden fejezetet, hogy mindenki örömmel fog nyúlni ezekhez a csinos, olcsó és tartalmilag mégis gazdag kötetkékhöz. —ó —s.

Richard Wallach: Das abendländische Gemeinschaftsbewusstsein im Mittelalter. (Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance. Hg. v. Walter Goetz. Bd. 34.) B. G. Teulner. Leipzig—Berlin, 1928. Nagy 8°. 58 l. Füzve 2.40 M.

Szerző a korai középkortól, a népvándorlás századaitól kezdve a késői középkorig sorra veszt minden időszakot és újra meg újra gondosan lemérve a rendelkezésre álló adatok tanúságait, állapítja meg az eredményeket. Nemcsak Európa (Nyugat-, Dél-, Közép-Európa) szemszögéből nézi a dolgokat, hanem szembeállítja az innen vett adatokkal a Kelet (s idetartozik Kelet-Európa Bizánccal is) véleményét, amely csak megerősíti saját „nyugati“ nézetét, hogy ez a középkori Európa meglepő egységet képezett. Nemcsak a régi római birodalom mint középkori fikció működött közre ennél, nem is egy a mainál talán egységesebb nyugati műveltség, hanem az egységes római kath.

egyház megbecsülhetetlen összetartó ereje. Gyönyörűen ki van domborítva pl. a lovagkor egységes nyugati keresztény öntudata, amely győzött minden nemzeti torzskodáson és lehetővé tette a keresztshadjáratokat. Tanulságosan van kimutatva a keleti egyház munkája e nyugati egység megbontására, ami már előszele annak a mozgalomnak, amely később renaissance, humanizmus, reformáció, fölvilágosodás alakot öltve, megdöntötte a régi egységes középkori Európát s belevitte a túlzó nemzeti elvszerinti testvérharcot. A „nyugati“ szellem fejlődéstörténetének teljesebb megértéséhez feltétlenül szükséges e könyv ismerete.

Koszó János.

Heilige und Helden des Mittelalters. Von Wolfram von den Steinen: *Karl der Grosse*. 8°. 118 l. F. Hirt, Breslau, 1928. Kötve 5 M.
— *Otto der Grosse*. 8°. 150 l. F. Hirt, Breslau, 1928. Kötve 5 M.

Közlönyünk hasábjain már foglalkoztunk von den Steinen középkorról szóló műveivel és már ott kiemeltük az ő becsületes tudós tárgyilagosságával szépen egyező középkorrajongását. Jelen sorozatnak éppen ma van nagyon nagy jelentősége és fölbecsülhetetlen értéke, mikor az európai emberiség válaszáton van: a feltétlenül sírbavivó amerikanizmus és a gazdasági megtársadalmi bajok gyógyulását hozó modern kapcsolatlétesítés a középkorral, a fejlődés két kizárólagos lehetősége. Német szempontból hozzájön még a nemzeti (de nem nacionalista) szellem, mint történelmi hatóerő, amely igazán nagyértékűvé teszi ezt a két munkát Nagy Károlyról meg Nagy Ottóról. (Utóbbi a Lech mezején lezajlott ütközet révén minket is közelről érdekelhet.) A *Karl der Grosse* c. kötet nemcsak a császár életrajzát nyújtja, hanem válogatott leveleit is. Az *Otto der Grosse* kötet bevezetése valódi mintája az ezeréves multtal való rendkívül ügyes, élő kapcsolatmegteremtésnek. A tárgy iránti szeretet csodát művelt itt. A könyvek stílszerű kiállítása megkönnyíti az olvasónak a középkori hangulatnak lelkében való felkeltését.

K. J.

The Gests of King Alexander of Macedon. Edited by Francis Peabody Magoun. Cambridge, Harvard University Press, 1929. 8°. X + 261 l. Vászonnköt. 3-50 shilling.

Igen nagy körültekintéssel és széleskörű filológiai alapvetéssel készült mű, amely két középkori angol Alexander-kéziratot ismertetve megrajzolja az egész középkori Alexander-monda történetét és összeállítja a kéziratokat, illetve ezek irodalmát. Nem feledkezett meg a magyar vonatkozásokról sem. A könyv 54. lapján megtaláljuk Haller Hármas Istóriáját és az erre vonatkozó magyar irodalmat is, melynek sorában ott szerepel közlőnyünk 1912-es évfolyama is. Nemcsak a szerzőnek, de a nyomdának is dicsőségére válik, hogy az összes magyar nevek, szavak hibátlanok és az utalások helyesek. A szerző és kiadó

figyelmességéből az EPhK példányt kapott a mindenesetre nagyon gazdag irodalomra támaszkodó jelentős munkából. Kíváncsú lenne tudományos folyóiratainkat újra rendszeresen eljuttatni Angliába és Amerikába. K.

E. Walker: Der Monolog im höfischen Epos. Stil- und Literaturgeschichtliche Untersuchungen. (Tübingen Germanist. Arbeiten 5.) W. Kohlhammer, Stuttgart, 1928. 8°. XIV + 286 l.

Hermann Schneider, a kiváló középkorismerő vezetése alatt keletkezett tudományos munkák sorozatába tartozó mű Walkeré. Már ez is biztosítja jelentőségét, de a téma is. Minden középkori költészettel foglalkozó szakember tudja, hogy a lovagi epikában milyen nagy szerepet játszik a monológ. Éppen ezért gyakrabban foglalkoztak idevágó részletkérdésekkel. Eltekintve attól, hogy a lírával való kapcsolatot is ismételten feszegették, a monológ olyan külön kifejező eszköze az epikusnak, hogy nélküle el sem lehet gondolni az akorbéli elbeszélő műfajt. Feltétlen szükség volt az idetartozó fejtegetések eredményeinek összegezésére és az összes nagyobb költői műveknek ilyen szempontból való földolgozására, ami eddig nem történt meg. Walkeré az első ilyen nagyobb igényű összefoglalás elvégzésének érdeme. Kimutatja, hogy a monológ a belső cselekvény fő hordozója, de ezenkívül is nagyon sok irányban hasznosították. Némely epikus költemény tizedrészét is elfoglalja! Fő fajtái közül elég a következőkre utalni: harci monológok, imák, siralmok, szerelmi monológok, a végletes lelki fájdalom kifejező eszköze, halottsiratás, az akarat elhatározás kísérő szava. Megfelelő pontokon a francia irodalomra is tekintettel van a szerző, aki a legjelentősebb epikusokat (Veldeke, Hartmann, Wolfram, Gottfried) külön-külön is sorra veszi és a függelékben monológstatisztikai táblázatokat ad. Alapos, filológiai pontossággal megírt munka. K.

Neidhart von Reuenthal: Gedichte. Aus dem Mittelhochdeutschen übertragen und eingeleitet von Karl Pannier. Philipp Reclam jun., Leipzig, é. n. (1928. Universal-Bibliothek.)

Wilhelm von Humboldt: Kleine Schriften. Eine Auswahl aus den geistesgeschichtlichen Aufsätzen. Ausgewählt und mit einem Nachwort versehen von Otto Heuschele. Philipp Reclam jun., Leipzig, é. n. (1928. Universal-Bibliothek.) Vázonköt. 2 M.

Hölderlins Werke. Ausgewählt und mit einer biographischen Einleitung versehen von Will Vesper. Philipp Reclam jun., Leipzig, é. n. (Helios Klassiker.) 8°. 413 l. Vázonköt. 2,75 M.

Az éppen a minap jubiláló Reclam-cég egészen új utakra tért eddig is versenyen felüli olcsóságú kiadványaival. Új nagy gyöngybetűtípusa (az Universal-Bibliothek kötetkeiben éppúgy, mint a Helios Klassiker-ben) feltétlenül további százazreket terel hívei táborába. Mesésen olcsó kötetek azonban olyan választékos ízléssel állítja ki külső köntösükben is, hogy valódi kis műremek egyik-másik. Fentiek közül a legjobb minta erre

a Humboldt-könyvecske, de a „Helios“-Holderlin sem marad el mögötte. Csakis a nagy kelendőség magyarázhatja azt, hogy 2 M 75 Pf-ért ilyet lehessen nyújtani. Belső értékben sem vesztettek a régi megbízható Reclam-kötetek. A Neidhart-fordításról minden hozzáértő csak elismeréssel nyilatkozhat, pedig hihetetlen kemény feladat volt, mert Neidhart tudvalevőleg annyi ma már teljesen nem tisztázható célzással él, olyan önkényesen kezeli a tartalmat, formát egyaránt, hogy hű és szép fordítást nyújtani szinte lehetetlen. — A Humboldtól nyújtott választék elsőrangú: Schiller, meg Goethevel foglalkozó tanulmányokon kívül az Über männliche und weibliche Form, Über die Aufgabe des Geschichtsschreibers és Über das vergleichende Sprachstudium c. alapvető értekezéseket kapjuk. A Hölderlin-választék ilyen terjedelemben is kielégítően teljes. Fejlődése minden szakából való lírai költemények mellett a Hyperion és az Empedokles két alakban teljes képet adnak.

—ó—s.

Karl Viëtor: Probleme der deutschen Barockliteratur. (Von deutscher Poeterey. Bd. 3.) 8°. 94 l. J. J. Weber, Leipzig, 1928. 6 M.

Az ú. n. barokk-irodalommal való foglalkozás úgyszólván divat volt az elmúlt huszas években. Sok nagyon érdekes könyv és értekezés jelent meg gyors egymásutánban, amelyek mind többé-kevésbé meglepő új beállításokat, szempontokat és értékeléseket nyújtottak. Mintha most már némi szünet állt volna be ebben a tekintetben. Így tehát a legmegfelelőbb időpont ahhoz, hogy a nyújtott sok újnak higgadt kritikával való megrostálását is megkíséreljük. Viëtor nagyon alapos könyve ezt kísérli meg. Mindjárt első fejezete, melyben Strich nagy felhívást keltett szellemes értekezésével (a XVII. századi líra stílusáról) száll perbe, mutatja, hogy mennyire szükség volt és van itt a kritikára. Nemcsak elvekről van szó, hanem, sajnos, filológiai tévedésekről is, melyeket Viëtor minden támadó el nélkül, nagy alapossággal és mértéktartással korrigál. (A kiegészítő bő jegyzetek és könyvészeti utalások külön előnye az okos műnek.) A barokk költészet fejlődésfokozatairól, a XVII. századi misztikusokról (elsősorban Gryphiusról), a nyelvművelő társaságokról szólnak a többi fejezetek, melyeket a nemzeti stílusról írott nagyon érdekes függelék zár be. Mindenkép olyan kötet, mely mellett senki el nem haladhat, ki a barokk-kutatással foglalkozik.

—ó—s.

E. Ermatinger: Barock und Rokoko in der deutschen Dichtung. 2. kiadás. B. G. Teubner, Berlin—Leipzig, 1928. (Gewalten u. Gestalten 4.) 8°. IX + 196 l. Vászonsköt. 9 M.

Már maga az is e mellett a könyv mellett szól, hogy két év alatt második kiadást ért. Szerzője persze a germanisták közt a legjobb hangzású nevek egyikének örvend és az utóbbi években egymásután aratta tudományos diadalait. Könnyen és jól író tudós, aki amellet igazi lelkiismeretes alapossággal dolgoz

zik. A nagy barokk-harcha való beleszólása már azért is érdekes, mert egészen más oldalról nézi a problémákat, mint a stílusvizsgáló módszer hívei. A világnézeti alap tisztázását tartja mindenekelőtt szükségesnek. Már pedig ezt a XVII. sz.-i Németországban a teológia, a XVIII. században a filozófia határozza meg. Volt fölvilágosodás a XVII. sz.-ban is Németországban, de az még nem volt világi tudományos mint Nyugat- és Dél-Európában, itt még kizárólagosan az üdvözülés problémája állt az érdeklődés középpontjában. A világias fölvilágosodás (racionalisztikus formájában) csak az 1700-as év körül kezdi elárasztani a német földet s rajta épül föl a rokokó-költészet. — Erma-tinger könyvének második kiadása alig valamiben különbözik az elsőől. Leginkább csak a barokk-költészet vallásos alapvonalát erősítő további adatokat iktatott közbe. —ó —s.

H. Hettner: Geschichte der deutschen Literatur im XVIII. Jh.
Hg. v. G. Witkowski. 4 kötet egyben. Vászónköt. Nagy 8°. Paul List Verlag, Leipzig, 1929. 30 M.

A XVIII. századi német irodalom történetének ez az első ismert klasszikus, alapvető műve minden könyvtárba való. Sajnos, eddig olyan nagy volt az ára (a pár évvel ezelőtt más kiadónál megjelent új kiadásé is), hogy ez volt a beszerzésnek egyik fő akadálya. A List-Verlag minden elismerést megérdemlő vállalkozása most már közkinccsé fogja tenni ezt a kiváló munkát. Egyenesen bámulatos, hogy ilyen pompás kiállításban (hófehér papír, nagybetűs, nagyon ízléses típusú nyomás, erős és szép vászonkötés) négy ekkora kötetet összesen harminc márka árért ki lehetett állítani. Ráadásul tudományos szempontból is teljesen megbízható, mit már a jól ismert Witkowski név garantál. Ez a szövegkritikában különösen jártas tudós Hettner minden sorát igyekezett megtartani s amellett mégis tekintetbe venni a szaktudomány időközbeni haladását is. A minden fejéhez fűggesztett gondos bibliográfia, mely a legmodernebb kiegészítő műveket is megadja, külön kincs. Igaza van Witkowski-nak abban is, hogy Hettner munkája annak ellenére, hogy évtizedek óta változatlan formában ért újabb meg újabb kiadásokat, meglepően modern és megállapításainak tisztánlátó helyes-ségét éppen az azóta végzett részletkutatások igazolták. Ezért bűn lett volna erőszakosabban kezelni a régi szöveget: úgy, ahogy Hettner megírta, érték az nekünk. Mind Witkovskit, mind a kiadócéget megkülönböztetett hála és köszönet illeti azért, hogy ezt a klasszikus művet így hozzáférhetővé tették. —ó —s.

Sturm und Drang. In Auswahl herausgegeben und eingeleitet von Dr. Karl Hoppe. 8°. XXIII + 304 l. Leipzig, é. n. (J. J. Webers Klassiker-Ausgaben.) Vászónköt. 4 M.

A Sturm und Drang érdekes korával foglalkozó legjelentősebb újabb tudományos munka ugyanennél a kiadónál jelenvén

meg (H. A. Korff: Geist der Goethezeit I, Sturm und Drang), egészen következetes volt ez a szövegkiadás is, amely tudományosan éppoly megbízható, mint amilyen jól használható gyakorlati szempontból. A Stürmerek lírájából, drámai alkotásai-
ból s prózájából egykép felölel minden jellegzeteset és fontosat. Schubert, Bürger, Müller, Lenz lírai költeményei mellett Lenz Hofmeister-je és Die Soldaten, Klinger Zwillinge és Sturm u. Drang c. darabja, Wagner Kindermörderin-je képviselik a drámát. A prózát Müller Abel-je, Faun-ja és a Schafschur, végül Lenz Waldbroder-je hivatottak bemutatni. A nagy klasszikusak idevágó műveit természetesen nem vették föl, amint ez különben sincs szokásban, mert Goethe- és Schiller-kiadásokban a helyük, hol azok elterjedtsége folytán elég könnyen hozzáférhetők. A bevezetés elég bő és jól emeli ki az egész mozgá-
lom fősajátságait, valamint sikerülten jellemzi a kiválasztott írókat. A külső kiállítás nagyon jó. Ajánlható könyv. K.

Franz Neubert: Goethe und sein Kreis. Erläutert und dargestellt in 651 Abbildungen. Mit einer Einführung in das Verständnis von Goethes Persönlichkeit. Herausgegeben mit Unterstützung des Goethe-Nationalmuseums in Weimar. 4°. XXXI + 220 l. 2. kiadás. J. J. Weber, Leipzig, é. n. Vászonköt. 14 M.

Otto Güntter: Friedrich Schiller. Sein Leben und seine Dichtungen. Mit 701 Abbildungen nach zeitgenössischen Bildern und Illustrationen. Herausgegeben mit Unterstützung des Schiller-Nationalmuseums in Marbach. 4°. XXVII + 229 l. J. J. Weber, Leipzig, é. n. (1925). Vászonköt. 22.50 M.

Keresve sem lehet ezeknél a minden tekintetben mintaszerű köteteknél jobbat és megfelelőbbet találni a középiskolai német irodalmi oktatás élénkítésére. Minden, miről a tanuló a két nagy klasszikussal kapcsolatban hall vagy olvas, kitűnő képekben szemlélhető itt. Tulajdonképp hivatalosan be kellene szerezni minden középiskolánk könyvtára számára akár több példányban is. Nemcsak a nagy költők és környezetük (emberek éppúgy mint helyek) vannak itt megörökítve, hanem műveik feledhetetlen alakjai is, úgyhogy alkotásaikat is úgyszólván meg lehet ismerni e nagyszerű képsorozatokból. Pl. Schiller balladáinak és drámáinak pompás régi illusztrációi olyan tömegben sorakoznak itt föl kitűnő reprodukciókban, hogy feledhetetlen élményt jelentenek a szakembernek is. Nemcsak rövid cím jellemzi az egyes képeket, a rajta ábrázoltakat, hanem a függelékben még külön beható, filológiai pontosságú bő adatok is. Mindkét kötet hatalmas bevezetése külön mű magában véve. A kiállítás olyan pazar, hogy bátran elmondhatjuk, hogy ilyen szép könyvek még külföldön is ritkán hagyják el a sajtót. —ó —s.

A. Bielschowsky—W. Linden: Goethe. Sein Leben und seine Werke. Két kötet: XI + 477 és 647 l. C. H. Beck, München, 1928. Fűzve 18, kötve 25 M.

Nem lehet német irodalommal foglalkozó embert el sem képzelni, aki ne ismerné Bielschowsky „Goethe”-jét. Ez a könyv

ügyszólván fogalommal vált szakkörökben. Az azonban csak természetes, hogy az állandó, lázas német kutató-munka előbbre haladásával a régi szöveg sok helyen szükségkép elavult. A körültekintéssel dolgozó neves kiadócég tehát nagyon helyesen járt el, mikor egy újabb Bielschowsky-kiadás szükségessé válsakor nem akarta egyszerűen újra lenyomatni a régi szöveget, hanem a legújabb tudományos eredményeknek megfelelően átdolgoztatta. A kérdés már most az, hogy megtalálta-e ehhez a legmegfelelőbb embert és hogy az új kiadás valóban javult-e az előzőkhöz képest. Mindjárt kezdetnek leszögezhetjük azt a megállapítást, hogy az új alakban megjelent régi mű klasszicitásában csak nyert Linden szakavatott változtatásai és kiegészítései révén. Az átdolgozó lehetőleg tiszteletben tartotta a sajnos túlkorán elhunyt kiváló szerző minden sorát, de még így is annyi újat nyújthatott, hogy a műnek több mint harmadrésze az ő szellemi tulajdona. Az Egmont, Goethe mint természettudós, Faust és Wahlverwandschaften fejezetek alakultak át legfeljebb, de a Goethe lírájával vagy a Hermann und Dorothea-val foglalkozó részek is jelentős változáson mentek át. A mű egész beállítását, célját modernizálta Linden és igyekezett a mai felfogásnak teljesen megfelelő Goethe-képet nyújtani. Ez csak azért volt különösen nehéz feladat, mert meg kellett őrizni az eredeti munkának azt a nagy előnyét, mely páratlan elterjedését biztosította: népszerű hangját, könnyen érthető s mégis választékos előadását, nemes stílusát. Szakember azonnal meg fogja érteni, hogy milyen elmélyedő, gondos és körültekintő átdolgozásra volt szükség, ha emlékezetébe idézzük, hogy közben Burdach, Chamberlain, Simmel, Gundolf, Strich, Korff, Rickert foglalkoztak Goethevel, hogy kevésbé fontos művekről s értekezésekről ne is szólnunk. Teljesen igaza van Lindennek, mikor szerényen rámutat az előszóban arra, hogy Bielschowsky Goetheje a XIX. század Goetheje volt, azé a századé, amely lényének igazi mélységeit semmiképp sem tudta megérezni, mert hiányzott az idealisztikus beállítottsága hozzá. Ezzel kapcsolatban elég a Faust-fejezetre utalni: az eredeti szöveg nemcsak gyermekesen naiv a mostanihoz képest, hanem egyben problémátlan e leggazdagabb problémájú alkotással szemben. Linden Faust-jellemzésében van erő, mélység, művészi szépség és mégis kristálytisztán tárul minden az olvasó elé, aki nem kénytelen meghátrálni, mint pl. a bámulatos, de a gondolkodást próbára tevő Gundolf-mondatok elől. — Igazat kell adnunk az átdolgozónak abban is, hogy kihagyta azokat az eddig csökönyösen őrzött Bielschowsky-véleményeket, melyeknek tarthatatlanságát már a régebbi szakirodalom kimutatta, továbbá, hogy Goethe filozófiájáról szólva elvetette a túlzó spinozizmust s rámutatott egyrészt Leibniz hatására, másrészt a Kanttal, sőt Hegellel való rokonságra is. Egyet kell értenünk vele abban is, hogy mind Tasso tragédiáját, mind Iphigenie küzdelmét másként látja elődénél. Egyáltalán igazat adhatunk a

cég azon véleményének, hogy sikerült ezzel egy olyan új Goethe-életrajzot és méltatást teremteni, amely a modern kutatást összefoglalva alapul szolgál minden Goetheval való szeretetteljes foglalkozásnak a jövőben, éppúgy, ahogy a múltban a régi Bielschowsky volt az a kapu, melyen át vezetett az út a legnagyobb német költő komolyabb tanulmányozásához. Nem is lehetne ezt az új kiadást sokat mondóbb dicsérettel illetni, mint azzal, hogy jobb az eddigi Bielschowskynál! — ó — s

Dr. Hugo Bieber: Der Kampf um die Tradition. Die deutsche Dichtung im europäischen Geistesleben 1830—1880. Nagy 8°. VIII + 646 lap. J. B. Metzler, Stuttgart, 1928. (Epochen der deutschen Lit. Hg. v. Prof. Dr. Jul. Zeitler. Bd. 5.) Füzve 18 M, vászonköt. 20 M.

A Zeitler-féle Epochen-sorozat kezd befejezéséhez közeledni. Több kötete (különösen a Naumanntól való 6., amely a legmodernebb irodalommal foglalkozik) nagy kedveltségre tett szert. Kérdés, hogy ez a mostani vetekedhet-e majd amazokkal kelendőség tekintetében. Szellemben, elgondolásban, beosztásban eléggé eltér valamennyitől. Éppen itt rejlik egy ilyen sorozat kényes pontja: nagyon nehéz, sokszor lehetetlen teljesen összehangolni a különböző szerzők tollából kikerülő részeket. Önmagában véve, különállón érdekes és okos könyv Bieberé, de nem simul bele eléggé az egészbe, a sorba. Kissé végletesen jutott érvényre a szellemtörténet: több itt a tudomány-, gazdaság-, politikatörténet, mint a költészettörténet. Új szempontokat kapunk, rejtett szellemi kapcsolatok szálait látjuk meg; szellemes és okos könyv, de talán nem mindenki ezt kívánta volna, aki egy ilyen irodalomtörténeti kézikönyvhöz nyúl. Érdekes, hogy szerzője ezeknek az évtizedeknek jórészével foglalkozott már egy más irodalomtörténetben s ott egészen másképp fogta meg a dolgot; persze kötötte némileg az első szerző, kinek félbeszakadó munkáját kiegészítve folytatta ott. Emitt még nem látjuk teljesen ezt a kapcsolatot, mert a sorozat megelőző kötete még csak a hetekben fog megjelenni. Mindettől eltekintve, nem tagadhatjuk meg a szerzőtől elismerésünket a végzett nagy munkáért, amellyel lehetségessé vált ennek a nagyon mozgalmas kornak egységes képét adni. F. I.

Carl Neumann: Jacob Burckhardt. 8°. 402 l. F. Bruckmann, München, 1927. Füzve 10-50 M, vászonk. 13-50 M.

Pár éve indult meg a Burckhardt-renaissance és ma már se szeri, se száma főművei újabb kiadásainak, meg a vele foglalkozó cikkeknek, könyveknek. Összefoglaló nagy tudományos munkánk azonban mindezideig kevés volt róla, Neumann könyve a legalaposabb e téren. Viszont ez a nagytehetségű heidelbergi egyetemi tanár a leghivatottabb ember is ahhoz, hogy Burckhardt-ról írjon, mert tanítványa, egy időben élettársa, mindig pedig nagy tisztelője volt. Burckhardttal az emberrel való be-

ható ismeretsége, széles látóköre, kitűnő stílusa mind arra tett hivatottá, hogy a legjobb munkát írja erről az érdekes tudósról. Hogy ennek szelleme mennyire befolyásolta saját fejlődését, arról őszintén nyilatkozott Neumann egy rövid életrajzi vázlatában (*Die Kunstwissenschaft der Gegenwart in Selbstdarstellungen*, 1924 I, 33). Így válik érthetővé, hogy sok különböző, régi, Burckhardttal foglalkozó értekezéséből ilyen egységes új művet gyúrhatott, melynek teljesen frissen megírt része voltaképp csak a *Schicksal und Anteil* c. nagyszerű össze-foglaló bevezetés, melyben mesteri kézzel formálta a neki oly jóismerős anyagot. A legrövidebb s mégis legtalálhatóbb jellemzést Burckhardtról az életrajzi fejezetben adja, ahol a XVIII. századi német humanizmus örökösének mondja a XIX. sz.-ban, akit nem érintett az általános nagy átpártolás a politikához és gazdasági élethez, ki Goethe és Schiller hű fia maradt mindvégig. Már ez sejteti, hogy szükségkép Olaszország és a renaissance felé kellett terelődnie figyelmének. Viszont Neumann könyve meggyőzhet minden irodalomtörténészt arról, hogy a XIX. századi irodalommal komolyan foglalkozni nem lehet Burckhardt hatásának a kellő felismerése nélkül. K. J.

Der grüne Heinrich von G. Keller. Herausgegeben und mit einer Einführung in die Geschichte des deutschen Entwicklungsromans eingeleitet von Dr. Karl Hoppe. Nagy 8°. XLII + 502 l. J. J. Weber, Leipzig, é. n. Vászónköt. 8 M.

Amióta G. Keller művei könyvkiadói szempontból fölszabadultak, azóta egyik kiadás úgyszólván üzte a másikat, mégis kevés fentihez fogható jelent meg. Nemcsak szövegének megbízhatóságával tűnik ki, hanem éppen azzal is, ami nem Kellertől való: nagyon érdekesen írt bevezetésével: *Der deutsche Entwicklungsroman vom Parzival zum Grünen Heinrich*. Ez egy olyan téma, mely az irodalomtörténetben a legvonzóbbak, de egyben legnehezebbek közé tartozik. Minden szépsége ellenére ezért nem tudott még senkit igazi belterjes foglalkozásra csábítani, noha külön-külön van már jónéhány sikerült próbálkozás egyes idevágó kiemelkedőbb művekkel kapcsolatban. Hoppe vállalkozása emiatt érdemel különösebb kiemelés; egyben azért, mert helyesen érezte meg, hogy G. Keller e művét ilyen bevezetés nélkül nem is lehet megfelelően értékelni. Nyíltan ki mondhatjuk, hogy mint regény a Zöld Henrik egyáltalán nem bír olyan előnyös írói tulajdonságokkal, mint Keller sok más alkotása. Csak mint ennek a külön műfajnak XIX. századi modern reprezentánsa számíthat szélesebbkörű érdeklődésre. K.

Junge deutsche Lyrik. Eine Anthologie. Herausgegeben von Otto Heuschele. Kis 8°. 244 l. + 38 képtábla. 3. kiad. Philipp Reclam jun., Leipzig, é. n. (1928.) Vászónköt. 5-50 M.

Nagy örömmel üdvözljük az ifjú (s nagyrészt ismeretlen) német írókat újabban szeretettel fölkaroló világhírű Reclam-

cégnek ezt az ügyes kis antológiáját, amely elsőként állítja ilyen együttesben szemünk elé a legfrissebb mának (és talán holnapnak) lírai irodalmát. Kellemesen lep meg az a csaknem minden lapról felénk áradó keresetlen egyszerűség, őszinteség, dallamosság, ritmusérzék, amely a szimbolizmus és expresszionizmus bizarr túlzásainak halálát jelenti ebben a legfrissebb irodalomban. Még kellemesebben érint az a másik momentum, hogy mai mechanizált világunkból való szabadulást szomjazza majdnem mindegyik ifjú lélek és a lelki értékek felé orientálódik. Tisztaság és jótékony idealizmus árad felénk ebből az ifjú költészetből. Pedig legtöbb szerző keresztülment a világháború poklán, de talán éppen azért! Viszont nagyon igaza van Martin von Katte-nak: Es liess ein jeder Frontsoldat ein Stückchen Herz im Stacheldraht! És semmikép sem csodálkozunk következő versein:

Als ich zwischen Drahtverhauen
Einen Toten suchen ging,
Küsste meine stummen Lippen
Flüchtig, weich ein Schmetterling.

Bunter Bote fernen Lebens!
Wie ichs nur vergessen hab,
Dass es eine Welt der Küsse
Und der Schmetterlinge gab.

Ez a próba azonban azt is mutatja, hogy a forrongás, a vád elült az ifjú ajkakon; a tűzpróbán átment lelkek megtisztultak, minden érzékük kinyílt a világ és Isten szépségei iránt. Régi kicsinyes, önző problémák nem izgatják őket. Biztatás ez a kötet; szebb jövőt ígér.

—ó—s.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG LIV. RENDES KÖZGYŰLÉSE.

I. Elnöki megnyitó.

Tisztelt Társaság!

A Budapesti Philologiai Társaság 54. közgyűlését ezennel megnyitom.

Mai összejövetelünket egy, a klasszikus ókorból merített tárgyú értekezés fogja élvezetessé tenni. Aktuálisnak látszik tehát ezúttal néhány szót szólni a klasszikus ókor szelleméről.

Ez a szellem a Nyugat szelleme, amelyben idáig feltétlenül bízunk, a hellénizmus. De, íme! legújabb időben egy paradoxonokat hajtászó, különben szellemes tudós a világháború leverő hatása alatt egy nagy feltűnést keltő könyvet adott ki, amelynek kiáltó címe *Untergang des Abendlandes*, a Nyugat pusztulása. Nyugodjunk meg, kedves Társaim! mert soha még jóslat csúfosabban meg nem hiúsult. Hiszen a könyv megjelenése után egy pár évvel bekövetkezett az ellenkező, az a világraszóló kulturális jelenség, hogy a Kelet vezető népei átkos ballasztként dobják le magukról Kelet minden hagyományát s minden fenntartás nélkül kívánnak csatlakozni Nyugathoz. Mi más ez, mint *Untergang des Morgenlandes*, a régi Kelet alkonya s a nyugati szellem, a hellénizmus végső diadala.

Csak néhány nappal ezelőtt jelent meg az illusztrált lapokban

egy jellemző kép, hogy a mohamedán nők Turkesztánban, a legvadabb mohamedánizmus egykori középpontjában, Taskend város nyílt piacán hogyan vetik le arcukról testületileg a fátylat. Ebben a képben gyönyörű szimbólumot láthatunk: a hellénizmus az, amely leveszi Kelet nőiről a fátylat éppen úgy, amint a hellénizmus volt az, amely levette a fátylat a nyugati emberiség lelki szeméről s neki a szabad látást biztosította.

Egy nagy orientalista, Renan, aki éppen ebben a minőségében kínosan tapasztalta azt az elijesztő szellemi színvonali különbséget, ami Nyugat és Kelet közt van, mikor az Akropolison járt, megható hálaimát mondott a hellén szellemnek azokért a szolgálatokért, melyeket az emberiségnek tett. Meg fogja tehát a Társaság bocsátani nekem, az occidentalistának, akin öregségére annyira erőt vett a hellénizmus imádata, hogy a klasszikus ókor tudásából a klasszikus ókor költője lett, ha ebben az ünnepi percben én is elmondom hálaimámat a hellén szellemhez, mint a hellénizmus költői panegirikusát. Merem hinni, hogy ez az ima mindnyájunk nevében szól.

(Elnök ezután felolvassa *Hellas szelleméhez* című költeményét, amely *Az ész tragédiája* című verseskötetében immár második kiadásban is megjelent.)

II. Titkári jelentés.

Mint az elmúlt év krónikása, a következőkben foglaltam össze működésünk vázlatos képét: Felolvasó-ülést a közgyűlés után ugyan mindössze hetet tartottunk, de 13 felolvasással. A felolvasások időrendben a következők: A közgyűlésen Koszó János tagtársunk tartott emlékezésedet Gragger Róbert fölött, utána Hornyánszky Gyula olvasta fel Hippokrates és Tacitus című nagyérdekű értekezését. A februári ülés egyetlen tárgya Alföldy András előadása volt: *Az asszonyok csúfolt Gallienus császárról*. Az előadást vetített képek kísérték nagyszámú közönség jelenlétében. Március 14-én Marót Károly olvasott fel: *A görög logographusok és a modern történetphilosophia* címen, majd Elek Oszkár mutatta be: *Ossian hazánkban* című nagy tanulmányát. Az április hónap kissé mozgalmasabb volt Társaságunk életében. E hónapban két felolvasó-ülést tartottunk. Az elsőn, április hó 11-én Hans Göttling németnyelvű előadását hallottuk a nagyközönség szokatlan szépszámu érdeklődése mellett. Az előadás címe: *Der Gedankengehalt der modernen deutschen Dichtung* volt. Az ülés második tárgya Laziczius Gyula: *Belinskij és Taine* című mélyen szántó, összehasonlító irodalomtörténeti értekezése volt. A hónap második felében, április hó 24-én August Heisenberg, müncheni ordinárius, a kiváló byzantinológus és Társaságunk tiszteletbeli tagja ajándékozta meg Társaságunkat értékes és szép előadásával. Az előadás címe: *Wesen der byzantinischen Kultur und ihre Bedeutung für unsere Zeit*. Akadémiai ülésterme megtelt nagy és mégis válogatott közönséggel. Albrecht főherceg öfensége tüntette ki jelenlétével Társaságunkat, továbbá jelen voltak: a Magyar Tudományos Akadémia érdemdús elnöke, főtítkára és főkönyvtárosa, a Pázmány Péter-tudományegyetem rektora és nagyszámú professzora, a kultuszminisztérium képviselője, a külföldi követségek közül a német, osztrák és görög követek. Az előadás előkészületei körül főleg Vári Rezső, Moravcsik Gyula és Horváth Endre urak buzgólkodtak, amiért nekik e helyről őszinte köszönetemet fejezem ki. Hogy annyira sikerült e szép előadás, azt főképp

az említett urak lelkes és nagy ügyszeretetéséből fakadó önzetlen idealizmusának köszönhetjük. A napisajtó hosszú cikkeket hozott az előadásról, a Pester Lloyd hasábjában emlékezett meg róla.

Ez ünnepi eseményekre hosszabb szünet következett. Október hó 10-én *Boda István* szolgáltatott az Arany-balladák lélekrajzához becses és éles megfigyelésre valló pszichológiai fejtegetéseket. November 14-én *Mező Ferenc* mutatta be az *Olympiai játékok története* című, az amszterdami olimpián megkoszorózott munkáját. Utána *Király Ilona* fejtegette nagy érdeklődés mellett Szent Márton „Magyar király”-legendáját. Utolsó felolvasó-ülésünkön, december hó 12-én *Wagner József* méltatta a tirói gyorsírás szerepét a római szenátusban. Élénk és szemléltető előadását nagy tetszés kísérte. Ezúttal alkalmunk volt hazai gyorsírásunk kiváló reprezentánsait kellő számban üdvözlölni. Utoljára *Szerb Antal* fiatal tagtársunk olvasott fel: *Berzsenyi Dániel* és a praeromantika címmel. Újszerű fejtegetéseit nagy figyelemmel hallgattuk.

E felolvasások egy része Közlönyünkben, más része egyebütt jelent meg, vagy fog megjelenni.

Szellemi életünk megnyilvánulásának főorgánuma, a Közlöny, az elmúlt évben a német, részben olasznyelvű kivonattal együtt 12 ívnyi terjedelemben, változatos tartalommal jelent meg. Értekezései közül egy a görög-római, egy a német, egy a magyar irodalomtörténet köréből való, végül van egy nyelvfejlődési tanulmány is. Az ismertetések és bírálatok rovatában 16 hazai és 48 külföldi munka van ismertetve. A Vegyesek alatt 16 cikk foglal helyet. Mindehhez járul egy német, részben olasznyelvű kivonat $\frac{1}{2}$ ívnyi terjedelemben.

A szellemiek után áttérek anyagi helyzetünk vázolására. Anyagi helyzetünk valamely javulást mutat, de még korántsem olyat, amely reményeinknek bimbaját kissé jobban érlelhetné. Ezúttal csak a legfontosabb adatok közlésére szorítkozom, hiszen a pénztárvizsgáló bizottság jelentése bőven kiterjeszkedik minden részletre. Bevételünk tavaly 5800 P 08 fillér volt, kiadásunk 5546 P 41 fillér, a pénzmaradvány tehát 253 P 67 fillér. A pénzmaradvány bizony csekély, de vigasztal bennünket a tudat, hogy adósságunk nincsen. A pénzügyi egyensúlynak ez a fenntartása derék pénztárosunk érdeme, aki immár egy decennium óta intézi a mai nehéz gazdasági viszonyok közepette lassakatlan buzgalommal pénzügyeinket. Államsegély az elmúlt évben 1300 P volt, a Magyar Tudományos Akadémia segélye 800 P. Indítva érzem magam, hogy az illetékes faktoroknak, a Nm. Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter Úrnak, továbbá Magyary Zoltán miniszteri tanácsos úrnak, nemkülönben a Magyar Tudományos Akadémiának tiszteletteljes köszönetemet Társaságunk nevében tolmácsoljam.

Tagjaink száma az elmúlt évben 385, az előfizetők száma 120. Új tag: 8 lépett be Társaságunkba. Sajnos, ez évben is voltak veszteségeink. Elhunytak: *Baltazár Gábor* kecskeméti ref. gimn. tanár (1898 óta tagunk), *Cséfalvy Nándor*, a pécsi Jézus-társaság tagja. December hónapban, amikor már az évet lezárni készültünk, vettük el *Incze Józsefet*. Incze József leánygimnáziumi igazgató, választmányi tagtársunk hirtelen távozott körünkől. Noha külsőleg nem látszottak meg betegségének nyomai, belsején, szervezétének nemes életfáján állandóan rágódott a haláltokozó szű. Buzgó tagtársunkat, szeretett jó barátunkat vettettük el Incze Józsefben. Már vidéki tanárkorában felkereste Közlönyünket gondos és kimerítő tankönyvbírálaival, később pedig, a fővárost a jutva, állandó látó-

gatója lett üléseinknek. 1906-ban választmányi tagja a Társaságnak, majd az Akadémia Class. Philologiai bizottságának rendes tagja. Élénk részt vesz a görög szótár munkálataiban, mint annak lelkiismeretes revizora, életének vége felé pedig több jeles tankönyvnek íróját ismerjük meg benne. Szerény egyéniségét, nyájas modorát, eszményeinkhez való hűséges és törhetetlen ragaszkodását nem fogjuk elfelejteni. Áldás hamvairai!

Elvesztettük még a múlt évben *Perhács Sándor* szegedi leánygimn. tanárt, *Weber Árhúr dr.-t* és végül dr. *Zimányi József* főgimnáziumi igazgatót. Nyugodjanak békében!

És ezzel zárom jelentésemet. Tisztelt Közgyűlés! Hároméves tizkari működésem egy pozitívummal és egy negatívummal végződik. Pozitívum a felolvasó-ülések számának, látogatottságának, a sajtó és a nagyközönség érdeklődésének felfokozása, negatívum a Közlönynek csupán 12 ivnyi terjedelme a békebeli 60 iv helyett. De talán ez a körülmény nem rajtam múlt egyedül. Áldatlan gazdasági helyzetünk, a lekapcsolt országrészekkel együtt taglétszámunk kétharmadának elvesztése, maecenások hiánya — mindez keservesen érezteti velünk, hogy még távol vagyunk ama bizonyos 60 ivtől. Remélem azonban, hogy amint tagtársaim a fentebbi pozitívum elérésében közreműködtek, úgy ezentúl e negatívum elhárításában is velem tartanak és szíves támogatásukkal diis volentibus megközelítjük a békebeli nivót.

Kérem jelentésem tudomásulvételét.

III. A Pénztárvizsgáló Bizottság jelentése.

Tisztelt Közgyűlés!

Folyó hó 3-án, a pénztáros lakásán megejtettük a pénztárvizsgálatot, amelynek eredményéről a következőkben van szerencsénk beszámolni.

A) Megvizsgáltuk, a pénztárkönyvvvel és a számadási okmányokkal összehasonlítottuk és mindenben helyesnek találtuk az 1928. évről szóló *zárszámadást*, amely az előirányzott 4795 P 55 f bevétellel szemben 5800 P 08 f eredményt és az előirányzott 4485 P kiadással szemben 5546 P 41 f-t tüntet fel, a pénztári maradvány 253 P 67 f-t tesz ki. Bevételeink, illetőleg kiadásaink gyarapodásának jelentős részét az átfutó, azaz nem a Társaságunkat illető bevételek és kiadások teszik (478 P 21 f) ugyan ki, azonban bevételeinknek majd minden rovata az előirányzottnál nagyobb eredményt mutat fel. Így az előfizetések-ből 84 P 94 f-rel, a tagsági díjakból 146 P 87 f-rel, tagtársaink adományaiból 79 P 56 f-rel, a Közlöny füzetekinek eladásából 66 P 88 f-rel több folyt be az előirányzottnál. E jövedelemtöbblet következtében a Közlöny is nagyobb terjedelemben jelenhetett meg, mint a múlt év végén reméltük, ami 517 P 75 f-rel növelte meg kiadásainkat.

B) alatt bemutatjuk vagyonmérlegünket, amely 1437 P 20 f vagyonnal szemben 4 P 55 f terhet mutat ki. Vagyonunk tulajdonképpen nincsen: államadóssági kötvényekbe fektetett alaptőkének elértéktelenedett, így egész vagyonunk tagdíjhátralékokból, a Közlöny raktári készletéből és az 1928. évből maradt pénztári feleslegből áll. Némi vizsgálatul csak az szolgálhat, hogy semmiféle adósság sem terheli Társaságunkat.

C) alatt bemutatjuk az 1929. évre szóló költségvetésünket. Az eddigi eredmények mérlegelése alapján bevételeinket 6273 P 67 f-ben, kiadásainkat 6263 P-ben irányoztuk elő. Úgy hisszük, hogy számítá-

saink realisak, s az eredmény nem fog reájuk cáfolni. Bevételeink előirányzásában abból indultunk ki, hogy ezek már évek óta javuló irányzatot mutatnak, s nincsen okunk a javulás állandóságában kételkedni. Kiadásaink megállapításánál úgy gondoltuk, hogy a Közlöny az 1929. évben 16 ívnyi terjedelemben jelenik meg, s szerkesztőink és munkatársaink tiszteletdíjára az eddiginél nagyobb összeget fordítunk.

Az előadottak alapján tisztelettel kérjük, hogy a Tisztelt Közgyűlés jelentésünket tudomásul venni és Császár Ernő pénztárosunknak a felmentést megadni szíveskedjék.

Budapesten, 1929. január hó 3-án.

A Pénztárvizsgáló Bizottság.

Dr. Moravcsik Gyula
biz. tag.

Dr. Friml Aladár
biz. tag.

Dr. Finály Gábor
elnök.

III. *Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaságnak 1929. évi január hó 9-én tartott LIV. rendes közgyűléséről.*

Elnök: *Némethy Géza.*

Jegyző: *Vayer Lajos.*

Jelen voltak: Alföldy András, Alföldy Andrásné, Ambrus Pál, Balogh József, Baros Gyula, Binder Jenő, Eckhardt Sándor, Egry Gyula, Ernyey József, Faludi Szilárd, Finály Gábor, Förster Auréli, Garda Samu, Göbel Adél, Grabits Lajos, Gróza Margit, Heinlein István, Heller Bernát, Herczeg Józsa, Hittrich Ödön, Hornyánszky Gyula, Jirka Alajos, Kerényi Károly, Koszó János, Kucsra Rezső, Lengyel József, Marót Károly, Mező Ferenc, Misner Béla, Moravcsik Gyula, Ottlik László, Papp Ferenc, Paulovics István, Pápay Antal, Pápay István, Posch Árpád, Pukánszky Béla, Ribáry Dánielné, Rosenfeld Pál Salamon Károly, Schwartz Elemér, Sebők Lajosné, Sipőtz Pál, Siska Ferenc, Szabó Miklós, Szamosy Mihály, Szemkő Aladár, Szőnyi Ottó, Szűcs Elemér, Teghze-Gerber Ferenc, Vajda László, Vajda Mária, Wagner József, Waldapfel Imre, Zimmermann Gusztáv, Zlinszky Aladár és mások.

1. *Némethy Géza* megnyitja a közgyűlést és üdvözlí a megjelent közönséget. (Az elnöki megnyitó beszédet lapunk más helyén közöljük.)

2. *Alföldy András* megtartja felolvasását a pannóniai szellem világralmáról a Kr. u. III. században.

3. *Vayer Lajos* bemutatja titkári jelentését. A közgyűlés tudomásul veszi s a jelentésben foglalt indítványhoz képest köszönetet szavaz a Magyar Tudományos Akadémiának és *Klebensberg Kunó* gróf vallás- és közoktatásügyi miniszter úrnak, továbbá *Magyary Zoltán* min. tanácsos úrnak.

4. *Finály Gábor* előterjeszti a pénztárvizsgáló-bizottság jelentését. A közgyűlés tudomásul veszi a jelentést, Császár Ernő pénztárosnak köszönetét fejezi ki s az 1928. évre a fölmentést megadja.

5. Elnök felkéri *Kerényi Károly* és *Wagner József* tagtársakat, hogy tiszteleti tagság iránti indítványukat a választmány nevében tegyék meg. *Kerényi Károly dr. Stein Aurél* londoni archeologiai t. ügyelőt, *kalkuttai egyetemi tanárt*, *Wagner József Kornis Gyula dr. egyetemi tanárt* és kultuszminiszteri államtitkárt tiszteleti tagokul ajánlja. A közgyűlés egyhangúlag hozzájárul az indítványhoz és *Stein Aurélt* meg *Kornis Gyulát* a Társaság tiszteleti tagjainak választja meg

6. Elnök indítványára a közgyűlés *szavazatszedő bizottságot* küld ki s a bizottság tagjainak *Finály Gábor, Papp Ferenc és Egry Gyula* tagtársakat választja meg. A szavazatszedő bizottság a szavazatok összegyűjtése után a melléktéremben a szavazatokat megszámlálja.

7. A *szavazatszedő-bizottság* elnöke, *Finály Gábor* kihirdeti a szavazás eredményét, melynek értelmében összesen 33 szavazatot adtak be. Valamennyi szavazattal elnök Némethy Géza, alelnökök Bleyer Jakab és Császár Elemér, 25 szavazattal I. titkár Vayer Lajos (7 szavazat Schwartz Elemérre, 1 szavazat Wagner Józsefre esett), 33 szavazattal II. titkár Egry Gyula és 26 szavazattal Schwartz Elemér.

Budapesti választmányi tagok: Alszeghy Zsolt, Balogh József, Baros Gyula, Binder Jenő, Eckhardt Sándor, Finály Gábor, Friml Aladár, Garda Samu, Gombocz Zoltán, Gyulai Agost, Heinlein István, Hittrich Ödön, Hóman Bálint, Hornyánszky Gyula, Jirka Alajos, Kemes Illés, Kuzsinszky Bálint, Melich János, Moravcsik Gyula, Papp Ferenc, Pauler Akos, Petz Gedeon, Pintér Jenő, Pröhle Vilmos, Pukánszky Béla, Szidarovszky János, Szinnyi Ferenc, Vári Rezső, Wagner József, Zlinszky Aladár.

Vidéki választmányi tagok: Alföldy András, Birkás Géza, Csenzery János, Darkó Jenő, Dézsi Lajos, Dóczi Imre, Erdélyi Pál, Förster Aurél, Gálos Rezső, Gulyás József, Gyomlay Gyula, Huszti József, Kasztner Jenő, Kmoskó Mihály, Kristóf György, Lajti István, Láng Nándor, Marót Károly, Módi Mihály, Pap Károly, Prácser Albert, Rác Lajos, Schmidt Henrik, Thienemann Tiivadar, Tolnay Vilmos, Vietoriz József, Werner Adolf, Zolnai Béla, Zoltvány Irén, Zsigmond Ferenc.

Egyéb tárgy hiányában a közgyűlés véget ért.

Némethy Géza
elnök.

Vayer Lajos
I. titkár.

Jegyzőkönyv

a Budapesti Philologiai Társaságnak 1929. január 9-én tartott zárt választmányi üléséről.

Jelen voltak: Némethy, Hornyánszky, Eckhardt, Heinlein, Förster, Schwarz El., Vayer, Papp Ferenc, Garda, Moravcsik, Binder, Jirka, Wagner.

Az elnöki megnyitó után a választmány meghallgatja a titkári jelentés első pontjaképen Bittenbinder tanár kérelmét, hogy Társaságunk tagjává legyen. A választmány úgy dönt, hogy a kérelmezőt tagnak felveszi. Ezután a titkár bejelenti, hogy mélt. és főtiszt. Burány Gergely csornai prépost köszönetet mond a választmánynak azért, hogy öt tíz évi tiszteleti tagsága alkalmából üdvözölték. Erre az elnök az előző ülésen megállapított közgyűlési programot véglegesnek mondja ki. A választmány meghallgatja a pénztár állapotáról szóló jelentést, amelyet a betegsége miatt távollévő Császár E. pénztáros helyett Jirka vál. tag olvas fel. A jelentés tudomásulvétele után az elnök a megjelenteknek köszönetet mond és az ülést bezárja.

Budapest, 1929. január 9.

Némethy Géza m. p.
elnök.

Egry Gyula m. p.
jegyzőkönyvvezető.

VEGYES.

Újabb külföldi vélemények Kerényi Die griechisch-orientalische Romanliteratur c. könyvéről. 8. *Revue de Philologie* (Paris, rec.: Georges Seure), 1928, III., 289—90. I. Bíráló szerint a könyv érdekes és értékes mű. „L'auteur est parfaitement au courant des travaux modernes. Si le goût français pouvait lui reprocher quelque chose, ce serait de n'avoir su — ou pas osé — construire l'édifice d'idées générales pour lequel sont rassemblés tant de matériaux, poussière de petits fait recueillis avec patience et avec sûreté.“ Bíráló különösen fontosnak tartja a könyv őskeresztény vonatkozású anyagát. Kiemeli, hogy szerző a végső konklúzióktól és általánosításoktól óvakodik. Szerinte a könyv messzebbmenő jelentőséggel bír, mint amennyit címe jelez: „On voit que le plus gros intérêt de ce livre de valeur n'est peut-être pas dans son contenu officiel.“ 9. *Classical Philology* (Chicago, rec.: G. L. Hendrickson, New-Haven), 23, 1928, 292—3. Bíráló a könyvet nehezen olvashatónak találja. A tételt olyannak tartja, amelyet ezentúl figyelembe kell venni, és szerzőről, mint tudósról teljes elismeréssel szól („an author learned and ingenious, and desperately at home in the literature of religious origins“). Szerző felfogása szerint egyes regényekhez jobban illik, mint másokhoz, és inkább új vita kiindulópontja lesz, mint végleges megoldás. Mint kommentár a görög regényekhez, a könyv értékes anyag kincsesbányája: „As annotation to the Romances the book is a mine of valuable material.“ 10. *Revue des Sciences Philosophiques et Theologiques* (Le Saulchoir, Kain, Belgique, rec.: E. B. Allo), 17, 1928 július. Rövid összefoglalása a könyv tartalmának és fő tételének, amely az ismertető szerint jól megalapozott („c'est ce qu'a bien établi Kerényi“). 11. *Revue Critique d'Histoire et de Littérature* (Paris, rec.: Ch. Picard), 62, 1928, 345—6. I. Bíráló szerint a munka — „une tentative faite avec beaucoup d'érudition et non sans habileté“ — azt emeli ki a görög regényekből, ami ma már egyetlen érdekességük: a koruk népies vallásosságával való összefüggésüket. Ennek a figyelembevétele „teszi ezt az új könyvet tanulmányossá és szuggesztívvé nemcsak a filológusok, hanem a vallástörténeti kutatók számára is“. Hibáztatja a könyv beosztását s bibliográfiai kiegészítést nyújt hozzá; használhatóságára és a francia olvasó számára érdekes vonatkozásaira dicsérettel hívja fel a figyelmet: „On utilisera avec intérêt un tel travail, richement documenté, et où le lecteur français trouvera, à l'occasion, des citations empruntées à la littérature médiévale, voire à Prosper Mérimée et Villiers de l'Isle-Adam!“ 12. *Philologische Wochenschrift* (Leipzig, rec.: Rudolf Helm, Rostock), 48, 1928, 1475—81. I. Bíráló szerint a könyv „ein ausserordentlich gelehrtes Werk, das eine sehr gründliche Belesenheit in der religionswissenschaftlichen Literatur verrät“. Szerzőnek az antik irodalomban való nagy olvasottságát is kiemeli s a munka alap gondolatát helyesnek ismeri el. A vallástörténeti módszer alkalmazásával nem ért egyet, de rámutat szerző eljárásának előkelő tudományos színvonalára: „Der Verf. hat sein Werk selbst bescheiden einen Versuch genannt; er hat ihn mit viel Geist und Scharfsinn durchgeführt, aber immer in vornehm, rein wissenschaftlicher Weise, und den Ton des Propheten, der sonst solchen umstürzlerischen Büchern eignet, fehlt hier ganz, so dass man sich des geistreichen Gedankenaufbaus freut, auch wenn man ihn nicht zustimmt.“

Addenda recentiora ad „Homerus Comparatus II.” (I. E. Ph. K. 1914, 39–48 és 1917, 64–65. ll.) — Ennek a tanulmánynak elvi jelentősége — kivételesen — pótlásaink csoportosítását ajánlja. Kezdjük (a) az elvetett felfogásmódok további cáfolataival.

Ad 1914, 40. és 48. l.: Bergk és Kammer (I. 1914, 39. l.) a Kyklops első dobását és beszédét vették „utánnymatnak”; D. Mülder, *Das Kyklopengedicht, der Odyssee*, 1903 époly határozottan veszi annak — a másodikat. („Die Absicht zu überbieten ungeschickt ausgefallen”; főleg i. h. 428 k.) Mi más ez, mint áttetsző petitio principii, ahogy erre a közönséges hibára számos esetben találóan mutat Drerup „homerosi poétikájának” első kötetében: *Das Homerproblem in der Gegenwart*, 1921, főleg 313 kk. Ez a két gúnybeszéd itten, jellegzetes és jól megokolt fokozati különbséggel áll egymásután. A szöveg eredetisége felől, ha más nem, pusztán a kompozicionális jelentőség is hivatott biztosítani. (V. ö. Fr. Stürmer, *Die Rhapsodien der Odyssee*, Drerup *Homerische Poetik* III. 1921, 206. ill. 221. l.) Am a kritikának ez a bűnös fajtája mindig ahhoz képest lát, amit elve akar: Kammer speciális „esztétikai” elveinek és még inkább a kordivatnak megfelelően, azért „nélkülözte” a κερτοιοισιν szóval bejelentett gúnyt, hogy azután éppen ezzel az érvvel indokolhassa a 475–501 sorok athetézisét. Müldernél viszont alaptéttele, az az apriori feltett idea döntött és rombolt, hogy az egész Οὐρις-epizód mint idegen motivumú külön költemény van a régi Kyklopsdalba beledolgozva. — Fontosabb ennél (b) hogy főleg az ú. n. alkatléktani kutatások nekilendülése folytán — módunk nyílt pozitív álláspontunkat is

(1914, 43. és 46. kk.) élesebben megfogalmazni. Ma t. i. nem kell már a „nem tájékoztatást célzó, határozottan határozatlan mértékfajtákat” egy bizonyos történelmi kultúrfok okozataiként erőszakolnunk. Tudjuk, hogy — ilyenek vagy olyanok — a mértékmeghatározások is mindig csupán időtlenül jellegzetes tudatbeállítások („helyzetek”) eredményei. Az eksztázis teremtő állapotaiban a költő nem a maga gondolkodó személyében beszél: egy megélt komplexusba enyészve — mint ennek „ember-része” — ad bizonyos (jellegzetesen szublogikus) hangreakciókat, amelyeknek irracionális musa még a költővel szemben is, — ha éppen ő akarna mindennapi intellektuális énjén át szembenézni költői énjének kész és kihűlt produktumaival, — szükségképpen apellál a maga generikus másféleségére. (Az ilyenfajta „modern” költő pszichológia régiségéről egyszerre győző meg Plotinos, főleg IV. enn. III. [27] és IV. [28] stb. olvasása, amibe itt nem bocsátkozhatunk.) Így fognak különbözni az érzelmi („költői”) azaz megélt mértékek is — mint egy megfelelően eltérő tudatállapot tartozékai, — a „másféle” alkat tartozékaitól: a közönséges élet praktikusán gondolt mértékeiktől; és ennek megfelelően: mindkét mértékfajta egyaránt, de mindkettő csak a maga, illetve a magához hasonló alkat alapján lesz érvényes. Ez másfelől azt is jelenti természetesen, hogy megfelelő esetben a költő, racionálisan bármennyire fejlett korokban, mindig használhat majd olyan mértékfajtákat (is), amelyek különben csak a logikus készség bizonyos hiányával dotált ú. n. primitiveknél „elsődlegesekek”. A különbség mindössze annyi lesz, hogy minden *ilyen* esetben könnyen érthető ellentmondás támadhat abból, hogy a szublogikusan „megélt” mértéket mind a „magához tért” költő, mind főleg olvasói könnyen lesznek hajlandók a szintén rendelkezésükre álló racionális alkat síkjában is „utána mérni”. Abban a síkban, amelyhez a „költőinek” csupán annyi a köze, hogy a költő, amikor csak ember, mindenesetre több-kevesebb tökélyvel, ebben is „reakcióképes”. Egyébként a szublogikus és logikus mér-

tékek közt épúgy nincsen természetes híd, ahogy általában nincs az emocionális és logikus produktumok világa közt. A gondolati világ mértékének a leglényegesebb vonása, — hogy t. i. mér, — ez a vonás lesz a teremtő alkat síkjában a leglényegtlenebb. A ὅσον τε γέφυρε βοήσας a dolog természete szerint csak emocionálisan akar egy költőileg megfelelő távolságot jelölni. A kirgizeknek a csak' *rim* csodálatos ellentmondásait illető magyarázatásai („a kirgizek gyorsabban lovagolnak“ stb. 1914, 46. l.) nyilvánvalóan és kizárólag a kérdés felvetésének a lehetetlenségét dokumentálják. Épen olyan kényszeredettek és komolytalanok, mint a régi (l. 1917, 64/1914, 41. l.) vagy az új Homeros-scholiaszták (pl. Düntzer: 1914, 41. l.) magyarázatai, amikor Odysseus „erősebb“ hangjával igyekeznek válaszolni a költői (szublogikus) utánélésből kiközlő, racionalisztikus értésigény alkalmatlan kérdéseire. Az emocionális kifejezés logikusan nem vonható felelősségre. Legfeljebb külsőleges megállapodással lehet a kétféle mértékkifejezés között hidat létesíteni; ahogy pl. a francia erdőtorvény (1914, 45. l.) fixálta az *à l'ouie de la cognée* nagyságát 250 méterben; de a ὅσον τε γέφυρε βοήσας esetében persze nem tudunk az emocionális mértékkifejezés hasonlóan önkényes átszámításáról és Homeros előttre kivált teljesen valószínűtlen is volna egy ilyen lefoglalás feltételezése. — Ezek után végül (c) a részleteket illetőleg szolgáljon pótló igazolásul

ad 1914, 44. és 1917, 64. l.: (az emberi dobóerő mértékülvévésehez:) az újtestamentumi ὡσεὶ λίθου βολῆν kifejezés Lukácsnál 22⁴¹, amit a Luther-fordításon alapuló német vulgata — Cöln 1881, 89. l. — nem ért meg („er riss sich von ihnen bei einem Steinwurf“), de Károli helyesen fordít („eltávozzék tőlök, mintegy kőhajításnyira“); és ugyanígy a Chanson de Rolandban ismétlődő hasonló kitételek: Plus qu'hum ne poet un bastuncel geter (CCXXXIV) és Plus qu'hum ne lancet une verge pelée (CCLXVIII; édit. Gautier)

1914, 45. l.: (a kiáltó ember — βοήσας — hangjának mérőeszköz gyanánt való felhasználásához:) Aristoteles Politikájának ismert helye (VII. k. 4, 1326 b), amely egy πόλις tagjainak a számát — nekünk feltűnően (v. ö. Nietzsche. Musarion-kiad. IX, 237. l.) — ahhoz képest szabja meg, amennyi ember gyülekezetében egy normális hírnök hangja még érvényesülhet.

45/46. l.: (a távolságmeghatározás szublogikus fajtáihoz) egy a racionalis gondolatíságot jellegzetesen kikerülő, — mintegy közvetlenül élő „megtapasztaláshoz“ segítő — mértékfajta, melyet pl. Brazília természeti népei használnak, amikor két község távolságát „akként teszik érthetővé, hogy elmondják mindazokat az eseményeket, melyek más alkalmakkor odaérkezésük alatt történtek“ (K. v. den Steinen-Bátky Zs., Közép-Brazília természeti népei közt, M. Földr. Társ. Ktára, 23. k. alapján: Bibó István, A primitív ember világa. Szeged, 1927, 16. l.)

Addenda recentiora ad „Homerus Comparatus III“ (l. E. Ph. K. 1915, 194—203., 301—317., 371—385. és 1917. 181—3., 318—320. és 388—391. l.).

Ad 1915, 195^a: A κόλπος eredeti jelentéséhez l. Apion glosszáját is (Ludwich, Philol. LXXIV. [1917] 244. l.) τὸ μέρος τοῦ θώρακος καὶ τοῦ χιτῶνος (X80) καὶ τῆς θαλάσσης (B 560). — A szó későbbi (euphemisztikus) mῆτρα jelentősége E. Dieterich, Eine Mithrasliturgie 1910², 123 k. 3. j. szerint kétségtelen; még csak a komplikált jelentésváltozás története rekonstruálhatatlan. Valószínű azonban, hogy az értéshatár lefelé tolódását (vagyis az euphemisztikus megjelölést) bizonyos esetekben provokálhatta: (1) a κόλπος-testrész anatómiai és fiziológiai középállása (l. 1915, 316 k.),

mint a magyar „öl” szónál is; (2) a ruhaviselet, pl. olyan denu-dációs esetekben (v. ö. ad 307₁₁₆ [és 376₁₈₀] lent), aminővel többek között az ir Cuchulinn lefegyverzése is történik (egy H. Zimmer által Ztschr. d. Savigny-Stiftung f. Rechtsgesch. Rom. Abt. XV, 239. l. fordított passzus szerint, id. E. Kornemann, Die Stellung der Frau in der vorgriechischen Mittelmeerkultur 1927, 28. l.), t. i. a mell és az öl együtt való meztelenítésének az eseteiben; vagy amennyiben pl. a βαθύ-κολποι < γυναικες > megjelölés elválaszthatatlan a βαθύζωνοι-tól; (3) a szó többesének régi használata (főleg a lefolyó könnyű útjának jelölésénél: 1570 δεύοντο δὲ δάκρυσι κόλποι és Aisch. Pers. 539 k. δάκρυσι κόλπους τέγγουσ'), azaz a plurálisoknak ismert nagyságkifejező értéke. Más úton készíthette elő a μήτρα-féle jelentésátvitelt: (4) hogy az orvosi műnyelvben a női uterus díkolkos (Praxagoras és Philotimos), a κόλποι tehát — többek között — a cornua uteri-t is jelenti (dextram aut sinistram uteri partem; pl. Galen. de usu partt. 24), és így költőknél az uterust (Pind. Ol. 6, 51 κρύψε ὠδὶνα κόλποις; Eur. Hel. 1159 πτανός γάρ ἐν κόλποις σε [t. i. Helena] Λήδας ἐτέκνωσε πατήρ; Kallim. H. in Jov. 15 μήτηρ μεγάλων ἀπεδῆκατο κόλπων); végre (5) — épen az orphizmusban is különösen — az a nemcsak a görögöknél, de pl. a mai Balkánon is még közönséges adopcións ceremónia (l. 1915, 305₁₀₈/1917, 182 és ehhez lentebb), melynek szépítésre szoruló első momentuma (a προσλάβεσθαι πρὸς τὸ σῶμα [Diodor. IV, 39] vagyis a regressio in uterum szimbolizálása) mellett szimbolumnak mindig alkalmasabb volt a másik momentum: a διὰ τῶν ἐνδυμάτων ἀφεῖναι πρὸς τὴν γῆν (Diod. i. h.) vagyis az újjászületésnek a ruha alól kieséssel történő jelkepezése; amint a ruha-kόλπος különös szerepét ennél a ceremóniarészletnél épen a sokat vitatott Δεσποίνας δ' ὑπὸ κόλπον ἔδυν χθονίας βασιλείας (FVS² p. 480, 20) is igazolja, ahol az alábúvás nyilván az újjászületés szándékát jelenti. (Így Dieterich is, i. h. 124, 145. l.) Ezek alapján lett tehát a κόλπος a. m. μήτρα (v. ö. még Pollux 2₂₂₂, Sext. Emp. p. 348, 2) pl. Kallimachosnál, In Del. 214: ἡπιος ἔξειδι κόλπου, amit aztán a latin pontosan utána csinál a sinus hasonló jelentésével, pl. Claudiansznál (Immensi speiunca Aevi, quae tempora vasto Suppeditat revocatuque sinu), amihez l. R. Eisler, Weltenmantel und Himmelszelt 1910, II. 616 k. A fentiekhez is v. ö. ugyanitt I 123₅, II 397₁, 524₄ stb.; a l. sinus önálló előkészítéséhez pl. Verg. Georg. II. 76 szóhasználatát stb.

195₁₅: ἀνίειν — ugyancsak Apion szerint (i. h. 220 k.) — ötfélét jelent: τὸ ἀναπείθειν, τὸ ἐκ δεσμῶν λύειν, τὸ γυμνοῦν, τὸ ἐκδέρειν, καὶ τὸ παρορμᾶν (E 422, ad 359, x80. β 300, E 882.) [τινὲς δὲ καὶ ἀντὶ τοῦ ἐπιτρέπειν (E 880)].

201₅₇: A lábakra szorítókozó „helyettesítő” nuditas felfogásához l. még Deubner, De incubatione 1900, 24.; Nilsson, Griechische Feste 1906, 345. és E. Samter, Festschrift f. O. Hirschfeld, 254. l. (temetésnél) is.

201₆₂: (Női processiók, mint utánpótlás) l. Nilsson, i. h. 403 k. is. 201₆₅: (A harcok feleségét érintő mozdulatukhoz) v. ö. még Haddon, Magic and Fetishism 1910, 11 k.

202₇₃ k. l.: 4. lent ad 374₁₇₀/1917, 389. l.

301/302. II.: Eitrem szerint is pl., Opferritus und Voropfer, 1915, 401. l.: ha a nők temetésekor — mint az áldozók is — hajukat feloldják és mellöket denuálják, ez a mindennapi élettől való elfordulásukat és a szellemvilághoz való közeledésüket jelenti. Am a megállapítások ilyen formái helytelenek, amit az is bizonyít, hogy ugyancsak Eitrem szerint az elburkolásnak is ugyanezt kell jelenteni. A mozdulat maga annál kevésbé „jelenti” az oda- ill. elfordulást, minél kevésbé való a jelen-tések világába: a „szellemvilág felé fordulás” tényének a megállapítása csupán olyan értelemben helyes, hogy az ilyen eksztatikus mozdulatok nem a gondolkozó, hanem a megélt (divinans) ember mozdulatai.

302 l.: Heckenbachra vonatkozó kritikánkat igazolja L. Deubner is, AfRW 1920/21, (XX) 418. l.

303. l.: Felfogásunk szerint a meztelenség természetes állapotában élő népeknél a ruházkodó népek magikus erejű denudációját akció, gesztus vagy osztentálás helyettesíti. Ez épen azt mondja, mint Westermarck ismert tanítása, amely a varázsszerepet ilyen népek eseteiben az eltakarásnak (mint mozdulatnak, azaz osztentatív természetes panusznak) tulajdonította.

303₁₀₀/304. l.: A genitalis tájékat is jelző analis név (κυσός) esetéhez l. a πυγή ἀγρού kifejezést is (Eustath. p. 310, 2), amelyik nyilván csak parasztosabb egyenértéke az οὐθαρ ἀρούρης-nek; azonkívül lent ad 307₁₁₉ (γυνή πυροστόλος).

1917, 182/1915, 304₁₀₃: A Demeternek — εἰς σύνθημα τῆς γενέσεως τῶν καρπῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων (schol. ad Luk. dial. mer. 2, 1) — dobott fenyőágak, tésztagenitáliák stb. kérdéséhez l. még E. Rohde, Kleine Schriften 2, 355 kk., v. ö. Nilsson, i. h. 322₃. (A fenyő termékenység jelentősége az irodalomban l. E. Fehrle, Die kultische Keuschheit im Altertum, RVV 1910, 147₂ k.)

1917, 182/1915 (304₁₀₃) 305. l. (A szaporodás kauzális összefüggésének ismeretlenségéhez) l. még I. Lublinski, AfRW 1923/4, 1., 2. füzet. 165 és 174. l. Egyébként W. Schmidt páternek az arandákra vonatkozó szkepticizmusát (Ztschr. f. Ethnologie 1908, 806–911, v. ö. Anthropos 1912, 246, 248. ll.) osztja S. Freud is, Totem und Tabu 1913, 109. l.; W. Wundt, Elemente der Völkerpsychologie 1912, 180. l. — mintegy közvetítő felfogással — az öregek tudása mellett az ifjabb generáció olyanféle tudatlanságát teszi fel, aminőt nálunk a gólyamese-kor jelent. (?) L. most Ebert, RL. IV, 1, 1926 s. v. „Geburt” is.

1915, 305₁₀₄/106: A sexualiák természetleltét sejtető és így tiszteltet provokáló jelleméről v. ö. Y. Hirn-Barth, Der Ursprung der Kunst 1904, 213. l. és A. Dieterich, Mutter Erde 1925³, 4. l.

1915, 305₁₀₈ (1917, 182) (Adoptio az emberi születés-aktus utánzásával): l. még Frazer, The Golden Bough, Part I. The Magic Art and the Evolution of Kings I. köt. 1911³, 74 kk.; F. S. Krauss, Sitte und Brauch der Südslaven 1855, 599 k. (v. ö. 539. l.); Ploss-Renz, Das Kind in Sitte und Brauch der Völker 1911, II. 675 kk.

1917, 183/1915, 305₁₀₈: Sírokba tett phallosokról a bööt geometriai korból l. Nilsson, i. h. 391 l. (390₃); phalloid sírkövekről és halottábrázolásokról: E. Fehrle-Dieterich, Mutter Erde 3. kiadás. 146. l. A cél nyilván azonos bizonyos buja, temetési pantomimusok céljával, amelyek úgy szeretnék a termékenységet a halál pillanatában — az ellentett gondolat hangsúlyozásával — kierőszakolni, ahogy közönségesebben az „élet” pillanataiban erősítve teszik ugyanezt bizonyos házassági ceremóniák, rituális drámák stb. (v. ö. Hirn-Barth, i. h. 244, 214₃. stb.)

1915, 306. l.: A genitáliák (nuditas) varázs- és amulet-szerepéről l. S. Seligmann, Der böse Blick und Verwandtes 1910, II. 188. kk. Hirn-Barth, i. h. 214. l. A misztériumokban való kultuszokhoz: O. Kern, Die Religion der Griechen I, 1926, 140 kk. Különösen a klasszikus művészetet tekinti A. Svoboda, Kritische Geschichte der Ideale 1886, I. 294 kk.

306₁₁₂: Nilsson, i. h. 390₃/391. l. szerint a hermák phallosai is szerencsét hozó apotropaeonok,

307₁₁₈ és 376₁₈₀: A denudált podex apotreptikus ereje (v. ö. S. Seligmann, i. h., 1910. II. 206. k. is.) talán legjellegzetesebben érvényesül a primitív hadviselésben. (A primitív varázslók és mindenféle „kulturált” köznép praktikáiról, l. már 1915, 374₁₈₉/1917, 389.)

A „Kazán elfoglalása“ c. orosz históriás bylinának egy passzusa szerint (A. Rambaud fordítása, *La Russie Épique* 1876, 243 l.) „Les Tatars de Kazan étaient debout sur leurs murs — sur leurs murs, ils lui montraient leurs derrières“. A helynek jelentőségét — jobban mint Kourbski herceg feltevése (Rambaud, 244. l.) — az Ioannes Kinnamos által Ζεύρη (= Zimony) város elfoglalásáról (1165) feljegyzett epizód hivatott megvilágítani (ed. Bonn. 246, 2—10:) γύναϊόν τι... ὑπὲρ τῶν τευχῶν ἐστῶσα σποδὸν τε κατέσειε καὶ τὰ ἰμάτια κόσμου οὐδενὶ ἀνασῦρασα τὴν ἔδραν παλιντρόπῳ τῷ προσώπῳ ἐς τὸν Ῥωμαίων ἐδείκνυε στρατόν, ἀπέραντόν τέ τινα βαττολογίαν ὑποψάλλουσα δαμονιώδει τινὶ μαγανείᾳ Ῥωμαίους εὐνδεῖν ᾤετο. Mindkét esetben varázs akarja az akcióban képzelt gonoszt távoltartani, miközben persze nehéz volna az ellenséget a démontól élesen elkülöníteni. Mód erre a varázusra (bizonyos, eksztatikus mozdulatok mellett): az emberben utálatot keltő és így persze a démonok elriasztására is hatékonynak gondolt (l. 1915, 374₁₇₂) exhibíció, miközben — természetesen — az ellenség csúfondáros megbotránkoztatásának a szándékát megint nem lehet a démonriasztástól (apotrepis) elválasztani. Biztos azonban (1) hogy nem épen ez a mozdulat, hanem maga a „visszasztató“ hatás a döntő és (2) hogy az utálat- és szegycenkezéskeltés közt ugyanolyan szubtilis a különbség, mint a ἔδρα és a (női) αἰδοῖον között (l. fent ad 303₁₀₀/304 is). Így veheti át a genito-analis funkciót az indg. közösségben (l. 1915, 384. ill. 1917, 391/1915, 384. l.), de általában nagyobb kulturáltság fokán (l. 1917, 181/1915, 301₈₁) esetleg a női κῶλος is (l. fent ad 1915, 195₁₃; a mozdulathoz v. ö. kül. 1915, 202 k. 374, 384 k. és 1917-i ill. jelen addendáimat ad ll.), férfiaknál pedig főleg a phallos, mint ősi varázs a rontó démonok ellen (l. 1915, 305 k.), vagy a generális meztelenség, amelyről szintén közönséges hit (l. 1915, 301 kk. jegyzetekkel és addendákkal), hogy minden szellemet elijeszt, az odanéző embert megvakítja stb. (L. Krauss, Beiwerke 1. 167. l. is, idézve 1915, 316₁₅₈). Ebben van azután adva a harcosok primitív meztelenségének egyik legfőbb oka és magyarázata, amely a problémáról, irodalommal l. már: 1915, 376₁₈₀. És világos, hogy ez a meztelenség — mint az átok, fenyegető dicsekvés, varázstánc (v. ö. Lukianos π. ὄψχ. 18 is) baritus, ijesztő díszek stb. mellett igen kedvelt, ősi „harcmodor“ — annál nagyobb szerepet fog játszhatni, minél inkább „homo divinans“ a harcos, azaz minél inkább csak a belső megélés a fontos számára, nem mint a homo faber-típusnak a külső credmény. (A cammak vértelen harcairól stb. l. Hír, i. h. 264₁ kk. stb. A típusokról: Magyar Szemle 1929, VI. k. 30—36. l.)

Ezek után nem lesz meglepő, ha ennek az ősi védelmi varázsnak legrégibb ábrázolását véljük azon a 4. mykeni vársírból való s az athéni Nemzeti Múzeumba került aranyberakásos ezüstedényen, ill. ennek legnagyobb töredékén felismerhetni, melyet először az 'Εφῆμερις 'Αρχαιολογική-ben 1891. 11—21. ll., II, 2 t. Chr. Tsountas publikált, azóta igen sokszor tárgyaltak és — részben galvanoplasztikai másolata után is (Katalog von Gilliérons galvanoplastischen Nachbildungen mykenischer Altertümer, Geislinger Metallwarenfabrik Nr. 12. [Wolters előszavával] és róla Arch. Anz., Beibl. z. Jhrb. d. Arch. Instituts 1903, 3, 157—162. ll.) mint pl. H. Th. Bossert, Altkreta 1923, 175. l. 238. á. — még többször (de sohasem megbízhatóan) reprodukáltak (így: Perrot-Chipiez, Histoire de l'art dans l'Antiquité VI. k. 1894, 773 kk. 365. á.; Reichel, Homerische Waffen² 13., 164, 17. ábr.; E. Drexler, Weltgesch. in Charakterbildern I. Homer, 1903, 78. l. 29. á.; R. Dussaud, Les civilisations préhelléniques dans le bassin de la mer Egée

1914², 12. 1. 6. á.; K. Müller, Frühmykenische Reliefs aus Kreta u. vom griech. Festland, Jhrb. d. kais. d. Arch. Inst. Bd. XXX 1915, 319 kk. 11.; HR. Hall, A note on the Phaistos Disk, Journ. of Hell. Studies XXXI (1911) 121. 1. 5. á. stb.), míg végre Valerios Staïs, Mitteilg. d. deutsch. arch. Instituts, Athenische Abt. XL. köt. (1915) Ath. Arch. Inst. 1921, 45—52., 112, 11., felismerve egy csőalakú, felfelé komikusan kitégülő darab — az eddig legnagyobb töredék — idetartozását, az edényt tölcsealakú rhytonná egészítette ki és így fotografáltatta (6, 7. t.), bár sajnos, megint nem kifogástalanul.

Nem szabad ugyan felednünk, hogy még az így kiegészített kép is nem egészen egynegyede az eredeti ábrázolásnak, sőt hogy a töredékek egymásmellé helyezése sem kétségtelen (v. ö. Müller, i. h. 322. 1.) stb. Mindemellett biztosnak látszik, hogy egy főleg a Hesiodos-féle Ἀσπίς 237 kk. soraiban leírtotthoz hasonló harci jelenettel állunk szemben. Megállapítható, hogy mint védőket egy várfal *alatt*, bal felé fordulva, többé-kevésbé világosan 12 férfit láthatunk, akik közül kettő kurta me-rev ruhában (chiton?; semmiesetre sem nagy pajzs-szal, mint Reichel gondolta), mint valami vezérkar vagy vénék, nyugodtan figyelve megvonul a fal hátterében, a többiek — és pedig 3 álló parittyás valamint a jellegzetes mozdulattal sarkon guggoló ifjászok mind — meztelenek. Épily kétségtelenül mutatkozik magán a *fal*on 4 jobban és 2 kevésbé jól látható nő, akik valahogy nagyon heves mozdulatokkal „asszisztálnak”; majd támadókként (l. Staïs, 48 kk.) a *tenger felől* kalózkodók, élükön egy felöltözött, mykenei sisakot is viselő kormányos, aki épen kiköt, mint már Reichel is felismerte (Perrot-Chipiez, 775 k. a régi hiányos edényen még szövetséges vertesnek nézték!), azután — már mind meztelenül — legalább két kalóz és fölöttük talán még 4—5 társuk felfelé kúszva és harcban állva a védőkkel. Ezen az elképzelésen t. i. érdemben az sem változtat, ha Müller, 321. l. szerint a csolnakos kalóz csoportot valóban egy átkaroló hadmozdulat végrehajtójának tekintjük és feltesszük, hogy a védők tulajdonképpen egy más (? nekünk láthatatlan) támadás ellen vannak fordulva, aminek ábrázolásához a rhytonon csakugyan lehetett is elég hely. Egyébként azonban már minden problematikus. Problematikus elsősorban a harcosok meztelensége, ami nem illik a mykenei kultúrkörbe (v. ö. Müller, 322. l.), holott már a lelési körülmények miatt általában mykenei védőkre szoktak gondolni (v. ö. pl. Perrot-Ch., 776 stb.), vagy (mint Staïs, 50 kk.) a védőket és ostromlókat egyaránt idetartozóknak képzelni. Épen ezért pl. Müller, 322. l. indítatva is érzi magát, hogy a védőket kivéve ebből a kultúrkörből, inkább a támadók „mykenei” voltát engedélyezze, (persze a kormányos sisakja és egyéb felszerelési vonások miatt, de magyarázatlanul hagyva, hogy a támadók is különben épúgy meztelenek); és hasonlóképpen ismer Rodenwaldt, Tiryns II, 1922, 203₂ k. l. a támadók tipikus szárazföldi mykenei viseletére, míg az ellenfél krétai voltát éppen meztelensége miatt nem tartja megengedhetőnek. (Hall alaptalan ötlete, i. h. 122. l., mely lykiai vagy káriai hely védelmére gondolt egy talán krétai (?) támadással szemben, méltán részesült általános visszautasításban.) Másoldalról pedig mindenesetre kétségtelen, hogy az egyetlen, Staistól is ismelt magyarázat — mely szerint a feltűnő meztelenség által a művész a védők kivonulásának a sietségét akarta illusztrálni („mindenki úgy jött, ahogy épen volt”: 48. és 50. l.), — ez a magyarázat sohasem fogja a védőknek „mykenei” voltát biztosíthatni. Ellenkezőleg a két felöltözött „őreg” nyugodt, megfontoltan kivonult „vezérkart” érzet és — amennyire látjuk — a nők a falakon is ráérttek „felöltözködni”; de meg Staïs sem tenné fel, hogy otthon a mykenciek meztelenül tartózkodtak és

épen így elképzelhetetlen, hogy a művész a védők meztelenségével kifejezettnek remélhette volna a sietségüket, amikor képén a támadók is — akármilyen okból — mégis szintén csak meztelenek. De problematikus a nők szerepe illetve tevékenysége is, akikről sem azt nem lehetne állítani, hogy izgatottan aggódva kísérik a harcot (Müller, 321), mert hiszen övéik feje felett elnézve egyenesen az ellenségre vannak beállítva (elles injurient l'ennemi mondják helyesen Perrot-Chipiez, 775. l.); sem azt, hogy talán az egri nők aktivitásával járulnának a vár védelméhez, (aminő eseteket különben még a késő görög történelemből is idéz Polyainos, VIII. 33, 49, 68—70 stb.), mert nyilván semmi eszköz nincs a kezükben. Végül mit csinál valójában az a Staistól már helyesen a támadó kalózok közé vett két alak, akik szerinte (50. l.) sebesülten épen elesnek, de Müller pontosabb megfigyelése szerint — amely Reichelé is volt, aki persze még mint védőkkel követ kerestet az alakokkal — csupán valamiért „mélyen meghajolnak“?

Mindezek a nehézségek csak úgy tűnnek el, ha feltesszük, hogy a védők — magasabb állásuktól képesítettve — a meztelenség varázshatalmával támadnak az alulról jövő kalózokra. Erre a gondolatra vall (1) a rekonstruált rhytonnak (Stais, 7. tábla) előterbe került, legfeljebb férfi-alakja, a meztelen parittyás, akinek — szemelláthatóan — nem olyan fontos a parittyázás, mint egész meztelen testének fenyegető nyújtóztatása, sőt (ha jól látom, sajnos, csak a reprodukcióból) egyenesen a membrum exponálása is. De csak ezzel a gondolattal magyarázódik (2) a nők viselkedése is, akik valóban asszisztálnak, amennyiben nyilván a férfiak tevékenységét kiegészítőleg végzik a zimonyi varázslónő heves mozdulatait, szóró gesztusát, βαρτολογία-ít stb., egyikük esetleg — amihez azonban még az eredeti emléket kellene megvizsgálni — κόλπος-exhibíót is. Magyarázódik (3) a két kérdéses kalóz fungálása, akik t. i. lehajolnak, hogy előnyomulásuk közben a meztelenség-varázstól „meg ne vakuljanak“. Végre (4) magyarázódik a ruházatkérdés teljes zavart sejtető összevisszasága, mert a varázsgondolat érthetővé teszi, ha a nem-kombattans elemek (mint a két öreg „vezér“, a kalózkormányos) fel vannak öltözve, csak a kombattansok meztelenek; sőt az sem jelenthet nehézséget, ha Staïs csakugyan helyesen látta, amit biztosra állít (50. l.) és két parittyás közönséges mykenei lágyékkötőt visel (l. 52. l. is.). Természetes volna ugyanis, hogy *nem* minden katona gyakorolja ezt a varázst, melyre máshol egy-egy külön hivatásos személyt szoktak alkalmazni. Így — bár a kérdésnek ebbe a részébe nem mernék bocsátkozni, — ha számukra engedélyezzük a varázsgondolatot, a védők mindenesetre lehetnének mykeneiek, anélkül persze hogy a támadók meztelensége ezért már szükségképp ugyanilyen eredetűnek, azaz rituális harc-os meztelenségnek bizonyult volna. (A nők ruházata sem látszik tipikus-mykeneinek!) De sem ezt a kérdést, sem az ázsiai hatást mutató műalkotás (v. ö. von Bissing, Eine Bronzschale mykenischer Zeit, Jhrb. d. k. deutsch. Arch. Inst. XIII. [1899] 51. l.) eredetének a kérdését ebben az összefüggésben nem tekinthetjük feladatunknak.

307.¹¹⁹: („Nász a szántóföldön — eredetileg a barázdában —, hogy a gabona nőjön“). Ennek az elementáris gondolatnak (v. ö. Frazer, The Gold. Bough, I. r.³ The Magic Art II., 97 kk. 100, 104. és VI. r.³: The Scapegoat, 1913, 387. l. stb.) görög multját legújabbán döntően igazolták E. Maass kutatásai: Thesaurus, Rhein. Museum 1925, 235—253 l. különösen 240 kk., főleg azonban Thalamos und Gamos, u. o. (NF 77. köt.) 1928, 1—20. ll.

Maass kimutatta, hogy a nászünnepe, ἑπαύλια, azért kapta a nevét, mert a (gazdasági) udvaron (αὐλή), tartották, még pedig régebb-

ben a βουκόλιον-ban (tehenistáló; v. ö. különösen 1925, 235. l. is), később az ugyanott épült θάλαμος-ban, vagyis az — eredetileg sokszor nyitott, gazdasági „fedél”-(pajta) formáján emelt — „fonotház”-ban (Α θάλος, lak. σάλος szóról mint a θάλαμος alapjáról, l. Maass, 1928, 4. l.) Ugyanúgy amint a lettek az ú. n. Kelte-ben, („eine Art Vorratsspeicher”), a keleti finnek (Tambow provinciában, Oroszországi „éléstárában”) a gabonapadláson, oroszok a gabonacsűrben stb. szokták az ifjú párt „bezárni”, miközben a várt eredményt kívül énekelt fescenninákkal is szorgalmazták, illetve elárulják. Ugyanúgy, — talán hozzá tehetjük, — amint Spartában a νυμφευτρία előbb alomra fektette a menyasszonyt és csak onnan vihette őt a férj a nászággyba (v. ö. Fehrle, RVV 150. l.), vagy amint (főleg kókuszpálma-gazdaságuknak megfelelően) Új Kaledonia bennszülött női és férfiai mindig az erdőben találkoztak, úgy hogy ott a „fa-hozás” — eredetileg talán egyenesen „vallásos” értelemben — a házasság érintkezést jelenti. (O. Opigez után, Bull. de la société de Géographie 1886, 346. l. idézi Müller-Lyer, Formen der Ehe, 1911, 26. l.) „Alles zusammen läuft hinaus auf das Segnen der Vorratskammer” — mondja Maass, 1928, 9. l., amit pontosabban talán úgy mondhatott volna, hogy a γάμος a gazdaság, a gazdaság a γάμος gyümölcsét hivatott biztosítani. (Feltűnő élesen lát irányunkban már v. Lasaulx, Zur Geschichte und Philosophie der Ehe bei den Griechen, 1852 = Studien 1854, 379 kk.) Mi ezúttal Maassnak régebbi fejtegetéseink szempontjából is nagyjelentőségű megállapításait, csak néhány, talán nem egészen lényegtelen pótlással igyekszünk erősíteni. Először Odysseus θάλαμος-ára vonatkozólag (ψ 190 kk.).

Maass látta már az analógiát, hogy a stejer paraszt ú. n. Feldkasten-je vagy Schatzkästlein-je is (— l. Rosegger, Volksleben der Steiermark, I. 1875, 39 kk. —) az udvaron levő hatalmas fához szokott épülni. Távolról sem azért azonban, mintha ez a villám ellen biztosítana(!) Ez a szokás német területen sem szorítkozik a stejer vidékre; a „Hausbaum” nagy szerepet játszott a régi germán házipítésnél is, amit a „Walkür” scenariumban („hunding-kunyhó a kard fa körül”) Wagner is felhasznál; l. M. Heyne, Deutsche Hausaltertümer, 1899, 20. és 45. l. (idézte R. Eisler, II. 595²).¹ De Eisler i. h. (kül. II. 594 kk.) arra is

¹ Hesiodos egy eddig magyarázatlan helye "E. 746 k. (μηδὲ δόμον ποίων ἀνεπιέεστον καταλείπειν, μή τοι ἐφεζομένη κρῶξη λακέρυζα κορώνη) talán a stejer Feldkasten görög párjára enged következtetnünk. — Az oromahegyezés követelménye t. i. (vagyis az épületnek ekként való „lezárása”) a görögöknél is épen olyan jól tartozhatott a népies építkezéshez, amint hozzátartozik a régi germánoknál. Európa északi népeinél (E. E. Sikes, Further note stb. Class. Review 1893, 452. és A. Lang, u. o. 453. l.) vagy sok természeti népnél. (Ossendowski egy expediciós filmen is megörökítette azokat a maláj házakat, melyeknek jellegzetesen hegyes csúcsai „a gonosz szellemek ellen biztosítanak.”) A nép, mely a hajót is ἀτελείωτος-nak érezte a κόρυμβα nélkül, az ἀνεπιέεστος házat is könnyen tekinthette ilyennek, amihez aztán ugyanolyan elengedhetlenül kellett az ἐπιέεστος ház babonás megkövetelésének járulnia, ahogy a κόρυμβα-tól megfosztott hajó is „ki van szolgáltatva a gonosz hatalmaknak” (Így értendő Hektor fenyegetőzése νηῶν ἀποκόψειν ἄκρα κόρυμβα l 241). Mégis nem mondhatjuk, amit a malájoknál nyugodtan mondhatnánk, hogy Hesiodos egy nem-csúcsba-hegyezett háznak a gonosz (madár) által való „megszállására” célzott, mert — legalább is az ismert (későbbi) görög néphiedelem szerint — a κορώνη nem „ill-omened” madár (l. C. Rev. i. h.; Wilamowitz, Hes E. 127;

gazdag anyagot hord össze, hogy főleg a klasszikus Keleten a lelombozott fákat különféle anyagokkal bevonva, sátrakká szokták alakítani. Ilyen látható nála pl. a 72. ábrán, (= a berlini Museum ismert kujundjiki reliefje: asszír sátorépitmények élő fák ágain), vagy a 73-on (= Layard után reprodukált Kujundjik-relief a British-Museumban: az elamiták égő fasátrai.) Az efajta építkezés okai természetesen részben praktikusak is. Amikor azonban kimondottan θάλαμος-t építenek a fához, akkor a főök mindenképen világos. Szinte áttekinthetetlen irodalom bizonyítja, hogy a fa „szelleme” szaporítja a nyájakat és asszonyokat (Frazer, *The Magic Art* stb. 1911³, II. kül. 50 kk., v. ö. H. Goitein, *Primitive Ordeal and modern law* 1923, 149. l.: tree is eminently a mothersymbol), könnyű szülést biztosít (Frazer, u. o. 56 kk. v. ö. C. Bötticher, *Der Baumkultus der Hellenen*, 1856, 30. k. l. is; a fa praktikus segítségén túl, ezért szülnek a primitív népek asszonyai ma is rendszeren a fák alatt: Mannhardt, *Feld- u. Waldkulte*, 30 kk. 51. l. stb.); Indiában pl. előbb fákhoz házassítják a fiatal párokat (58. l. — Erről és hasonlókról l. még Frazer, *Totemism and Exogamy*, I. 32 kk. és IV. 210 kk. stb., v. ö. *Der Eid als Tat*, 1924, 5. k. l. is, a jegyzetekkel stb.) „Ein besonders mächtiger, weithin die Gefilde überragender, etwa gar noch immergrüner Baum, geniesst eine hohe Verehrung als bevorzugte Wohnstätte oder Verkörperung des Fruchtbarkeitsgeistes der ganzen Gegend, ihm zu Ehren, also in möglichster Nähe, ja um der grösseren Kraft der magischen Wirkung willen, tunlichst in körperlicher Berührung mit dem Baum, wird das δρώμενον . . . vollzogen“ — írja Eisler, (565. l., aki 465₉ idézi Jeremiás és Ezekhiel állandó kifakadásait a „minden zöld fa alatt folyó fajtalankodás” ellen is stb.). A fa a vegetáció (élet) szimboluma (v. ö. még W. Rob. Smith—Stübe, *Die Religion der Semiten* 1899, 236, v. ö. 144. kk. 62. k. stb. is). Mint ilyen legalkalmasabb a házasság és a (magán) gazdaság gyümölcsözését biztosítani, amik annál szorosabban összefolynak, minél egyszerűbb viszonyok közt történik a megalapításuk. Ahogy Frazer mondja, *The Magic Art*, II³. 313. kk. a római Nonae Caprotinae ceremóniáiról: „while the women caused the fig-tree to bear fruit, the tree in its turn caused them to bear children” (316. l.). Amikor tehát Odysseus — legalább is ösztönösen, ősi néphagyományt követve — κορυὸν ἐκ ρίζης προταμὼν kezdi nászágyát a lelombozott fatörzsbe (ἐλαίῃ) építeni, ha tudatlanul is az a (hagyományos) gondolat irányítja szekeréjét, mely a fát eredetileg eleven termő erejével mindarra hatni kényszerítette, ami a rája építendő θάλαμος-ban van, illetve történendő lesz. Tette csupán „modernizálása” egy ősi, úgy látszik már a prae hellenikus őslakosságtól

v. ö. Lasaulx, *Stud.* 431/432. j.). Így — hacsak önkényesen fel nem tesszünk egy ilyenféle régebbi vagy speciális hitet — nincs más hátra, mint Wilamowitz-cal kérdeznünk: „Aber weshalb sich dann eine Krähe auf das Dach setzt, versteht man nicht. *Hält sie etwa den Stamm für einen Baum?*“ Erre a kérdésre t. i. tudnánk felelni is. Ha feltehető, hogy a görög paraszt ugyanúgy mint a stejer stb. előfát vett a δώος-θάλαμος-építéséhez igénybe (s talán ennek maradványa Odysseus thalamosán kívül a θάλαμος κέρριος Ω 191 k. és az οὐδὸς δρύϊνος . . . τὸν ποτε τέκτων ἐξέσεν ἐπισταμένως is φ 43 k. ?), — akkor a varju „félreértésének” igenis világos az alapja. A két sor csak azt jelenthetné, hogy a gondatlanul építő gazdát csúffá teszi a hangos varjú, amely házat fának nézhette és ott elkárogja magát — ami jöllehet a Wilamowitz-féle babonamentes Hesiodos-ideálnak is (? 130. l.) megfelelné, nem kevésbé volna, mégis jellemző a gazdagodolkozásra.

átvett elementáris gondolatnak, mely a fa-varázst épen ebben a legvaskosabb értelmében ismerte. Erre Maass trouvailja után két, előttem régen gyanus bizonyítékot mernék fölhozni.

Az első persze a problematikusabb. A kakovatosi ú. n. Nestor-sírából előkerült és a szerencsés publikáló A. Evans által (45, 73. l.) a Kr. e 16. sz. közepére datált, ú. n. „Nestor-gyűrűjének“ eddig csak a felfedezőjétől credő interpretációját ismerem (The Ring of Nestor: a Glimpse into the Minoan After-World stb., JHS XLV. 1925, főleg II. rész 43. kk.), amely tudvalevőleg egy fiatal pár túlvilági életrekelését tekinti a gyűrű igazi tárgyának. Evans t. i. — helyesen — megállapítva, hogy a gyönyörű munka *nem* a túlvilági vizeket, hanem egy nagy s eléggé lelombozott tölgyet (a fentiekhez l. nála 51. l.: „branches naked and bereft oft foliage“) ábrázol, amely törzsével és meghagyott ágaival négy nagy mezőt alkot (48—52. ll.), a balfelső mezőt veszi (döntő) kiindulásának, ahol legkétségtelenebbül van célzás a túlvilági életre (s úgy halad interpretálásában jobbra, onnan a jobb alsó, majd a bal alsó mezőbe). „That to the artist — írja 64. l. — who composed the whole design, the episode formed part of a definite story, whether traditional or taken from contemporary life, can hardly be doubted. What we see here indeed, taken in connexion with the scene of initiation below, must rather be interpreted as the permanent reunion in the Land of the Blessed of a wedded pair by the divine grace, than as an attempt, like that of Orpheus, to rescue his Eurydice from the shades or the all too brief respite gained by Protesiloos to visit Laodamia (?)“ Más szóval, hogy „one of a loving pair rejoins the other in another world“. Ehhez képest a fa az ő számára párja a régi skandináv „világfájának“, Yggdrasil kőrifájának (51. l.). Talán azonban Maasstól támogatva és viszont őt erősítve: most a remekműnek másféle magyarázatát is megkísérelhetjük pedig a „történetet“ — fordítva — éppen a bal alsó mezőben kezdve, folytatva a jobb mezőben s úgy haladva a felső jobb és végül a bal mezőbe.

Ha t. i. a Maass-féle összefüggéshez elolvassuk, amit pl. Frazer, The Magic Art, II³, 349. kk. a tölgyisten szerepének a prioritásáról, a fa görög és római elterjedtségéről és épen Evans is a mykenei fakultuszról (Mycenean Tree and Pillar Cult, JHS XXI [1901] 99—204. ll.) írnak, nem lesz kétségünk, hogy ez a tölgy annak a házasodó párnak élet- és örökélet-fája, amelyet termékenység szimbolumokkal ékesen a bal alsó mezőben táncolva hoz egy Evanstól ú. n. griffin-lady (helyesebben talán valami totemisztikus álarcot felvett nyoszolyó vagy papnő). Hozza pedig úgy, hogy tulajdonképp csak a fiatal asszonyt vezeti, akit másoldalról a völgyény vezet, hogy láncot alkotva átadja a jobb alsó mezőből feléjük táncoló, hasonlóan álcázott „nyoszolyólánynak“, aki megint kontaktust tart két, neki háttal álló társával, míg ezek talán egy szülőszen (inkább mint trónon) ülő szárnyas-griffet adorálnak, nyilván hogy a menyasszonynak a könnyű szülést kieszközöljék. (Egyiptomban pl. Chnum szüléssistennek igazi funkciója csak a szülőség előkerítése: Sudhoff, Ebert RL. i. h. 190. l. s. v., Geburtshilfe. — Másként persze Evans, The Griffin's Court c. pontban 68 kk. ll.). E szerint az alsó, a faderékkel összekötött (nem elválasztott) sor a γάμος-nak és az ebből eredő gyermekáldásnak volna az ábrázolása. (A bal szélen a főjelenetből kimaradó férfi — aki már azért sem lehet „profane intruder“, ahogy Evans mondja, 70. l., mert szintén termékenység-szimbolumokba van ruházva — és a neki megfelelően a jobb szélen álló nő — aki megint külső másfélesége miatt nem lehet az istennő, amint Evans, 68. l., látni szeretné — alkalmasint az együtt ünneplő férfi- illetve női társadalmat, a főaktusból félre álló, illetve állított

társakat és társnőket (akarja szimbolizálni.) Ezt a felfogást, amelyet itten persze csak bizonyítás nélkül vázolhattunk, mindenesetre erősíti a „nászágyon“, azaz a fatőnél álló vagy inkább futkározó ithyphallikus kutya, melyet Evans a germán-arab sárkány-analógiától félrevezetettve nézett a világfa örének és a Cerberus minosi előfutárjának (51. k. 70. l.), holott az állat sokkal kisebb, sőt komikusabb, semhogy ilyen gondolatot képviselhetne. Hesychiosból ismerjük viszont pl. a görög κύων szó két-értelműségét (frenum praeputii, ἀνδρῆων μόριον), amelyből már L. Barré, *Herculanum et Pompeii, Rec. gén. de peintures, bronzes etc.* 1840, VII, 205, 48. t. magyarázta azokat a Pompeiiből, Nîmes vidékéről és egyebünnen előkerült kettős, hármas és többszörös amulett- vagy lámpaphallusokat is, melyek hátsó kutyalábakon álló testet képeznek, azaz kutyák — phallos-fejjel és szüggyel (l. pl. C. F. Famin, *Musée royal de Naples, peintures, bronzes et statues érotiques du Cabinet Secret* 1836, XXIV, XXVII, XXVIII, t.; Dulaure-Krauss és Reiskel, *Die Zeugung im Glauben, Sitten und Bräuchen der Völker*, 1909, Beiwerke, I. 137, 138, 157 stb. á.) Hasonlóan szimbolizálják campaniai és etruszk vázák erotikus jeleneteiben a buja nemi ösztönt főleg agarak (l. G. Fr. Creuzer, *Symbolik und Mythologie der alten Völker*, III. r. 892 k. l.; Beiwerke, I. 295 stb.) és ilyen szimbolumnak ismerte fel általában a kutyát legújabbban a pszichoanalízis is (Silberer, *Probleme der Mystik* 1914, id. Th. W. Danzel, *Festschr. Meinhof*, 1926, 501. l.). Érthető és igazolt tehát, hogy Kaibel, *De Dactylis Idaeis*, *Nachr. d. k. Ges. der Wissenschaften zu Göttingen*, Ph.-H. Klasse, 1901, 506. l. ezt az állatot a görög priapikus démonok közé sorozta, mert ha — persze — a halottak lelkeit is képzeltek kutya alakban (a kérdéshez, ill. vitához, l. *Leges Graecorum Sacrae*, edd. et expll. I. de Prott & L. Ziehen, II, 1 ed. Ziehen, 1906, 71. kk. ll.) — ez annál kevésbé ellenmondás, minél világosabb a kutyáknak a lar-félékkel való összefüggése (l. Jevons, *Introduction*, 1911⁵, 187. l.), akik mint a házi tűzhely (szaporaság, gazdaság) istenei egyszerűen elhált ősök szellemei is. (Egyébként a kutyáról mint az emberiség vagy egyes kiváló hősök ősapjáról, v. ö. Liebrecht i. h. 17. kk.; Lang-Marillier, *Mythes Cultes et Religion*, 1896, 177, 228 l. A komikum és erotikum összefüggéséről v. ö. lent is ad 310₁₃₂).

Így a két felső mező nem volna más, mint a fa alatt folyó γάμος-nak a földi és égi „lakás“ szimbolizálásával való „megkoronázása“. Ugyanis a felső jobb mezőben két dolgozó ember-féle, bár az is lehet, hogy szimbolikus alakok (Evans 65. l. szerint „leányos alakok“, Διὰς κοῦραι; azonban a női alakok ezen a képen egészen mástípúsúak!), épen — úgy látszik — az új pár számára a fához épüldendő thalamosnak valami gerendáit erősíti az ágra, illetve a fatörzsnék; (mi úgy mondanók: az „alapkorakást“ szimbolizálja). Ez az első gerenda persze egy szimbolikus állat, alkalmasint oroszlán alapzata is, amely oroszlán azonban természetesen nem „the divinely appointed worder of the entrance to the Under-world“, nem a halott ember öre (?) volna (Evans, 67. l.), hanem az épülő házé s annak lakóié. (Egyiptomban az állatok királya mindenesetre a pihenés és biztonság jelképe s mint ilyen szerepel többek között a Tutankhámen-féle — ma már a kairói múzeumban került — királyi ágy oldalának ismert domborművéen is). Az is lehet különben, hogy az oroszlán valami más, abban az előttem pillanatnyilag nem biztos értelemben ül a fasátor felett, melyet pl. az Eisler 72. ábráján közölt asszír-reliefnek a fasátor felett, illetve ennek oldalánál hasonlóan elhelyezett — egyéb-fajta — állatai is kifejezhetnek. Így tehát a gyűrű három első képe a legsímábban igazolhatná, hogy ennek a régi minoszi kultúrának a népe csakugyan fatörzsekhez kötött δάλαμος-okat emelt, amikor a fa tisztelété-

ben tűzhelyt alapított. A történetet azonban, vagy ahogy most már mondhatnók: a tölgyhöz kötött ménage egész életkört (az ősrégi művészek ezt a primitív mélységgel elgondolt témáját,) véglegesen csak a balfelső mező zárja le, ahol amint körülbelül Evans is gondolta, — ha nem is minden részletében úgy, mert valahogyan mindenesetre a fához kötve, amellyel a párnak élni-halni s újjászületni kell, — a „nagy minoszi istennő“ biztosítja az ifjú párnak üdve betetőzését: a túlvilági, örök életet.

Am a praehellenikus őslakosság vázolt vaskos gondolatának egykori elevenségét ennél a talán vitatható² archaeológiai tanuságnál határozottabban bizonyíthatja — másodszor — egy másik „műemlék“: a Homerosnál — és még inkább Hesiodosnál *Θ. 35* — már megkövesedett (*παλαίφατος*) *δρυς* (és *πέτρη*) emlegetései, amelyeknek formuláit kétségkívül úgy kell tekintenünk, mint egy, az epikus költőnek túlbabonás, talán pontosan már nem is ismert őshagyománynak önkéntelen megőrzését. Úgy, hogy Homeros előtt, sőt bizonyos rétegekben nyilván még az ő idejében is mindenesetre eleven, ha nem is pontosan tudatosított lehetett az a néphit, hogy a *δρυς* termi az embereket, ahogy erre a *τ 163* mutat (fától-kőtől származó istenekről és emberekről, l. Brinton, *Religions of Primitive Peoples*, 1897, 146—154 ll.; Dieterich, *Mithrasli.* is 144, k. idéz egy hesseni mondát, mely szerint a környékbeli nők egy hárs alól kapják a gyerekeiket stb.), és értett lehetett a vele párhuzamos irányban futó célzás *X 126. kk.*, mely szerint a *δρυς* (is), mint az ősi házasságkötésnek elengedhetetlen járuléka, fiatal párok száján intim használatosság, a vágyott *γάμος* közönséges, cufémisztikus szimboluma gyanánt szokott forogni.

Hiszen ez a földszagúan nyers gondolat tulajdonképen a történelmi görök időkben sem pusztult ki, legfeljebb, ha desztilláltabb formában élt tovább. Avagy mit jelent mást, ha a fedélnek (sátornak) —, melyről már Eisler, 598. l., felismerte, hogy Odysseus esetében épen úgy mint az araboknál (W. Rob. Smith, *Kinship and marriage in early Arabia*, 1885, 117. l.), zsidóknál (Eisler, 597. kk.) stb., a *consummatio* matrimoniit jelentette, — csakugyan *θαλαμος*-nak, azaz fűzfa (vagy olaj-) vesszőkből készült fedélnek kellett lennie? Ez a követelmény, melyről a név tesz tanúságot, — nyilván azonos a fával való legközvetlenebb kontaktus követelményével. Zöld vesszők és ágak (verbenae, v. ö. Servius ad Buc. VIII. 65. stb.) és különösen az olaj- vagy a fűzfaágak mindenütt a fertilitás hozói, (egy az óriási irodalomból kiragadott hely: Frazer, *The Golden Bough*, VI. r. *The Scapegoat*, 1913³, 240. kk, 259 kk. másoknak, így főleg Mannhardtnak vélekedését is rekapitulálja; főleg a fűz- és olajfavesszőket illetőleg is l. még Fehrle, RVV, 145. kk. stb.). Ebben az irányban különben is minden kételet gyökeresen eloszlatat az a Maass által is 1925, 243. l. ad P 36 (*θαλαμοιο νεοιο*) Hesychiosból eruált scholion, mely szerint *ὅπο γάρ τοὺς γάμους αὐτοὺς τῶν ἡμέρων θαλάμους ἐπήγνουον*. A *τὰ ἡμέρα* ugyanis — mint a *τὰ ἄγρια* ellentéte — a szántóföld és a kert termékeit jelenti, a *τῶν ἡμέρων θαλάμοι* tehát nyilván olyanféle vesszőházat, mint a *θολῶδες σκιάδειον ἐν ᾧ ὁ Διόνυσος κάθηται* (l. Nilsson, i. h. 299 k.); vagy mint a zsidók

² Felfogásunk mellett szólnak mindenesetre az Evans-féle, magyarázat itten részletezhetetlen inkonvenciái. Az említettekén kívül: 1) hogy az ábrázolt jelenet egyes mozzanatai és egész hangulata nem vágnak ahhoz, amit a görög vagy a még későbbi misztérium-szertartások iniciációiról tudunk; 2) a fa jelenléte és főleg a négymezőre osztás Evansnél indokolatlan és így zavaró külsőséggé lesz; stb.

ma is épített szükosz-sátrai, melyeknek agrikulturális összeállítása az (évi) bőséget hivatott biztosítani. Így a görög történelmi θαλαμος is, amely — mint ez az új pár újonnan épített (v. ö. ψ 178.) ágyas- és kincsháza — épen ezt a nevet kapta, kétségkívül szintén a növényvegetációval való legszorosabb vonatkozás alapján létesült. És ha Homeros mindezt csak halványan, az Odysseus θαλαμος-ának historiájában engedi is áttetszeni, ne feledjük, hogy ő a királyok hőstetteinek költője, akinek dolgát csak rontaná a népi babonák respektálása. (V. ö. Ethnographia, 1917, 237. kk. és Yearbook of the new society of Letters at Lund, 1924, 149. kk.). Összefüggésünk számára mindenesetre többet mondhatson is Hesiodos, főleg "Ερφα 373. kk., amely sorok Maass figyelmét bizonyára csak azért kerültk el, mert — sajnos — még a modern tudomány is, hihetetlenül mechanikus-racionalisztikus szótártechnikával szokta akár a magukért legékeesebben beszélő szavakat is évezredekken át azokban az álsruhákban vinni és elfogadni, amelyekbe valaki azokat egyszer akár tudatlanságból, akár kényelmes breviloquenciával, akár tendenciózusan beöltöztette. (V. ö. E. Ph. K., 1928, 155 k.) Egy kis fáradság azonban és ez az „elnevezett“ hely is megszólalhat.

A helyzet mindenesetre az, hogy Hesiodos „kiszázdája“ a csűrben aluszik, mert — függjön bár össze a κω-vel (a fából valót, azaz éghetőt jelentve; dóρ κωλα a. m. fa: "Ερφα 427. is,) vagy a] κελ (καλύψω) tövével (mint a κάλυε rokona, a valamit körülvevő „hüvely“ jelentésében,) — a καλή szó igazi jelentőségét illetőleg ugyanennek a költeménynek 300 k. sora (Δημήτηρ . . . βιότου . . . την πιμπλησι καλήν) minden kételyt megszüntet. Tehát a csűrben keresi fel gazdánkat a csábító γυνή πυροστόλος, azaz a régi szótárhagyomány szerint: προαγωγός, μαυλιστρια (Suidas, utána Goettling-Flach 1878³, 226. l. stb.), akinek a fantomjától ma sem tud a közzelfogás megszabadulni. Pedig még a romlott városi légkörtől félrevezetett késői glossographusok is alapjában, mindig érezték, hogy ezt a helyzetet abban a korban, a hőöt parasztgazdánál lehetetlen feltételezni és ha nem is tudták az igazi magyarázatot, mégis vagy a πυρών-nal akarták összefüggésbe hozni a πυροστόλος-t (ή στολίζουσα τοὺς πυρῶνας καὶ πῆχει καὶ τὰς χεῖρας περιβραχιονίους καὶ δακτύλους), ami nyelvi lehetetlenség; vagy — helyesebb érzékkel — a πυγή jelentőségét igyekeztek szabadabbá tágítani (ή κοσμοῦσα τὰ περὶ τὴν πυγὴν καὶ ἔδραν μέρη ζωναρίους, v. ö. fent ad 307₁₁₆ is). Épen ezért nekünk sem szabad megmaradnunk a πυροστόλος (γυνή)-nek szótárainktól rendületlenül kínált: „sich den Steiss schmückend“, „putzsüchtig“ (Menge stb.), „qui porte une robe à traine“ (?! Bailly), vagy ehhez hasonló jelentőségeinél, melyeknek dicstelen szemat most még Wilamowitz (Hesiodos Erga 1928, 85. l.) erőszakos javaslata is gyarapította: „πυγή... dem Stölos, Bürzel, eines Vogels vergleichbar“. — Bár az igazi összefüggés és jelentőség felismerése nélkül, helyesen látta már — Steitz-cel szemben (Die Werke u. Tage des Hesiodos, 1869, 111. l.), aki persze „buhlerische Dirne“-ről beszélt, — P. Friedländer, ΥΠΟΘΗΚΑΙ, Hermes, 1913 [48] 569^a, hogy a γυνή π. alatt csak a gazda feleségét szabad érteni. Ez ellen Wilamowitz különös, magátkorrigáló „apodikticitása“ — Das kokette Frauenzimmer will Frau oder zunächst wohl παλλακή werden; anständig gehaltene Mädchen (?) kamen nicht in den Fall mit αἰωυλά κωτίλλειν auf den Mannfang zu gehen“ (i. h.), — legfeljebb azt bizonyíthatja, hogy e nagy embernek a filologia történetében páratlan képességei talán épen csak Hesiodos gondolkozásmódjának interpretálására nem kvalifikálnak megfelelően. Dönt, hogy a πυγή — ad hoc, jóparasztosan mindenesetre; de amúgy is (l. 303₁₀₀ k. és addend.) igen valószínűen (v. ö. a πυγῇ

καὶ ἔδραν megkülönböztetést is) — az αἰδοῖον γυναικεῖον-t is jelenti, a στέλλω eredeti jelentése pedig a. m. „bestellen, fertigmachen, bereit machen“. (v. ö. ὅς τοι νῆα... στέλῃ: β 287.) Így a γυνὴ πυγοστόλος nyilván a gazda magátkinálé felcsége volt (v. ö. az ismert λέχος πόρσαιναι καὶ εὐνήν kifejezést: γ 403, η 347, Γ 411), akit azonban a költő tanácsa értelmében (376. k.) a józan, μουνογενὴς πᾶϊς-t akaró parasztnak el kell magától utasítania, nehogy — a καλή „érzékeny“ helyével is kihívót (?) — további gyermekáldás bekövetkezzék.

Ha azonban így a Hesiodos-helyet már beállítottuk a Maasstól teremtet összefüggésbe, ez az összefüggés viszont a maga részéről a költő további szavainak is rejtett, őseredeti jelentőségeit fogja előhívhatni. (A 373 kk. sorok rendkívüli tanulságokat jelentő, összefüggő interpretálását fenntartjuk). Mindenekelőtt a φερβέμεν szintelen felfogása fog meglevenedni, amely igének ezen a helyen Stephanus-Dindorf „aliquam administrandi significationem“ tulajdonított. Ezt az önkényes észjárást teregette ki klasszikusan Wilamowitz megjegyzése is (86. l.): „φέρβειν eigentlich ernähren, also (!) imstande halten“; Steitz kivált (114. l.) minden megokolás nélkül magyarázta: „Unterstützung des Vaters in der Sorge für das Besitzthum“; és csak véletlenül — az οἶκον *entretenir* kétértelműsége miatt — elfogadhatóbb a francia javaslat Boisacq-nál. Mindezzel szemben kétségtelen, hogy a görögség — népetymologikus nyelvérzéssel is — ezen a szón mindig valami φέρω τὸ βιοῦν-félet értett (v. ö. Pind., Ol. 2, 134: Ὑδωρ δ' ἄλλα [ἀνδρῆ] φέρβει; Soph. frg. 181: Ζῆ, πῖνε, φέρβου stb.) és — most — nincs is semmi okunk, hogy a ház, persze varázsserejű „táplálásának“ a gondolatától eltekintsünk. (V. ö. Penelope kívánságát σ 254: εἰ κείνος γ' ἐλθὼν τὸν ἐμὸν βίον ἀμφοτέλοιοι.) A φερβέμεν kétségkívül azt a — spermával való — táplálást, (v. ö. σπερμαίνειν γενεήν "E. 736) azt az ősi házat (utódot és gazdaságot) biztosító „varázscselekedetet“ jelenti, melyet az apja után majd a μουνογενὴς πᾶϊς-nak kell a καλή-ben rite elvégeznie. (V. ö. lentebb 695 kk.: Ὁραῖος δὲ γυναῖκα τέον ποτὶ οἶκον ἄγεσθαι, / μήτε τριηκόντων ἐτέων μάλα πόλλ' ἀπολείπων / μήτ' ἐπιθεῖς μάλα πολλὰ γάμος δέ τοι ὤριος οὗτος.) — Másodszer: éppen ezért — ami itt messze vezetne — nem is szükséges a legtöbb kéziratból adott σῶζοι-t a most helyén álló εἴη-vel helyettesíteni. — De (harmadszor) még inkább a Maasstól teremtet összefüggést erősíti, illetve csak ebben az összefüggésben domborodik meg kellően a διφῶσα szónak az értelme is. (374. s.) Tudjuk ugyanis Roseggertől (l. Maass, 1925, 252. l.), hogy a Feldkasten-Schatzkästlein az a hely, ahová a stejer paraszt senki idegént be nem enged: „Dahinein lässt er nur sein Weib treten und seinen ältesten Sohn und seinen Gevatter“. De ugyanezt tudjuk a — görög θάλαμος-καλήρól is (v. ö. Maass, 1928, 2 kk. is). Rosegger t. i. szinte csak idézi Odysseus szavait, aki ágyáról beszélve (ψ 225 kk.) mondja Penelopéhez (εὐνῆς ἡμετέρης) ἦν οὐ βροτὸς ἄλλος ὁπῶπειν, / ἄλλ' οἰοῖσ' ὅτ' ἐγώ τε, καὶ ἀμφὶ πολὸς μῖα μοῦνη / — ἢ νῦν εἴρωτο θύρας πυκνοῦ θαλάμοιο (v. ö. α 344 k. is); amint Odysseus Marontól kapott bora is, melyet οὐδέ τις... ἡεῖδη δμῶν οὐδ' ἀμφοτέλων ἐνὶ οἴκῳ, / ἄλλ' αὐτὸς ἄλοχός τε φίλη, ταμίη τε μὲν οἷη (ι 205 kk.), megint egy ilyen ősi θάλαμος-ba utal: ott állhatott ez a bor Maronnál ugyanúgy, mint a stejer parasztgazda is a „titkos“ Feldkastenben őrzi összes „természetheni értékeit“ (χρήματα, κειμήλια; Homerosnál ezek α 337. kk., ο 101 kk., Z 289. Ω 191, φ 8 kk. stb. szerint: ruhák, bor, fémek, érc, γλῆνεα mint Odysseus íjja stb. — Hogypersze nála az „ősi“ θάλαμος-t ugyanaz a szó jelöli, mint a „modern“ női lakosztályt, illetve hogy sokszor ugyanaz a θάλαμος — mint pl. Odysseusé — majd ilyen, majd

olyanként van képzelve, nem lepheti meg a költészet természetével ismerőseket). Odysseus azonban — homerosi (epikus) király, aki büszkén osztja meg titkait a feleségével; egészen más Hesiodos földhöz-tapadt parasztgazdájának és annak a kéjvágyó (πυροστόλος) és kutató (διψῶσα) asszonyának a viszonya, aki már-már csak szükséges rossz a gazdaságában (v. ö. 'E. 405, 407, miután 406 nyilván hamis) és akinek egyetlen feladata az ἡθεα κενὸν megtanulása ('E. 695 kk.), ami alatt persze megint nem szabad bonos moresvel honestos-t érteni (Dindorf). [A κενός-jelző a. m. κηδανός (Eustath.) > κήδομαι v. κήδω, főleg a feleséget α 432, γ 223, Hes. Θ. 608, (v. ö. ἀλοχος κενὸν ἰδυῖα is: α 428, υ 57, τ 346 stb.), az anyát κ 8, Hes. Θ. 169, a férfit mint gazdát illeti meg (ε 170) s azután (jellemzően) legfeljebb még a sáfárnőket (α 428, Eurykleiáról). Nem elkopott szó tehát, ha Odysseus a θάλαμος-λέχος-próbát tevő Penelopét προσεφώνεε κενὸν ἰδυῖαν (ψ 182, l. 232. is): a költő finom utalása ez, találó helyen, hogy együtt gondoskodtak házuk gyarapításáról. "Ἡθεα κενὸν a. m. a gazdagság gondjai, elsősorban az a varázsos cselekedet, melynek sikeréhez a παρθενικήν γαμεῖν is (699. sor) megköveteltetik.³ Vagy azért, mert a néphitben — csupán látszólagos ellenmondással, melyet elfogadhatóan oszlat el Frazer, The Magic Art. II³ 1911, 117 abban a XI. fejezetben, amely egészében (97—120. l.) a nemeknek a vegetációra gyakorolt hatását tárgyalja — épügy „gyarapít” a tisztaság, mint a kicsapongás és menstruáció (1915, 303₉₉ stb.); vagy mert a görög παρθενία fogalma tágabb, ahogy ezt Fehrle, RVV 164 kk. a görög „szüzi” istennőkkel kapcsolatban többek közt (Kotzenberg nyomán) a Jung frau analógiájával is („Juncfrouwe bedeutet in alter Zeit eine junge frouwe. Schliesslich wird der Begriff juncfrouwe abgegrenzt durch die Ehe als den Schluss der Jugend. Damit ist der Übergang gegeben zur Bedeutung Jungfrau im neueren Sinn”: 166.) bebizonyította. („Die Eigenschaften des jungen Weibes, das in der Blüte der Jahre und der Gesundheit steht und reif ist, Mutter zu werden, waren es, die sich zum Begriffe göttlicher Παρθενοί verdichteten”: 166. l.⁴ A „szüz” istennők, mint ephesosi Artemis stb., eredetileg termékenységet, ill. gyermekáldást szimbolizáló jelentségéhez l. Frazer, i. h. I³ 1911, 35 kk. ll. is).] Így azonban már az "Εργα-beli asszony viselkedését jellemző διψῶσα kifejezés is a lehető legművészebb — azaz szándékosan kétértelmű — szónálasztásnak bizonyult, mely a viszonyokkal ismerős fülnek épügy érzékeltette azt az alkalmatlan kutatógátást a καλή féltett kincsei közt („durchstöbern”: Friedländer, 569. l.), ami — hiába — joga ennek a γυνήnek; mint a καλήnek az éjszakában tapogatózva való felkeresését, ami viszont a πυροστόλος jelzőt fejt ki, (v. ö. Π 747 τήθεα διψών — a buvárról és főleg Apoll. lex. Hom. p. 59, 14: διψᾶν' ψηλαφάν, amely utóbbi szó jelentségéhez l. különösen ι 416; Platon, Phaed. 99 b: ψηλαφῶντες . . . ὥσπερ ἐν σκότει; Aristoph. Pax 691: ἐν σκότῳ τὰ πράγματα ψ.).

Égészében tehát igazoltnak vehetjük, hogy az Ἐπαῖλια eredete szerint valóban csak egyik „domesztikáltabb” formája az eredeti helyünkön tárgyal általános parasztvarázsnek, (mely Frazer zseniális meglátása szerint előbbvaló a házasságnál) és ugyanazon a gondolati alapon áll, ame-

³ Wilamowitz persze (120. l.) a tőle megszokott biztonsággal, de minden igazi alap nélkül kidobja az "E. 700. sorát és így az ἡθεα κενὸν-t a tisztaságra értve (?) a 699 kk. gondolatmenetét ugyancsak megmodernizálja.

⁴ Hasonló a „szüz” szó értéke ebben az állítólag régi hajdú-rigmusban is: „Hallod-e te kis szüecske, Leány vagy-e vagy menyecske?” stb.

lyen (l. Fehrle RVV, 183, l.) a schwarzwalddi parasztnő mindig kész jó-kívánsága: „Glück in die Ehe“ és „Glück in den Stall“, a védáknak a férjhez intézett felszólítása: „Sei schön zum Heile unserer Zweifüssler und Vierfüßler“, vagy (l. F. S. Krauss, *Sitte und Brauch der Südslaven* 1855, 55. l.) a délszláv parasztnő — mondhatni — kozmikus köszöntője: „Szaporodjék a magja, legfőképen azonban az emberi“ (miután „földi“, „állati“ és „emberi“ magot szokás megkülönböztetni.) A rendes görög házasság is Demeter papnőjének közbejöttével ment végbe, (Plut. Mor. p. 138 B; l. Lasaulx, Stud. 428. k.) — a gyermek-„vetést“ biztosítandó. — És igazoltnak vehetjük persze azt is, hogy a görög parasztnő γάμος-a eredetileg nyilván mindig azt a célt is kívánta szolgálni, melyet elérendő itt-ott kiválasztott szűzket szoktak a termékenységestennel bezárni (l. 1915, 312. l. és Frazer, *The Magic Art* I^o 120 kk. stb.; v. ö. Maass, 1928, 18. l. is Plut. Rom. 5-ről, mert Herakles gamikus természetéhez l. Fehrle, RVV 91 k.). A különbség csak annyi, hogy az utóbbi rítus rendszeren a köznek, előbbi a magángazdaságnak a gyarapodását hivatott előmozdítani. Így valóban — mint annyiszor — ebben az esetben is kitűnően talál G. Murray mondása: „Scratch an ancient Greek and you hit, no doubt, on a very primitive and formidable being, somewhere between a Viking and a Polynesian“ (*The value of Greece to the future of the World, The Legacy of Greece*, ed. Livingstone 1922, 14. l.); vagy ahogy Rohde hasonlóan mondta (*Psyche* I^o 326. l.): „Aber welches Naturvolk hat primitivere Vorstellungen und handgreiflichere Symbolik, als griechischer Pöbel und vielleicht nicht allein Pöbel, in klassischer Zeit in den unheimlichen Winkeln nährte?“

MARÓT KÁROLY.

(Folyt. köv.)

Kreskay ismeretlen latin verse. A kalocsai főszékesegyházi könyvtárnak egyik vegyes kötetében (könyvtári jelzése: 4704) Kreskay Imre pálos költőnek ismeretlen latin versére akadtam. Alkalmi vers, Séllyei Nagy Ignác, Székesfehérvár első püspökének ünneplése kinevezése alkalmával.

A vers 8 lapra terjedő, ívrét alakú nyomtatvány. Pesten jelent meg 1776-ban Royer Ferenc nyomdájában. A címlap szövege:

ODE | QVAM | HONORIBUS | ILLUSTRISSIMI | AC |
 REVERENDISSIMI | DOMINI | IGNATII | NAGY | DE | SÉLLYE |
 ECCLESIAE | ALBA-REGALENSIS | EPISCOPI PRIMI | DUM |
 SPONSAM ECCLESIAM SUAM | ADIRET | OBTULIT |
 E. K. O. S. P. P. E. | PESTINI, | LITTERIS | FRANCISCI | ROYER.

Az egész címlapot nagy betűből szedték.

A költemény 26 versszakra terjedő sapphói óda. A versfejek ajánlást foglalnak magukban: IGNATIO NAGI EPISCOPO ALBENSI. Az utolsó versszak chronosticon s az 1776. évszámot rejtj magában.

Kreskay csak nevének kezdőbetűit jelzi a címlapon: E.K.O.S.P.P.E. Az utolsó betűk: O.S.P.P.E, a pálosrend szokásos rövidítése: Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae. A magát megnevezni nem akaró költő tehát kétségtelenül pálos szerzetes. Már csak azt kell megállapítani, vajjon melyik pálosköltő rejtőzik az E. K. kezdőbetűk mögött.

Átnéztem a pálos-írók névtárát és Szinyveinél (Magyar írók V–VII. köt.) a K betűvel kezdődő írókat. Az E. K. kezdőbetű a pálos-írók közül egyedül Kreskay Imrére illik rá, E. K. tehát a. m. Emericus Kreskay.

Kreskayról tudjuk, hogy latin verseket is írt. Irodalmi működését is latin nyelven kezdte. Időnként szerzett latin verseit összegyűjtötte, ezek három kéziratot kötetben maradtak az utókorra. A pálos-tanárok között általános szokás volt a latin verselés. Kreskay kéziratot gyűjteményében vannak latin versek Virág Benedek, Molnár Elek, sőt Anyos Pál tollából is.¹ Latin verselő volt Malitsák Farkas meg Simon Máté pálos-szerzetes is.² A pálos-szerzetesből pécsi püspökké lett gróf Eszterházy Pált 1789-ben, székfoglalója alkalmával latin versekkel köszönti egy névtelen pálos, ki — úgy látszik — a sajlódi kolostornak tagja volt.³ Valószínűleg azonos a Transmontanus álnévet használó költővel.⁴

Kreskay ismert műveinek jegyzékét megtoldhatjuk a Nagy Ignác püspök tiszteletére készült latin verssel.

Nagy Ignác püspök székfoglalása alkalmával, 1777-ben *Carmina* címmel a székesfehérvári pálos-gimnázium is adott ki egy füzetet. Három latin költeményt tartalmaz a füzet. Az első helyen álló ecloga, melyben Maeris és Melibaeus beszélgetnek.⁵ Az akkori fehérvári tanárok közül Molnár Elek és Simon Máté ismeretesek, mint latin költők, ők lehettek a latin versek szerzői. Simon Máté a poétikai osztály tanítványaival egyetemben 1776-ban külön is kiadott egy verses füzetet Nagy püspök tiszteletére. A latin verseket tartalmazó füzet *Applausus* címmel Pesten jelent meg.⁶

Mikor Nagy Ignác püspök 1790-ben elhunyt, a székesfehérvári gimnázium ismét egy füzetet örökölt meg a főpásztor emlékért. A névtelenül kiadott füzet címe: *Pia Memoria Ignacij Nagy de Sellye*. A piarista Benyák Bernát igazgató és Virág Benedek pálos-tanár latin meg magyar verseket írtak bele. A klasszikus latin beszéd Schwarzbauer Elek pálos-tanár alkotása.⁷ Virágnak a Magyar Museum (II. köt., III. .) lapjain is jelent meg magyar emlékkerse Nagy püspökről.⁸ Benyák versei: a) Praeses Magne Sacri Chori. b) Holtnak Szavai. c) Szentelt Papi Sereg. — Virág versei: a) Quousque Cani Secula Nestoris. b) Gyász Verse. c) Hát nints már Nagy Ignác. — Benyáknak külön is jelent meg latin verse Nagy püspök halálakor. (Szinnyci i. m. I. k. 874.) — Schwarzbauer nevét nem említi Szinnyci.

Se Kreskay, se Virág költeményeinek nem állították még össze a teljes jegyzékét.

TIHAR KALMA.

Ragozás a német nyelvtanításban. A fenti cím alatt egy kis cikk jelent meg Sándor Vencel tollából az Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny 1928. évi 4. számában a 187—189. lapon. A bevezető sorok tanúsága szerint az igen tisztelt cikkíró „a német

¹ Hattyuffy Dezső: Költői levelezések. Bpest, 1906. 7. I.

² Malitsák latin alkalmi versét közli Brüstle: Resencio universi clerici Dioecesis Quinque-Ecclesiensis. Pécs, 1874. 220. I. Malitsák és Molnár nevét nem említi Szinnyci írói névtára.

³ A Carmen címmel kiadott füzet megvan a kalocsai könyvtár ugyanazon vegyeskötetében, mint Kreskay verse

⁴ Julius Transmontanus-nak a szerzetesrendek eltörlése alkalmával írt latin verseit följegyezte Táncz Menyhért, a pálos-iskoladrámák másolója, 1789-ben megkezdett kéziratában: Miscella Notabilium. (Kalocsai könyvtár 2.890.415. sz.)

⁵ Kalocsai főszékesegyh. kvtár 4704. sz.

⁶ Szinnyci: Magyar írók. XII. k. 1059.

⁷ Ephemerides Politicae et Litterariae. Buda, 1790. 31. és 48. I.

⁸ Magyar Hirmondó. 1792. II. 308.

ragozásokban használt módszerekhez" akar hozzászólni. A cikk azonban nem a német ragozásokban használt módszerekről, hanem a ragozás tanításáról, illetőleg a ragozási szabályokról szól. A befejező sorokban pedig annak az óhajának ad kifejezést, hogy szeretné, „ha ez a néhány sor csak valamennyire is hozzájárulna a német ragozás egyszerűsítéséhez”. A cikk tartalma azonban nem a ragozás egyszerűsítéséről, hanem a ragozásról szóló szabályok egyszerűsítéséről szól.

A bevezetésben rámutat arra, hogy a nyelvtan tudása nélkül nem lehet idegen nyelvet helyesen beszélni. („Azon túl vagyunk már — azt hiszem —, hogy idegen nyelvet grammatika nélkül helyesen lehessen beszélni, vagy azon a nyelven helyesen írni.”) Én azonban azt hiszem, hogy ezt így általánosságban talán mégsem lehet kimondani. Azt az utat, amelyen valaki eljut ahhoz, hogy egy idegen nyelven helyesen tudjon beszélni, vagy helyesen tudjon írni, megkönnyíthetjük, megkönnyíthetjük ugyan a nyelvtan alapos tudásával, de a jó nyelvtudás alapfeltétele talán mégis csak a kellő gyakorlat és a jó nyelvérzék. Tudhatja valaki a nyelvtant, mégsem fog helyesen beszélni, ha nincs kellő gyakorlata és nincs jó nyelvérzéke. Viszont grammatika nélkül is helyesen fog beszélni az, akinek van kellő gyakorlata és jó nyelvérzéke, vagy legalább is helyesebben, mint az, akinek van ugyan grammatikai tudása, de nincs sem gyakorlata, sem jó nyelvérzéke.

A bevezetés után rámutat az igen tisztelt cikkíró arra, „hogy a középiskolai német tanításban még mindig az a baj, hogy igazán jó tankönyvünk alig van. A legtöbb tanár az előírás szerint a tankönyvhöz ragaszkodik, sokszor saját jobb belátása ellenére is.” Ennek az odavetett állításnak a bizonyításával ugyan adós maradt, de a lényeg mégis az, hogy szerinte a középiskolai német tanításban a baj abban van, hogy nincs jó könyv, illetőleg abban, hogy a tanárok a tankönyvben lévő szabályokhoz ragaszkodnak. Ezen a bajon úgy vél segíteni, hogy a tankönyvekben lévő szabályok helyett új szabályokat fogalmaz és azokat ajánlja a tanárok figyelmébe. A tankönyvekben lévő szabályok ellen az a kifogása, hogy azok nem elég egyszerűek.

Azok a törekvések, amelyeknek az a céljuk, hogy a nyelvtani szabályokat egyszerűsíteni kell, hogy ezáltal a tanítás egyszerűbbé, könnyebbé és sikeresebbé váljék, feltétlenül helyesek és bizonyára minden tanár és minden tankönyvíró örömmel fogja üdvözölni azokat, akik rá tudnak mutatni olyan utakra, amelyeken a szabályok egyszerűsítésével jobb eredményt lehet elérni. Ennél a törekvésnél azonban sohasem szabad a felnőtnék, a grammatikailag iskolázottak, az általánosításban gyakorlottak a szempontjából kiindulni, hanem mindig a tanulók szempontjából, akik nyelvtanilag még nem iskolázottak, grammatikai absztrakciókra és általánosításokra még kevésbé képesek. Túlzott egyszerűsítéssel elérhetjük ugyan azt, hogy a szabályt a tanulók hamarabb vagy könnyebben fogják megtanulni, de nem valószínű, hogy ezzel előbbre vittük a nyelvtanulást.

De nem erről van most itt szó, hanem azokról az új nyelvtani szabályokról, amelyeket az igen tisztelt cikkíró a figyelmünkbe ajánl. Kifogástalan és a gyakorlatban jól értékesíthető nyelvtani szabályok közzététele mindenestre nagyon fontos és szükséges. Lássuk már most Sándor Vencel szabályait. Amit a 188. lapon a nőnemű főnévről mond, az helyes. A következő szabály így szól: „A hímnemű és semlegesnemű főnevek az egyszámú gen.^{ban}(e)s-t, a dat.^{ban} (e)-t.” Ennek a szabálynak első hibája az, hogy nincs állítmánya; talán ki kellene még egészíteni a „kapnak” szóval. De sokkal nagyobb baj az, hogy a tanuló ebből a szabályból azt olvassa ki, hogy a hímnemű és semleges főnevek a

dativushban *er*-ragot kapnak, holott ez csak azokra a főnevekre áll, amelyek a többesszámot *er* vagy *er*-jellel képezik. Igaz, hogy az *e* zárójelben van, de amikor a szabályt elmondom, akkor zárójelt nem látok. Már pedig a tanuló a szabályt nem írja, hanem mondja.

A következő szabály így szól: „E szabály alól kivétnak és a gen.-tól kezdve végig *en*-t kapnak:

1. A hímnemű és *e*-re végződő főnevek.“

Ennek a szabálynak a hibája az, hogy feltételezi, hogy az esetek egymásutánja a régi sorrend: nom., gen., dat., akkus. Az újabb nyelv-tanok azonban gyakorlati okokból már nem követik ezt a sorrendet, s így olyan helyen, ahol nem a régi sorrendben tanítják az eseteket, ez a szabály ebben a fogalmazásban nem alkalmazható.

Pontatlan a következő szabály fogalmazása is, mert ezen fogalmazás szerint valamennyi hímnemű főnév kivétnak ezen szabály alól és azonfelül még az *e*-re végződő főnevek is. Helyesen talán így lehetne mondani: 1. Az *e*-re végződő hímnemű főnevek.

A B) alatt lévő szabály így hangzik: „Minden főnév, akár hímn., akár nő-, akár semlegesnemű: a többesszámban minden esetben azt a ragot kapja, amelyet a nom.-ban kapott, kivéve a dat.-t, amely mindig *n* vagy *en*.“

Ez a megjelölés „a többesszám ragja“ nem helyes, mert össze-tévesztik a többesszám jelét a raggal. A szabály fogalmazása pedig azért helytelen, mert ebből a fogalmazásból az derül ki, hogy pl. a Bild szó, amely a többes nom.-ban *er*-t kap, minden esetben *er*-t fog kapni, kivéve a dat.-ban, ahol így fog hangzani: *Bilden*, mert hisz a szabály szerint ott „a rag mindig *n* vagy *en*.“

A főnévragozásról szóló szabályok tehát ebben a fogalmazásban semmiesetre sem fogadhatók el mintának. De nem fogadható el az a követelés sem, amely így szól: „A mondottakból következik, hogy a tankönyvekhez csatolt szótárakban felesleges a genitivus megjelölése.“ Miért kellene azt elhagyni? Érténém ezt a követelést, hogyha ez az egy-két betű lényegesen megterhelné a könyvet. Nem szabad azonban feledni, hogy a tanulók túlnyomó része a vizuális emlékező típushoz tartozik, akik jobban jegyzik meg maguknak azt, amit látnak, mint azt, amit hallanak. Az ilyen tanuló számára nem mindegy, hogy oda van-e téve a főnév mellé a gen. ragja, vagy nincs odatéve. Mondjuk csak pl. ha egymásután jön ez a két szó: *der Knabe, das Auge*, vajjon fog-e a tanuló az általános szabályra gondolni?

A melléknévragozásról szóló túlzottan leegyszerűsített szabály nekünk felnőtteknek lehet talán nagyon egyszerű és tetszetős, de kérdés, hogy ilyen általánosító kifejezés, mint „a nemet jelölő szó“, olyan világos-e a kis tanuló előtt is, mint előttünk. A kis tanuló megérti ugyan, hogy a határozott névelő német jelölő szó, de hogy a *kein* és a *mein* is nemet jelölő szó, azt csak hosszas magyarázattal érti meg.

Ami pedig a szabályt illeti, lehet, hogy a tanulók egyszerűbbnek és világosabbnak találják az ajánlott szabályt, én azonban kételkedem abban. Hallgassuk csak meg a szabályt: „Ha nem áll a jelző előtt a jelző után következő főnévre vonatkozó, a nemet egészben vagy részben jelölő névelő vagy névmás, akkor a nemet minden esetben jelöl-nöm kell, tehát a jelző kapja a *der, die, das* végzetit.“ Mit ért a kis tanuló a „nemet egészben vagy részben jelölő névelő vagy névmás“ alatt? Azt hiszem, hogy ennél egyszerűbb és könnyebb szabály bármely tankönyvünkben található.

Ami végül az igeragozásról szóló fejtegetéseit illeti, nem tartom szerencsésnek az ilyenféle elnevezéseket: *első mult, második mult, har-*

madik mult, első jövő, második jövő. Mi címen nevezhetjük az egyik alakot első, a másikat másodiknak vagy harmadiknak? De egyáltalában van-e szükség arra, hogy már a kezdőfokon beszéljünk olyan alakokról, amelyek a német nyelvben is ritkán fordulnak elő, mint pl. a *futurum exaktum* meg a *plusquamperfectum*? Nyelvkönyveink a gyakorlati szövegben többnyire mellőzik ezeket az alakokat, a tanuló tehát nem igen találkozik velük. Gyakorlati értéke ezen alakok ismeretének a kezdő fokon tehát nincs. Az ilyen komplikált alakok a tanulót csak zavarják. Azt hiszem meg lehetünk elégedve, ha a tanulók a kezdő fokon a két egyszerű és a gyakrabban előforduló két összetett igalakot ismerik, s akkor elkerülhetjük az első, második és harmadik mult elnevezést.

A mondottak alapján tehát megállapíthatjuk, hogy az ajánlott nyelvtani szabályok nem mondhatók minden tekintetben mintaszerveknek.

LUX GYULA.

Beküldött könyvek. (A *-gal jelöltekre visszatérünk.)

Joachim Wach: Trendelenburg und Dilthey. (Philosophie und Geschichte: 11.) J. C. B. Mohr, Tübingen. 8°. 50 l.

A szerző, aki szükségesnek tartja, hogy a filozófia a történelem segítségével a világnézet teóriáját dolgozza ki, ebben a munkájában a bölcséleti rendszerek tipológiáját kísérli meg, hogy így előkészítse a másik nagy vállalkozás útját. A Trendelenburg- és Dilthey-féle világnézettan problémáiba nyújt ezzel bepillantásokat. Akinek munkájában szüksége van Dilthey tipológiájára és annak teljes átértésére, nagy haszonnal forgathatja ezt a könyvecskét, mert éppen a történelmi levezetéssel válik világosabbá a nagy bölcsész-irodalomtörténész e kérdésekben való állásfoglalása. Trendelenburg sok mindent egyszerűbben is formulázott, mint Dilthey s így az ő rendszerezése kétszeres erővel támogathat mindenkit emennek teljes megértésében.

Friedrich Neumann: Die Gliederung der deutschen Literaturgeschichte. Eduard Pfeiffer, Leipzig, 1926. Nagy 8°. 10 l.

A szerzőtől felvetett eszmék közül csak néhányat akarunk ideiktatni: szerinte a korok, periódusok megérzése állandó változásnak van alávetve. Már a bevezető sorokban utal arra, hogy a középkor története mennyire egynek érezte s tudta saját korát a rómaival! A maga fölosztásában szerző mindenekelőtt kizárja a legrégebbi kort a német irodalomtörténetből, mert az még germán. Az Ottók idejében szerinte még csak gyér kolostorok lévén a műveltség s irodalom hordozói, még nincs összefüggő német irodalomtörténet. A lovagi költészet utóhatása az ő fölfogása szerint oly nagy, hogy a XVI. századba belenyúlik és nem lehet a késői középkorban polgári, hanem csak lovagi és polgári közös kultúráról beszélni. A szigorúan vett újkori költészet személyes külön életérzéssel kezdődve, csak Herdertől számítható, mint aki ezt fölfedezte mind az egyén, mind a társadalom számára. Vele ébredt az emberiség történelmi öntudatra.

(Folytatás a júniusi füzetben.)

VARIA.

	Seite
Neuere ausl. Urteile über Kerényis Buch „Die griech.-orient. Lit.“	44
Addenda recentiora ad „Homerus Compar“. K. Marót	45
Kreskays unbekannte lat. Dichtung. K. Timár	60
Die Biegung im deutschen Sprachunterricht. J. Lux	62

Einen deutschen Auszug dieser Arbeiten bringen wir erst im letzten Heft des Jahrgangs.

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben jelenik meg. Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **dr. Császár Ernőhöz** (VI., Szinyei-Merse Pál-u. 1) intézendők. Tagdíj évi 5 (öt) pengő. Előfizetési díj évi 8 (nyolc) pengő.

Preis des Jahrgangs (10 Hefte ca. 20 Bogen) Gm. 6.—. Bestellungen sind an Herrn **Dr. Ernst Császár** (Budapest VI, Szinyei-Merse Pál-u. 1) zu richten.

UNGARISCHE JAHRBÜCHER

Begründet von ROBERT GRAGGER

Herausgegeben von JULIUS v. FARKAS

1928: VIII. Bd. 24 Mark.

Walter de Gruyter u. Co. Berlin

Hivatalos nyugtázás.

1928 ápr. 1—1929 ápr. 12-ig.

(Tévedések fenntartásával.)

I. Adományok: Balogh J. (6-25), Burány G. (10—), Darkó J. (3-75), Gréb Gy. (6-50), Heinlein I. (5—), Hornyánszky Gy. (44-25), Huszti J. (2-50), Kerényi K. (29—), Koszó J. (63-50), Marót K. (5—), Mattyasovszky Erzsébet (12—), Moravcsik Gy. (12-50), Országos Kaszinó (13—), Rácz L. (7-50), Szigetvári I. (5—), Vári R. (5—), Waldapfel J. (3-25).

II. Tagsági díjak, 1923: Elek O.; — **1924:** Dézsi L., Dittrich V., vitéz Esztergomy F., Finály G., Gábor I., Grabits L., Hegedüs I., Horváth Cyrill, Hunyadi J., Juhász E., Kepes Ilona, Kiss Aladár, Lám Fr., Láng Margit, Ottó Ilona, Raj Ilona, Sebes Erzsébet, Szilágyi S., Weisz M., Wisinger Andrásné; — **1925:** Blau L. (2-72), Dézsi L., Dittrich V., vitéz Esztergomy F., Finály G., Gábor I., Galamb S., Grabits L., Horváth Cyrill, Hunyadi J., Juhász E., Kepes Ilona, Kiss Aladár, Lám Fr., Láng Margit, Ottó Ilona, Raj Ilona, Sebes Erzsébet, Szilágyi S., Techert Margit, Weisz M., Wisinger Andrásné; — **1926:** Almási I., Bakács I. (2-73),

Balogh A., Búzás V., Csehély A. (2—), Dengl J., Dézsi L., Dittrich V., v. Esztergomy F., Finály G., Gábor I., Galamb S., Glatz E., Grabits L., Gyomlay L., Hamvai Ilona, Hankiss J., Harsányi Pál, Hegedüs I., Hollósy B., Horváth Cyrill, Hraléczy Oszkárné, Hunyadi J., Jaulusz Ilona, Juhász E., Kemény Lujza, Kepes Ilona, Kiss Aladár, Kiss Béla, Lám Fr., Láng Margit, Lányi E., Lengyel M., Lukinich I., Mahler E., Nagy J. Béla, Nyusztay A., Ottó Ilona, Pásztor J., Raj Ilona, Rédey T., Sebes Erzsébet, Szabó István, Szerbovszky Lászlóné, Székely Károly, Szilágyi S., Tauszky Etel (280), Techert Margit (350), Tóth Kálmán, Vónház István, Waldapfel János, Weisz M., Wisinger Andrásné, Zimányi D.; — 1927: Alszegehy Zs., Bakács I., Bán A., Birkás G., Bos-sányi Franciska, Endrei G., Erdélyi L., Gaál L. (2—), Gyomlay L., Han-kiss J., Heller B., Hollósy B., Horváth Cyrill, Hraléczy Oszkárné, Kálo-vics A., Kispárti J., Kiss Aladár, Kocsis L., Korzenszky Nóra, Mahler E., Máté L., Melich J., Nagy J. Béla, Pitroff P., Pukánszky B. (2—), Sági I., Sipőtz Pál, Szabó Miklós, Szerbovszky Lászlóné, Székely Ká-roly, Szűcs-Szomor L. (350), Vajda K., Vidos B. E., Waldapfel J., Weigl G., Zimányi D.; — 1928: Alföldi Rezső, Bajza J., Bakács I. (227), Birkás G., Darkó L., Dóczy I., Egry Gy., Einzig M., Endrei G. (1—), Erdélyi L., Faragó J., Fray J., Gyomlay L., Hankiss J. (325), Hornyánszky Gy., Hraléczy Oszkárné, Huszti J., Kálovics A., Lic. Karner K., Kassuba D., Kocsis L. (1—), Korzenszky Nóra (2—), Kovalovszky J., Kurbély L. V., Marton L., Máté E., Melich J. (1—), Mező F., Muráti Fr., Nagy J. Béla, Pais D., Orován L., Perepatits I., Rácz L., Radó Tamás, Relkovics Da-vorka, Roseth A., Sági I., Sipőtz P., S. Szabó József, Tihanyi G., Trav-nik J. (4—), Ungtváry Attiláné (4—), Vajda K. (4—), Vidos B. E., Vigh Mária, Waldapfel J., Weigl G., Zimányi D.; — 1929: Alföldi Rezső (250), Balogh József, Baros Gy., Benczik F., Boda I., Egry Gy., Fejér A., Garda S., Gréb Gy., Gulyás József, Heinlein I., Hornyánszky Gy., Kerényi K., Kerényi Karolyné, Koszó J., Marót K., Máthé E. (150), Mattyasovszky Erzsébet, Moravesik Gy., Muráti Fr., Pais D., Pauler A., Petrich B., Petz Kornélia, Pickel Cherubina, Pósch A., Rácz L., Sipőtz P. (1—), Szigetvári I., Szkunzevics K., Vári R., Vidos B. E. (230), Wer-ner A., Zsigmond F.

III. Előfizetések: Budapesti Berzsenyi-rg., Bocskay-reálisk., Érseki rg., Erzsébet-nőiskola, Fáy-rg., Jézus-Társ. egyet. hallgatók, Kemény-reálisk., Képviselőház könyvtára, Kölesey-rg., Ludovika Akadémiai Le-vente-egyesület, Madách-gimn., Mária Terézia-leánylic., Ranschburg G. Ref. gimn., Singer és Wolfner, Szfőv. nyilv. könyvtár, Szfőv. pedagó-giai könyvtár, Toldi Lajos, Verbőczy-rg., Zrínyi-rg., Aszódi Petőfi-rg., Bajai ciszt. rg., Békési ref. rg., Békéscsabai Lorántffy Zs.-leánylic., Rudolf-rg., Ceglédi Kossuth-rg., Csongrádi Szt. Imre-rg., Csurgói ref. rg., Debrecen: Csáthy F. ref. gimn., „Méliusz” könyvker., Fazekas-reál-isk., ref. leánygimn., Gyöngyösi rg., Győri leánygimn., Hajdúböször-ményi Bocskay-gimn., Hajdúnánási ref. rg., Jászapáti kir. kath. rg., Jászberényi rg., Kalocsai Jézus-Társ. kollégium, Kaposvári leánylic., Karcagi ref. rg., Kecskeméti ref. rg., Katona-reálisk., városi könyvtár, Keszthelyi premontrei rg., Kisújszállási Horthy-rg., Mezőkövesdi rg., Mezőtúri ref. rg., Teleki Blanka-leánylic., Miskolci Hunfalvy-reálisk., Nagykállói rg., Nagykőrösi Arany J.-rg., Nagykanizsai r. k. rg., Nyír-egyházai r. k. gimn., Pannonhalmi közp. könyvtár, Pécsi Nagy La-jos-rg., Sárospataki ref. főisk., Sátoraljaújhelyi r. k. rg., Soproni ág. h. ev. liceum, Széchenyi-reálisk., Szarvasi ág. h. ev. gimn., Szeged: Baros-reálisk., Kegyesr. gimn., Klauzál-rg., Sz. István-Társ. fiókja, Városi nyomda rt., Székesfehérvár: Ciszterci rg., Ybl-reálisk., Szentesi Horváth M.-rg., Szolnoki Verseghy-rg., Szombathelyi áll. reálisk., Áll. leány-liceum, Újpesti Kanizsai Dorottya-leánylic., Könyves Kálmán-rg.

Budapest, 1929 ápr. 1.

Császár Ernő, pénztáros.

1929. ÁPR.—JUL.

LIII. ÉVFOLYAM.

IV—VII. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

KERÉNYI KÁROLY és KOSZÓ JÁNOS

BUDAPEST, 1929.

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt *class. philologiai* dolgozatok **dr. Kerényi Károly** (II., Zsigmond-utca 8), a *modern philologiai* dolgozatok és könyvek **dr. Koszó János** címére (I., Zenta-utca 5) küldendők. Fölolvasások az első titkárnál, **Vayer** **1** **ajosnál** (IX, Bakáts-tér 7) jelentendők be.

Schriftleitung: **K. Kerényi**, Budapest II. ker., Zsigmond-utca 8. (altphilologischer Teil) und **J. Koszó**, Budapest I, Zenta-utca 5 (neuphilologischer Teil).

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

	Lap
<i>Techert Margit</i> : Iráni vallásos elemek a plotinoszi psyche fogalmában	65
<i>Eckhardt Sándor</i> : Középkori természetszemlélet a magyar költészetben	81
<i>Boda István</i> : Arany János különös természete és az Arany-balladák. IV. ..	100

HAZAI IRODALOM.

Pindaros. Magyarul tolm. Csengery J. <i>Kövendi Dénes</i>	109
Herondas. Dr. Módi Mihálytól. <i>Fray Jenő</i>	114
Szent Benedek-Emlékkönyv. <i>Balogh József</i>	117
Bessenyei György: Hunyadi. <i>Eckhardt Sándor</i>	119
Eckhardt Sándor: Újfrancia leíró nyelvtan. <i>Bárczy Géza</i>	120

KÜLFÖLDI IRODALOM.

A. Roemer: Die Homerecxgese Aristarchs. <i>Förster Aurél</i>	123
O. Schroeder: Euripidis cantica	124
K. Preisendanz: Papyri Graecae Magicae. <i>Kerényi Károly</i>	124
Franz Dölger: Der Kodikellos des Christodulos in Palermo. <i>Moravcsik Gyula</i>	127
Franz Dölger: Beiträge zur Gesch. d. byzantin. Finanzverwaltung. <i>Moravcsik Gyula</i>	130
Günther Jachmann: Die Originalität der röm. Literatur. <i>Schröder Imre</i>	131
O. Weinreich: Studien zu Martial. <i>Nagy Ferenc</i>	133
Ph. Aronstein: Das engl. Renaissancedrama. <i>Országh L.</i>	135
Daniel Mornet: Hist. de la clarté française. <i>Eckhardt Sándor</i>	136
Studi Rumeni. <i>Tremi Lajos</i>	138

VEGYES.

<i>Marót Károly</i> : Addenda recentiora ad „Homerus Comparatus III.“	139
<i>Waldapfel József</i> : Ovidius Amorsének magyar fordítása 1819-ből	144
Magyar Nyelvatlasz	151
Az „Échos d'Orient“ Darkó Laonikos-kiadásáról	151
Újabb külföldi vélemények Kerényi: „Die griechisch-orientalische Roman-literatur“ c. könyvéről	152
Beküldött könyvek	152

INHALT.

	Seite
<i>Margarete Techert</i> : Iranische relig. Elemente im Begriff der Psyche bei Plotinos	65
<i>Alex. Eckhardt</i> : Mittelalterliche Naturanschauung in der ung. Dichtung ..	81
<i>Stefan Boda</i> : Die „absonderliche Natur“ des Joh. Arany. IV.	100

BUCHBESPRECHUNGEN.

Vaterländische Literatur	109
Ausländische Literatur	123

VARIA.

<i>Karl Marót</i> : Addenda recentiora ad „Homerus Comparatus III.“	139
<i>Jos. Waldapfel</i> : Eine ung. Übersetzung der Amores des Ovidius aus d. Jahre 1819.	144
Ausländische Kritik ung. Werke	151

IRÁNI VALLÁSOS ELEMEEK A PLOTINOSI PSYCHE FOGALMÁBAN.

A hellenisztikus kor vallási szinkrétizmusának egyik legfontosabb elemét Richard Reitzenstein az iráni vallásban találta meg és e szerencsés meglátással ennek az épp oly fontos, mint amilyen kevésbé ismert korszaknak egy csomó vallástörténeti problémáját megoldotta.

Az iranizmus teóriájával elért vallástörténeti eredmények felvetették bennem azt a gondolatot, vajjon nem lehetne-e ugyanezt a teóriát e kor filozófiatörténeti problémáinak megoldásánál is sikerrel felhasználni?

Az emberi tudat egysége — amelyben a vallásos ember a gondolkodó embertől el nem választható — kétségekívül a kíséreltet lehetősége mellett szól, amely kíséreltet én a következőkben a plotinosi rendszer legkomplikáltabb és sok tekintetben legfontosabb fogalmán, a *psyche*-n kívánom végrehajtani.

I. *A lélek szerepe az iráni vallásban.* Az iráni vallás lényege a megváltásba vetett hit, amely természetsszerűleg szoros kapcsolatban áll az iranizmusnak a lélekről szóló tanításával. E szerint a lélek valaminő isteni lény (Ormuzd, az ősember, a világ-lélek, egy fényrész, a bölcsesség, l. Reitzenstein: *Iranischer Erlösungsglaube*,¹ 5. l.), aki igazi hazájából elszakadt és az anyagba került és akinek onnét ismét vissza kell a kiinduló helyére jutnia. A visszajutás az úgynevezett megváltás ténye, amelyet azonban a lélek a maga erejéből véghezvinni nem tud. Ehhez a művelethez egy a lélekkel azonos lényegű megváltóra van szüksége. (Iráni felfogás szerint a lélek lényege fény, l. Reitzenstein: *Das iranische Erlösungsmysterium*, Bonn a. Rh. 1921. 136. l.)

A megváltásra vonatkozó tanítás jelenleg csak annyiban bírám érdekel, amennyiben az a lélek-konceptióra nézve további felvilágosítást ad. Ilyen tanítás például az, amelyről Reitzenstein *Iranischer Erlösungsglaube* c. tanulmányában (5. l.) beszámol. A *manicheus* tanítás szerint, amikor a hívő ember halála közeledik, egy fényisten jelenik meg előtte három kísérelővel. A kísérelők közül az egyik egy leány, aki — és ezt Reitzensteinből szó szerint idézem — „a haldokló lelkéhez teljesen hasonló”. Ez a

¹ Zeitschrift f. die neutestamentliche Wissenschaft u. die Kunde der älteren Kirche. 1921. XX. kötet.

leány lesz azután a továbbiak folyamán az az istennő is, aki a hívót az ördögtől megmenti és a végtelen fény hazájába visszavezeti.

Ez a lélekért a halál után eljövő leány — aki a germán monádák walkürjére feltűnően emlékeztet — már az ősi perzsa vallásban is szerepelt. Idevágó fejezetében a Bertholet—Lehmann-féle vallástörténet² (II. kötet 252. l.) is megemlékezik egy „fénylő magas leányról“, aki az ég kapujában várja a lentől felérkező lelket. A lélek kérdésére a fényleány magáról a következőket mondja: „Ich bin, du Mann, von guten Gedanken, Worten und Werken, deine gute Religion, dein eigenes Bekenntnis.“ E válasz mutatja, hogy a hívó lelke és e sajátos leány (Lichtjungfrau) között az iráni felfogás szerint milyen szoros a kapcsolat. Sőt Reitzenstein az Iranische Erlösungsmysterium-ban (30. l.) egyenesen azt mondja, hogy a lélek és ez a Lichtjungfrau azonos. („Die Gestalt der Jungfrau, welche die Seele des Verstorbenen ist.“)

Egy a manicheus³ liturgiából fennmaradt, 6 fejezetből álló himnuszban — amelyet Reitzenstein az Iranischer Erlösungsglaube-ban idéz (71. l.) — a lélekről szóló alapgondolat ilyen kifejezést nyer. Az ősi fényistenség, megemlékezően az anyagba zárt, lebukott lélekről, egy istent bíz meg azzal, hogy a lelket megszabadítsa. Ez az isten még további isteneket hív kíséreiül és fényhajójával az anyagba csakugyan elér. Itt az *alvó* lelket felébreszti s megígéri neki, hogy igazi hazájába visszavezeti. A lélek először panaszkodni kezd az őt környező démonokra, majd ráeszmélve, hogy a szabadulás órája ütött, megnyugszik és kéri az istenséget, hogy mentse meg mielőbb.

Ugyanez a gondolatsor található abban a korai manicheus eredetű nagyobb fragmentumban („eine Art Lese-Mysterium“), amelyet Reitzenstein a „Vorchristliche Erlösungslehren“-ben⁴ idéz. A cselekmény főszereplője itt is az anyagban *alvó*, lebukott fénylélek, akiért a legfőbb fényistenség elküldi a követét, hogy a lelket megváltsa és eredeti hazájába visszavigye. A megváltás azonban most sem nyomban a követ megérkezése után következik be. A léleknek itt is várnia kell, amíg az apokatastasis bekövetkeztével az anyagi világ széjjelbomlik s belőle a fényrészek kiszabadulnak. Ekkor azonban maga Mani hozza el a lélek számára a fényruhát és fénykoszorút. Ezekkel felékesítve a lélek égi atyjához s anyjához visszatér.

Ennek a fragmentumnak az elemzése kapcsán felveti Reitzenstein azt a — további fejtegetéseink szempontjából igen fontos — kérdést, hogy ez a főképp manicheus forrásokban ránk maradt, de kétségkívül ősi iráni eredetű lélekistenség tulajdon-

² Lehrbuch der Religionsgeschichte, Tübingen, 1925.

³ „Die Grundlage des Manichäismus ist die iranische Religion.“ (Iranischer Erlösungsglaube 2. l.)

⁴ Kyrkohistorisk Arsskrift, 1922. 104—106. 1.

képen hogyan értelmezendő, úgy-e, mint egyéni lélek, vagy pedig úgy, mint az egyéni lelkek összessége?

Erre a kérdésre szósz szerint idézem a feleletet:

„Die Seele, die in ihr (i. e. in der grossen manichäischen Liturgie) beim Weltenuntergang zu Gott zurückkehrt, kann ursprünglich *nicht als beliebige Einzelseele gedacht sein, sondern nur als ein eigentümliches Gottwesen allgemeiner Art*, das uns auch tatsächlich in einer manichäischen Theogonie an letzter Stelle begegnet: die grosse Seele, der Inbegriff aller Seelen, wobei ich freilich hinzufügen muss, dass jede dieser Volksreligionen bei dem Begriff Seele nur an die Gläubigen und nur an den eigenen Stamm denkt und sich über die Angehörigen anderer Religionen und Stämme gar keine Gedanken macht.“ (Vorchristl. Erlösungslehren, 106—7. l.)

Ugyane helyen folytatólág arról is értesülünk, hogy ez a személyes istenség, a minden lelkek összessége, ad életet az anyagi világnak; ha ő a világot, elhagyja, a világ önmagában összeomlik. Innét érthető, hogy az az istenség, amelyen itt lélek értendő, helyenként mint az élet, vagy az életek összessége szerepel. Az egyéni lélek, illetve élet fogalma tehát igen szoros, misztikus kapcsolatban áll az összes lélek (Gesamtseele), illetve összes élet fogalmával. Az egyéni lélek mindazt érzi és átéli, amit az összesség, és a kettő élete a legszorosabban összetartozik. (Ibidem.)

Ezek szerint Reitzenstein kutatásai alapján az iráni lélekfogalomról megállapítottak veszem a következőket:

1. az *iráni lélek személyes*, legtöbbször nőnemű (v. ö. Lichtjungfrau, Sophia stb.) *istenség, aki teremőjétől a világfolyamat kezdetén elszakadt, de akinek a dolgok végeztével ismét vissza kell hozzá jutnia* (Reitzenstein: Die Göttin Psyché. 1917, 87. l.);

2. *jelenti a lelkek összességét, a világlelket;*

3. *jelenti azt az istenséget, aki a világnak az életet adja, illetve az élettől oly szoros kapcsolatban áll, hogy vele mintegy azonosnak tekintetik.*

A három felsorolt pont közül az első eddigi idézeteim alapján bebizonyítottak veszem, a 2. és 3.-ra nézve pedig — mielőtt a plotinosi lélekfogalom elemzéséhez fognék — még a következő adatokat idézem:

Das iranische Erlösungsmysterium, 18. l. (Egy manicheus halottimise-töredékről van szó.) „Um ein Mysterium handelt sich tatsächlich auch hier. Aus der Materie soll die Seele befreit und mit Gott vereinigt werden; so wird als vorbildlich die Befreiung eines Himmelswesens erzählt, die erst mit dem Ende der Welt vollständig wird; auch heisst es Seele, und ist in gewissem Sinne *die Seele*.“

Das iranische Erlösungsmysterium, 25. l. (Itt a szintén manicheus eredetű, nagy megváltásmisztérium-töredékről hallunk.)

Es handelt sich also nicht um die beliebige Einzelseele, sondern um „die Seele“ als Quelle der Belebung, als Summe des in die Materie, also den Tod, versenkten Lebens.

Das iranische Erlösungsmysterium, 471. l. (A mandeus halotti könyv 2. részében a lélek állandó parallelfogalmaként szereplő iráni „ősemler“ről [*Urmensch*] van szó,) ... der von dem „Leben“ (Kollektívbeffriff: Gesamtheit der Leben) in die Welt der Materie herabgesandt ist. Zwiemal kommt ein Bote des „Lebens“ zu ihm, das erste Mal, um ihn über seinen göttlichen Ursprung aufzuklären, ihn zum Ausharren zu ermahnen und der Heimkehr sicher zu machen, das zweite Mal... um ihn über die Grenze der Materie und der Lichtwelt zu führen.

Das i. Em., 102. l. „Bei jener Botschaft an den (in der Materie) gefangenen Geist, die mir noch aus fünf anderen Fragen bekannt is, handelt es sich offenbar um einen *Kollektivbeffriff*. Der gefesselte Geist ist die gesamte in die Materie versenkte „Lichtkraft“. Die Bezeichnung des Befreiers wechselt; ... Aber im Grunde kann es doch nur eine Wesenheit sein, die den Geist emporruft, die Seele, d. h. die monuhmed vuzurg, die Weltseele.“

Das i. Em., 137. l. ... bei dem Mandaer ist die Gottheit die Summe des Lebens.

II. *A lélek szerepe Plotinos filozófiájában.* Most pedig áttérek a plotinosi lélek-konceptióra s megpróbálok belőle az iráni lélekfogalommal hasonlóságot mutató motívumokat kiemelni.

Mindenekelőtt azt kell leszögezmem, hogy a plotinosi lélek is bukás útján jut az anyagba. Ezt a gondolatot fejezi ki a legköltőibb s legfélreérthetlenebb formában az V. 1. első fejezete, amely jogosan lep meg minden Plotinos-olvasót és kutatót és amelyben Carl Schmidt már 1912-ben gnosztikus (iráni?) hatást gyanított.⁵ Íme a kérdéses fejezet magyar fordítása: „Vajjon mi tette azt, hogy a lelkek isten-atyjukról megfedekeztek és noha sorsuk szerint *onnét* valók s maguk is teljesen isteniek, sem magukat, sem őt nem ismerik? Bizony a vakmerőség volt náluk a baj kezdete, továbbá, hogy keletkeztek, hogy elsőnek mássá lettek s maguktól akartak létezni. Sőt mivel még örülni látszottak annak, hogy a maguk urai, és gyakran éltek azzal a szabadságukkal, hogy maguktól mozoghatnak, az ellenkező irányba futva teljes elpártolást követtek el és többé nem tudták, hogy ők odafentről valók. Olyan ez, mint mikor a gyermekek, akik az atyuktól nyomban elszakadtak és hosszú időn át távol nevelkedtek, sem magukat, sem atyjukat nem ismerik. Mivel tehát sem az istent, sem magukat nem látták a lelkek, származásuk nem ismerése folytán nem becsülték önmagukat és minden egyebet inkább csodáltak, mint saját magukat; azoktól jöttek elragadtatásba, azokat szerették és azokon csüngtek, ami

⁵ Plotins Stellung zum Gnosticismus. Texte u. Untersuchungen... Gebhardt—Harnack.

által, amennyire csak lehetett, annyira elszakították magukat mindattól, amitől elfordultak. Így lett az itteni dolgok nagyra-becsülése és önmaguk semmire becsülése oka isten teljes nem ismerésének a lelkekben.“ „... A másik (beszéd) pedig megtanítja és emlékezteti a lelket arra, hogy mennyire előkelő származású és mennyire értékes.“

A lélek bukásáról szóló, fentidézett theóriának kétségkívül kettős eredete van: az egyik Platon Phaidrosának XXIV—XXX. fejezete, a másik pedig — és ez az, amit épp bizonyítanom kell — az iráni lélek-mitosz.⁶ A Phaidros említett helyén az olvasható, hogy a 12 isten nyomán a lelkek kocsi-jaikon „az igazán létezőket“ körüljárják s e körforgás közben mind magasabbra emelkednek. Az isteninél tökéletlenebb emberi lelkek emelkedése azonban szükségképpen lebukással végződik, mert a teljes tökéletesség hiányában ők az ideák, illetve igazságok — ezt jelentik „az igazán létezők“ — megismerésének végső határáig elmenni nem tudnak. Platonnál tehát a bukás a lelkek metafizikai meghatározottságában leli magyarázatát s morális momentumok (a lélek hibája) nem szerepelnek benne. Hasonlóképpen nincs morális vagy érzelmi kapcsolat a lélek és azon istenség között, akinek a csoportjában a lélek ezt a körforgást, emelkedést végzi.

Ezzel szemben az idézett plotinosi helyen merészségből, vakmerőségből buknak le a lelkek, akik ezt a sorsot önkaratukból választják. E tettüknek részint az az oka, hogy istenhez hasonlóan „maguktól akartak létezni“ és „mozogni“ (plotinosi terminológiában ez a két kifejezés egyenlő értékű), részint pedig az, hogy valami sajátos félreértésből kifolyólag az anyag valódi természetét félreismerték és értékesebbnek látták, mint amilyen az a valóságban. A IV. 7. 18-ban azt is mondja böklölőnk, hogy a bukás oka az volt, hogy a lelket vágy fogta el azután, hogy az anyagban a nousban látott „élőlényekhez“ hasonló dolgokat teremtsen. Az V. 1. 1-ben továbbá nyomatékos hangsúly van a lélek előkelő, „fentről való“ származásán, ami Plotinos előtt annyira fontosnak tűnik fel, hogy reméli, hogy ha a lelket erről felvilágosítja, akkor az ismét vissza fog jutni — igazi, fentlévő „fényhazájába“. (Ez utóbbi fogalomra vonatkozólag l. az I. 6. 6. és 8, valamint az V. 9. 1. fejezetét.)

De addig, amíg régi hazájába vissza nem jut, mi történik az anyagba jutott lélekkel — kérdezhetjük.

Az imént (2. 1.) idézett iráni fragmentumok szerint a lebukott lélek „alszik“ az anyagban és e jellemző — Platónból semmi esetre meg nem magyarázható kép — Plotinosnál is megtalál-

⁶ Hogy a lélek koncepcióinak ez a két forrása csak Plotinosnál kettő, azonban genezisükben olyan értelemben összesnek, hogy az iráni lélek-elgondolások már a Platón-féle lélek-theóriát befolyásolták, ezt nemcsak lehetségesnek, de valószínűnek tartjuk, azonban ennek a kérdésnek a kutatása jelenlegi feladatunk körén kívül esik.

ható. A III. 6. 5-ben ezt olvassuk: a lélek két részből áll, egy értékesebb felső és egy értéktelenebb alsó részből, amely utóbbi nemcsak térben, de természetben is igen közel áll az anyaghoz. Erre a legmélyebbre bukott lélekre nézve a megtisztulás abból áll — írja Plotinos —, hogy felébred (οἷον εἴ τις τὰς τῶν δυνεϊμάτων φαντασίας ἀναρπείν ἐθέλων ἐν ἐρηγήρῳσει τὴν ψυχὴν τὴν φανταζομένην ποιοί) az anyagban való álmódás különös árnyékképeiből, nemlátásából. A III. 8. 4-ben továbbá azt olvassuk, hogy a természet lélek, amely úgy alkot, hogy azon testek körvonalai, amelyeket ő mély hallgatásba merülve szemlél, mintegy kihullanak belőle. „Ha pedig valaki a természetnek bizonyos belátást vagy öntudatot akarna tulajdonítani, akkor ... olyant tulajdonítson neki, mintha valaki az álombeli (οἷον εἴ τις τὴν τοῦ ὕπνου τῇ τοῦ ἐρηγήρῳτος προσεικάζει.) öntudatot akarná az ébrenlevő ember öntudatával összehasonlítani.“ (Ibid.)

Mielőtt a vizsgálódásaimban továbbmehetnék, fel kell vetnem azt a kérdést, hogyan viszonylanak azok a „lelek“, amelyekről eddig szó volt, a „lélek“hez, illetve miben áll Plotinosnál az egyéni lelkeknek a világlelekhez való viszonya? Erre a kérdésre a következőket felelem: *szubsztancia szempontjából az egyéni lélek és a világlelek között különbség nincsen, illetve ami különbség köztük van, az nem kvalitás, hanem kvantitásbeli, amennyiben az egyéni lélek úgy viszonylik a világlelekhez, mint a rész az egészhez.*

Ezt az állítást az Enneaszokból kívánom igazolni, előrebocsátva a plotinosi tudományos irodalomból a psyche fogalmának az előbbi gondolatsortól független kifejtését.

Zeller: Die Philosophie der Griechen (1923. III. Theil. II. Abt. 596. l.) című nagy összefoglaló munkájában így ír: „die Einzelseelen sind nur die Wirkungen der Allgemeinen, nur die verschiedenen Erscheinungsformen des einen Lebens, welches durch das All strömt“.

Hasonlóan ír a világlelek és az egyéni lélek viszonyáról Heinemann is Plotin, Forschungen über die plotinische Frage, Plotins Entwicklung und sein System. Leipzig, 1921. című monográfiájában (278—280. l.):

„Wie ist nun das Verhältnis der einen Seele zu den scheinbar abgeleiteten, in der Tat vorausgesetzten vielen Seelen zu denken? Nun dadurch, dass die eine Seele ganz gegenwärtig sein soll, wird im Grunde die Vielheit der Seelen aufgehoben; in der Totalität, in der Unendlichkeit gehen die einzelnen Individuen unter. Dann existiert wirklich nur ein Mensch mit vielen Gesichtern, ein Individuum in vielen Erscheinungen. Im Grunde gibt es daher hier keine Einzelseelen, wenn sie auch dadurch von der Universalseele unterschieden werden, dass sie in der Zeit sind, während jene ausserhalb der Zeit ist und dass sie einen leidenden Teil haben, wogegen jene leidlos ist. Wenn dieser Unterschied beibehalten würde, bestünde für die Einzel-

seele keine Möglichkeit, in der zeitlosen Ewigkeit Fuss zu fassen. *Nun aber wird der Unterschied nivelliert, auch die Einzelseele ist zeitlos, ewig und die Zeit ist vielmehr in ihr. In beiden Fällen jedoch ist das Resultat dasselbe: das Unendliche ist als Ganzes in ihr, oder sie ist nichts in der Unendlichkeit.* Nur wenn beide sich in die Zeit entfalteten, bestünde eine Möglichkeit, das Sein der Einzelseele zu retten. *Da das aber nicht der Fall ist, so besteht für einen allgemeinen systematischen Überblick kein zwingender Grund, auf die Individualpsychologie einzugehen.*“

Az egyéni és a világlélek lényegbeli azonosságára nézve az Enneaszokból meríthető bizonyítékok.

IV. 3. 2. „Valamennyi (t. i. lélek) egynemű egymás között és egyazon léleknek része.”

IV. 3. 5. „A fődolog tehát be van bizonyítva, hogy t. i. a lelkek egyetlenegy lélekből származnak, s abból az egyből válnak sokká.”

IV. 3. 6. „az egyéni lélekkel azonos világlélek.”

IV. 9. Ebben a könyvben Plotinos végigvizsgálja mindazokat a nehézségeket, amelyek a monopszichizmus theóriájából folynak (hogyan lehet az, hogy ugyanaz a lélek egyik emberben okos, a másikban tudatlan, egyikben jó, a másikban gonosz stb.). Ezeket a nehézségeket azután megpróbálja eltüntetni, megmagyarázni s végül kimondja: „A sok testben egy és ugyanazon lélek van.” (4. §.) Ez az „egyetlenegy szubsztancia” képes arra, hogy „magát mindegyiknek odaadja és mégis egy maradjon, mivel ő egyszerre merül bele mindegyikbe és azért az egyesektől még sincs elkülönítve”...

Az eddigiek alapján bizonyítotttnak veszem, hogy Plotinos szerint csak egy lélek van, amely az egyes lelkeket, mint egész a részeket, foglalja magában és épp ezért épp úgy „kollektív-begriff”, mint az iráni psziché fogalma volt. Most ezt az „egyetlenegy” lélekszubsztanciát abból a szempontból kívánom megvizsgálni, hogy 1. *micsoda önmagában és 2. hogy micsoda hatását, megnyilvánulási formáját tekintve.*

I. A plotinosi lélek önmagában tekintve fény. Erre bizonyítékkal a következő szövegeket idézem.

1. V. 1. 2. „a magában nyugton álló világegyetembe hogyan ömlik, folyik belé minden oldalról a lélek, amelyik a mindenséget mindenfelől áthatja és megvilágítja. Mint ahogy egy sötét felhőt a nap fénylő sugarai ragyogóvá tesznek, ... úgy a lélek is...”

2. IV. 3. 14. ...ennek a mi világunknak tehát sok fénye van, s a lelkektől átvilágítva az előbbi ékességeihez újabb dísz nyer, — egyiket a másiktól, részint azoktól az istenektől, részint az értelmektől, amelyek neki a lelkeket adják. Alkalmassint erre céloz az a mithosz is, amely szerint, mikor Prometheus a nőt megformálta, felékesítették azt a többi istenek is.

3. IV. 3. 17. Az eget tehát valamennyi lélek megvilágítja... a többit pedig az világítja meg, ami későbbi. Azok a lelkek, amelyek még tovább lehetolnak, azt világítják meg, ami lejjebb van, de számukra nem előnyös, hogy jobban lehetoltak. (A fényhasznalat itt más vonatkozásokban még folytatódik.)

4. III. 6. 5. Vajjon a lélek nem fényhez hasonló-e, amely a homályban világít, anélkül, hogy homályos környezete elhomályosítani tudná.

Mielőtt a plotinosi lélek fényváltára nézve a következő szöveget idézném, emlékeztetni óhajtom az olvasót arra, hogy iráni felfogás szerint a fénylélek egylényegű az istenséggel, amelytől elszakadt, valamint azzal is, aki később megváltja őt s a fényházába visszaviszi (Lichtbote, I. a 65. és 66. l. lévő idézeteket). Szóval az iráni koncepció szerint az istenség maga is fény, amivel Plotinos ismét megegyezik, amikor ezt írja:

5. V. 3. 17. „Ilyenképpen a lélek is mindaddig fény nélkül van, amíg isten nélkül van; megvilágítva azonban, elnyerte azt, amit keresett és ez a lélek igazi célja: megragadni *azt a fényt* és azt ugyanazon át szemlélni, nem pedig egy más dolog fényén keresztül. Éppen azt kell neki szemlélnie, amin át szemlélt, illetve amitől megvilágítottatik; hiszen a napot sem egy más dolog fényén át nézzük.“

II. *A plotinosi lélek hatását, megnyilvánulási formáját tekintve: élet.* Ha valaki ennek a „lélek = fény + élet“-konceptciónak az okát kérdené, úgy, ha a történeti okot érti, magyarázatul a magam részéről csak az iránizmusnak Plotinosra gyakorolt hatására hivatkozhatnék és e hipotézis reális értékét épp a jelen értekezés során felhozott bizonyítékoknak kell majd eldönteniök. Ha viszont nem történeti okról, hanem logikai alapról, értelmi belátásról volna szó, úgy azt kellene mondanom, hogy annak ellenére, hogy a gondolatok logikai megalapozottsága tekintetében Plotinosnak mind magával, mind másokkal szemben nagyok az igényei, — mégis azt, hogy a lélek miért fény, s ha már fény, miért egyúttal élet is, logikailag nem okolta meg. Gondolom azért nem, mert ez a tétel logikailag egyáltalán meg nem okolható. Hiszen épp a logikai hiányérzet másképp meg nem magyarázható ténye készíti a filozófiatörténészt arra, hogy a plotinosi rendszer kereteiből kilépve, történeti (még pedig jelen esetben vallástörténeti) előzményekkel próbálja megmagyarázni azt, ami a rendszer keretein belül maradván, „restlos“ meg nem érthető.

Ezt előre bocsátva, megemlítem még azt a lehetőséget, hogy logikai síkból tekintve, talán az a körülmény tette elfogadhatóvá Plotinos számára ezt a „lélek = fény + élet“-konceptiót, hogy a fény sugar maga a legfinomabb, legszellemibb természetű mozgás és ő — ez azonban már tény és nem hipotézis — az életet mozgásnak fogta fel.⁷ Idézem a IV. 3. 20. fejezetét, ahol ez olvas-

⁷ V. ö. Plat. Phaidr. 245. c. és Arist. De anima, 402. a.

ható: „Amint tehát a testet látjuk és lélekkel telinek (ἐμπυρον) fogjuk fel, *mivel mozog és érez, mondjuk azt, hogy lelke van.*” Ha most, tovább nyomozva a Plotinos gondolatát, azt kérdezné valaki, hogy az itt felhozott két kritérium: a mozgás és az érzés közül melyiket tartja Plotinos az élet, illetve a lélek fontosabb ismérvének, akkor azt kell felelnünk, hogy a *mozgást*. Mivel úgy tudja, hogy mozognak, tartja élőlénynek a napot és a csillagokat is (V. 1. 2.), noha a szenzibilitásukról semmit sem tudhatott. Ugyancsak van lelke (élete) szerinte a növényeknek és az állatoknak is (III. 9. 2.), sőt élőlény szerinte a tenger és a föld is (Ibid). E kérdésről — amelyet ő Plotinos vitalizmusa-nak nevez — Bréhier a következőket írja (La phil. de Plotin, p. 52.): „pour lui, toute force active dans la nature est une âme ou se rattache à une âme. Non seulement le monde a une âme, et les astres ont une âme; mais la terre a aussi une âme, grâce à laquelle »elle donne aux plantes la puissance d'engendrer«; c'est à cause de cette âme qu' »un morceau de terre, arraché du sol, n'est plus le même que lorsqu'il y tenait: on voit bien que les pierres grandissent tant qu'elles sont attachées au sol et cessent de croître dès qu'on les sépare en les arrachant«. (IV. 4. 27.)” Egyáltalán nincsen semmi lelketlen, illetve élettelen dolog a plotinoszi univerzumban, mert e filozófus szerint az általunk mozdulatlanak észlelt dolgok a mozgóknak észleltektől mindössze abban különböznek, hogy az előbbiek mozgásának percepciójára a mi érzékszerveink nem alkalmasak. (IV. 4. 36.) Minden dolog mozog tehát s ennél fogva minden dolog él és minden mozgás, minden élet oka, principiuma a lélek, ami, hogy ha nem volna, semmi sem léteznék, semmi sem keletkeznék, hanem minden mozdulatlanul állna az anyagban. (IV. 7. 3.) A lélek viszont már semmi másról nem kapja a mozgását, ő maga öntevékenységi centrum, amelyről éppen ezért írja Plotinos azt, hogy halhatatlan. (Ibid.)

Meg kell azonban állapítanom azt, hogy az anyag és lélek kapcsolatára vonatkozó tanításban Plotinosnál egy bizonyos át nem hidalt antinomia mutatkozik. Ő ugyanis egyfelől éles különbséget tesz a lélek értékessége javára az anyag és a lélek között (az anyag a mozdulatlan, a lélek a mozgó, az anyag a halott, a lélek az élő, sőt életet adó stb.), másfelől pedig ugyanakkor azt is tanítja, hogy nem csupán az anyagnak van szüksége a lélekre ahhoz, hogy megjelenési formához, egzisztenciához juthasson, hanem a léleknek is szüksége van ugyanabból a célból az anyagra, helyesebben az anyagnak egy bizonyos átalakított formájára, az élő szervezetre. A testnek, mint élő organizmusnak a lélekkel való kapcsolata olyan szoros Plotinosnál, hogy ebből a szemszögből tekintve a lélek egvényesen nem is más, mint az élő szervezet életereje. A IV. 3. 9.-ben ezt olvashatjuk: „Ha nincsen test, akkor a lélek sem tud megnyilvánulni, mert nincs más hely, ahol ő a természete szerint lehet. Ha tehát a lélek meg akar nyilvánulni, úgy egy helyet kell

magának előbb teremtenie, tehát testet.“ Ugyanebben a fejezetben, illetőleg összefüggésben Plotinos a lelket egy „végtelen erőnek” nevezi, amely erő a testet körülfogja és pontosan addig terjed ki, ameddig a test.

A plotinosi léleknek az étellel való szoros kapcsolatára, illetve egyenlőségére nézve idézem még a következő helyeket:

IV. 7. 2. Mivel pedig a lélekben szükségképpen élet lakozik . . .

V. 2. 2. A lélek tehát olyan, mint egy nagy, messzire kiterjedő élet . . .

VI. 7. 4. Van-e tehát élet lélek nélkül? Nincsen; az értelmesség életet a lélek adja meg.

VI. 7. 11. A növény . . . fogalma tehát, amely szerint a növény létezik, egy bizonyos élet és lélek.

Az eddigieket összegezve megállapíthatjuk, hogy abból a három kritériumból, amelyeket a Reitzenstein kutatásai alapján az iráni Psyche istennőre nézve, mint legjellemzőbbet kiemelem (lásd p. 67.) a 2-t és a 3-t a plotinosi lélekről is sikerült kimutatnom. Hátra van még tehát, hogy felsoroljam Plotinosból azokat a helyeket, amelyek az iráni lélek első karakterisztikumával mutatnak hasonlóságot. Ezt az 1. jellemvonást a 67. lapon így fogalmaztam meg: „az iráni lélek személyes, legtöbbször nőnemű istenség, aki teremtőjétől a világfolyamat kezdetén elszakadt, de akinek a dolgok végeztével ismét vissza kell a teremtőhöz jutnia“.

Ami a léleknek a világfolyamat elején történt lebukását illeti, erre nézve már idéztük s megbeszéltük a plotinoszi V. 1. 1.-et, amely iráni hatás nélkül, egyedül Platonból, a mi nézetünk szerint meg nem magyarázható. E hely és főképp hozzáfűzött reflexióink alátámasztására idézzük még a következő helyeket:

IV. 7. 18. A lélek azért bukott le, mert arra vágyódott, hogy a felette lévő hiposztázisokhoz hasonlóan ő is teremthessen az anyagban olyan dolgokat, aminek a nousban látott.

IV. 7. 19. Az emberi lelkek, ha a halál pillanatában levetik magukról mindazt az anyagot, amit születésük pillanatában magukra öltöttek, ismét halhatatlanokká lesznek, illetőleg mindaddig fenn fognak maradni, ameddig fennmarad az (t. i. az az istenség), ahonnan a lelkek erednek és származnak.

IV. 8. Ez a következőkben részletesen ismertetendő könyv mindvégig a léleknek a testbe való leszállásáról, illetőleg a leszállás okairól szól. Az idevágó fejtegetések bölcselőknél egészen szokatlan szubjektív formában vannak megírva (v. ö. az 1. fejezetet), ami mindenképpen azt mutatja, hogy ez a probléma Plotinost egészen kivételes mértékben érdekelte. A filozófus mindenekelőtt végigtekinti, hogy mit tanítottak filozófus-elődői erről a kérdéssel. (I. fej.) *Hérakleitos* szerint az ellentétek vál-

takozása olyan szükségszerűség, amely alól a lelkek sincsenek kivéve: ha a szellemi világból valók is, a változás végett le kell szállniuk az anyagba. *Empedokles* szerint a „bűnös” lelkekre nézve törvény volt, hogy „büntetésképen” egészen idáig, az anyagba zuhanjanak le. Ami az isteni *Platón* illeti (2. fej.), ő különböző műveiben különbözőképpen nyilatkozik erről a kérdésről, s idevágó nézetében csupán annyi állandó, hogy azt, ami érzéki, megveti és a testtel való kapcsolatot a lélek számára mindenképpen károsnak tartja. A *Phaidros*-ban ezenfelül azt tanítja, hogy a lelkek szárnyvesztését, lebukását a „τύχαι καὶ ἀνάγκαι” idézik elő. Plotinos azután a *Platon* gondolataihoz kapcsolja a saját nézetét, amely szerint, noha minden lélek ugyanegyből származik (3. fej.), a lelkek közt mégis nagy különbségek vannak. A csillagok lelkei, amelyeket a test félelemmel, szomorúsággal, vággyal sohasem tölt el, az emberi lelkeké nál tökéletesebbek. Azonban, fűzi hozzá (3. fej.) Plotinos, a leszállás okai sem azonosak e kétfajta lélekre nézve. Ami speciálisan az emberi lelkek leszállásának okát illeti, erre nézve azt tanítja Plotinos, hogy lelkeink, mielőtt az anyagba jutottak volna, a világlelekkel egyesülve fent éltek az értelmi világban, minden fájdalomtól menten, egészen úgy, mint „a királyok”. Azonban a lelkeket egy adott pillanatban vágy fogta el azután, hogy függetlenül, csak önmagukért s önmagukban létezzenek s e vágy következtében mindegyikük visszavonult egy neki megfelelő helyre. Amidőn azonban ez az izoláció, az értelmi világtól való önkéntes elszakadás hosszabb ideig tart, a lélek „elgyöngül” s az érzékek rabjává válik. Ebből az előbbinél sokkal rosszabb állapotából a lélek csak úgy tud kimenekülni, ha enged a szellem iránt benne élő természetes vágyakozásának és az ideákra való visszaemlékezés — azaz gondolkodás — útján a szellemi világba újból visszatér.

Ami továbbá azt az önkéntelenül felmerülő kérdést illeti, hogy amennyiben a lélek leszállása az anyagba szükségképi volt avégből, hogy ott élet és mozgás lehessen, — akkor mennyiben történt a leszállás a lélek szabad elhatározásából, illetve mennyiben lehet e kérdésben a lélek hibájáról szó, erre Plotinos kétféle választ ad. Az első: a lélek leszállását illetőleg a szabadság a kényszerűséggel ellentétben nem áll, mert mindig akaratunk ellenére történik az, ha jobb helyzetből rosszabb helyzetbe kerülünk. A második: a lélek, ha nem is rosszabb, hanem épp jobb helyzetet akart magának a leszállással teremteni, azért mégis hibázott magával a mássá levésre irányuló akaratával, amiért a rosszabb helyzet, amelybe ezen akarat által jutott, éppen méltó büntetés.

VI. 4. 16. Ismét felvetődik a kérdés: hogyan jutott a lélek a testbe és mit jelent következményeiben a lélek leszállása. A felelet: a lélek ilyenkor, ha nem is válik vele eggyé, mindenképen ad magából valamit a testnek, ami által ő, aki lényege szerint a szellemi világ egészéhez tartozik, az anyagi világnak

egy kis töredékével jut kapcsolatba. Ez az izoláció pedig a lélek számára feltétlenül értécsökkenést jelent.

Mielőtt a plotinosi pszichében lévő személyi karakterisztikumoknak, — vagy legalább is azok nyomainak, — a kimutatásához fognék, megpróbálom összefoglalóan jellemezni azt a módot, ahogyan Plotinos a léleknek Atyjához, eredeti hazájába való visszajutását elképzelte. „Vissza kell tehát ismét térnünk a jóhoz — olvassuk az I. 6. 7.-ben —, ami után minden lélek vágyódik... Ezt pedig úgy érzük el, ha felfelé megyünk, feléje fordulunk és levetjük magunkról mindazt, amit leszálláskor magunkra öltöttünk.“ Mind ebből, mind pedig a lebukásra nézve előzőleg citált idézetekből az állapítható meg, hogy Plotinos szerint a lélek anodosának két lehető útja van. Az egyik út ezek közül a szellemi dolgokkal való minél intenzívebb foglalkozás, ami természetszerűleg csupán a léleknek testben való időzése tartamára vonatkozik. Ennek a szellemi dolgokkal való foglalkozásnak a végső célja az ekstasis, azaz az egyén individuális létének ideiglenes felfüggesztése. Ezt az utat nevezhetjük *misztikus* útnak, szemben a másodikkal, amelyet *természetes* útnak nevezhetünk és ami nem más, mint az individuális lét teljes és végleges felfüggesztése, vagyis a halál.

Az első út jellemzésére nézve az I. 6.-nak 7., 8. és 9. fejezeteire hivatkozom, ahol a léleknek a filozófálás útján „igazi hazájába“ való visszatéréséről Plotinos szokatlan melegséggel és félreérthetetlen világossággal ír. Ugyanezek a gondolatok nyerne kifejezést továbbá a VI. 7.-nek 21., 22., 23., továbbá 30., 31. és 32. fejezeteiben is. A III. 8.-nak e kérdésben az ad különös jelentőséget, hogy a szellemi dolgokkal való foglalkozásra, a misztikus módon és misztikus célért történő szemlélődésre való képességet a vegetatív természetre — növényekre, állatokra — is kiterjeszti. Ez a sajátos koncepció pedig azért szükségképi ebben a rendszerben, mert — amint láttuk — Plotinos szerint a természet ugyanúgy lélek, mint az emberi lélek, azaz pontosabban szólva *ugyanaz* a lélek. Ha pedig lélek, akkor a természetnek is vissza *kell* a teremtőjéhez jutnia és vele egvűtt vissza kell jutnia mindannak, ami él. A földi élet, a léleknek az anyagban való időzése tartamára pedig a visszatérés egyetlen útja: a theoria.

Az a felfogás, amelynek — valószínűleg ugyancsak az iráni vallásosság befolyása alatt⁸ — a kereszténységen belül is oly nagy szerep jutott, és amely szerint a halál tulajdonkép nem más, mint a léleknek a Teremtőjéhez való visszatérése, ez a felfogás jut kifejezésre a 74. lapon már idézett IV. 7. 19.-ben („Az emberi lelkek, ha levetik magukról a halál pillanatában mindazt az anyagot, amit születéskor magukra öltöttek, ismét halhatat-

⁸ V. ö. Kultur d. Gegenwart. Die Religionen des Orients. 253—256. l.

lanok lesznek..."), valamint az I. 6.-nak 7. fejezetében. Itt is azt olvassuk, hogy az istenséghez úgy juthatunk el, ha felfelé megyünk, „feléje” fordulunk és — „levetjük magunkról mindazt, amit leszálláskor magunkra öltöttünk”. A legerősebb tanúságot azonban akkor tette Plotinos e felfogása mellett, amikor a Puteoliba halálos ágyához siető Porphyrust e szavakkal fogadta: „Csak téged vártalak, hogy ami bennem isteni, felvigyem ahhoz, ami a mindenségben az.” (Vita, Cap. 2.)⁹

Es most lássuk, végül, mennyiben találhatók a 3. plotinosi hiposztázisban olyan karakterisztikumok, amelyek az iráni lélekkonceptióval — mint nőnemű istenséggel — egybevetethetők.

Véleményem szerint, amikor a lélekről beszél, Plotinos legtöbbször arra a receptív termékenységet szimbolizáló istennőre gondol, akinek a Kybele és Isis-kultuszban, valamint a gnosztikus rendszerekben olyan nagy szerep jutott. Ennek az istennőnek a nyomait Plotinosnál *elsősorban a ψυχή, másodsorban pedig* — amennyiben t. i. a ψυχή-vel egylényegűnek értelmezték — a ζοή, φύσις és ματηρία nevek alatt kell keresnünk. E négy principium mindegyikénél közös 1. a női nem és 2. az, amit épp a nemük révén jelentenek, t. i. a receptív termékenység. Ezt a többnevű, de tulajdonkép egylényegű principiumot Plotinos Plato nyomán igen gyakran Aphroditének nevezi (III. 5. c. 2. c. 5. és c. 8.; VI. 9. 9.). A III. 5. 2.-ben azt olvassuk, hogy a lélek, mint Aphrodite, kétféle — égi és földi — lehet, amelyek közül az az égi, tehát a tökéletesebb Aphrodite, amelyik az értelmi világban fennmaradt s az a földi, amelyik leszállása folytán az anyaggal érintkezésbe jutott. A III. 5. 8.-ban azt írja Plotinos, hogy a Ψυχή—'Αφροδίτη tulajdonkép a Zeus lelke, amely így Hérával azonos. Ezt a felfogást vallják — a szöveg szerint — a papok és teológusok is. A VI. 9. 9. Aphrodite-hasonlata azért értékes különösen, mert bölcselőnk itt a léleknek istenhez való viszonyát — úgy, mint az V. 1. 1.-ben, amelyről azt mondtuk, hogy Platóból egyedül nem magyarázható meg — ismét mint szülő és gyermek, helyesebben, mint apa és leány (!) közti relációt állítja be. „Minden lélek tulajdonkép egy Aphrodité... — írja Plotinos — amely természet-szerűleg vágyódik isten után, hogy szeretve őt, eggyé váljék vele, úgy amint a leány nemes atyja iránt nemes szeretetet érez; amidőn azonban — érzéki szerelemtől mintegy elvakítva — onnét fentről ide a nemzések közé leszállt, akkor azt a nemes

⁹ Érdekes, hogy a halálnak ilyen beállítása mellett is, Plotinos az öngyilkosságot ellenezte (Vita, c. 11. és Enn. I. 9.), ami — a kérdést az ő álláspontjáról tekintve — nem nevezhető logikusnak. Plotinos maga azzal próbálja az ellenzését megokolni, hogy az öngyilkosság egyfelől szenvedélyt és nyugtalanságot visz a lélekbe, másfelől pedig megakadályozza a lélek további tökéletesedését az élet szenvedései között. (I. 9.)

szeretetet egy más és mulandó Erosszal cserélte fel és atyjától való elszakadásában még kevélykedett; amikor azonban a földi szerelmeket ismét meggyűlölni kezdi, akkor leveti magáról azt, amit magára vett s megtisztulva ismét atyja felé fordul...”

A IV. 3. 14.-ben Plotinos Pandorához hasonlítja az érzéki világot és így közvetve a lelket, amely az érzéki világ lényegét alkotja. Mint az előbbiek, ez a hasonlat is azt bizonyítja, meny nyire *nem* esett nehezére Plotinosnak rendszere női principiumát egy női *személy* formájában elképzelni. Ezen állításom további igazolásaképen hivatkozom arra, hogy a III. 8. 5. és 6. fejezetében bölcseleink a természetet — amelyről ugyane könyv 4. fejezetében azt olvassuk, hogy lélek — megszemélyesíti és egy első személyben megírt monológban mondatja el vele, hogyan és mi célból alkot. Továbbá a IV. 4. 20.-ban Plotinos a természetet — tulajdonkép a lélekkel együtt, de ez az utóbbi csak interpoláció — anyának nevezi, amely hasonlatot a III. 6. 19.-ben az egész anyagra kiterjeszti.¹⁰

A fejtegetéseim végére jutottam s ezek eredményét abban foglalhatom össze, hogy azzal a 3 jellemző attributummal kapcsolatban, amelyeket Reitzenstein nyomán, mint az iráni lélek koncepció lényegét emeltem ki (67. l.), a plotinoszi pszichében hasonló strukturát sikerült felfedeznem. Ez a parallelizmus — amely kiválóan alkalmas arra, hogy a plotinoszi lélek valamennyi, gyakran incohaerensnek látszó alkotóelemeit (fény, élet, egyéni lelkek és világlelkek viszonya) megértesse — nézetem szerint az iranizmus *közvetlen* hatásával magvarázható, mivel a két koncepció közti hasonlóság a Platónál található iráni elemeken túlmegy.

Ilyen, Platóból s általában a Plotinos előtti görög filozófiából meg nem magyarázható *iráni* elemek volnának eszerint az Enneaszokban szereplő következő motívumok:

Plotinos

1. Az anyagban alvó lélek.
2. A személyes jellegű, *érze'mi* kapcsolat (szeretet, szerelem) a lebukó lélek és a közt az istenség között, amelytől elszakadt, s amelyhez vissza kell térnie.

Reitzenstein

1. ... die Vorstellung des Todesschlafes der Seele in der Materie und ihrer Erweckung durch den göttlichen Boten gehört zu den Grundanschauungen der iranischen Religion ... (das iranische Erlösungsmysterium p. 135.)
2. Zwischen der Seele und dem Erlöser (ist) ein Liebesverhältnis ... (o. c. p. 54.)

¹⁰ Ez az utóbbi fejezet vallás- és kortörténeti szempontból annyi érdekes adatot tartalmaz, hogy a tárgyunkkal kapcsolatos részleteit H. F. Müller fordításában (Berlin, 1878) idézem: „Die Dinge also, welche in die Materie, wie in ihre Mutter eintreten, schaden ihr nichts, aber nützen ihr auch nichts. Auch der Stoss, den sie ausüben, wirkt nicht auf jene... Recht eigentlich also kommt ihr die Bezeichnung als Auf-

3. A fénytheoria — aminek az elemeit ugyan megtaláljuk Platónnál, de amely Plotinosnál oly részletesen s gazdagon van kiképezve, hogy igen valószínűvé tesz egy olyan magyarázatot, amely szerint Plotinos közelebbi relációban állt azzal a forrással, amelyből előtte minden valószínűség szerint már Plato is merített. Nevezetesen nézetem szerint az Enneaszokban található fénymisztika — amelynek alap gondolata a léleknek és az istenségnek, mint két egynemű fény sugárnak az egyesülése (v. ö. V. 3. 8.; V. 3. 17.; V. 5. 7.; VI. 7. 30—36.) — cözelebb áll az iranizmushoz, mint Platóhoz.

4. A léleknek fához való hasonlítása, amely — több-kevesebb homályossággal — az Enneaszokban gyakran visszatér.¹¹

3. ... andere Grundvorstellung (i. e. der iranischen Religion ist) von Licht und Finsternis, verbunden mit den Begriffen Gut und Böse (o. c. p. 135.).

... (für den Iranier) ist die Seele ihrem göttlichen Wesen nach immer *μοῖρα τοῦ φωτός* oder *φῶς* (o. p. 136.).

... die altiranische Gleichsetzung der Gottheit mit dem Licht (o. c. p. 153.).

4 ... in der mandäischen Literatur, wie in der persischen wird die Seele sehr oft als die Pflanze, der Baum bezeichnet, den der Bote des Lebens pflanzt, damit er Frucht bringe. (o. c. p. 138.).

nahmeort und Amme zu, oder auch als Mutter, wie bereits gesagt wurde; denn diese erzeugt nichts. Als Mutter ist sie wohl von denen bezeichnet worden, nach deren Ansicht auch bei der Zeugung die Mutter die Rolle der Materie übernimmt, indem sie bloss empfängt, ohne zur Bildung der Frucht etwas zu geben, da ja selbst der Leib des werdenden Kindes aus der Nahrung stammt. Wenn aber die Mutter zur Bildung der Frucht etwas giebt, so tut sie es nicht als Materie, sondern weil sie zugleich Form ist. Denn allein die Form ist zeugungskräftig, die übrige Natur dagegen ist unfruchtbar. Deshalb glaube ich, stellen auch die alten Weisen... den altägyptischen Hermes stets in ithyphallischer Bildung dar, um zu andeuten, dass der intelligible Begriff es ist, der die Dinge in der Sinnenwelt erzeugt. Die Unfruchtbarkeit der Materie dagegen, welche stets dieselbe bleibt, deuten sie an durch ihre entmannten Begleiter. Sie stellen nämlich unter dem Namen der Allmutter dar, eine Bezeichnung, mit welcher sie ihre Auffassung derselben als des zu Grunde liegenden Princips bekundeten. Da sie aber denen, welche eine tiefere Auffassung der Sache beehrten..., eine Andeutung geben wollten, dass sie nicht in allen Stücken einer Mutter gleich sei, so deuten sie..., dass sie unfruchtbar und nicht schlechthin weiblich sei, sondern nur insofern weiblich, als sie empfängt, nicht aber insofern sie erzeugt, dadurch nämlich, dass ihr Gefolge weder weiblich ist, noch zeugen kann, sondern durch Entmannung jeglicher Zeugungskraft verlustig gegangen ist, welche bloss dem männlich Bleibenden zukommt.“

¹¹ IV. 3. 4. Die Seele des Alls hält sich immer oben, da ihr weder das Herabsteigen eignet, noch die niedere Natur, noch die Hinneigung zu den irdischen Dingen; die unseren dagegen nicht immer dadurch, dass ihnen ein bestimmtes Gebiet hier unten angewiesen ist, und durch die Hinneigung zum Körper, welcher der Pflege bedarf. Dabei wäre

Ha végül arra a kérdésre próbálunk felelni, honnét kerültek iráni elemek a plotinosi filozófiába, úgy e kérdésre azt a választ adhatjuk, hogy minden valószínűség szerint két forrásból, ú. m. 1. a mithraizmusból és 2. a gnosiból.

Ami a mithraizmust illeti, erről tudott dolog, hogy hódító útja zenithjét Rómában épp a Plotinos korában érte el. Az a tény, hogy Commodus császár (161—192) felvetette magát a Napisten adeptusai közé, nagyban fokozta a vallás terjedésének különben is hatalmas lendületét. A II. század végén Osiában négy nagy templomban áldoztak Mithrasnak, akinek a III. század első éveitől kezdve állandóan voltak papjai a császári palotában. Ez időben a Mithras-kultusz a császárkultusszal nagy mértékben egyesült, aminek az volt a célja, hogy Mithras és a császár személyének lényegi azonosságát hirdetve, a birodalom politikai egységét még a vallási egységgel is fokozza. Az imperialis titulatura mithraikus jelzőkkel bővült, nemkülönben az örök tűz is, amelyet ünnepélyes alkalmakkor a császár előtt hordoztak, a perzsa vallásból származott.

Ami a gnosib útján Plotinoshoz kerülhetett iráni elemeket illeti, mivel az nem kétséges, hogy ő a gnoszticizmust ismerte, elegendő itt Reitzenstein kutatásainak ismert eredményeire utalni. Ezekből máris kitűnik annyi, hogy „a gnosib — főképp Basilides és Bardesanes fogalmazásában — érdekes kísérlet abban az irányban, hogy az iráni megváltó vallás a görög filozófiával egyesüljön”.¹²

(Budapest.)

TECHERT MARGIT.

dann die eine, die Allseele, ihrem untersten Teile nach der einer grossen Pflanze innewohnenden Seele vergleichbar, welche über die Pflanze müheles und tadellos waltet, unser niederes Seelenvermögen dagegen den Würmern vergleichbar, die sich etwa in einem verfaulenden Teile der Pflanze erzeugten...

VI. 8. 75. (A 3 hypostasisról s ezek közül is speciálisan az elsőről van szó.) Uns aber tritt beim Aufsteigen jenes nicht entgegen als Vernunft, sondern als etwas grösseres, als Vernunft; so weit liegt es ab vom Zufall. Denn die Wurzel der Vernunft wächst aus sich selbst heraus und hierin endet alles, gleichsam der Anfang eines sehr grossen, vernunftgemäss wachsenden Baumes und eine auf sich selbst beruhende Basis, die dem Baum, den sie erlangt hat, ein vernunftgemässes Dasein verleiht. (Müller.)

¹² Das iranische Erlösungsmysterium, p. 94.

KÖZÉPKORI TERMÉSZETSZEMLÉLET A MAGYAR KÖLTÉSZETBEN.*

Az ókori természettudomány gyönyörű eredményei mellett sok mítikus és naiv hiedelmet sorozott a természeti tények tárába. Különösen bőven termett efféle egyiptomi és indiai hatás folytán a kozmogóniában és a természetrajzban. Maga Aristoteles minden rendszeressége dacára sem volt ment balhiedelmektől és előítéletektől. Az alexandriai kor és szülöttje: a latin antiquitas aztán még csak szaporította a monstrumokban való hitet, úgyhogy Plinius természetrajza valóságos tárháza a babonás természeti hiedelmeknek.

Talán Krisztus után a II. században keletkezett Alexandriában az a könyv, mely a szerző közelebbi megnevezése nélkül *ὁ Φυσιολόγος* néven terjedt el s amely valószínűleg iskolai célokra készült kivonatos összeállítása az antik monstrumhiedelmeknek.¹ Valami új van azonban ebben a kis tractatusban a régibb természetrajzi feljegyzésekkel szemben: a szerző célja nem a természeti tények regisztrálása volt, hanem az ismert monstrumok, állatok különös sajátosságainak szimbolikus vagy mint a középkorban mondták, misztikus teológiai alkalmazása. Ez az ókeresztény novum: az anyag régi, de az interpretálás új. Így szellemítette meg a kereszténység a többnyire Aelianusból, Pliniusból vagy Plutarchosból, esetleg az egyiptomi anyagot közvetítő Horapollósból való antik örökséget.²

A középkor aztán természetesen átvette és nagy latin enciklopedikus művein keresztül átmentette az eredetileg görög nyelven írt *Physiologus*t, sőt újabb állatjellemzéseket csatolt a régi gyűjteményhez, mely így közkinccsé vált az egész európai kereszténységben szimbolikus értelmezésével együtt. Köztudomású, hogy a román és gót építőművészet mily sűrűn használta fel ezt az állatszimbolikát díszítő motívumaiban.

A teológiai épületbe beillesztett *Physiologus* azonban mi-

* Nyolc éve már, hogy Horváth Sándor cikkeiben (l. különösen *Ethnographia* 1921, 1—40. és az ott idézett irodalmat) rámutatott az ú. n. *Physiologus* művelődéstörténeti fontosságára. Cikkeit, melyekben kétségtelenül több kifogásolni valót lehet találni, akkorában nem fogadta kellő elismerés, pedig a gondolat, melyből kiindult, igen termékenynek látszik: alábbi megállapításainkban is csak az ő általa felvetett eszméket alkalmazzuk a magyar irodalomra.

¹ Friedrich Lauchert: *Geschichte des Physiologus*. Strassburg, 1889. 46. l.

² Lauchert, i. m.

hamar a költők és írók közkincsévé lesz és már a trubadúr- és minnesänger-költészet él olyan hasonlatokkal, melyekben a terminus comparationis a Physiologus valamely állatának csodálatos tulajdonsága. A középkorban ugyanis népnyelvi fordításokon keresztül is terjed a Physiologus ismerete: ilyenek majd nem minden európai nemzet irodalmában akadnak.³

A magyar irodalomban Physiologus-fordítással még eddig nem találkozunk, de ezek a sajátos állathiedelmek a magyar költészetben is megjelennek.

A magyar teológiai irodalomban először Temesvári Pelbárt 1504-ben megjelent *Aureum Rosarium*-a, ez a kis betűrendes teológiai enciklopédia veszi fel a középkor teljes bestiarium-anyagát. Az *Avis*, *Bestia*, *Lapis*, *Reptilia vel repentia* címszók alatt rövidre fogva megtaláljuk mindazokat az ismereteket, melyeket például Vincentius Bellovacensis *Speculum naturale*-jában olvashatunk. A *Speculum naturale* egyébiránt ismeretes lehetett minálunk még a XV. és XVI. században is, hiszen számos incunabulum-kiadása található meg nyilvános könyvtárainkban, melyek korábban magyarországi könyvtárakban őriztettek. Az *Aureum Rosarium*-ot 1586-ban még Velencében is kinyomják, sőt akad későbbi kiadása is. Ismerték nálunk pl. Bartholomaeus Anglicus *De proprietatibus rerum*-át is, hiszen pl. az 1483-i Nürnbergi kiadásában, melyet az Egvetemi Könyvtár őriz, Mossoczy Zachariás tinnini püspök aláírása és az 1572-i dátum olvasható. De nehéz volna elsorolni valamennyi művet, melyen keresztül a középkor természetrajza minálunk elterjedhetett. A XVI. és XVII. században a magyar nagyközönség aligha tudott többet az állatvilágról mint azt, amit saját praktikus ismereteiből és ebből a tudós hagyományból ismert. (Nem szólok itt a magyar természettudósokról, kik már ebben a korban szép számmal akadnak: botanikusok, orvosok stb.)

Ismerkedjünk meg azokkal az állatokkal, melyekhez valami csodás hagyomány fűződik és a régi magyar költészetben is megjelennek.

1. *Pelikán*. Az antik írónál a pelikán meséje nem ismeretlen. Valami hasonlót mesél Horapollo a keselyűről s talán ezt az adatot vegyítették a pelikán vadászatára vonatkozó Horapollo-féle adattal.⁴

A középkor népszerű theológusa, Hugo a Sancto Victore a következőkép ír a pelikánról: *De bestiis et aliis rebus* I. IV. (Migne, Patr. lat. CLXXVII. 29.) „Hasonlóvá lettem a pusztá-

³ Horváth Sándor (Ethnographia, 1921) közli egyik görögnyelvű Physiologusnak magyar fordítását: ez nem más, mint az a bécsi kézirat, mely Lauchert idézett művében függelék gyanánt van közölve. A Nemzeti Múzeum latin Physiologusa, melyet szintén magyar fordításban tesz közzé, mint ő maga is megjegyzi, német eredetűnek látszik.

⁴ Lauchert, i. m. 8. l.

ság pelikánjához (Psal. CI). A pelikán egyiptomi madár, mely a Nilus-folyam pusztaságában lakik. Azt mondják, hogy ez a madár csőrével fiókáit megöli és három napig siránkozik feletük; három nap multán önmagát csőrével átdöfi és saját vérével locsolja fiókáit és így azokat, kiket korábban megölt, a kiontott vérről felélesztve mossza. Misztikus értelemben a pelikán Krisztust jelenti; Egyiptom a világot. A pelikán a magányosságban lakik, mert Krisztus az egyetlen, ki szűztől és *sine virili copulatione* születni méltó volt. Pusztaságban van a pelikán, mert Krisztus élete tiszta a bűntől. Ez a madár csőrével fiókáit megöli, mert tanításának ígéjével a hitetleneket megtéríti. Fiókái felett nyögdécselni meg nem szűnik, mert Krisztus mikor Lázárt feltámasztotta, szánalomból sírt. És három nap mulva vérével éleszti fel fiókáit, mert Krisztus saját vérével megváltva mos bennünket tisztára. A pelikán halála pedig Krisztus kinszenvedése.⁵

Ezután következik a morális magyarázat.

Vessük össze ezzel a leírással Pécseli Király Imre egyik énekét, mely az 1635-i Balassi-kiadásnak függelékében jelent meg először⁶

Miként Egyptusban egy pelikán madár
Nem tudja, mi légyen a mennyei udvar,
Kiben az idővség érdemünk szerint jár,
Az Úr Jézus Krisztus abban igaz sáfár...

és habár az úr nem adott néki észet, mégis „hangicsálván áldja mennynek földnek Urát...”

Fiainak madár eledelt keresni,
Mindenben önékik segítséggel lenni,
Igyekezik szegény gondjokat viselni,
Gyakran ő fészektől messze kell távozni.

⁵ Similis factus sum pelicano solitudinis (Psal. CI.). Pelicanus est Egyptia avis, habitans in solitudine Nili fluminis. Haec avis rostro pullos suos fertur occidere, et per tres dies gemere super eos, post tres dies seipsam rostro percutit et suo sanguine pullos aspergit, et sic quos prius occiderat, asperso sanguine vivificando lavat. Mystice pelicanus significat Christum; Egyptus mundum. Pelicanus habitat in solitudine, quia Chr. solus de Virgine nasci dignatus est sine virili copulatione. Est enim solitudo pelicani, quod immunis est a peccato vita Christi. Haec avis rostro pullos suos occidit, quia verbo praedicationis incredulos convertit. Super pullos suos gemere non desinit, quia Chr. cum resuscitaret Lazarum, misericorditer flevit. Et sic post tres dies sanguine suos pullos lavando vivificat, quia Chr. proprio sanguine suo redimendo lavat. Mors enim pelicani, passio est Christi. (Migne, Patr. lat. CLXXVII. 29.)

⁶ V. ö. Radvánszky Béla: Rimay János munkái, Függelék 14. és Dézsi: Balassi Bálint minden munkái (itt közölve): II, 355. és 761. Semmi okunk nincs feltenni Dézsivel és az általa idézett Vasváry Dániellel, hogy ez a vers Balassi Bálint műve volna. Általában elvi tévedés Balassinak tulajdonítani oly verseket, melyek nincsenek meg a Radvánszky-kódexben. A stílus hasonlósága legfeljebb utánzásra vall.

De míg fiaihoz megtér eledellel,
 Alig várja, lássa, mégyen nagy örömmel,
 Gyenge fiainak légyen segítségel,
 Hát mind egyig régen meghóltak méreggel.

Mert egy mérges kígyó bément nagy véletlen,
 Pellikán fiai sebhete fészekben,
 Méreggel egyenként megölé helyckben,
 Ki miatt halálok esék nagy véletlen.

Bánatában elkezdte keseregni: kinek adjon enni?

Búvában pellikán az ő maga mellyét
 Elkezdé szagatni, hogy bocsátná vérét,
 Vérével öntözné ő meghólt fiai,
 Felelevenitné s így adná meg éltét.

Az Úr Jézus Krisztus szintén ezenképen megteremté az embert és beültette a paradicsomba, ám az ördög, a mérges kígyó megölé a bűnnel atyánkat és anyánkat.

De a Jézus Krisztus, mint igaz pellikán,
 Fiaiért halált szenved keresztfán;
 Az ő szent vérével minket mosogatván,
 Felelevenite, magát megáldozván.

Ez a középkori magyarázat, a szimbolikus-misztikus értelmezés: Krisztus-pelikán, ki vérét adja az emberiségért, fiaiért. De a Pécseli Király Imre költeménye eltér Hugo a Sancto Victore elbeszélésétől, mert ennél nincs szó a fészekbe belépő kígyóról. A Physiologus fogalmazásában a kis pelikánok oly szemtelenek, anyjukat annyira bosszantják, hogy ez bosszúságában öli meg őket s majd bánatában önön vérével támasztja új életre.

De a kígyós változat is megtalálható a középkori irodalomban: Vincentius Bellovacensis *Speculum Naturale*-jában és az őt másoló Temesvári Pelbártnál, kik mindketten egy bizonyos *Liber de natura rerum* c. munkára utalnak vissza. Temesvári Pelbárt ugyanis szóról-szóra úgy adja elő a történetet, mint Vincentius Bellovacensis, legfeljebb a végét egy kissé meg rövidíti:

„... Ez a madár ugyanis fiókáit mód felett szereti, elanyyira, hogy midőn a fiókákat, kik szüleüket döfködi, bosszúságában megöli, vagy mikor azokat kígyóharapástól megölve találja meg, önmagát oldalán vagy mellén megsebzí és saját vérével fellocsolja azokat. S ettől annyira elgyöngül, hogy nincs ereje a fészekből kimenni.”⁷ Erre a fiókák kénytelenek maguk táplálék után nézni, de vannak olyanok, kik nem törődnek

⁷ Hec avis enim pullos nimis diligit adeo quod cum pullos qui percutunt parentem importune occiderit: Vel quando a serpente morsu interemptos invenerit se ipsam in latere vel pectore vulnerat et sanguine suo aspergit. Ex quo intantum debilitatur ut exire de nido non valeat.

anyjokkal: mások meg táplálják őt. A hálátlanokat aztán elkergeti, mikor erejét újra összeszedi.

Bartholomaeus Anglicusnál még azt is megtaláljuk, hogy a kígyót ősi gyűlölet hajtja a pelikán fészke felé és mint a magyar versben az anyamadar élelemszerzés miatt távozik el fészektől s eközben éri a nagy csapás.⁸

Temesvári Pelbárt csak annyit mond, hogy a pelikán Krisztust jelképezi, a misztikus magyarázatot nem részletezi. Vincentius Bellovacensis és Bartholomaeus meg egyáltalán meg sem említik, holott nyilvánvaló, hogy az egész kígyós változat azért jött létre, hogy a pelikán-szimbólum még jobban alkalmazható legyen a megváltás mysteriumára. A magyar költő clótt tehát valami olyan variáns lehetett, mely anyagára nézve inkább a modern változatnak felelt meg, de amelyben a misztikus magyarázat is részletesen olvasható volt.⁹ Pécseli Király Imre versében tehát a Physiologus egy fejezetének újabb változatát énekelte meg kegyes célzattal. Hogy milyen eleven még ma is a pelikán misztikus magyarázatának tudata, arra jó példa a Vörös Kereszt-kórház budai kápolnájának egyik modern falfestménye, melyen több szimbólum között a fiát vérével tápláló pelikánmadarat is megpillanthatjuk.

Ez különben egyike ama ritka eseteknek, midőn a Physiologus meséje a vallásos magyarázattal együtt kerül át a magyar költészetbe. A többi esetben a szerelmi költészet dialektikája sajátította ki az egyház szimbolikáját és a trubadúroktól Balassiig és a XVII. és XVIII. századi daloskönyvekig egyenes vonalban vezet az út.

Balassi Bálintot egy pelikánt ábrázoló násfa ihlette egyik szerelmes versének megírására, melyet kísérő levél gyanánt küldött szeretőjének.¹⁰ Itt is elmondja a pelikán történetét, de csak röviden és azért, hogy szerelmi fogadkozásában saját odaadó szerelméhez hasonlítsa:

⁸ „Hanc autem naturaliter odit serpens propter quod serpens dum pro pastu mater exit nidum repens per arborem pungit et interficit pullos suos super quos mater rediens lugere per triduum fertur.” Bartholomaeus Anglicus Jacobus a Vitriacora utal mint forrására, holott ennek Historia Iherosolomytana-jában (Bongarsius, *Gesta Dei per Francos*. I, 1104) a pelikánról csak a régibb változat található meg.

⁹ Lauchert idézett művében 169. és 170. több példát idéz arra, hogy az olasz, francia, német költészetben a pelikán mint Krisztus szimbóluma elég sűrűn fordul elő, de nem idéz egyetlen olyan költeményt, melynek csupán ez volna a tárgya.

¹⁰ Dézsi Balassi-kiad. I, 100. A költeménynek ez a faja: az ajándék-kísérő vers rendkívül el volt terjedve a nyugati költészetben is. Érdekes volna ezt a műfajproblémát európai szempontból áttekinteni. Balassi még egy gyémántkeresztre is költött szimbolikus magyarázó verseket. A Lónyai-utcai aukció egyik kiállításán láttam egy XVIII. századi pelikános násfát, ami azt bizonyítja, hogy ez a téma elég soká divatos lehetett az ékszeriparban.

Íme az pellikán az ő fiaiért
Mint szaggatja szívét azoknak éltekért,
Csakhogy élhessenek, szívéből ont ő vért!

Tekinthetedsze mellyét, nézd mely igen véres,
Fiaihoz szíve mégis mely szerelmes,
Hogy meghalni értek kész és nem félelmes.

S ha az oktalan állat ezt cselekszi, ő, a szerelmes ne szenvedne érette, ki megkapja jutalmát szenvedéséért?

S innentől fogva közhely a pelikánt emlegetni a régi magyar szerelmi költészetben. A XVIII. századi Versényi-daloskönyvben (R. M. Ktár 35, 99) így sóhajtoz a szerelmes:

Mint pellikán, úgy szaggatom
Mellyem s torkom hasogatom,
Vérem földdel úgy itatom,
Éltem végét akként várom.

Másoknak inkább a CI. zsoltár verse járhat eszébe, mikor a pelikánt emlegetik, mint a magányosság szimbolumát. A zsoltáros panasza: „*Similis factus sum pellicano solitudinis*“, növelte az érdeklődést e különös madár iránt s így kelthette a pelikán a zsoltárokat jól ismerő régi magyarokban a magány képét. Így érthető, ha a Vásárhelyi Daloskönyv szerelmese felsóhajt (65. l.):

Az ki nem régenten válék el én tőlem,
Mely keserves szókkal lőn búcsúvételem;
Mert kevés ideig volt velle beszédem,
Mint árva pelican, elmarada tőlem.

Mindjárt utána meg az „özvegy görlicét“ emlegeti, miről alább még bőven szó esik. Egészen pontosan a pusztaság madara gyanánt emlegeti a pelikánt a Versényi-daloskönyv egyik szerelmes nótája (114. l.):

Véletlenül szerencsém fordult,
Orczámon is könyvem lecsordult.
Mint pellikán, a pusztában tévelygek, szorult,
Olylyá lett én víg életem,
Régi jóm elmúlt.¹¹

2. *Baziliskus*. Plinius tud már róla (lib. VIII.) és szörnyű hatásáról. Mindenki, aki szemébe pillant, azonnal meghal. Vincentius Bellovacensis, ki ezt Plinius nyomán elmondja, tudja azonban Isidorus szerint azt is, hogy a Baziliskus a kígyók királya, mert a kígyókat szagával öli, az embert pedig

¹¹ Hogy a XIX. században még milyen eleven a pelikán szimbolikus jelentése, bizonyítja Musset híres *Nuit de maije*, melyben a pelikán meséje a költő szenvedésére vonatkoztatva jelenik meg: itt a Múza arra tanítja az ellenkező költőt, hogy a nagy költők mindig vérükkel írnak, szívüket adják oda, mint a pelikán fiókaiknak. Musset azonban már nem ismeri pontosan a Physiologust, sem más középkori hagyományt, mert a pelikán áldozatát az éhséggel magyarázza.

tekintetével. („Nam et hominem vel si aspiciat, interimit“.) A mesés *De natura rerum* pedig meg is magyarázza, hogy történik ez. A szörnyeteg szeméből jövő sugarak megrontják az ember látható spiritusát. Ettől aztán a többi szellemek is megromlanak, melyek az agyból és a szív lényegéből (vita) szállnak alá s így az ember meghal.¹² „Voilà pourquoi votre fille est muette“ tehetjük hozzá mi is Molière-rel, de azért a középkori és renaissance-ember rettegése roppant nagy lehetett a baziliskus miatt. Maga a Physiologus nem tud erről a szörnyetegről, az állatkönyvekbe ez a história csak később került bele. Temesvári Pélbárt körülbelül ugyanezeket meséli el *Reptilia* c. fejezetében Solinusra, Pliniusra és Ambrosiusra hivatkozva. Hozzáteszi: „Unde significat diabolum“. Ily szörnyű állat csak az ördögöt jelképezheti.

A baziliskus korán bekerül a szerelmi költészet requisitumai közé is és Lauchert idéz troubadourokat, kik már ismerik a baziliskus halálának módját is.¹³ Könnyű volna az olasz petrarkista költészetben hasonló alkalmazásra bukkannunk.

A magyar költészetben a baziliskust először Balassi Bálint emlegeti (*De virgine Margareta*):¹⁴

Vitézek karjokkal, kigyók fuklájokkal, bikák szarvokkal sértenek;
Körmükkel szép sólymok, foggal oroszlánok szaggatnak, amit érnek;
Csak az szép leányok s az baziliskusok, hogy a szemekkel ölnek.

Másutt rámutattam, hogy ez a hely valószínűleg Anakreon reminiscencia.¹⁵ De a baziliskust Balassi tette hozzá s az egész csattanó ehhez igazodik, mert hiszen Anakreon csak annyit mond, hogy a természet az asszonyoknak a szépséget adta fegyverül, azzal mindent legyőznek. Balassi az állatok sorába beillesztette a pusztító pillantású baziliskust és melléje tette gáláns fordulattal a szemükkel gyilkoló szép leányokat.

A Vásárhelyi Daloskönyv egyik énekese is a baziliskuséhoz hasonlítja a kedves tekintetét:¹⁶

Mint basiliscus szemével
Embert megölt, szerelmével;
Így engem is beszédével
Megsebhett, szépségével.

A Borbély-kódexben valamivel értelmesebb változatban olvassuk:

Mint basiliscus szemével
Megöl embert, nézésivel...¹⁷

¹² Vincentius Bellovacensis, Spec. nat. XXI.

¹³ Id. m. 186. Tükörbe néz s akkor saját tekintete öli meg.

¹⁴ Dézsi-kiad. I, 121.

¹⁵ Corvina I, 62.

¹⁶ Régi Magyar Ktár 15, XXX. és Dézsi, Balassi-kiad. II, 230. Nincs semmi okunk arra, hogy e költeményt mint Dézsi és Ferenczi, Balassinak tulajdonítsuk.

¹⁷ Dézsi, Balassi-kiad. II, 219. L. az előbbi jegyzetet.

S amikor átkozni kell a kegyetlent, az áspis-kígyóval együtt a baziliskust is szívére küldené a haragos szellem:

Aspis, vad fene
Basaliskus mérges feje
Szálljon szíve rejtékére,
Szálljon szerelmem öliben...

(Vásárh. Dk. CXXI, 14.)

3. *Párduc*. A párduc sincs benne a Physiologusban, csak a középkor illesztette a csodálatos állatok sorába. Vincentius Bellovacensis újra a *De natura rerum* c. műre és rajta keresztül Szent Balázsra hivatkozik, mikor elmondja sajátosságait (l. XX.): „A párduc szörnyű és mozgásában rendkívül ügyes vadállat, a madarak mozgásához illő teste van és tarka színű. Inkább ugrással mint futással üldözi zsákmányát. Ezért sokszor megtörténik, hogy heves ugrásával a halálba ugrik.“ Ha vadászni viszik és három ugrással nem kapja meg zsákmányát, a vadászt öli meg dühében. Temesvári Pelbárt (Bestia, Leopardus et pardus) ugyanezeket beszéli el Aureum Rosariumában, de még határozottabban fogalmazza meg az állat kegyetlenségét: „Pardus autem est *animal crudelissimum* habens colores varios“.

Ennek a szörnyű kegyetlenségnek méltó helye akadt a gáláns szerelmi költészetben. Sem Balassi, sem mások nem ismerhették a párducot tapasztalásból, de bizonyára tudták róla, amit a középkor is tudott, milyen kegyetlen állat és mily dühvel veti magát áldozatára. Mi sem kézenfekvőbb, mint a szerelmezt ily fene állathoz hasonlítani?

Mint párduc prédának, kínomnak kegyetlen örvendez...¹⁸

A Vásárhelyi daloskönyv egyik szerelmese pedig, talán Balassira emlékezve, így sóhajt fel:

Mint párduc prédára, kegyesem ily búmra szüntelen igyekezik;
Kínom hogy láthassa, örülhessen rajta, csak azon gondolkodik;
Nem gondol fejemre, készül gyötrelmemre, kénommal ugyan hízik.

4. *Aspis*. Az áspiskígyót ugyan főleg az jellemzi, hogy a kígyóbüvölő hangja elől fülét földbe dugja, de sok helyen a viperával kerül egyvívé és általában elismerik róla, hogy az áspis még gyorsabban öl, mint a vipera (Temesvári Pelbárt: Aur. Ros., Reptilia, Vipera).

Az áspis, mint a kegyetlenség szimbóluma, igen sűrűn fordul elő a régi magyar költészetben. A fent idézett költőnél a baziliskussal vetekszik az átkokban. A Versényi-daloskönyv egyik szerelmese pedig ezt hányja szemére kedvesének (93. lap):

Mert szíved teli méreggel, hamis és álnok féreggel,
Mint az áspiskígyónak.

¹⁸ Balassi id. kiad. I, 78.

Egy másik átkozódó szerelmes így kiált fel:

Nincs kegyetlenebb áspis-kigyónál,
Pokolban lakó rút sárkányoknál,
És az fajtalan gonosz asszonynál.

De ugyanez az elkeseredett ifjú a viperát is emlegeti:

Olyan volt a szíved, mint viperának...

A vipera pedig a Physiologus egyik legkedveltebb fejezete. Elmondatik róla, hogy „érintkezés közben a hím a nő szájába teszi a fejét és a fogamzás pillanatában a nőstény leharapja. A kölykök pedig anyjuk keblében nem várják meg a természet érését: anyjuk oldalát átrágva, annak halála árán belőle előtörnek” (Temesvári Pelbárt, Reptilia: Vipera).

Ezek után nem lehet csodálni, hogy a *viperafajzat* lett a hálátlan és kegyetlen gyermekek neve!

5. *Unicornis*. Az egyszarvú (*unicornis*, *rhinoceros* vagy *monoceros*) oly szörnyű és oly erős vad, hogy semmiféle vadász nem tudja elfogni, de ha kedvesen éneklő szűz hangját hallja, ölébe hajtja fejét s akkor erőltlenül engedi magát megfogatni (Temesvári Pelbárt: Aur. Ros., Bestia: Rhinoceros).¹⁹

Szörnyű vadságára céloz a Vásárhelyi Daloskönyv egyik szerelmesc Cupidóval porlekedve (222. l.):

Talán Unicornis volt te néked atyád?

6. *Krokodilus*. A híres krokodiluskönyveket így adja elő Temesvári Pelbárt (és kb. ugyanígy Vincentius Bellovacensis): „ha mégis emberre talál, azt is megeszi. Aztán sír fölötte”.²⁰ Pelbárt Bartholomaeus Anglicusra hivatkozik, de hivatkozhattott volna valamennyi középkori állatkönyvre, mert mind így beszéli el a történetet. A renaissance korában úgy látszik egy újabb változat terjedt el, mely ma is él a köztudatban, t. i. hogy a krokodilus a gyereksírást utánozza és úgy csalja oda az utast, hogy felfalja. Ennek a változatnak azonban még a teológiai és egyéb tudományos irodalomban még nem akadtam nyomára. Balassi Bálint pedig ezt ismeri (Dézsi I, 74):

Siralmával
Mint hogy megcsal
A krokodilusgyík útonjáró embert,
Így engemet
Elhitetett,
Hitetvén, már vesztett, mint ártatlan lelket...

7. *Főnix*. Az ókor csodált madara, melyről Tacitus is megemlíkezik. „Mikor aztán öregségét megérezve, kezd elnehezülni, kelet legmagasabb vidékein a legszebb fára a legkellemesebb

¹⁹ „Idem et dicitur Monoceros id est unicornis...”

²⁰ Aureum Rosarium, Crocodillus: „si tamen invenit hominem et comederit eum. Postea eam plorat”.

forrás fölött leszáll: oltárt emel, mint valami fészket, tömjénből, mirrhából, cinnamonból és más egyéb illatszerekből. Aztán a napég tüzét szárnyainak csapkodásával maga felé hajtva, a farakásra ront és miután azt hasonlóképp felgyújtotta, féreg terem annak hamvából, mely a korábbi madárrá alakul vissza." (Vinc. Bell.: Spec. nat. XVII. De fenice, a De natura rerum nyomán.) Hugo a Sancto Victoreből pedig megtudjuk, hogy a főnix Krisztus feltámadásának jelképe.

A Balassi Bálint Istenes énekeinek függelékében kiadott ismeretlen eredetű versek között is erre a misztikus magyarázatra céloz az egyik vallásos versíró, mikor a főnix történetét idézi a feltámadás magyarázatára (II, 314):

Ki hinné a halált, hogy életet adjon,
Mint a phoenix madár sebes tűzben szálljon,
Testét megégetvén, új szülést találjon;
Veszedelme után megújulást várjon?

Ugyane században választja a főnixmadarat szimbolikus címnek Gyöngyösi István a *Poraiból megélemedett Phoenix*, vagyis *Kemény János emlékezete* c. művéhez. Ma a biztosító-társaságok nevei között találjuk a főnixmadár emlékét, mint a tűzkár ellen védő szimbólumot.

8. *Szalamandra*. Mindenki tudja még ma is, hogy a szalamandragyík a tűzben jól érzi magát, sőt a Physiologus szerint ő oltja el a tüzet.²¹ A trubadúroknál ez a kép már a szerelmi lírába behatol: természetesen a költő a szalamandra, ki a szerelmi tűzben jól érzi magát. És Peire Ramon de Tolosa így ír:

E fatz si com la salamandra,
Quar es de tan fera fredor,
Que viu el foc en la cholor,

Ramon de Tolosától veszi át a képet Petrarca egyik canzonejában:

Di mia morte mi pasco e vivo in fiamme;
Stranio cibo e mirabil salamandra!²²

Már pedig kimutattuk, hogy Petrarcanak ezt a canzonéját utánozta Balassi egyik Júlia-versében,²³ mikor ezt írja:

De mit mondok búmban, ha mint salamandra tűz kívül nem élhetek,
Azonnal elveszek, ha az kívül leszek, többet tudom nem élc...

Az állatkönyvek ugyan nem tanítják, hogy a szalamandra a tűzön kívül nem tud megélni, sőt szerintük a fára is felmászik, megmérgezi a gyümölcsöt, de a költő jobbnak látta kissé túlzott kifejezést használni.

²¹ Lauchert, id. m. 27.

²² L. Petrarca, Il Canzoniere, Rigutini-Scherillo kiad. 1918. 359—360. l., ahol megtaláljuk a provençal költő idézett sorait.

²³ Dézsi-kiad. I, 150. l. Corvina I, 66.

9. Páva. A páváról azt hitte az ó- és középkor és a renaissance, hogy a legszebb és a legműveltebb állat, mely „ha dicsérik, kiterjeszti farkát, de ha lábának csúnyaságát meglátja, elpirul és leereszti”. (Vinc. Bell. Spec. nat. XVII. utalás a De natura rerumra és Temesvári Pelbárt, Aur. Ros. Avis: Pavo.)²⁴ Éjjel pedig kétségbeesve rikoltoz, mert azt hiszi, elvesztette szép díszét és rikácsolásával távoltartja a mérges állatokat, melyek nem bírják el hangját. Pontosan fentemlített sajátosságát idézi Rimay János, mikor egyik utóbb kitörölt elmélkedő versében így ír:

Az kevélység is hasonló pávához,
Mikoron elméje ez világon kapdos,
Értéke pénzében, uraságban kapdos.

Mint az páva madár fényes tollával
Terjeszti tollait nagy kevélység
Czifrán lépdegél és úgy kevélykedik,
Ha lábára tekint, ottan leereszti fejét,
Hányja-veti magát, nagyra tartja magát,
Nem nézi, hogy...

10. Hattyú. A hattyú meséje a középkorban keletkezett. „A hattyúnak fehér szárnyai vannak, de fekete húsa, ereje a szárnyaiban van. Kolerikus vérmérsékletű és ezért haragos... Halála pillanatában tollát agyába szúrja és így édesen énekel. Természete szerint ugyanis az öröm és ujjongás énekével megy a halálba.” Így mesél Vincentius Bellovacensis: *Speculum naturale*-jában a *De natura rerum* c. műre utalva; Temesvári Pelbárt is ugyanígy jellemzi a hattyúmadarat. Így hát nem csoda, ha Balassi Bálint Júliához írt első ostromló versében bánatának a hattyúéhoz hasonló víg halált kíván:

Ezt ha megnyerhetem, bár meghaljak ottan,
Búmnak, mint hattyúnak, légyen vége vígan...²⁵

De Balassi Istenes énekeinek függelékében közölt egyéb istenes énekek között egyik énekszerző részletesebben is idézi a hattyú esetét, melyet az igaz kereszténynek is követnie illik:

Tanúságunk légyen a hattyú példája,
Gonosz időn örvend, melyből a jót várja,
Mikoron közelget utolsó órája,
Szép énekszózzattal ő halálát várja.²⁶

Más érdekes dolgokat is tudnak a középkori írók a hattyúról. Így Isidorus szerint azt mondják, hogy az északi vidékeken összejönnek énekelni és valóságos koncerteket rendeznek.

²⁴ Temesvári P. „cum pedum difformitatem viderit mox erubescens caudam dimittit”.

²⁵ Dézsi: Balassi-kiad. I., 140. — ²⁶ Dézsi: Balassi-kiad. II., 315. A hattyúdálról és a Physiologus hattyújáról Horváth Sándor: Magyar Nyelvőr 1923. 96. l.

Solinus pedig leírja szerelmeskedésüket: „tempore coitus blandiuntur sibi invicem mas et femina et alternantia cum suis scilicet collis inflectunt; velut amplexandi gratia“. És nem maradnak ott, ahol szerelmeskedtek, mert a hím annak tudatában, hogy a nőtényt megsértette, elszökik. Ez azonban türelmetlenül követi a menekülőt, de haragja nem tart soká, mert mikor megszűnik a seb fájdalma, lecsillapul lelkében, abbahagyja a hím üldözését és a vízben lubickolva mosakodik.²⁷

A szerelmeskedés hírnevének köszönheti valószínűleg a hattvú, hogy pl. Balassi Aenigmájában mint szerelmes párral találkozunk két hattvúval, kik közül aztán a keselyű egyet elragad.

Egy 1662-ben kelt énekben viszont ezt olvassuk:²⁸

Síralmas hattvú Neander partján,
Egyedül szegény sétál, jajgatván,
Vagy észak felé bús szívvvel várván:
Fejér tollai megfeketedtek
Sírástól szemei meg nem szűnhettek...

Azt hiszem, hogy ez a hattvú is azért fordul észak felé, mert oda vonulnak a hattvúk is énekelni. A Neander partjának emlegetése különben talán arra vall, hogy ezt a verset németből fordították, mert a Neander-folyó a Rajna-vidéken van.

De egy másik ilyen kompilátor-versíró, ki korábban rá haragvó szerelmesének visszafordulásán örvendez, úgy látszik, a hattvúk szerelmeskedésének olvasása után írja le következő strófáját:²⁹

Ugyanis mert az hattvúk egymást nem kerülík,
Bár néha még tollát is egymásnak kitépik,
De várva nem soká egymást szépen nézik;
Noha mostan ő társokat előlük elűzik,
De várva nem soká egymást szépen nézik.

11. *Gyémánt*. Bár a drágakövek csodálatos tulajdonságairól külön tractatusok, sőt költemények szólnak már az ókorban, a gyémánt (*adamas*) és a mágnes a Physiologusban is szerepelnek. Középkori gyűjtemények szerint egy antik hiedelem alapján, mely Xenokratestól ered,³⁰ a gyémánt csak a bak véreben olvad meg. Temesvári Pelbárt (Aur. Ros. Lapis: *Adamas*) ezt így adja elő: „ez vasnak nem enged, sem tűzben nem izzik, de mégis friss és meleg bakvértől megtörik“.³¹ Ennek a hiedelemnek visszhangja Balassinak egyik verse, melyben közvetle-

²⁷ Mindkét adat olvasható Vincentius Bellovacensis idézett helyén.

²⁸ Vásárh. Dk. Ferenczi-kiad. 93. l.

²⁹ U. o. 69. l.

³⁰ Lásd Lauchert id. m. 28.

³¹ Hic ferro non cedit nec igne calescit sed tamen hircino sanguine recenti et calido frangitur.

nül ugyan Angerianus egyik epigrammáját utánozza (Dézsi kiad. I, 187):

Vérrel erős gyémánt, kit az acél sem bánt, végre mind elhasadhat...

Szilády Áron Balassi-kiadásában (303. l.) még három költeményt idéz, melyben a magyar versírók céloznak a gyémánt vérrel való lágyítására, így Pécseli Király Imre egyenesen a középkorban használt *adamas* nevet idézi:

Erős adamas-kő vérrel mgszelidül...

12. *Gerlice*. Legérdekesebb azonban a magyar irodalomtörténet szempontjából a vadgalamb története. A Physiologus erről csak annyit mond, hogy magányosan szeret élni a pusztában, mert nem kedveli az emberek társaságát, mint a házi galamb. Lassanként azonban a varjú monogámiájába vetett hit ragad rá a galambra. „A varjak és galambok monogámiájáról szóló legrégebb hely Aristoteles Athenaeusnál IX, 393. kk. A varjúról ír még Plutarchos *περί τοῦ τῆ ἀλοῦα λόγῳ χρῆσθαι*, c. 5., 5. és Aelianus III, 44. A Physiologusban tehát eredetileg a varjú volt a hűség képviselője; csak későbbi középgörög szövegek tulajdonították a vadgalambnak is ezt a sajátosságot annak helyébe, amit a Physiologus eredetileg róla elbeszél; és így történt, hogy idők múltán a varjú a középkori feldolgozásokból teljesen eltűnt.”³² Tehát a Physiologus szerint a vadgalamb, ha elveszti párját, többé nem kel egybe másikkal, hanem elrepül az erdőre és szomorkodik kedvese halálán. Ehhez járul még a középkorban az a szép szimbolikus hiedelem, hogy az özvegy gerlice nem száll többé zöld ágra, hanem mindig kiszáradt ágat keres ki. Vincentius Bellovacensis *Speculum Naturale*-jában így írja le a vadgalambot (*De Turture*): „*Isidorus*. A hangjáról nevezik turtur-nak. Szemérmes madár és mindig a hegyháton és a pusztákban tartózkodik. Ugyanis az emberek tetőitől és társaságától menekül és az erdőkben tartózkodik. Azt tartják, hogy télen tollát vesztve a fák üres törzseiben lakik. Ennek éppen ellentéte a galamb: az emberi lakást szereti, mindig a házak szelíd lakója. *Ambrosius*. A vadgalamb szemérmes állat, mely ha saját házastársának elvesztésével özvegy lesz, társulását megismételni nem hajlandó, nehogy a szemérem jogait és a szeretett férj iránti hűségét megbontsa s az első szerelem, mely őket megcsalja, több fájdalmat okoz a kedves halálával, mint amennyi kellemességet a kedves szerelmével. Tanuljátok meg tehát asszonyok, mily nagy az özvegyiség kegyelme, hogy még a madarak útján is taníttatik. A vadgalamb ugyanis nem tudja az első hűségét érvénytelené tenni, mert a házasság első állapotát elvesztvén, meg tudja őrizni tisztaságát. Ez a madár fészkére muskátlileveleket (*squilla*) szór, hogy a farkas fiókáit meg ne támadja. Tudja ugyanis, hogy a farkasok az efféle levelektől

³² Lauchert, id. m. 26.

menekülni szoktak. A *Liber de natura rerum*-ből. A vadgalamb szereti társát: annyira, hogyha az meghal vagy elfogják, magányosan a fák száraz ágaira ül és szomorúan nyögdecse. Semmiféle madarat nem bánt, de mindnyájuk bántalmát igen türelmesen viseli. A legbiztosabb és leggyönyörűsebb helyeken lakik: egész télen át tolla vesztvén üres fákban hever...³³ Temesvári Pelbárt körülbelül ugyanezeket mondja el rövidre fogva; ő is tud arról, hogy a párjavesztett gerlice csak a száraz ágra ül le: „Cum fuerit viduata de cetero non copulatur, siccis ramis arborum insidet semper tristis sicut et palumba.” Jobb szárnyának vérét valami szembaj esetén orvosság gyanánt használják (Aur. Rosarium; Avis: Turtur).

Kevés olyan kép van, mely kedvesebb lenne a régi magyar költészetben, mint a párjavesztett gerlicéé. A bájos mese szinte magától kívánczik a többnyire elégikus hangú régi magyar versírók tollára: lehet-e jobban összefoglalni a búsongást, s egyúttal az örök hűségi fogadalmat, mint az özvegy gerlice képében? Erre-céloz már Balassi Bálint egyik sora (Dézsi: kiad. I, 83):

Vagyok már szinte
Özvegy gerlice,
Szomorú én éltem...

Barátja, Rimay János, azonban részletesebben kifejti a hasonlatot:

Hogy nincs azért kedvem, a hol ő nincs jelen, az nem nagy csoda dolog. Az madár is kint vall, ha társa elvész s hal, nincs öröme csak bolyog, Zöltség között aszú fát keres, ott száll, hol lát, holtig bűt visely
[s vonyog.

Hogy nem tartja szükségesnek megnevezni a szóbanforgó madarat s hogy viszont Balassi sem fejti ki bővebben, miért hasonlít az ő sorsa az özvegy gerlicééhez, csak arra vall, hogy a gerlicemese már ekkor el lehetett terjedve.

A Vásárhelyi Daloskönyv egyik dalcompilatora így ír saját búbánatára célozva (107. lap):

Az görlice madár
Mikor ő társától
Hirtelen elválk:
Nem száll az zöld ágra.

Egy másik, ki már a pelikánt is idézte, mint elhagyatottságának példányképét, ugyanitt röviden említi a gerlicét is (55. lap):

Engem csak egyedül szomorú bánatra,
Elhagyott, mint özvegy gerlicét sírásra...

³³ Csak a bennünket közvetlenül érdeklő részt idézem itt latinul: „Ex li. de natura rerum. Turtur socium diligit: eo quod mortuo vel capto incedens solitarie siccis arborum ramis insidens: gemens ac tristis.”

Egy harmadik (LV.) ugyanígy sóhajtozik, magát az özvegy vadgalambhoz hasonlítva, miközben kissé realiztikusan határozza meg örök özvegyi fogadalmát:

Sír már Vénus tagja
Mert görlicze-társa
Eltávozott s nem látja;
Kiért magát bura
S holtig való gyászra
Adni magát nem szánja.
(Oh) jaj szegény árva
Görliczének társa,
Ohajtok nagy zokogva.

A XVII. században nagyon divatos lehetett tehát a vadgalamb meséje. Érdekes bizonyossága ennek, hogy *Ponciánus* históriája első kiadásának (1573) egy helyét,³⁴ az özvegy siralmát a későbbi kiadásokban (Lőcse, 1653, XXXIII. rész) ilyesformán alakították át:

1573.

iai ennekem iai ennekem
mit tegiek immar ugi elek
mint egi girliche madar ferfi
nekwl

1653—1676.

Jaj szerelmes és tökéletes
uram, hogy hagyál el engemet
szívem? Medgyek? Soha nem
megyek többé férhez. Olyan
leszek, mint egy görlicze,
melly mikoron a' társa meg
hal, soha annak utánna más-
sal nem társalkodik, és soha
zöld ágra nem ül, hanem mind
éltig aszszúra, a' nagy bánat-
nak miatta.³⁵

A XVIII. században összeírt, de kétségtelenül régebbi dalokat is tartalmazó Versényi-féle *Szíveket újító bokréta*ban is olvashatjuk a gerlice megható történetét, mint hasonlatot egy szerelmes költőre alkalmazva (27. l.):

Avagy mint gyászos görlicze,
Kinek csak fájdalom a szíve,
Bujdosik csak helyről helyre,
Nincs szegénynek reménysége.

Tiszta vízből ő nem iszik,
Csak asszú ágon bujdosik.
Nyers ágra nem száll, bánkodik,
Haláláig csak kínlódik.

Itt újabb elem gyanánt jelentkezik az az állítás, hogy tiszta vízből sem iszik bánatában a vadgalamb. Egy másik ugyancsak

³⁴ Heinrich G. kiad. Régi Magyar Ktár, V, 173. l. (Vidua).

³⁵ Idézi részben Népk. Gyűjt. I, 564. Én a Nemz. Múz. 1676-i kiadását láttam.

elmondja a gerlice különös esetét, mint amely legjobban példázza az ő szomorúságát (39. lap):

Halálig siratja társát egy madár is,
Társatlan görlicze nem száll zöld ágra is,
Ha társát nem kapja, kész az halálra is.
Ez egyért bánkódni kész az én szívem is.

Egy harmadik csak így röviden (134. lap):

Élek még én ez világon,
Mint görlicze asszú ágon.

Futólagos, részletesebben ki nem fejtett hasonlat gyanánt még másutt is találkozunk a gerlicével (93. és 134. lap).

A vadgalamb legendás szelidségére céloz nyilván a Vásárhelyi Daloskönyv egyik éneke, mikor így ír (69. lap):

Héjában hadakozik az szegény görlicze,
Mert neki (s) az galambnak nincs egy csepp epéje;
Mindketten egészen barátságnak fészke,
Mindkettőnek csak szívével teljes begyecskeje...³⁶

Már most igen érdekes jelenség, hogy a vadgalamb meséje, mely mint láttuk, a legrégibb ókor tudós hagyománya, a népköltészetbe is behatolt. Lauchert egész sorát idézi a német népdaloknak, melyekben a párjavesztett bús gerlice száraz faágára tétetik célzás.³⁷ Így találjuk pl. Uhland népdalgyűjtésében:

Und kan er mir nicht werden
der liebste auf dieser erden,
so will ich mir brechen meinen mut
gleich wie das turtelteublein tut.

Es setz sich auf ein dürrer ast,
das irret weder laub noch gras,
und meidet das brünnlin küle,
und trinket das wasser trübe.

A magyar népköltészetben, mint ezt már Horváth Sándor megállapította,³⁸ igen kedves változatokban jelentkezik a gerlice bánata. Ő idézi Erdélyi János népdalai közül ezt a változatot:

Mint gerlice madár,
Ki társától elvál,
Jaj! kesergeti társát,
Zöld ágra nem is száll,
Csak sóhajt és fárad, valaholott megáll,
Mindaddig bujdosik, míg társra nem talál.

³⁶ Az előző lapon említett „Jerikó mezejében termett kis görlicse” nyilván az Énekek énekének gerlicéjére céloz.

³⁷ Id. m. 226—228. és 309. jzet.

³⁸ Ethnogr. 1921, 7. 1. Ő azonban, — akárcsak Lauchert, — nem kereste meg azokat a középkori szövegeket, melyekben a száraz ág meséje előfordul. Ugyancsak Lauchert félreértésén alapul az a megjegyzése, hogy a De Fontefrida spanyol románcból ered a száraz ágra repülés hiedelme.

Csak egy gerliczécske,
 Ártatlan madárka,
 Ha társától elvál,
 Jaj! mint nem cselekszik?
 Mőd nélkül bánkodik, zöld ágra nem is száll,
 Vizét felzavarja, úgy marad szomjazva.³⁹

Kriza *Vadrózsái* között is szerepel a következő (1863, 220. l.):

Árva göliczének nyögése
 Hat fülembe, bús szüvének hörgése.
 Fáknak száraz ágán üldögél,
 Feje szédül, halni készül, nyögdegel.
 Elvesztett sajátját sirassa,
 Árva fejét, távollétit jajgassa.
 Bús gölicze vesztett társát sirassa,
 Bánatjában gyenge tollát hullassa.⁴⁰

Valamely népi szerző aztán megérezte a vadgalamb-mesében rejlő epikai magot és dramatizált dalt csinált belőle, melyben a középkori hagyomány összes elemeit megtaláljuk. Mindenki fülében van a Gyulai Pál gyűjtötte erdélyi dal (Népk. Gyűjt. I, 179):

Búsán bűgő bús gilice,
 Kedves társát elvesztette;
 Elrepüle zöld erdőbe,
 De nem szálla a zöld ágra,
 Hancm szálla aszú ágra,
 Aszú ágat kopogtatja,
 Kedves társát siratgatja:
 „Társam társam, kedves társam!
 Sohasem lesz olyan társam,
 Mint te voltál, édes társam!”

A búzaföldön is a konkolyt keresi ki. A folyóvízre repülve nem iszik tiszta vizet, „ha iszik is, felzavarja”.

A székelyföldi variánsban (Népk. Gyűjt. III, 40) a gerlice útnak indul, hogy megkeresse társát; megtalálja, de a királyné ablakában, egy aranykalitkában. Társa maga küldi vissza, mire visszarepül az „aszú ágra”, újra elsírja panaszát és

Fejét földre csüggesztette,
 Szárnyát széjjel terjesztette,
 Magát holttá eresztette,
 Hogy a társát elvesztette.⁴¹

³⁹ Horváth Sándor utal Erdélyi több darabjára: I, 9. sz.; II, 226, 292, 487, 533, 544.

⁴⁰ Egy másik Kriza-féle népdal így kezdődik:

Kövecsös út mellett páratlan gölicze,
 Kinek e világon nem vót szöröncsége...

⁴¹ Gragger Róbert (*Magyar népballedak* Napkelet ktára 19, 139, 201 l.) variánsát sehol ilyen formában nem leltem meg. Két változat önkényes összeolvasztásának látszik.

A magyar népköltők versei kétségtelenül a legművészibb kifejezése annak a lírai és epikai tartalomnak, mely ebben az antik hiedelemben rejtett.⁴²

Előttünk áll az ó- és középkori állathiedelmek magyarországi hatásának képe. Láttuk, milyen eleven életet éltek ezek a hagyományok a magyarság lelki életében, s nyomon tudtuk követni azt az utat, mely a legtudatosabb humanista költészetten, Balassi Bálinton át, a népköltészethez vezetett. Balassi máshonnan is idézi a csodálatos állatok példáit: így két ízben említi egyik kedvenc olvasmányát, Fulgosiust, kinek könyvéből két csodás állatot ismertet verseiben: a tűzben élő bogarakat és a jöltevőjét megmentő sast.⁴³ Ilyenformán kell megítélnünk a többi állathasonlatot is, ha azokban Balassi nem utal is olyan nyíltan forrására mint Fulgosiust esetében. A későbbi magyar szerelmi költészet aztán Balassi példáján felbátorodva sokszor fordul stílusrequisitumért a Physiologushoz és a vele rokon állathiedelmekhez. A középkori misztikus magyarázatot csak két esetben sikerült megtalálnunk: Pécseli Király Imre pelikán-költeményében és a főnix-madár szimbolikus értelmére célzó versben.

A *búsan bűgő bús gerlice* esete ad oculos demonstrálja, mint vezet egyes esetekben az út a műköltészettől le a néphez, mely talán szerényebb eszközökkel, de pretensio nélkül a maga bájos, naiv modorában dolgozza fel az uraktól kapott tanítást. Gragger balladaversüjteményében olvashatunk egy másik darabot is: *Az áspis kígyó* címűt, melyben nyilván ilyen középkori tradíció emléke rejlik, még ha maga az epikai mag. a szeretet és szerelem próbája — csak a szerető meri kivenni az áspiskígyót a legévn kebeléből — máshonnan ered is.⁴⁴ Ugyanaz történt itt, ami a népies bútoroknál: a nép régi uri formákat

⁴² A magyarokon kívül még az oláh népköltészetben is előfordul a párjavesztett vadgalamb szomorú története. Az oláhoknak van egy XVIII. századi, 1777-ből való, szlávból fordított Physiologusuk, melyet Gaster adott ki az Archivio Glottologico-ban, X. köt. Ebben a vadgalambról (Turtureaua) ugyanazokat olvassuk, mint a fönnt idézett középkori forrásokban. Más kérdés, mennyire önálló népköltészeti anyaguk. Ez külön vizsgálatot érdemelne. Gaster utalásai: Hasdeu, *Cuvinte den bătrâni* II, 443 és különösen S. F. Marian, *Ornitologia poporana româna*, Cernauti, 1883, II, 200. Lauchert (id. m.), a legjobb Physiologus tanulmány szerzője, ki függelékében Gaster cikkének megállapításait regisztrálja, természetesen mit sem tud arról, hogy a magyar irodalomban és népköltészetben is megtalálhatjuk a Physiologus hatását. Dähnhardt (Natarsagen III, 390) idéz Marianu nyomán egy oláh mesét, mely szerint a vadgalamb eredetileg csapodár menyecske volt, melyet Isten büntetéséből változtatott vadgalambbá, hogy férjét még holtá után is gyászolja.

⁴³ L. tanulmányomat: *Balassi Bálint irodalmi mintái*, Budapest, 1913, 49. l. (Irodtt, Közl. 1913, különnyomata.)

⁴⁴ Gragger id. m. 93. és 188. l. és az ott idézett irodalmat.

örzött meg egyszerűsített alakban. S mikor a vadgalamb, a *turtur* népballadai formájában csodálkozva ismerjük fel Temesvári Pelbárt vagy Vincentius Bellovacensis elbeszélését, voltaképpen ugyanazt érezzük, mint mikor a gótikus vagy barokk bútorok és ékítmények emlékét mutatták ki előttünk a magyar népi bútorokban. A népköltészet átalakított, de elsősorban a régít konzerválta.

Még egy tanulságot meríthetünk az előzményekből. Amire a renaissance oly büszke volt, az emberiség szellemi újjáformálása nem következett be tökéletesen a XVI. vagy XVII. században. A középkor, vagy mondjuk, az ókor tovább élt ezekben a hiedelmekben is és talán csak a felvilágosodást követő romantika irtja ki teljesen a vezető osztály költészetéből ezeket a tradicionális elemeket. De a viperafajzat és a krokodiluskönyvek fogalma, a hattyúdal poétikus meséje, a hiú páváról még ma is elterjedt hagyomány, a fénix-madár mint biztosítási cégér, a szalamandra mint a tartós cipő jegye, a patikákon itt-ott látható egyszarvú, a budai Szentháromság-utcai korcsma száraz ágon ülő galambja⁴⁵ s a kilencszázas években épült templom falára festett pelikánmadár bizonyítja, hogy az emberiség szellemi életéből nem oly egyszerű dolog még a legbabonásabbnak tartott hiedelmeket sem kiküszöbölni, ha azoknak hosszú, szimbolikus tartalommal terhelt multjuk van.

ECKHARDT SÁNDOR.

⁴⁵ L. Horváth Sándor, *Ethnogr.* 1921, 8. Az állathiedelmek címer-tani szimbolizmusára, úgy látszik, ő mutatott rá először. Itt úgy látszik, kissé elvetette a sulykot, de gondolata kétségtelenül helyes és termékeny.

ARANY JÁNOS „KÜLÖNÖS TERMÉSZETE“ ÉS AZ ARANY-BALLADÁK MEGRENDÜLT LELKŰ HŐSEI.

(Folytatás.)

Arany Jánosnak a Ballada az elűzött és visszatért grófról (58) című költeménye új tárgykört, tehát a költő érdeklődési körének tágulását jelenti: ez is a „gyógyulás“ sikerének reményét keltheti. A történet vége szerencsés: az igazság és az érték diadalt arat. — *Az örök zsidó* (60; nem ballada) Európa-szerzte divatos motívumot tárgyal: nagy szubjektív értékét sokan hangsúlyozták, de a balladák vizsgálojának nem mond sok újat. Am a költőnek az életküzdelen miértjén való eltöprengésére mindenesetre ez a költemény is jó alkalom. — *Az ördög elvitte a pénzt* (nem eredeti, 68), a titokzatosság és sejtelmesség iránt való érdeklődést leplezi le, de inkább az a kérdés érdekelne bennünket vele szemben, hogy miért ragadja meg a költő érdeklődését épp e nem várt pénzmotívum? *Kóbor Tamás* se eredeti alkotás (68–70). *A chinai dalok* (70-es évek eleje) tárgyak kényességével, sőt valamelyes nyereségükkel lepnek meg, kirínak Arany finom, gyöngéd, szemérmes költészetéből. Talán annak jelei, hogy sok probléma, amely bár mintegy kezdettől fogva érdekelte (Szőke Panni), de eddig erősen feszélyezte a költőt, most már nem feszélyezi többé, mert hisz ő a válságok alól bizonyos fokig már felszabadult. Ez utóbb említett költemények arra mutatnak, hogy amikor „A walesi bárdok“kal véget ért a nagy hazafias ballada-ihlet: a költő egyéb tárgykör megfelelő mélységű munkálására vagy legalább újramunkálására mintha még nem volna készen. A 77-ig terjedő kísérletek mintha csak előkészület volna egy más, egyénibb tárgyú és nézőpontú tekintetben módosult ballada-költészetre, amelyben aztán egyszerre a világirodalom legpáratlanabb balladási ihlete fakad föl, oly műveket alkotva, amelyeknek szinte mindenike mintája az Arany-stílusú balladának s örök dicsősége az emberi teremtmény művészetnek. Ezeket megelőzi és előkészíti az *Endre királyfi* (keletkezésének éve bizonytalan): hősnője nemcsak nem rendel meg, de lelkifurdalást se érez, sőt még külső büntetést se szenved. Érdekes benne egy szójáték is, a „háló“ szóval. A 77-es balladák elsője a *Tengerihántás* (77 július 15). A költemény technikai szépségei a „Bor vitézt“t juttatják eszünkbe. De itt bensőbb e bravúr: nem annyira a *verselésé*, mint inkább a *gondolatkapcsolódásoké*: a mese, az elbeszélésbe szövődő szimbolikus külső történések (utóbbiak mintegy az elkövetkezendő eseményeknek előre jelző szimbólumai — a „Bor vitéz“ pacsirta-motívumán messze túltéve tökéletességben —) párhuzamosan haladnak, a *keret* is a tárgyhoz illő s a költemény némely részében (Ti, leányok, ne tegyétek), de főleg a költemény végén, azzal mintegy bensőleg is egybekapcsolódik. A hős büntetését nem elsősorban a hűnös lélekben átéltnak rajzolja a költő: inkább külsőlegesen telik be Tuba Ferkó sorsa. Mégis e hősnőben is erősödik az önvád: vágyódik a halott után, akit ő csábított bűnébe és kergetett a sirba; mint holdkóros róla hallucinál és az utána való holdkóros vágyakozás hallucinációja okozza halálát. Mit se szólhatunk a lélekrajz kiválósága ellen,³⁶ a költő beleélését igaznak érezzük, mégis az a benyomásunk e balladában is, hogy Arany már kevésbé törődik

³⁶ Illőnek tartjuk megjegyezni, hogy a holdkórosság pszichikus érzelm- és gondolatforrongásaira az elmekörtan még nem vetett kellő világot.

az erkölcsi szigorúság igényeivel; mintha a tárgy érdekessége valami „l'art pour l'art“-os gyönyörködést és elmélyülést váltana ki költőnkből. A maga etikai komolyságát Arany itt se tagadhatja meg, de nem a bűn és bűnhődés etikai problémája látszik már a legfontosabbnak: ezért nem a *gyötrődés* rajzát kapjuk, de inkább csak a külső történetét jellemzi részletezőbben, románc-szerűbben a költő. — Az *ünneprontók* (július 26) szintén az *érdekes* tárgy megérzékitésében, de nem a *tébolyba*-rendülés lélekrajzában való elmélyülésre törekszik, ám azért itt is hibátlan és finom lélekrajzzal: Arany úgyszólván már nem is tud nem igazat és hibásat adni. E költemény különben a valláserkölcsei eszmeiség és a „csodálatos elem“ iránt való nagy fogékonyság bizonyossága, a tánc-őrület erősödésének nagyszerű lélektani rajzával. — Az *Ejféli párba*j (július 31) sokszor és szépen méltatott remekmű: lélekrajzának szépségeit szükségtelen újra hangoztatnunk. De, miként Agnes asszonyban, e balladában is reámutathatunk egy kis túlzásra, s egyben egy helytelen értelmezésre. A ballada végére célunk, ahol Bende vitéz, a bűnhődés szörnyűségének (etikai követelmény) éreztetésére és a művészi hatás emelésére (fokozás; ellentét a menyasszony magamegadó lemondásával; hatásos befejezés), Arany mintegy immár lecsillapíthatlanul tovább dühöngőnek állítja elénk, bár a költemény többi részében a költő maga igen szépen — és finom változatban is — érzékelteti azt a lélektani igazságot, hogy a dühöngésre a *kimerülésnek* kell elkövetkeznie (Bende vitéz az *első* éj után *hajnalig* mélyen alszik, a *második* éj után már csak *délben* ébred). Egyik kutatónk a költő kis túlzását még tovább fokozza: Bende „ezután *egy percre* se tud lecsillapodni“, mondja, s ezzel most már valóban mintegy *örökre* dühöngő örültté torzítja a hőst. Megemlítenének ítéljük különben azt is, hogy a *leányban* is érdekes és szép (bár nem részletezett) rajzát adja Arany a lelkifurdalásnak. — A *Hídavatás* (augusztus 22) a víz vonzóerejének divatos motívumát használja, mélyíti, bonyolítja *morális* motívumokkal egybefonódó oly szövedékké, hogy végül valóban nincs — nem is lehet — „ellenállás e viharak, Nincsen hatalma földi karnak Széttörni“ a mindjobban, mind nagyobb erővel kényszerítő motívumok e szövedékének varázsgyűrűjét, e legsodálatosabb Arany-szövedéket, amelynek pártját, úgy hisszük, hiába keresnők a világirodalom bármely más költőjénél. A lélektani elemzésnek reá kell mutatnia arra, hogy az ifjú vízióiból mily érdekesen élénk tükröződik a hallucináló ifjú lelke, sőt hogy, túl az ifjú egyéniségen, épp ezen az egyéniségen át élénk tükröződik némely jellemző vonása magának az alkotó költőnek is. Igen röviden: az ifjú előtt felképrázó vizuális és akusztikus hallucinációk előállítását kellően indokolja a min-denét a kártyán vesztett és egyéb csalódásai miatt is az élettől immár mit se váró ifjú izgatottsága és öngyilkossági gondolata, az éjszakai sötét, az újonnan avatott híd tébolyító gondolatokat adó varázsa, a lámpák fénye alatt felcsillogó sötét folyam csillogó áramlása. E hallucinációk, fel-lépésük sorrendjében, a következő motívumokból fakadnak: 1. szerelem, szegénység, becsület; 2. (mintegy támogató motívumok) fiatal gyerekek, tisztas aggok, úrinők, nagyratörő és nagyravagásukba neveltségessé-válón beleőrülő férfiak is hányan vetették már a Duna hajjai közé magukat; 3. (ismét személyes motívumok:) az ifjúra otthon váró szegény, talán szidás, harag; életútság, hűség, becsület (újra), szemérem; egy-két nem világos motívum is. Nagyratörő, de könnyelmű ifjú áll előttünk, aki azonban hű lélek, nemesérvésű ember és aki mindennél előbbre a becsületet helyezi. Hogy a költő világos átgondolás rendjén adná mind e víziókat, alig hihető. Ha úgy volna, bizonyára nem került volna nagy fáradságába minden motívumot világosan érthetővé tennie. Ő „csak“

beleképzelte magát az ifjú lelkiállapotába és átadta magát a képzelet játéknak, amely éppily víziókban bontakoztatta elé azokat a tudatos és tudattalan motívumokat, amelyek az élet problémáit a vízbe menekvés útján megoldani kereső szerencsétlen lélekben zavarosan érvényszerűsíteni törekedhettek. E víziókról igen sokat lehetne írni: magyarázatuk sok ponton több lehetőséget kínál elénk. Lehetne vissza magunkat a többé-kevésbé merész vízió-, „fejtés” elkerülhetetlen önkényeitől: megmarad bizonyosságnak ekkor is az, hogy sok motívum világos következtetést enged az ifjú egyéniségére és, rajta keresztül, amint mondotuk, a költőére is (legalább is nagyigényű törekvéseire, erkölcsi és becsületbeli kényességére és szigorúságára). Megemlítendőnek tartjuk, hogy egybevetve e balladát a vele közel egyidőben keletkezett *lírikus* alkotásokkal, arra kell gondolnunk, hogy benne a saját maga ifjúságára való visszaemlékezés is ihlette Aranyt. Ily kapcsolatokra magának a balladának egyik-két sora is mutat, (pl. a magános „vándor-út” motívuma.) Ha, problémánkat mintegy megfordítva, azt kutatjuk, hogy mi minden *hiányzik* e víziókból, olyan, amit talán hasonló esetben más költő esetleg felvonulathatott volna, csak a legfelszínesebb szemlélet is észrevesz legalább egy negatívumot: a *bűnös* gondolatoknak, az aljasságnak hiányát. Még e szabad víziókban is mily távol van az aljasság Arany lelkétől: de véletlenül-e, általában is, az, hogy Arany oly sok hőse között egyetlen egyet se találunk, legalább is nem a legjellemzőbb *ballada*-világban, akiben a bűnben való győnyörködés, a bűnt mintegy a bűnért akarás lelkiállapotát, az *egészen* romlott, a bűn után is romlottnak maradó embert elemezné a költő. Akitől úgyszólván semmi emberi idegen nem volt, mégis mintha egy dologgal soha se tudott volna *mélyen* leszámolni: az oly emberi lélekkel, akiben a bűnre való reáélmélést nem követi nem is csupán a lelkifurdalás, de egyenesen a lelki *megrendülés*. Arany csak az olyan bűnösnek lelkébe tudja magát igazán beleképzelni, akinek bele kell rendülnie, ha bűnre reáélmél. — A *Duna vizén* (77 augusztus 28) durva, véres történetet ad elő nagy tömörséggel: az öreg Aranynál gyakoriak e nyersebb témák, amint már említettük. Szimbólumaival, gondosságával, többszörösen determinált („túldeterminált”) motívumaival stb. schizothym jellegű költemény ez is, amelynek egyik érdekes motívuma az oly közönséges „piros alma”-motívum, azonban aranyi továbbbonyolítással: a piros alma és a férges alma-motívum a hősnő szépségére, kacérságára és romlottságára alkalmaztatik, csakhogy a szép és rossz menyasszonyt hozó ladik is piros almát hoz Pestre eladni és a pirosarcú menyasszonyt az eladott piros alma árából cifrálkodik Keviben. (Emlékeztet ez a *konkrétumból* való szimbólum-igazolás az „epikai hitel” elvére is.) — A Jován gyilkos alakja (tudjuk már miért) nem kaphat Aranynál részletező lélekrajzot, de az ő tettét is indokolja a leány kacér hütlensége. — A *Vörös Rébék* (szeptember 26) a legtokéletesebb alkotások egyike. De a költő már mennyire másként viselkedik történetével és hőseivel szemben, semmint az 50-es években volt szokása! Dani bűnhődése *külső* (Daniban nem rajzolja Arany a lelkifurdalás tébolyító hatását), sőt e hőse a bajszerző Rébi néni meggyilkolása után, menekvése közben, még a kasznárt is megöli. Rébi néni maga szintén *külső* halál áldozata: a morális probléma már nem érdekli úgy a költőt, hisz most már megoldotta a maga belső problémáit és maga nem vergődve bennük, a lelki vergődés képei hőseiben se vonzzák oly állandósággal. Motívum-egybeolvadások, túldetermináltságok, babonák, a népi szimbólumok továbbbonyolítása sajátos varázst adnak e költeménynek is, amely különben a bravúros megoldás csokoly utólréhetet-

Ien tökéletességét jelenti, mint a Tengerihántás. De feltűnhetik — mi-ként már a „Duna vizében” — a szerelmi *féltés* motívuma. A régi Aranyánál nem fordul ez elő. De maga a szerelem is, egészen az Éjféli párbajig (71) nem is volt egyáltalában a *férfihősök* problémája. Világosan látható, hogy a 70-es években Arany a maga lelkétől idegenebb problémákat és hőskéket is már rajzolni tud: az 50-es évek minden férfihőseiben van valami a költőből, legalább benső gyötrődéseikben, de a legtöbbször érzelmeikben, egyéniségükben is, ám a 70-es évek már elének tájrák Bende, Dani, a kasznár, Jován, majd a Képmutogató grófjának alakját is. E balladaköltészet hőseiben és motívumaiban egyre fejlődik: saját lelkétől egyre idegenebb lelkekbe képes beleélni magát a költő, csupán — amint láttuk — mintegy egy-két határ előtt torpanva meg: a bűnhődést nem szenvedő bűnös és az aljas motívumokból cselekvő lélek előtt. De a témák is változnak, gazdagodnak, bonyolódnak: merészebbek és merészebb a hang is, és egyre fejlődik a művészi tökéletesség. A „Vörös Rébék”-ben és társaiban szépen látható az a fejlődés is, amelyet a sejtelmesség, a szimbolika terén, a primitív, népi, babonás motívumok felhasználása terén tett a költő művészete. Érdekes például a „Vörös Rébék” lélek-vándorlás-motívuma is, de Arany a népies mágia és babona mélyéhez általában is közelebb jut öreg korában. Bár erre való hajlandósága mindig is volt költőnknek, talán világos-józan értelme miatt is nehezen engedte át magát az e motívumokban való elmerülésnek. Milyen egyszerű a sejtelmesség, népiség, szimbolizmus az első balladákban. Majd a balladák világa a lelki megrendülések rajzával bonyolódik, hogy aztán a szimbolika és sejtelmesség igazi kitisztulása következze el a 70-es években. A hangulat bensősége azonban, amely a cyklothem ötvöztötsége varázsa, a késői, bravúrosabb balladaköltészetre mintha már nem volna mindig oly jellemző, mint az 50-es évek költészetére: Ágnes asszonyt egyetlen más ballada se éri utól és viszont a „Vörös Rébék” vagy főleg a „Duna vizén” hideg objektivitása elképzelhetetlen lett volna az 50-es évek ballada-világában. Az öreg Arany szubjektívebb tud lenni *lírájában* és *eposzaiban*: ám *ballada-költészetében*, amely most már nem a maga válságaiból való *szabadulásnak* eszköze, de inkább csak egyszerű művészi feladat (a termékletlen 60-as évek talán az átmenet idejét jelzik), kora haladtával és belső válságain való túlésésével *objektívebbé* válik, de természetesen korántsem *minden* alkotásában.

Különbön valami érdekes kapcsolat van Arany *első* és *utolsó* balladáinak között: így a népi motívumok, a sejtelmességek jellemzőbbek az első (47) balladákra, semmint az 50-es évekéire, de az első népieségek és szimbolizmusok még üresek és a népiesség ezenkívül jobban eszményített, kevésbé nyers. Az egyszerűség és bonyolultság, a szegénység és a gazdagság, teltség, drámaiság stb. ellentéte is feltűnő. Összevethetjük pl. a „Varró lányokat” és a „Duna vizét”: e két egyenlő képen rövid, tömör balladát, vagy vessük össze Szőke Pannit a Vörös Rébékkel vagy a Képmutogatóval. És hiába keressük „A méh románca” szelíd szomorúságát a késői balladákban. De még az „Ágnes asszony” is szelíd, idealizált rajzot ad a 70-es évek balladáihoz képest és még a „Zách Klárának” is mennyivel diszkrétebb a kényes vagy durva motívumok művészi sejtetése, mint a 70-es évek balladáiban: a nagy költő szemérmes kényessége is igen érezhetően átalakul és az átalakulás, mint már mondtuk, a „Chinai dalokban” tűnik először szembeszökően elének. — A lelki megrendülés művészi ábrázolásának koronája azonban a *Tetemrehívás* (október 27). Ezúttal se kívánjuk ismételni mindazt, amit e ballada nagyszerűségéből az eddigi elemzők már kielemeztek: vele kapcsolatban is főképpen csak egy téves értelmezés hibájának leleplezé-

sét és a lélekrajz eddigi értelmezéseinek kiegészítését kívánjuk adni. Jancsó Kund Abigél tébolyát *enyhébbfajta* örületnek véli és ezt a csupán kacagó-nevető, enyhébbfokú, szelidebb örületet arra hozza fel példának, hogy Arany a maga nagy igazságérzésében még hősei büntetését is az elkövetett bűn nagyságához szabja: Abigél csak kis bünt követék el, tehát bűnhődés is csekélyebb lesz. E felfogással szemben a következőket kell állítanunk: Arany sokkal jobban ismeri és sokkal hívebben rajzolja az emberi sorsot és végzetet, semhogy a jutalom vagy a büntetés mértékét a jótett vagy a bűn valamelyes *objektív* nagyságához mérje, sőt ezzel a gondolattal Arany életfelfogása egyenesen ellenkező látszik: költészetének és egész érzelmi életének egyik legáltalánosabb motívuma az, hogy a földi sors érdemet vagy bűnt nem igazságosan mérlegelve jutalmaz vagy büntet és éppígy a balladák is azt mutatják — és főképp az öregkoriak —, hogy a *gyilkos* Jován *bánatlanul* menekülhet, hogy Rebi, Dani, a kasznár végzete *külső* okoknál fogva teljesül be, hogy a hűtlen cifra Tera is, annyi szerencsétlenség könnyelmű felidézője, éppen csak hogy sírva sajnálja (a Vörös Rébék végén), hogy így estek a dolgok; e hősökkel szemben viszont Zách Klára, Török Bálint, ennek neje, az árva fiú stb. büntelenek és mégis veszniök kell. Egészen más síkon dőlnek el Arany hőseinek sorsai, semmint azon, hogy mely fokú a bűnük (t. i. egyéniségük és — nem egy esetben — a körülmények síkján) és a nagy költő igazságérzete nem tetszetős *külsőségekhez* való ragaszkodásban nyilvánul, még ha el is ismerjük eszményekhez való ragaszkodásának némely pedáns túlzását. Amit Jancsó dícséretként említ, valójában csak a költő ember-sors- és lélekrajzoló nagyságának kisebbitése és ugyanígy a költő fel-emelő etikai nemességének és szigorú erkölcsi felfogásának kicsinyesre hamisítása. Am a legfontosabb mégis az, hogy e felfogás súlyos *tárgyi* tévedésen alapul: a Kund Abigél tébolya nem a *legszelidebb*, de talán minden Arany-hősök által átélt tébolyok között éppen a legdermesztőbb és a legdöbbenetesebb. A Kund Abigél tébolyának igazi jelentésére már utaltunk a „Nagyidai cigányokról“ szólva. De vegyük elő most magát a költeményt. A tetemrehívásra megjelenő leány („Jön, szeme villan, tapad a törre, Arca szobor lett, lába gyökér“) a nagy emóciók feszült gátoltságokban jelentkező első szakának klasszikus rajza. A nagy rázkódás után idő kell rá, hogy tudata, egész lelkisége valamely módon újra egységbe szerveződhessék: egyelőre csak a törre tapad minden energiája, semmi világos érzelme vagy gondolata nincs; testi reakciói (halványulás, merevedés) is a legmegfelelőbbek, amint általában is — külön tanulmányozást kívánóan — nagy művésze költőnk az érzelmek és indulatok testi velejárói ábrázolásának. Ami Abigélt a valósághoz és régi önmagához fűzi, az egyelőre csak ez a rettenetes törhöztapadottság (az általa adott tör a kedves szívében — ó, milyen szomorú lelki fejlődésekre vezet még el ez a törhöztapadás, milyen szörnyű megrendülésre van elhivatva ez az így perszeveráló lélek!). De az emóció gátlásos első szaka után el kell, hogy következzen az oldódás, a merevség után a mozgás, a zavartság után az új lelki rendeződés, a gondolatatlanság és érzelemhiány után a gondolat- és érzésroham.⁵⁷ Abigél egyelőre csak a fejéhez kap, ahol iszonyú fájdalom

⁵⁷ Az emóciók lélektanát legszebben a francia kutatók világították meg (v. ö. Dumas: *Traité de psychologie*). Nálunk hasonló úton járnak Szabó-Nyiró (Elmekörtan I—II.), akik az abnormis emóció lefolyásában nem két, de három, illetve négy fázist különítenek el. — A magunk felfogására vonatkozóan v. ö. „Az érzelmi élet alapjai és kibontakozása“ c. már említett tanulmányt.

mat érez (ez is helyes lokalizálása az emóciós izgalomnak). De az igazi új lelki szerveződés csak nem tud még megindulni, a merevség, a zavar még nem oldódik föl, mintegy jelcül az iszonyú forrongásnak, amely e szerencsétlen lélek mélyén felfakadt, Abigél nem hallja a megismételt hozzáértézt szót se, csak harmadszori szólításakor tér eszméltre. És milyen érthető, hogy a bekövetkező felszabadulást jelentő vallomást a leány az *önigazolás*-vágy motívumával kezdi: tanuja az ég, hogy ő nem gyilkos (nem a környezet előtt, amely döbbenettől dermedten hallgatja őt, de elsősorban *önmaga* előtt kell e tényt rögtön megragadnia, hogy a mardosó önvád súlya alatt össze ne omoljék, hogy a közletről fenyegető lelki összeomlás elöl menckülhessen), ám amikor elmondva az előzményeket, a *tör* motívumáig ér, már nem maradhat többé ura önmagának, hirtelen elveszti maga felett az uralmat: ami eddig forrongott benne, s amit, a mentéskeresés vágyától is erősítve, elfojtott, most felszabadul és az emóció igazi feloldódása csak most következik el: fájdalom, immár az abnormisba rendült reakció formájában. („S vadul a sebből a tört kiragadja, Szeme szokatlan lángot lövell, Kacag és sír s fennvillogtatja S vércevisongással rohan el.“) Vad dühvel ront a tőre, mintha a tör volna a hibás s mintha a tör kiragadásával a halált is meg nem történtté tehetné. De, különös dolog, nem dobja el a tört, nem roskad aztán össze, az *igazi* felszabadítást jelentő megnyugtató sírás helyett sírása kacajba-visongásba rendül s a tör nem elejtetten vagy elhajítottan csapódik a földre: a lány mintegy diadalmas *győzelmi* emlékként emeli magasan feje fölé, hogy azt fennen villogtatva rohanjon, visongva, az utcára, végig az egész falun, hirdetni most már táncoló, daloló féktelen — és végig dermedt — vad *vígsággal*: „Egyszer volt egy leány, Ki csak úgy játszott a legénnyel, Mint macska szokott az egérrel!“ Döbbenetesebb, vérfagyasztóbb megrendülés kipattanását emberi művészet még nem rajzolta meg. Ott állunk a téboly bölcsőjénél, a költő megérzéskelteti forrongó előkészületét, hogy mégis a teremtés csodájaként pattanjon elénk az immár megszületett és hirtelen megerősödő, megszilárduló téboly. De mi indokolja épp ezt az abnormis fordulatot, a megrendülésnek *éppen ezt* a formáját? A „Nagyidai cigányokkal“ kapcsolatban mondottuk e tanulmányunk első részében: nagyszerű céljaink bukása után esetleg csak úgy tudunk valami látszat-megnyugvásra jutni, ha iménti nagy, szent célunkat kisserűnek, jelentéktelennek vagyunk képesek tudatunk elé hamisítani, ha kacagásba tudjuk fojtani a sírást, mert hiszen a kacagás és a gúny diadalunkat jelenti. A lelkifurdalás kínjaival szemben szintén így vagyunk: és Kund Abigél csak azzal kísérletheti meg elfojtani (ösztönös önérték-hite számára) kibírhatatlan lelkifurdalását, az önvád és az elviselhetetlennek érzett veszteség tudatát, ha bűne, szégyene és csalódása helyébe tudata elé és a *mások* tudata elé (ezért fut végig a falun dicsekedő visongással — oh, milyen jó volna, ha hinnének neki, ha *mások* is az ő *diadalát* látnák a szomorú eseményben: ez a *mások* hite megerősíthetné talán a magáét!) a maga diadalát, és dicsőségének képzetét sikerül hamisítania. Minél nagyobb a veszteség és a szégyen, a beteg annál nagyobb diadalnak képét igyekszik tudata elé hamisítani, minél nagyobb az önvád, annál merészebb hamisítással igyekszik a maga értékéről meggyőzni magát: a tragikus csapás komikus — bár gyöttrően fájdalmas — diadaléretbe rendül. Hogy ez a tudat-hamisítás megnyugvásra, persze, nem vezet el, hogy elfojtani a bűn tudatát az ily érzékeny léleknek nem sikerülhet igazán s hogy így a tudat- és viselkedés-felszín és az érzések és lelkifurdalás mélye között fel nem oldható kettősség áll elő, természetes. Kund Abigél

megrendülésének lélekrajzához azonban hozzá kell még tennünk azt is, hogy e megrendülés rajza, azonkívül, hogy valóságos mintájául szolgálhat az erős emóció lefolyásának, *egyéni* vonásokkal bonyolódottan ábrázoltatik: Abigél az emóció első fázisában nemcsak egyszerűen gátolt, de a *törre* máris hozzátapadt; a felszabadító motorikus és lelki reakciók nem *egyszerre*, de részletekben, fokokban törnek felszínre. Ez a lélekrajz hasonló nélkül való, nem véletlen, ha mélysége és megrendítő igazsága a művészi ábrázolás tökéletességével párosul. Meg-elevenítő érzékitő erő, drámai gyorsaság és feszültség, izzó hangulati telítettség tekintetében a ballada vége éppen olyan kiváló, miként pszichiátriai szempontból. — Immár csak egyetlen ballada megemlítése van hátra: *A képmutogató* című balladáé, amelynek (nov. 25., 77.) ember-telen hőse nem tör meg teljesen a lelkifurdalás vádja alatt, nem örül bele az önvádba: a bűn és bűnhődés nagysága itt se felel meg egymásnak pontosan. E költemény szépen mutatja az öregkori balladák sok egyéb tulajdonságát is: a motívumok mrészségét (pl. Veron gyermeke megszületésének körülményei), a népiességeket (a költemény kerete) és főképpen a babonát, ezúttal új, úri formában, a szellemidézés motívumában.

*

Az Arany-balladák elemzése tehát, amint a fentiekből kitűnik, tett, valóban ugyanazt a képet adja költőnk egyéniségéről és fejlődéséről, mint az életrajzi és levelezési adatok. A költő magábavonulása, magára kényszerített közönye megbírkózott a beteges hajlamosságokkal és lehetővé tette az öregedő nagy művésznek, hogy nagyobb feszélyezetlenséggel, közvetlenebb őszinteséggel jelenítse meg érdeklődési körét balladáiban is. Jobban, mélyebbről érti meg az embert, még a tőle idegen leküldöttéket is, és némely oly vonása, amelyeket az első balladák után visszafojtatott, most újra felszabadul. Joggal beszélhetünk az öreg Aranyról pl. a népiesség újra — és gazdagabb fejlettségi fokon — való megjelenéséről, a sejtelmességek és titokzatosságok, babonák és mágiikus vonások visszatéréséről, de a stílus és nyelvezet áttudatosított primitívsegeinek, szójátékainak, sőt új szóalkotásainak stb. is új erősödéséről. A fiatalabb és az öregkori balladák különbségei érthetetlenek maradnának a költő egyéniségfejlődésének ismerete nélkül, a balladák viszont a költő némely egyénileg jellemző vonását jobban elárulják, mint bármifajta egyéb művei. Elemzéseinkben a költőre vonatkozó egyéb fajta ismereteinkkel talán hasznos lett volna nagyobb teljességében számolni, nemcsak a problémák szigorúbban filológiai⁵⁸ s ezenkívül esztétikai érdekessége és tisztázása, de a költő fejlődésrajzának gazdagabb részletezhetése miatt is, ám az a meggyőződésünk, hogy a még rendelkezésünkre álló életrajzi és levelezési ismereteink alapján csak bizonyosfokú önkénnyel kísérelhetnők meg a még részletezőbb fejlődésrajzot. Ám, aki Aranyhoz egyszer közeledett, aligha fog tudni végleg szabadulni az Arany-problémák kutatása alól: költőnkhez vissza fogunk térni mi is, és akkor talán az egyéniség-fejlődés újabb érdekességeit is lehetségessé válik kimutatnunk (így talán

⁵⁸ Sok érdekes részletproblémát ad pl. a ballada-író *egyéni* fejlődésének és az *irodalmi* hatások egymáshoz viszonyított szerepének vizsgálata is: kétségtelen, hogy Aranyról az *első* a hasonlíthatatlanul lényegesebb, azért is, mert a balladák világa egy mély, lassan érő lelki réteg fejlődését tükrözi elének, amely viszonylag közömbös az éppen aktuális élményekkel szemben.

elsősorban az 50-es évek és az *utolsó* évek — újra nyugtalanabb benső életűnek tetsző — Aranyával kapcsolatban). A hősök nagy változatos ságot mutatnak: bűnükkel szemben általában *kétféleképp* viselkednek (ha figyelmen kívül hagyjuk azokat, akik nem rendülnek bele bűnük tudatába). Vannak, akik elfojtják magukból a bűn tudatát, hogy valami kompromisszum képzményhez kapcsolják elfojtott és a tudat előtt felismerhetetlenné alakított önvádoló gondolataikat (Ágnes-típus) és vannak, akik nem tudnak a bűn tudatától szabadulni (Éduárd-típus). A szebb, bonyolultabb rajzokat az első típus hőseiben látjuk. Am mégis, *minden* hős más és más egyéniség és ennek megfelelően egyéni vonásokat tüntet fel megrendülésük is. A bűn elfojtott képzele helyébe az egyes hősök más-más hamis képzeteket emelnek tudatukba, megrendülésük oka, előállásmódja és alakulása is más és más. Vannak balladák, amelyekben már a *kész* örület áll előttünk, de költőnk legjobban szereti előttünk fejleszteni ki az örületet és ha az már kipattant, hősei további sorsát — főképp az 50-es évek balladaiban, amelyekben a *konfliktus* a főprobléma — nem kutatja. A mondott két típusba nem osztható hősök részben egy képzelt vágyteljesülés, részint az idegkimerültség áldozatai, vagy az életből csoda által elragadtak vagy végül külső okok által pusztulók. A vágyteljesülés sokszor előtűnő motívumai némelykor enyhébben *hisztériás* színezetet is adnak egy két balladának. A költő egyéniségének kérdésével függ össze az a probléma is, hogy a balladahősök mely konstitúciójú, temperamentumú, egyéniségű emberek. Oly határprobléma ez, amely külön tanulmányt érdemelne és amelynek vizsgálatára ezúttal nincs terünk. Ami e szempontból a leglényegesebb, az talán az: a hősök elsősorban schizothym típusú egyéniségek, mint ahogy valószínűsége is főképpen az ily alkatú emberek válhatnak komplexumok, kényszerek, téves eszmék rabjaivá. Ami pedig magának a *költőnek* a balladaművészetben megnyilatkozó sajátosságai alapján élénk tűnő tipikus vonásait illeti, úgy kell ítélnünk, hogy a művészi ábrázolás-mód legsajátosabb értékei Arany egyéniségének schizothym összetevőiből fakadnak, míg a *hangulat* melegsége a cyklothym összetevőkből sarjad. Éppígy Arany *eszményeinek* egy része — pl. barátság, haza és ember szeretet (általában: „altruista” eszmények) — inkább a cyklothym hajlamokból fakad (a hozzájuk való nagyerejű tapadás viszont már schizothym vonás), az erkölcsi szigorúság, az igazság eszménye azonban schizothym eredetű — nem véletlen, ha egy-két pedáns túlzás is kapcsolódik hozzájuk. Nem mi ítéljük először így: a legnagyobb zsenik *kevert* temperamentumú egyéniségek: Aranyt épp e kevert temperamentuma tette képessé egyfelől a legkülönbözőbb típusú lelkekbe való nagy igazságú beleélésekre, a lélekrajzok nagy gazdagságára, a hangulati melegségre, de másfelől e lelkek oly elmélyülő finom, gondos, bonyolult rajzára. Amint a költő egyéniségfejlődéséről szólva azt mondhattuk, hogy az ideghaján való győzelmet pszichiátriailag részben épp a cyklothym ötvözöttség értetheti meg, úgy a balladákkal kapcsolatban is hangsúlyoznunk kell *mind a két* alap-temperamentum fontosságát: a cyklothym realizmust, gazdagságot és főleg kedély-melegséget és a schizothym elmélyülést, gondosságot, etikai emelkedettségét. Melegség és a legridegebb mélység, józanság és merész sejtelmességek, babonák, kísértetiességek világát járó képzelet, nagy szelidség és egyfelől erkölcsi kérlelhetetlenség, másfelől kényes és visszatartó motívumok (művészileg bármilyen rendkívül finoman megoldott) kedvelése: íme ilyen ritka ellentétekben éli ki magát a világ hasonlíthatatlanul legnagyobb balladaköltőjének művészete.

Hiányos volna futólagos vázlatunk, ha egy oly kérdést nem érintenénk meg, amely nemcsak a balladaköltészet szempontjából, de Aranyra vonatkozó egyetemes értékelésünk szempontjából is lényeges: mi a *tragikum* szerepe a balladákban? A tragikum iránt való érzék is schizothym vonás, nem csodálhatjuk, ha Aranyban, még az eposzírban is, oly sok tragikai színt találunk. De mi mégis azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy a gyakran hallott felfogással szemben a balladák nem igazi tragédiák és a *ballada*-író Arany, a ponton is bizonyos ellentétben az eposzíróval, nem igazi tragikus. A tragikumra vonatkozó felfogásunk kifejtésére e folyóiratban ki nem térhetünk, így igen röviden csak azt hangsúlyozzuk, hogy Arany balladái sok változatban adják bár az *érték*-pusztulást, mégis a nem-bűnös hősök nem *küzdelem*-ben pusztulnak el (Klára, Árva fiú, Török Bálint stb.), a bűnösök viszont bár nagy lelki küzdelem áldozatai, nem *nemes*, *nagyszerű* célú küzdelemben kényszerítettek a bűnre és így hiányzik a balladahősök tragikumából a bűn nagyszerűsége. Semmi esetre nem jogos tehát a balladákat, legalább is a szó *szűkebb* értelmében, amely nagyszerű küzdelemben való bűnbetévedésből fakadó elkerülhetetlen bukást kíván, tragédiáknak nevezni.

*

Az Arany-balladák korántse mind egyértékűek, de úgyszólván mindenikük — és a hetvenes évek balladáinak kétségtelenül mindenike — remekmű, a balladák *egésze* egyedülálló együttes és *néhányuk* mindegyike hasonló alkotást fölülmulóan tökéletes. Csupán a lélektani vagy éppen a pszichiátriai szempontból való tökéletesség, persze, még a balladák világának se egyetlen értékmérője: nem lehet az még annál az Aranytól sem, akinél, mint láttuk, a lélekrajzba való nagyobb elmélyülés rendszerint a művészi forma szépségeinek gazdagodásával, mintegy a költő mélyebb ihlettségével is velejár. De Arany a tekintetben is megbír minden összehasonlítást: az *Agnes asszony* mélységes szánalma, a *Bor vitéz*, *Tengerihántás*, *Vörös Rébék* bravúrja, a *Hidavatás* motivációs szövedékének ellenállhatatlan varázsa, de talán mindekenfelett a *Tetemrehívás* tébolyba-rendülésének művészi rajza egyedülálló tökéletességek. És ha számot vetünk azzal, hogy Arany oly korban írta balladáit, amelyben az örületbe rendülés lélekrajzához a tudományos lélektan és pszichiátria még alig is kísérelte meg a hozzáférést, a művészi beleélés és intuício e mélységével szemben csodálatunk, hódolatunk és büszkeségünk csak még erősebbé növekszik. És hódolatunk nemcsak a művészt illeti, de az embert is, mert a balladák a válságokból nagy önuralommal kimenekülni tudó emberi hatalmat és a magyar erkölcsi nemesség diadalát is tükrözik.

A nagy nemzeti költők lelke és egyénisége nemzetük és koruk lelkét tükrözi. *Petőfi* lángoló, bizó közvetlensége az erejére ébredt nagy izzású nemzeti lelkesedés egészséges és ifjú lelkét tükrözi. *Arany* a szabadságharc leverése után megrendült magyar lelket szólatatja meg, amelyet azonban a faj őseréje, nemessége, józansága, bölcsesége és fegyelmezett önuralma, erkölcsi komolysága és nagy eszményekben való törhetetlen bizodalma, nagy és gyötrő küzdelemben bár, sok szomorú rezignációval és lemondással, de végül mégis csak legyőz. Arany után *Vajdában*, *Reviczkyben* mintha tovább húzódnék, sőt mélyülne a lelki megrendültség, hogy szinte a teljes szétdultság és mély diszharmónikus benső vergődés képe táruljon elénk az új nagy költő-zseniben, *Ady*-ban. *Petőfi*, *Arany*, *Ady* nemzetük lelki fejlődését szimbolizálják,

de ez a lélek a megrendültség örvényéig jutva is, megőrzött magában nem egy oly értéket, amely még Adyban is, a büszke magyarban és a lelke legmélyén Isten-vágyó emberben, megakadályozhatta a teljes morális összeomlást. És Ady után, sok jel vall reá, ma már újra tovább jutottunk: tovább fejlődött a magyar lélek — és úgy ítéljük: az egészséges regenerálódás irányában. Ha mai irodalmunk még nem is egészséges: tagadhatatlan, hogy immár vágyik, forrongó-vajúdó erővel, erre az egészségre. Ady után mi bizó hittel ítéljük, a morális és általában lelki örvények mélységére reácszmélt és attól visszaborzadt magyar léleknek elkövetkezendő új nagy lírikusa csak olyan egyéniség lehet, aki a megtisztult és új erőre ébredt nemzeti léleknek lesz hatalmas hangú tükrözője, aki visszavezetheti a lelki válságok és a morális harmóniatlanság világába merült magyar lírát az egészséges magyar lélek nagy eszményeihez és aki a magyar lelki talajnak nagyszerű morális komolyságát és életben való naiv bizodalmit képes lesz kifejezni. Ma talán még nem él e költőnk, de jöttére már elkészült, az ő jöttére terhes a mai magyar irodalom. Az élet fejlődés-törvényeinek ellenére nincsen, nem lehet semmiféle fejlődés: és a jelek megengedik, hogy a mi benső fejlődésünk irányát kedvezőnek ítélhessük, megengedik, hogy Ady után egy új Petőfi, de egy Aranytól és Adytól sokat tanult és legnagyobb lelki és művészi nemzeti értékeink hatalmas ihlető és fenntartó erejét éppen az ő válságaiból is mélyebbről megértett új Petőfi elővetelében higgyünk.

BODA ISTVÁN.

HAZAI IRODALOM.

Pindaros. Magyarul tolmácsolta Csengery János. Görög és római remekírók. Kiadja a M. T. Akad. Class.-phil. Bizottsága. Budapest, 1929. 8°. 440 l.

Érdemes munkával koronázta fordítói munkásságát az ősz filológus. Valóban hiányt pótoltt irodalmunkban. Munkája oly nagy teljesítmény, hogy megjegyzéseink általános érdemét és hézagpótló jelentőségét egyáltalán nem érinthetik. Nem is könynyű gáncsoskodások akarnak lenni, hanem a haladást, a görög szellem minél hűbb visszatükrözését akarják szolgálni: hisz ennek munkása Csengery is.

Teljes elismerés a versmértékek kezeléséért, mellyel az eredeti hangulatát igyekszik visszaadni: teljesen pontos követését Pindarosnak nem követelhetjük. „Egyes taktusok mértékénél fontosabbnak tartjuk az egész sor ritmikus lüktetését”: ebben teljesen igazat adunk Cs.-nek. Azonban az eredeti hangulatát a stílusban szeretnők jobban érezni, mint Cs.-nél érezhetjük. Cs. nyelve szép, lendületes; ha mint magyar szöveget nézzük, jól hangzó: de, ha a göröggel egybevetjük, kifogásaink támadhatnak. Mindjárt megjegyezzük: elvi különbség van köztünk. Cs. nyilván a jó magyaros zamatú fordítást tekinti főcélunk, mi az eredeti nyelv szellemének, színének, ízének minél hűvebb, oly hű visszaadását, aminőt csak a magyar nyelv szelleme még megenged. Cs. a görög képeket gyakran átalakítja s így a görög íz elsikkad; szereti a pindarosi tömörséget feloldani, erős hajlama van a túlzó színekre és túlzott pátoszra; ehelyett néha az értelem pontosabb visszaadását szeretnők kapni. Lássuk részletesen.

Cs. eljárását jellegzetesen mutatja mindjárt az első olympiai óda fordítása. Hajlama a pompázó, lendületes előadásra túlzásra ragadja s többet, viszont olykor: kevesebbet mond, mint a görög. Így az első strófában: az „*éj*“ megkapja Cs.-tól a „*vak*“ jelzöt, *ἔοχα μεράνορος πλούτου* = Cs.-nél „*a palotának dús kincsei közül*“, a palota feleslegesen bekerül, viszont elvész a „*μεράνωρ*“ = „*férfit emelő, büszke*“ jelző a gazdagság mellől: pedig a görögök gazdagság értékelésére nézve ez igen jellemző. Az „*arany*“ pedig felesleges és nagyon is magyaros-népies jelzöt kap: a „*sárig*“-arany. (Mellesleg nem tudjuk, hogy „*sárig*“-arany használatos kifejezés-e nyelvünkben sárarany mellett.) Henye jelzöt nem alkalmaz Pindaros: az arany eléggé szemléltetve van az éjben lobogó tűzhöz való hasonlítás folytán, tehát a mértéktartó görög nem rak itt mellé jelzöt. Ugyanitt az 1. strófa 3. sorában¹ a mondatkötés érzésünk szerint hibás: „*ezért, ha te dallani vágyasz küzdelmeket...*“, a helyes ez volna: „*ha pedig küzdelmeket dallani vágyasz...*“ T. i. Pindaros megnevezte a legbecsebb táplálékot, a legbecsebb drága ércet s erre jön: ha pedig verseny-küzdelmekről van szó, akkor, mint a napnál nincs ragyogóbb csillag, úgy Olympia versenyeinél sincs jelesebb. A következő sorban: *ὄθεν ὁ πολύφατος ὕμνος ἀμφιβάλλεται σοφῶν μητίεσι* etc. = „*A legdicsebb himnuszra lelkesíti az A múzsa papját, hogy magasztos dalban dicsérje Kronos nagy fiát, Midőn Hieron dús tűzhelyéhez ér.*“ Itt először is homályossá lesz az összefüggés. Helyesen így volna: „*Onnan* (Olympiából) hull a híres himnusz a bölcs költők elméje köré“. Mint valami virágkoszorú, hull a himnusz a költők elméjére. Merész kép, de épp ez a pindaros! S elvész a költőnek oly jellegzetes görög elnevezése: *σοφός* = a bölcs költő s helyébe jön az ál-klasszicisztikus ízű „*múzsa papja*“. *Κελαδείν* = „*magasztos dalban dicsérje*“ s Kronos „*nagy*“ fia: ha e négy sort elolvassuk, csupa „*legdicsebb, magasztos, lelkesít, nagy*“ szavakkal találkozunk. Ez — érzésünk szerint — a sokkal egyszerűbb görög mellett bántó. Az ilyen, örökös superlatívusokban mozgó stíl hatástalanná válik. S más az íze, mint a görögnek! A görögből a himnusz hullámainak ringását (*ἀμφιβάλλεται*) érzem a költők elméje körül,² itt Cs.-nél ez teljesen elvész s valami magasztos üresség jön helyébe. — Ez óda 1. antistrófájában: „*οἷα παίζουεν φίλαν ἀνδρες ἀμφὶ θαμὰ τράπεζαν*“. Cs.: „*Amelyekkel játszadozunk ott, Mi, múzsafiak, Kegyes asztala mellett.*“ „*Múzsafiak*“, megint inkább magyar, mint görög hagyományú. S a *barátságos* asztalból *Kegyes* lesz: Pindarosnál önérzetes férfiak baráti symposiona érzik, Cs.-nél bizonyos alázat a fejedelem iránt, ami tudvalevőleg nem volt meg Pindarosban.

Pindaros képei, mint a következő példák mutatják, *látott* képek, nem stílvirágok. S Cs. nem egyszer tesz egy oly görög kép helyett, min naivság, őszinteség érzik, egy-egy költői közhelyet, frázist. Így Ol. III. 19—20: *αὐτῷ . . . διχόμηις ὄλον χρυσάρματος ἐσπέρας ὀφθαλμὸν ἀντέφλεε Μῆνα* = a hónapot felező, aranszekerű Hold az est teljes szemét ragyogtatta rá (Heraklesre). A Hold, mint az est *szeme*: érezzük a mythosteremtő görög gyermeki lelket, mely a sötétkék égen a Holdat, mint az est nagy *szemét* látja. Cs. ezt feláldozza s egy köznapiságában már régen nem mythikus képpel pótolja: „*a Hold aranyos kocsiján tovaszállva az éjben Hónap derekán telt arca sugáiraival beragyogta*“. S emellett a görög költőnek nincs egy felesleges szava. — Pyth. I. 20.

¹ Schroeder kiadásának sorszámozását követem. (Lipscse 1900.)

² Ezzel nem akarjuk az „*elméje körül*“ vagy más, az eredeti szó szerint visszaadó, *ad hoc* készült hevenyészett fordításunkat a végérvényes formának feltüntetni: ezt megtalálni éppen a műfordító feladata.

Az Etna: „πανέτης χιόνος ὀφείας τιθήνα“ = egész éven át dajkája a met-sző hideg hónak. Cs.-nél: „Örökös havú orma pihen (a leigázott óriáson).“ A zárójelbe tett szavak Cs. betoldásai. Itt is felad egy ked-ves, naív képet, amelyben még *élnek* a természeti dolgok, élő s élet-telen közt nincs még a nagy ellentét. — Pindaros következetesen tovább-viszi a képet, Cs. teljesen feladja a következő helyen: Ol. I. 55—56.: καταπέσαι μέγαν ὄλβον οὐκ ἐδυνάσθη, κόρῳ δ' ἔλεν ἄταν ὑπέροπλον = *meg-ermészteni* nagy boldogságát nem tudta s *elteltségében* leverő romlást vont magára. Naív, természetes kép; Cs.: „Amde a ritka *üdvöt* Nem tudta *viselni*. Ragadá tova *gőgje* A vészbe vakon“. Minő más hangulat! Az „üdv“ szó túlságosan keresztyénizű a görög költőnél. Cs. túlon-túl használja.

Elvi kérdés: helyes-e speciálisan magyar-zamatú képeket bevinni a görög stílb? Ol. I. 68.: λάχαι νιν μέλαν γένειον ἔρεφον = Cs.: „állát *legénytoll pelyhe* árnyazá“. Nézetünk szerint az is meggondolandó itt, hogy Aranyánál e kifejezésben: „még legénytoll se *pelyhelyezik* állán“, a szakáll pelyhedzik; de mi az: „*legénytoll pelyhe*“? Hisz a legénytoll már maga = a gyöngye szakáll, a pelyhek! Van-e annak még: pelyhe? Kissé humoros, hasonló okból Ol. VI. 2.: = θαῖτόν μέγαρον-ját = *szemre-való* palotának fordítani. A szemrevaló-nak játszi, pajkos melléki-ze van nyelvünkben, mi nem illik e helyre. Nem jó a fordítás, ha erőlteti a magyaroskodást a stílusosság rovására.

Hogy a túlzó, rikító színeket mennyire kedveli fordítónk, mutatják a következő példák: Pyth. XII. 10.: τὸν αἰε λειβόμενον δυσπενθεῖ σύν καμύτῳ = azt (a gorgók panaszdalát) hallotta, amint *előszívárgott* kinos erőlködéssel. Cs.: Akkor hallotta *kiförni* kígyóktól övezett, Rettenetes fejkükből a metsző kín *visításait*. Túlzás az is, midőn Isthm. VI. 40. ezt mondja Cs.: ἀνδρῶκε ... οἰνοδόκον φιδῶν = „kezebe adta serlegét, *megtöltve* habzó *bornedüvel*“. Ugyanitt a 21. sorban = ραίνμεν εὐλο-γίας = *meghinteni* dicséretekkel; Cs.: „Hinteni a dicsérő himnuszok *áradatát*.“ Ez a „himnuszok *áradata*“ gyakran felbukkan fordítónknál. Cs. szószaporító, túlzó hajlamára példa ez is: Isthm. III—IV. 60. ἐργμάτων ἀκτῖς καλῶν ἄσπετος αἰεῖ: Szép tettek olthatatlan sugara; Cs.-nél: „A *nemes, nagy, hősi* tettek fénysugara“. (A „hős“ szót különben is unos-untalan használja fordítónk.) — A görög „mérték“ itt is elvész: Nem. VII. 58: Θεαρίων, τιν δ' εἰοκότα καίρον ὄλβου δίδωσι: „Neked a boldog-ság illő mértékét adja“. Cs.: „Téged, Thearion, elegendő *áldással teté-zezt*“. Nem. VII. 95. = παιδέμεν (infinitivus) = Cs.: „*Kiesdekeld* *kegyét*“, ahelyett = rábeszélj. Folyton a keresztyén középkori terminologia: üdv, kegy, esdekel, áldás. A XII. olympiai ódában az 1. strófában három-szor közel egymáshoz: ὦ, ὦ, ὦ; a görögben nyoma sincs. Pyth. I. 11.: λαίλει καρδίαν κώμῳ = Cs.: „Hangjaid gyönyörében fürdeti bősé-kebelét“, mily mértékletes ezzel szemben a görög kifejezés!

Jellemzők Pindarosra a synaesthesisek, különböző érzékek képeinek összevegyítései. Ezt vissza kell adni a fordítónak. Itt van a bájos, gyön-géd hely: Ol. VI. 55.: ἴων ξανθαῖσι καὶ παμπορφύροις ἀκτῖσι βεβρεγμένος ἄρβρον σῶμα = ibolyák sárga és csupabíbor sugaraival *harmatozva* gyön-géd teste. Cs. fordításában: „ibolyával, aransugarakkal *egész*“ *tele* hintve“. Itt a βεβρεγμένος feladása mellett az is homályos marad, hogy az aransugarak alatt napsugarakat vagy sárga ibolyák fénylő színét kell-e érteni. Pindarosnál — az előbbi jelenséggel rokon tüne-mény — az is előfordul, hogy *két kép összevegyül*. Ol. VI. 82—83.: δόξαν ἔχω τιν' ἐπὶ γλῶσσῃ ἀκόνας λιγυράς, ἃ μ' ἐθέλοντα προσέρπει καλλι-ρόοισι πνοαῖς: „Egy gondolat van nyelvemen, olyan, mint az éleshangú köszörűkő s felkúszik hozzám, — ki szívesen veszem, — szépfolyású

fuvalommal". Cs. ezzel szemben: „Nyelvemet élesítő *köszörűköveket érezek én*. S csörgedezőbb szavakat készit mondani gondolatom". Jegyzetben kell magyaráznia, hogy *gondolat* az, ami élesíti nyelvét. A kép második része pedig teljesen meghamisítódik nála: Pindaros azt akarja ezzel mondani, hogy a gondolat belopózik lelkébe ringatózó fuvalmával. Nem szabad akármilyen jólhangzó frázist tenni egy világosan átértett, finom kép helyébe.

A szerelmi élet naivul természetes, izes kifejezései helyébe kár modern, lapos s nem mindig szemérmesebb fordulatokat tenni. Pl. Ol. VI. 35. ὕπ' Ἀπόλλωνος γλυκείας πρῶτον ἔψαυσ' Ἀφροδίτας: Apollon mellett ízelte meg először az édes Aphroditét. Cs.: „Apollo volt, ki a lányt legelőször *megtanította szeretni*." A naiv természetesség finomabb, ártatlanabb, mint a tudatosan burkolt beszéd. Aztán az I. olymp. óda 2. antistrófájának legelején: „a dicső tenger istene, *lángra gyúlva szívében a szép fiúért*", mondja Cs. A görög pedig ezt mondja: „... Ἀγλαοτρίαναν..., δαμύντα φρένας ἰμέρω": a Fényesszigonyú, *legyőzve a vágytól*. Cs. költői közhelyet alkalmaz a természetes görög kifejezés helyett, mely mást, többet mond, mint az ő frázisa. Mellesleg Poseidon jellegzetes görög jelzőit itt is, másutt is elhagyja, pedig ezek az epikus reminiscenciák is hozzátartoznak Pindaros költői levegőjéhez. A szép 123. fr. antistrófája végén: ἀλλ' ἐγὼ θεὰς ἑκατὶ κηρὸς ὡς δαχθεῖς ἔλα ἱρὰν μελίσσῃν τάκομαι, εὖτ' ἂν ἰδῷ παῖδος νεόγυιον ἐς ἥβαν' pontosan: de én az istennő akaratából, mint viasza a szent méheknek hőségétől emésztve olvadok, midőn rápillantok a fiúnak *frisstagú ifjúságára*. Cs.: „Én érzem istennőm hatalmát és viaszként olvadok, Ha szép fiúkban látom az ifjú tavasz Bájos virulását." Szép, de: 1. a méhek viaszának képét a költő látja, kifesti, Cs. átsiklik rajta. 2. plasztikus megjelenítés kifejezése helyett egy általános „poétikus" képet ad. — Ol. X. 104.: ὥρα τε κεκραμένον = pontosan: azzal az ifjúi virágzással ékes, (mely egykor a szemérmetlen halált Ganymedestől távoltartotta Kypria segítségével). Cs.: „amaz ifjú *erő lakik izmaiban*", mely stb. Pedig *szépsége* övta meg Ganymedest a haláltól, nem izmai ereje! A görög szépségkultusz elhalványodik, majdnem elvész itt Cs.-nél.

Epikus terjengés van pindarosi tömörség helyett: Ol. X. 73. σκκ. ἐνδ' ἔσπερον ἐφλεῖεν εὐώπιδος σελάνας ἐρατὸν πόδος: „az estében felragyogott a széparcú hold kedves fénye". Cs.: „Most leszállt az est s a kedves arcú Hold szelíd világa terjedt szét a rónaságon." Nagyon is alföldi kép, mely nem illik Görögország hegyes-völgyes földjére. — Az appozíciókat kár külön mondattá átalakítani: elvész a görög szöveg tömörsége és vele sokszor az erő, lendület is. Így Pyth. IX. 1—4.: Ἐθέλω χαλκάσπιδά Πυθιονίκαν σὺν βαδυζώνοισιν ἀγγέλλων Τελεσικράτη Χαρίτεσσι γεγωνεῖν ὄλβιον ἄνδρα διωξίππου στεφάνωμα Κυράνας' mi így gondolnók: „Akarom az ércpajzsú pythói győztest kikiáltani: Telesikratest s zengenit a mélyövé charisokkal a boldog férfit, a lóhajtó Kyrene koronáját." Cs.: „Telesikratest fogom énekelni, Ércpajzsral ki Pythóban célhoz ért, A mélyövé Charisok, ha segítenek. Boldog a férfiú, büszke reá — lovat üzve — Kyrene." Kár különösen feladni a „Kyrene koronáját". Eposz ez így s nem ódai lendület, emellett az epikus jelző félreismerésével. Ugyanilyen fajta Pyth. I. 7—8. κελαινῶπιν δ' ἐπὶ οἱ νεφέλαν ἄγκυλῳ κρατὶ, γλεφάρων ἀδύ κλαῖστρον, κατέχευας' = „bóbiskoló fejére éjszínű fellegeket hintgetgél és *lecsukád édesen a szemeit*" — mondja fordítónk. Mennyivel szebb volna folytatni a képet: „szempilláinak édes zárúill!" Cs.-nél a feje boruló éjszínű felleg és a szemek lecsukása két külön mozzanatnak tűnik fel s a felleghorítás „fellegek hintegetésévé" lesz. Az appozíció külön mondattá bontásával az összefüggés is meg-

lázul: Ol. IV. 8—9. Ὀλυμπιονίκαν δέξαι Χαρίτων δ' ἑκατὶ τόνδε κύμων, χρονιώτατον φάος εὐρουθενέναν ἀρετάν. — Cs.-nél: „A kharisoknak kedvéért E dalt fogadd el Olympia győzteséről. Mert férfierényre örök fényt hirdet e kar,“ közben a *pont* talán sajtóhiba, vonás helyett? Vagy: Isthm. VIII. 10: „τὸν Ταντάλου λίθον παρὰ τὴς ἔτρεπεν ἄμμι θεός, ἀτόλματον Ἑλλάδι μόχθον.“ Így volna: A Tantalos-követ elhárította rólunk egy isten, a Hellasnak lehetetlen merényt (vagy merhetetlen gyötrelmet.) Cs.: „Elhárította már a Tantalos-követ A kegyes isteni kéz: Hellasnak ezt nem is lehetett megtenni!“ Egészen prózai.

Néha egy jelző s a szórend hozzátartozik a hangulathoz, kár megbolygatni. Ol. I. 71. ἔρῃς ἐλθὼν πολιάς ἀλός οἶος ἐν ὄρνυ: közel menvén a *szürke* tengerhez *egyedül az éjben*. Cs.: „Ment éjjel a tengeri partra maga“, a görög sor sejtelmes szürkességét sem hangzással, sem szavakkal nem adja vissza. Hasonló hely: Ol. VI. 60—61. αἰτέων λαοτρόφον τιμὰν τιν' ἑῷ κεφαλῇ, νυκτὸς ὑπαίθριος: kért népe javára tisztet fejére, éjjel az ég alatt. Cs.: „Kérvén éjjel, az égnek alatta, magának a népet boldogító hivatást.“ Mindkét esetben az *éj* a végén hatásosan ki van emelve a görögben.

Pindaros szentenciáit pontosan s velős rövidséggel kellene átültetni. Ol. II. 94. σοφὸς ὁ πολλὰ εἰδὼς φύα: Bölcs az, ki *természeténél fogva* sokat tud, kivel az értelem veleszületett. Cs.: „Az okos a *természetétől tanul* sokat.“ (A φύα nem: φύσις!). Az ilyen aprónak látszó változtatások egészen más irányba viszik a gondolatot. — Isthm. VI. 66. A Hesiodosra emlékeztető: „μελέταν ἔργοις ὀπαύων“ azt teszi: „*gondol* fordít a munkára“; Cs. ezzel szemben így fordítja: „Munkálva fárad“: egészen más, mint amit a görög mond, a fő dolgot, a *gondosság*-ot teljesen elhagyja. — Ol. X. 39. νεῖκος δὲ κρεσσόνων ἀποθέσθ' ἀπορον „az erősebbekkel való viszályt elhárítani lehetetlen“. Cs. teljesen megmásítja, felhigítja, kivetkőzteti szentenciózusságából: „Nem könnyű megállni helyét S a sokkalta erősbnek megtörni hatalmát.“

Pontatlanságok, az eredetinek értelmét elferdítő fordítások a következők: A 129—130. fr. végén: ἐνθεν τὸν ἀπείρον' ἐρεῦγονται σκότον βληχροὶ ὄνοφερὰς νυκτὸς ποταμοί, értelme: onnan okádnak (árasztanak, öntenek) végtelen sötétséget a sötét éj lomha folyói. Itt Cs. is, a német Dornseiff is (ki pedig igen hű, értelemben és a stílus finomságaiban egyaránt hű prózai fordítást ad) téved: „És lomha folyói az éj sötétinek *Szivják bé* a végnélküli homályt“ (Csengery). Dornseiff pedig: „einsaugen“-nel fejezi ki. — Pyth. III. 73. „κύμων τ' ἀέδλων Πυθίαν αἰγλαν στεφάνοις“, azt teszi: „a pythói versenyek ünnepi dalát, *diszél* a koszorúknak“. Cs.: „S a pythói verseny *emlékét*, a dicső koszorút.“ A *koszorút* már rég elvitte Pherenikos, Pindaros a dalt adja hozzá. Ugyanitt 80. εἰ δὲ λόγων συνέμειν κορυφὰν ὄρδαν ἐπίστα: „ha a beszédek végső értelmét meg tudod érteni“, Cs.: „de ha érted a hajdani kort“. — Pyth. III. 105—6. ὄλβος οὐκ ἐς μακρὸν ἀνδρῶν ἔρχεται σάος, πολὺς εὖτ' ἂν ἐπιβρίσας ἔπηται. Értelme: az emberek boldogsága nem tart hosszú ideig zavartalanul, ha valakire nagy tömegben ránehezedik, tehát *épp a nagy boldogságra jellemző, törvényszerű, hogy nem tart soká*. Cs.: „*Bárm*i bőven, mint özőn, árad is ránk Emberi *űdv*, sohse szól az hosszú időre.“ Itt úgy tűnik fel: annak *ellenére*, hogy nagy a boldogság, nem tart soká. Pedig a tipikus naiv görög nézet az, hogy *épp a túl nagy boldogság kelti föl az istenek irigységét*. S a kép megváltoztatása se szerencsés: a görögben a túl nagy boldogság teherként *súlyosodik* az emberre. — Pyth. XII. 23. ὠνύμασεν κεφαλῇ πολλὰν νόμον: elnevezte sokféle *dallamnak* (az Athene által fölaltált első fuvola-dallamról van szó világosan). Cs.: „E nevet adva neki: az ezerfejtű *síp!*“ — Isthm.

VIII. 1. strófa: „παυσάμενοι δ' ἀπράκτων κακῶν“ nem: „múlt bajokat feledve“, mint Cs. mondja, hanem: „megszabadulva a (szerencsére) beteljesületlen bajoktól“ (t. i., hogy Athén nem rombolta le Thebait). — Ol. II. 40. skk. θεόρτων σὺν ὀλβῳ ἐπὶ τι καὶ πῆμ' ἄρει, παλιντράπελον ἄλλω χρόνῳ. Cs.: „Isten-adta üdvük serlegébe szenvedés cseppjeit csepegteté.“ E képnék nyoma sincs a görögben, viszont elhagyja fordítónk a pontos görögre oly jellemző megjegyzést: „παλιντράπελον κ. τ. λ.“, „mely ismét visszájára fordul más időben“: boldogságnak szenvedés a társa, de aztán megint fordul a kocka: ez a tipikus görög felfogás. — Költeménybe nem illő és anachronizmus Pyth. I. 94. „οὐ φθίνει Κροίσου φιλόφρων ἀρετὰ“ — t így fordítani: nem veszhet Kroisos *humanizmusa* el! Mekkora fejlődés kellett még e stoikus-római fogalomig, amelyet a *latin* szó kifejez! — Stilustalan γλυκεῖ ἀοιδά-*t drága, kicsiny* dálnak fordítani. (Nem. V. 2.), valamint: στάσσομαι-t így: „csitt!“ (Nem. V. 16.)

A sajtóhibák közül az interpunkció hibáit mellőzve, megemlítjük a következőket: A 306. lapon a 3. strófá-ba a következő lapról bekerült: „és vizeken tova száll olthatatlan“. A következő lapon is megvan, ott helyén van. — 75. l.-on nem: „szolgálja a rózsáslábú Déméter hősziparipájú leányát“, hanem: „Démétert s hősziparipás leányát“. (A görög szövegből világosan kitűnik.) S itt egy sor kimarad: ἀδύλογοι δέ νιν λυραὶ μολπαὶ τε γινώσκοντι: „édesszavú lantok s dalok ismerik őt“.

Végére értünk fejtegetéseinknek. Tudjuk, hogy nehéz dolog Pindaros versmértékeit is, stílusát is hűen visszaadni. De ránk oly szuggesztív erővel hat Pindaros, úgy megragadnak márványba vésett képei, melyeket kevés szóval oly plasztikusan varázsol eléink, magvas tömörségében annyi erőt éreztünk, hogy elsősorban ezt kerestük a fordításban is. S meggyőződésünk, hogy — mivel versmértékei a zene elvesztével úgysem élvezhetők a mi fülünknek — azt kell megtartani belőle, amit majdnem teljesen lehet: stílusát. S ezért egy stílhű prózai fordítást célravezetőbbnek tartunk, mert abból jobban kiérezni Pindaros szellemét, színét, zamatát. A görög szellemet a mai ember előtt minél érezhetőbbé tenni: ez célunk, ez Csengery célja is egy munkás élet gazdag termésével. Ezen közös, soha eléggé meg nem közelíthető ideál szolgálatában tettük megjegyzéseinket.

(Kunszentmiklós.)

KÖVENDI DÉNES.

Herondas élete és művei. Írta, illetve a mimiambusokat Herzog kiadása alapján fordította és magyarázó jegyzetekkel ellátta dr. *Módi Mihály* áll. leánygimnáziumi tanár. Győr, 1927. 8°. 212 l.

Herondas mimiambusainak 1890-ben történt felfedezése és Kenyon általi közzététele óta a legújabb időkig állandó érdeklődéssel fordult a tudós világ az alexandriai korszak emez egyik legjelesebb költőjének művészete felé. A költő élete és művei iránt megindult nagy külföldi kutatások mellett elég korán váltották ki hazai tudósvilágunk érdeklődését is e kutatások eredményei s az érdeklődés gyümölcszeként hazai irodalmunkban is egymás után jelentek meg a költővel foglalkozó cikkek, részletkutatások, ismertetések (Bohdanetzky Lajos,

Németh Sándor, Hegedüs István, Csengery János). E művek mellé sorakozik legújabbán Szerző munkája, miután egyes részletei a Csengery-émlékkönyvben (Herondas mimiambusai, Szeged, 1926), majd a VIII. mimus Győrött (leánygimnáziumi Értéssítő az 1926/27. évre) külön is megjelentek.

Szerző műve a tudományos irodalom Herondas-kutatásainak átbúvárolása alapján teljes képet nyújt a költővel kapcsolatban felmerült kérdésekről. Három részre osztva munkáját, az I. ben a költő életét és műveit tárgyalja, visszatekintéssel a Herondas előtti mímusírókra, foglalkozik magának a mímusnak nevével, eredetével, tárgyával és céljával, a mímusszínészekkel, a Herondas-papyrus felfedezésével; kimerítő tartalmát adja Herondas mimiambusainak s annak a néhány töredéknek, amelyek a papyrusból, Stobaiostól, Athenaiostól maradtak fenn. E részletekben a tartalmi ismertetésen kívül megeleveníteni igyekszik a darabokban szereplő típusokat és jó forrásai alapján (Crusius, Kaibel, Krakert, Herzog, Terzaghi, Diels stb.) rámutat ez alkoknak a görög és a latin irodalomban felfeltűnő azonosságára, a tárgyi rokonságra, a cselekmény realizmusára, a szereplők jellemzésére, a kor társadalmi rajzára, vagyis — Herzognak hasonló célt szolgáló kiadása nyomán — maguknak a mímusoknak is jellemrajzát adja. Külön fejezetekben szól a mimiambusok versmértékéről, nyelvéről, a költő nevééről, koráról, hazájáról, forrásairól, kortársaihoz való viszonyáról, működésének jelentőségéről, hatásáról a későbbi költőkre, majd a mímus Herondas utáni további szerepéről, egészen annak megszűnéséig, illetőleg — Reichnek, sajnos, kritika nélkül átvett teóriája alapján — annak átalakulásáig a török karagöz játékká.

A mű második részében a mimiambusok fordítását adja a Szerző, ötös és hatodfeles iambusokban, mint a Csengery-féle fordítás is, arra hivatkozással, hogy a choliambus nálunk nem honosodott meg. (Herondas első magyar verses fordítója: Hegedüs István Garay Obsitosának versalakját találta a magyar fülnek legmegfelelőbb formának.) Módi fordítása a Herzog-közölte szöveg alapján az immár teljes 8 mímust nyújtja a fennmaradt töredékekkel együtt, kimerítő magyarázatokkal, amelyeket műve harmadik részében, a Jegyzetekben ad meg, a laikus olvasó igényein túlmenőleg is kiaknázva a vonatkozó bőséges Herondas-irodalmat. Fordítása a kötött formától megkívánható hűséggel adja vissza általánosságban a szöveget s ha e feladatában az úttörő munkáját végezhetné volna a Szerző, méltán illetné meg őt a legnagyobb dicséret. Am munkájának java részét (az első 7 mímust) elvégezte már Csengery János, akinek Herondasa egyenlő értékben csatlakozik az ő többi műfordításai mellé. E munkához viszonyítva Szerző fordítása alulmarad a helyzetek hangulatának festésében, nyelvünk művészi kezelésében. Am a klaszikusok e kiváló tolmácsolójával párhuzamba kerülni is érdem s nem vet árnyat Szerzőre az a meg-

állapítás, hogy a mesterénél jobbat, művészbet nem tudott nyújtani.

A felhozottak igazolására vizsgáljuk meg példaképen az első must: Gyllis megjelenik Metriche lakása előtt s kéri Threissát, hogy jelentse be őt úrnőjénél. Ez szinte összerезzen ijedtében, amikor megtudja, hogy Gyllis, ez a vén μαστροπός a látogató. De Metriche lelkiállapottával ellentétben az üdvözlő megszólítást: „ἀμυῖν Γυλλίς“-t (7. sor) a fordítás sokkal melegebbnek tünteti fel („Gyllis nénikém?“), mint az az eredetiből kieseng. Ἀμυῖν csak: „anyó“, amint Csengery fordítja is. A 19–20. sor: (Γυλλίς) σίλλαινε ταῦτα τῆς νεωτέρης ὑμῖν πρόσεστιν — ily értelmezést nyer: „Csak gúnyolódj! Tinektek ifjabbaknak | Szabad . . .“¹⁵⁾ A 15-ös jelzés a kommentárra utal, mely jelzi a kiegészítést: „t. i. gúnyolódni.“ A πρόσεστιν-ben azonban egészen más érteleml rejlik, amit helyesen ad vissza Csengery: „Csak gúnyolódjál! Ugy szoktátok azt ti, | Fiatalok.“ Herzog fordítása sem szorul kiegészítésre: „Ja, spöttle nurl! Ihr jungen Dinger habt das | So an euch.“ — A 21. sortól kezdve Gyllis ráter látogatásának tulajdonképeni céljára: ἀλλ' ὦ τέκνον, κόσον τιν' ἤδη χραινεῖς | χρόνον μόνῃ τρυχούσα τὴν μίαν κοίτην; A fordítás: „De, gyermekem, mióta is vagy özvegy? | Mióta nyugszol így, magányos ágyban?“ A szöveg τρυχούσα-ja többet jelent a nyugvásnál: egyedül kintzod pusztá fekhelyedet, illetőleg értelmi enallagéval: egyedül kintzod pusztá fekhelyeden. Csengery: „De, gyermekem, mily rég özvegykedel | És hánykolódol pusztá ágyadon?“ — A 25. sor fordítása sem fedi teljesen a szöveg értelmét: „Új vágytól ittasult, felejtve téged.“ A szöveg: ἀλλ' ἐκλέλυσται καὶ πέπῳκεν ἐκ καινῆς. Ez a sor többet mond a fordításnál: azt jelenti, hogy Mandris már túlván új szerelmében a πόθος-on, hogy már πέπῳκεν! Ez a nyelvtan szerint is perf. logicum, de a szerelmes féltékeny szíve e πέπῳκεν-be meghasadhat! Herondas Gyllise jókora tövist szűrt e szavaival Metriche szívébe. Tehát nem: „Új vágytól ittasult, felejtve téged“, hanem, mint Herzog fordítása: „hat dich ganz | Vergessen und geschlürft aus neuem Becher“, vagy Csengeryé: „Téged felejtsürit új serleget“. A 36–37. sor: „S te, balga lány, hogyan gondolkozol, | Midőn melengeted magadba“ széked?“ fordítása sem érezteti teljesen a szöveg értelmét: κοίτην οὖν, τάλαινα, σὺ ψυχὴν ἔχουσα θάλπει τὸν διφρον; helyes a Herzogé: „Wie ist dir Armen da ums Herz, wenn du | Den Sessel wärmst?“ — Az 55. sor: ἀδικτος ἐς κυθηρίν-je Módi fordításában: „nem is kiélt“. Csengeryé a helyes: „Szűz a szerelemben“. — A 60. sor: ποθέων ἀποθνήσκει: „utánad vágyva haldoklik.“ Ez a szerelem miatti „haldoklás“ szokatlanul hangzik nyelvünkben. Mert a szerelmes reménytelen szerelmébe, vágyába csaknem „belehal“, „haldokolni“ nem szokott. E sor Herzognál: „Und will vor lauter Sehnsucht sterben gleich“, Csengerynél: „eleped a vágytól“. — Ugyanilyen kifogásaink lehetnének a többi mimusok ellen is. Tipikus példák: a helyzet hangulatának élvezésében szinte zavarólag hatnak az V. mímusban a következő sorok (23–25): „Te Pyrrhies, megbánod, | Mert látom ám: előbb csinálsz akármit | Csak ezt meg nem kötöd. Fűzd össze jól | A karjait, kötésed vága őt!“ Csengeryé minden zökkenés nélkül: „Hé, Pyrrhies, kikapsz: | Mindent csinálsz te, csak nem kötözöl. | Fűzd jó szorosra a két könyökét.“ — A 40. sor: ἐστῆκας ἐμβλέπων σὺ Μόδιnál: „Mit állsz, te bámuló?“ Csengerynél: „Mit tátod a szád?“ Ez a sor is azok közé tartozik, amelyek szemléltetően bizonyítják, mennyivel simábban, fordulatossabban, szóval magyarosabban fordít a „mester.“ Ép így a VI. 15–16. sorai: ἐκποδῶν ἡμῖν | φείρεσθε, νύβρυστα, ὥτα μόνον καὶ γλάσσαι | τὰ δ' ἄλλ' ἑορτή . . .: „Pusztuljatok,

ti hájfejük innen | Csupán fülek-nyelvek s eszükbe (?) ünnep“, ahol Csengery a pontosan megfelelő magyar kifejezést adja: „Nos pusztul-jatok, | Ti renyhe nép! Csak nyelvek és fülek; | Egyebetek mind csupa szent-heverd-el.“ Stb.

A művet egy Függelék zárja be, amelyben Szerző az újabb külföldi Herondas-irodalmat adja a Crusius és Nairn kiadása óta megjelent művekről, valamint a hazai Herondas-irodalmat is. — A nagy gonddal készült munka méltán tarthat számot az érdeklődők elismerésére, bár másfelől Herondast nem teszi alkalmassá a népszerűsítésre a mimiambusok *ὠλῆς*-je, amely néha alacsonyabb rendű annál, amit — keresztény erkölcsi felfogással — még irodalmi színvonalra méltónak lehet tartani.

Budapest.

FRAY JENŐ.

Szent Benedek-Emlékkönyv. A Pannonhalmi Szemle IV. évf. 1. sz. 305. l. Pannonhalma, 1929.

Testes kötetre terjedő különszámával ünnepli meg a magyarországi Benedekrend a Regula ezeröttszázéves születési évfordulóját. Nehéz ennek a publikációnak bírálatahoz mértéket találnunk. Egyfelől örvidenünk kell, hogy mai elesettségünkben küzdelmes anyagi és szellemi létünkben, főként pedig a humanisztikus és történeti disciplinák hazai dekadenciájában még akadnak, s elég szép számmal, szorgalmas szerzetes tanárok, akik egész sor dolgozatot képesek egy távolfekvő, nagy irodalom-ismeretet követelő tárgy sokoldalú megvilágításának szentelni. Másfelől még sem szabad elhallgatnunk, hogy e kötet kísérletei a legjobb esetben átdolgozások, néhány nyugati filológiai dolgozat összefoglalásai, kevés kivétellel teljességgel önállótlank; rosszabb esetekben metodikailag, valamint átgondoltság, ábrázolás, íráskészség szempontjából is kifogásolhatók. Hogy a téma, melyet az emlékkönyvben tárgyalni kívántak, mennyire részletesen feldolgozott, azt a kötetet záró bibliográfia szépen megvilágítja (Szunyogh X. Fer.: „A Regula irodalma“.) Több gondosság itt is elkelt volna. Filológiai-bibliográfiai műben el kell tökélni, mit mivelünk a szerzők keresztnevével, s nem fogadható el, hogy Gasquet Aidan, hol így, hol meg Aidan Gasquetként hozza zavarba a járatlan olvasót. Schneider Eduard nevű francia író így szcrepel, de őt már Germain Morin, Somigli Teodorico és Prosper Guéranger tarka sorban követik. Ez a kisebb baj. Kevésbbé örvidetes, ha Guéranger munkáját *angol* címén, Gasquet kardinális „Religio religiosi“-jét éppen-séggel *német* fordításából idézi Sz. Az ilyen jegyzeteknek: „Az alapvető kérdéseket tárgyalja (t. i. Gasquet) az angol léleknek megfelelően. Érdekes megfigyelni (!), hogy a franciák szellemesen, a németek rendszeresebben, az angolok gyakorlatiasabban közelítik meg a benedeki szellemet“ — nézetünk szerint nem a bibliográfiában van a helye. Bizonyára helyes a megfigyelés, de egy háromszázoldalas kötetben ilyen igazság

érdekes és adatokon nyugvó kifejtésének bőven jut tér. Szunyogh X. F.-nek egyébiránt még három dolgozata jelent meg e kötetben: A Regula és a liturgia, A Regula a reformkongregációkban és a testvérrendeknél és Sz. Benedek rendje a missziókban.

Ha az előttünk fekvő kötet dolgozatainak csekély önállóságát felemlítjük, méltányos arra is emlékeztetni, hogy az a rendkívül bőséges és minden részletre kiterjeszkedő irodalom, melyet Szunyogh bibliográfiája feltár, Sz. Benedek életének és művének nagyon szegényes forrásait történeti és filológiai tekintetből szinte a lehetőség határáig kimerítette. Nagy Sz. Gellért kevéssé használható s az egyéniség rajzáig el sem jutó Legendáján kívül csupán maga a Regula áll rendelkezésünkre s erről jól tudjuk, hogy inkább szellemében és realitásában új alkotás, — mint szöveg a meglévő és Benedek előtt érvényben volt szerzetesi szabályok újjárendezése. Nem irodalmi s nem egyéni szándékú könyv, hanem merőben praktikus célzatú szabályzat.

Egyfelől tehát végtelenül szegény források, másfelől példátlanul nagyterjedelmű irodalom e források anyagából: nem lehet csodálkozunk, ha sem Strommer Viktorinnak, aki a Szent egyéniségét próbálta vázolni, sem Kálovics Adorjának, aki a Regula forrásait vizsgálta, sem Molnár Bertalannak, aki a Regula viszonyát a korábbi regulákhoz tárgyalta, — újat adni nem sikerült. Ezek a dolgozatok általában hasznos összefoglalásai a jól ismert adatoknak s kutatásoknak. Kevesebb dicséret írhatunk Kokas Rajmund cikkéről, mely a Regula nyelvét és stílusát tárgyalja. Az analízis mellett itt méltán várhattunk volna valamelyes szintetikus törekvést is. A stílustörténet és kritika — harminc évvel Norden nagy művének megjelenése után — magasabb követelményeket szab: Sz. Benedek stílusa, a maga érdességével és keménységével, beillesztendő az egyházi latinság fejlődésvonalába. Példaképcinek és kortársainak nyelvvel kell a Regula írójának nyelvét egybevetni.

A könyv legérettebb, legátgondoltabb s bizonyos tekintetben legönállóbb fejezetének Kühár Flórisét érezzük, aki „Sz. Benedek Reguláját, mint törvénykönyvet“ tárgyalja. Az új s az egyéni cselekedet Benedek életművében — úgy tűnik fel — valóban a szervezőmunka, a keleti aszkétikus indulatnak római normákba való átültetése. Felfogásunk szerint itt nem annyira a római jog, mint inkább a római hadseregszervezés nagy ösztönzései voltak hatások; Kühár egyébiránt erre is céloz, mikor nyomról-nyomra kíséri a Regula jogi természetű rendelkezéseit.

Sz. Benedek eszméletében a szerzetesség a római világ pusztuló szerkezetének utolsó pillére, a nagy civilizáció törmelékeinek múzcuma lett. A rendet Benedek bizonyára nem szánta tudós-rendnek, s hogy mégis az lett, szervezettségéből és rómaiságából automatikusan fejlődött. Hogy a „tudományok Sz. Benedek rendjében“ minő ápolást nyertek másfél évezred során,

arról Szalay Jeromos néhány oldala és sok neveadata csak halovány képet tud adni. Ennek a témának mélyebbre hatoló, mint mostanában sűrűn szokták írni: szellemtörténeti feldolgozását szerettük volna e helyen olvasni. Erdélyi László „A Regula és Magyarország” című fejezetének témakörét nagyon is szűken fogta fel. A dolgozatot igen tanulságossá tette volna az, ha a magyar benediktinizmus szűkrefogott fejlődéstörténetét adja; ehelyett Erdélyi megmaradt magánál a Regulánál, mint könyvnél.

Nem hallgathatunk el néhány megjegyzést az Emlékkönyv külső kiállítását illetően. Tipográfiaiilag a nyolcvanas évek legrosszab vidéki tradícióit fejleszteti tovább. Borítéka, betűi, szedése, tördelése igen gyenge. Sajnálunk, ha a magyar könyvkultúrát mindama külső országokban, hova nagy kapcsolatai esetén a pannonhalmi monostor ezt az Emlékkönyvet nyilván eljuttatta, e nyomtatvány alapján ítélnék meg. A kötet élén látható idegennyelvű tartalomjegyzékek arra vallanak, hogy e munkát külső terjesztésre is szánták. Ebben az esetben helyes lett volna a fordított synopsist gondosan átnézetni: ilyen fonák-ságoknak, mint „La relation de la Règle à les régles contemporaines”, „fondamentes”, „La histoire”, nem kellett volna a szövegben maradniok.

BALOGH JÓZSEF.

Bessenyei György: Hunyadi — által. Nyomatott Budapesten, az V. ker. állami Berzsenyi Dániel Reálgimnázium 1928—29. évi VII. osztályának költségével. 8-r. 63 lap.

Bessenyei György tragikus sorsában a legtragikusabb, hogy ez a sokat gondolkodó és író ember íróasztalának volt kénytelen dolgozni és hogy műveinek nagyobb része még ma is kiadatlan, ami nem vet éppen kedvező világot az utókorra, mely benne állapította meg az új-kori magyar irodalom megindítóját.

Most az Akadémiának és Kisfaludy-Társaságnak példát mutatott az V. kerületi reál-gimnázium VII. osztályának ifjúsága, mikor saját költségén, a tanulók munkájával kiadta Bessenyeinek egy eddig ismeretlen művét, *Hunyadi c. eposzát*.

Nem valami nagy remekmű a Hunyadi, mint ahogy Bessenyei verses műveiben általában a művészi szándék nem áll arányban Bessenyei költői tehetségével, de mindenesetre érdemes volt nyilvánosságra hozni, mert újabb oldalról ismerhetjük meg a magyar irodalom apostolának szellemi képét. Hunyadi Mátyás trónralépésének és első harcainak krónikaszerű elbeszélését kapjuk a költeményben. Érdemes volna utána járni, milyen forrásokat használt Bessenyei, de már diákkiadói is helyesen állapítják meg, hogy tulajdonképpen nem szerény krónikás akart lenni, hanem Voltaire Henriásának dicsőségére vágyott *Hunyadijával*. Az ő nagy irodalmi kultúrprogramjához hozzátartozott, hogy az általa bámult francia irodalom minden műfajában alkosson valamit, mert mint minden irodalmi regenerátor, azt hitte, hogy az irodalom megteremtése műfajprobléma (v. ö. pl. Ronsard irodalmi működését, mely ugyannerre irányul). De hogy Voltaire szellemi iskolájában költőnek megtermékenyülni nem lehetett, azt éppen Bessenyei eposza is bizonyítja. Sem a romantika, sem Shakespeare szelleme nem járta még

át ekkorában a magyar költészetet s így Bessenyei verse prózai hatású krónika lett, melyet csak itt-ott élénkít némi realista hatású leírás és főleg a felvilágosodott filozófus szónokias humanizmusa. Bessenyei ebben a művében is annak bizonyul, aminek egyéb munkáiban: háborúellenes filantrópnak, a voltairiánus és rousseaui tolerancia apostolának és deista filozófusnak, ki mindúntalan a természet szavára, Rousseau istenített elvére utalja a háborúskodókat:

Ne tégy a Léleknek soha törvényt
Ne formály senkibe erővel hiteket.
Pogányokért én is vesztettem régen vért
De azért világok hitemre meg nem tért.
Hunyadi, soha sem akarják az Egek
Hogy öldököléssel tegyed tiszteletek.
Tsak a természetet tanul meg magába
Hiteddel Istened nagy igazságába.

Igy tanítja a Szentföldet megjárt Jeruzsálemi András király szel-
leme a fiatal Hunyadi Mátyást és hasonló nyilatkozatok több helyen
akadnak. Így akárcsak Voltaire-nél, Bessenyeinél is a szépirodalmi
forma nem a lelki tartalom kifejezésére szolgál, hanem a gondolat,
a felvilágosodás terjesztésére. Nemzeti és felvilágosodási propaganda.

A betűhív kiadás a pápai Szent Benedek-rendi gimnáziumban
őrzött eredeti kézirat alapján készült. A kézirat történetéről elmondják
a kiadók, hogy Bessenyei a pesti pálosoknak adományozta, s azt sejtik,
hogy a rend feloszlata után valamelyik pálos szerzetes ajándékoz-
hatta a pápai bencéseknek. De valószínűbbnek tartom, hogy Pestről
a pápai pálosokhoz került valami módon s azoktól egyenesen a bencés-
sekhez, mert hiszen a pápai bencés-ház a pálosok örökét vette át.

S végül, hogyné dicsérnők meg ezeket a lelkes diákokat, kik
a futball, a motorbicikli és a rádió korában Bessenyei Hunyadiját
betűzgetik!

ECKHARDT SÁNDOR.

Eckhardt Sándor: Újfrancia leíró nyelvtan. Budapest, 1929. Eggen-
berger főbizományos; in—8°, 225. l.

A nyelvtudománynak az utolsó évtizedekben történt meg-
újhódása s nagyrészt járatlan ösvényekre terelődése a nyelv syn-
chronicus jelenségeire is nagymértékben ráirányította a figyelt-
met. A synchronicus és diachronicus vizsgálati szempontoknak
pontos szétválasztása azonban évszázadok routinejába ütközik.
úgyhogy a nyelvtanírók egy része nem is akarja, legnagyobb része
nem tudja a történelmi szempontot kiküszöbölni a mai nyelv
jelenségeinek a tárgyalásában. Így, bár az újfrancia nyelv alak-
tanának, de főként hangtanának és mondattanának egyes rész-
leteire sok modern tanulmány vet világot, olyan összefoglaló
leíró nyelvtan, mely a legújabb elveket: a synchronicus szem-
lélet függetlenítését a diachronicustól, teljes mértékben érvé-
nyesíteni, nemcsak a magyar, hanem a külföldi tudományos
irodalomban is hiányzik. Igen nagy jelentőségű tehát Eckhardt
Sándor könyve, mely ezeket az elveket teljesen érvényre juttatja.
A modern nyelv jelenségeinek vizsgálatánál Eckhardt
ugyanis egészen kikapcsolja a történelmi szempontot, s ezt az

elvet a legkönnyörtelenebb következetességgel hajtja végre, még ott is, ahol a beszélő tudatában nyilvánvalóan megvan a történeti kapcsolat, legalább is abban a társadalmi osztályban, melynek nyelvért rendszerezi. Így, bár a művelt francia közép-osztálybeli ember tudatában van annak, hogy a határozott névelő *du* alakja és a *de* praepositio között nemcsak funkcióbeli, de történeti összefüggés is van, Eckhardt erről csak ott emlékezik meg, s ott is a legóvatosabb formában, ahol azt már sehogy sem lehet elkerülnie (131. l.). Ez a merev állásfoglalás a legnagyobb mértékben helyes, mert egyetlen garancia arra, hogy a nyelvtanító a beszélő nyelv tudatának bizonytalan felmérésébe nem bocsájtkozva, a szubjektív mérlegelések ingatag zombéjkjára sohasem téved.

A könyv a művelt középosztály nyelvével foglalkozik, de természetesen állandóan szem előtt kell tartania az írott nyelvet és a köznyelvet, sőt a párisi népnyelvet is, mert közöttük a választóvonal pontosan meg nem vonható s emezeknek amarra való hatása egyénenként is igen változik. Ha egy-két másodrangú jelenség kimaradt is (pl. az *à* praepositívóval alkotott birtokosjelző, mely a nép nyelvéből éppen mostanában hatol fel — talán a gyermeknyelven át — a műveltek nyelvébe), általában mindenütt megtalálhatjuk a művelt ember nyelvében előfordulható irodalmi vagy köznyelvi ejtést, alakot vagy szerkezetet, már amennyire a könyv keretei ezt megengedik.

A mű három leglényegesebb szakaszában rendszereződnek az összes jelenségek; minden szakasz külön szempontból tekinti az anyagot: a hangtan csak a hangok, az alaktan csupán a formák s a mondatban a funkciók és összefüggések szempontjából. (Különösen nehéz az alaktan és a mondatban ily természetű szétválasztása s ez itt-ott némi kompromisszum nélkül alig képzelhető el.) A rendszerezést ily tökéletesen eddig tudomásunk szerint senkinek sem sikerült megvalósítania.

A francia nyelvről s nyelvjárásairól, valamint a nyelv különböző szimultán rétegeiről szóló rövid bevezetés után a *Hangtanban* kapjuk a francia hangok kiejtését. Minden olyan hangjelenség, mely a szavaknak mondatbeli helyzetétől függ, a mondatbanba kerül, melynek erre a célra külön Mondathangtan fejezete van. Ennek a tudományos elvnek itt először teljes keresztülvitele nagy mértékben járul a mű talán legszembe-tűnőbb erényéhez, a tökéletes tudományos rendszerezéshez. A phoneticai jelenségek megállapítása részint a legmegbízhatóbb s amellet erős kritika alá vetett forrásokon, részint finom egyéni megfigyeléseken alapszik. Ez utóbbiak szubjektív természetéből folyik, hogy néha nem egészen értünk egyet a szerzővel, így pl. az az állítás, hogy „a magyar *e*-nél nyiltabb a francia [e]” (20. l.), véleményünk szerint nem helyes; itt-ott pedig nyilvánvalóan sajtóhibával állunk szemben, mint [*kelkəőz*] (75. l.), de helyesen *kelk[əősz]* (79. l.). A maga égé-

szében mindenre kiterjedő, aprólékos megfigyelések tömör előadásban tájékoztatnak valamennyi hangtani jelenségről.

Az alaktant egészen új szempontból tárgyalja, minden megállapítása ugyanis a beszélt nyelv szóképen alapul: így pl. az új formulázás szerint a melléknév nőnemét többé nem *e*-vel alkotja, hiszen ez az *e* a legtöbb esetben csak betű, mely semmilyen hangot nem jelöl; hanem egy csoport melléknévnek két alakja van s ez alakkülönbségek kifejezik a jelzett szó nemét (32. l.). A felsorolt típusok tökéletesen tájékoztatnak a dolgok állapotáról. Az orthographia csak halavány képe lévén a beszélt, azaz a tulajdonképeni nyelvnek, semmi kétség sem fér hozzá, hogy Eckhardt eljárása a helyes s nem a többi nyelvtané, melyek nagyrészt „ortográfiai nyelvtanok”. Természetesen a helyesírást sem lehet nélkülözni egy modern leíró nyelvtanban s ezért ebben a könyvben külön fejezet foglalkozik vele kimerítően.

A *Mondattan* pompás, a francia nyelv tárgyalásában teljesen új rendszerbe foglalja az utóbbi évek mélyreható részletes tanulmányainak eredményét. A könyvnek ez a része tele van gyökeresen új szempontokkal. A Szerkezettan (syntagmatan) először az állító mondatokkal foglalkozik s azok négy főtípusa: az ígés főmondat, a névszós főmondat, az ígés mellékmondat és a névszós mellékmondat közül az elsőnek a keretében tárgyalja a mondatrészeket. A kiindulópont itt rendszerint nem az alaktani forma, hanem a funkció (kivételt főként az igeidők tárgyalása alkot, hol a praktikussági szempont érthető okokból döntő súlyra jut). Ez a szempont az anyagnak teljesen új, körütekintő átcsoportosítását követelte. Rendkívül érdekes az *időkorók* és az *igeszemlélet* új teóriája, mely a régi nehézkes, kivételekkel teletűzdelt igeidőegyezés helyébe lép, valamint a könyv egyik legszebb fejezete, a névszós mellékmondatról szóló. E rendszert kiegészíti a franciában oly fontos szerkezetlen mondatrészekről szóló igen tanulságos fejezet, melyben természetesen a végtelenül bő anyag csak a fontosabb típusok felsorolását engedi meg. A szerkezetlen mondatokról egy rövidebb felsorolás emlékezik meg. A kérdés, igenlés és tagadás külön fejezetei után *Nyelvtani műszótár és szómutató* következik, mely a legnagyobbbrészt teljesen új terminusokat sorolja föl, melléjük adva talpraesett francia fordításukat. Kár, hogy a könyv szabott terjedelme miatt a példák szöanyaga nem jutott be a szómutatóba, holott ez a könyv használatát még nagyobb mértékben megkönnyítette volna.

A könyv néhány sajnálatos sajtóhibája közül a legbántóbb *passé défini* *passé indéfini* helyett a 14. lapon.

Igen kíváncsok lenné, ha ez a mű, melynek új szempontjaira, szigorú kritikájára, hiánytalan rendszerére tudományos irodalmunk büszke lehet, mielőbb valamely idegen nyelven is megjelenne s a nemzetközi tudományosság számára is hozzáférhetővé válnék.

BÁRCZY GÉZA.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Adolph Roemer: Die Homerexegese Aristarchs in ihren Grundzügen. Dargestellt von A. R., bearbeitet und herausgegeben von *Emil Belzner* (Studien zur Geschichte u. Kultur des Altertums. Im Auftrage u. mit Unterstützung der Görres-Gesellschaft herausgegeben von E. Drerup, H. Grimme, J. P. Kirsch. XIII. Bd. 2. u. 3. Heft). Paderborn, Schöningh, 1924. XIV, 286 l.

Az 1913-ban elhunyt A. Roemer postumus munkáit tanítványa E. Belzner, az ismert Homeros-kutató, rendezte sajtó alá, így még 1914-ben a *Homerische Aufsätze*-t. Az itt is ismertetett munka Roemer régebben megjelent, Aristarchosról mint szövegkritikusról szóló műve (*Aristarchs Athetesen in der Homerkritik*. Leipzig 1912.) párjának készült és Aristarchost mint Homeros-exegetát kívánta bemutatni. A terjedelmes anyagot Belzner egyfelől erősen megrövidítve, másfelől a szerző egyéb publikációiból kiegészítve iparkodott alaki és tartalmi szempontból egységessé és befejezetté tenni. Öt fejezetben kapjuk a nyelvi és etimológiai, a tárgyi és értelmi, a mitológiai, a művelődési és az esztétikai magyarázat szempontjai szerint csoportosított fejtegetéseket. Minden fejezetben külön tárgyalja a szerző a források kérdését s Aristarchosnak a felsorolt szempontok szerint alakuló exegetikai rendszerét. Az aristarchosi hagyomány főforrásának Lehrs (De Aristarchi studiis Homericis) nyomán Aristonikos περί σημείων Ἰλιάδος és π. σ. Ὀδυσσεΐας c. munkáinak a Venetus A scholionjaiban fennmaradt töredékeit szokták tekinteni. Roemer ezzel szemben rámutat a többi scholion, a Ven. B és a Townleyanus, továbbá Eustathius és más írók fontosságára. A methodikai bázis e kiszélesítése kétségtelenül nagy érdeme Roemernek. Nem volna nehéz azoknak az eseteknek számát, ahol A tarthatatlan magyarázatával szemben más források helyes értelmezést tartottak fenn számunkra, a Roemertől bőven szolgáltatott példákon fölül is szaporítani. Magam is rámutattam (EPHK 1921, 55), hogy A 112-höz A-ban hibás, bár a köztudatba is átment magyarázatot olvasunk, míg T-ben a helyes interpretatio csökevénye található. De vajjon a legjobb magyarázat mindig Aristarchostól származik-e? Roemer, aki az aristarchosi eredet külső kritériumaira (Aristonikos!) nem sokat ad, nem habozik erre a kérdésre, bár nem mindig apodiktikus formában, igennel válaszolni. Aristarchosról való képét intuitiójából meríti, melyben évtizedes tanulmányok ezernyi apró élménye olvad össze, bizonyítása azonban az indifferens olvasóra nem mindig kényszerítő hatású s olykor a petitio principii benyomását teszi. De bármiképp alakul is a tudomány álláspontja Aristarchos és Roemertől lebecsült elődei kérdésében, a szerző finom hermeneutikája tanulságos olvasmányt nyújt minden Homeros iránt érdeklődő szakembernek. Öröndetes volna, ha Belzner reménye, hogy a könyv a gimnáziumi Homeros-tanulmányokra is termékenyítő hatással lesz, itt-ott a magyar középiskolákban is valósággá válnék.

FÖRSTER AUKÉL.

Euripidis cantica. Novis iisque ultimis curis digessit **Otto Schroeder.** Canticorum corpori anastatice iterato addenda corrigenda adiecta membrorum conspectus funditus renovatus. Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri, 1928. 8-r. 215 l. 5-40 (6-) M.

Schroeder 1910-ben adta ki először Euripides karénekeit, a tragédiákból kiemelve s külön kis corpusba foglalva, verselésüknek az egyes sorok mellé nyomtatott teljes analízisével.¹ Euripides egyetemi olvastatásának ez a fontos segédeszköze aránylag hamar elfogyott — bizonyítékául hasznosságának a verstani ismeretek lazulásának és háttérbe szorulásának mai korszakában. Közben azonban megjelent Wilamowitz verstani dolgozatainak összefoglalása (*Griechische Verskunst*, Berlin, 1921), amelyek közül az elsőek szintén Euripides-kardalokat tárgyaltak alapvetően, de talán csak most, könnyebben hozzáférhetővé téve s nagyobb összefüggésbe állítva be, kezdenek valóban felfrissítően hatni a görög verstani tanulmányokra. Schroeder, Wilamowitz mellett a görög verselés ma élő legkitűnőbb ismerője, rögtön a könyv megjelenése után kifejtette vele szemben való állásfoglalását (*Philol. Wochenschr.* 1921, 797—811). Most, az Euripides-kardalok e második kiadásának 19 lapot kitevő *addenda corrigenda*-i nagyobb részt Wilamowitz eltérő analízisét és módosításait veszik figyelembe. Az új olvasások aránylag nem nagyszámúak (külön is összefoglalva a 215. lapon), Euripides-szövegünk javítására fordított munkája szerzőnek általában ismét jelentékeny és valóban hálára kötelez.

Papyri Graecae Magicae. Die griechischen Zauberpapyri. Herausgegeben und übersetzt von **Karl Preisendanz.** Unter Mitarbeit von † *A. Abt, S. Eitrem, L. Fahz, A. Jacoby, † G. Möller, † R. Wünsch.* I. B. G. Teubner, Leipzig-Berlin, 1928. 8-r. XII + 200 l. + 3 t. 16— (18—) M.

A görög mágikus papiruszok még nem is olyan rég csak az antikváriusoknak: régiséggyűjtőknek s gyűjtemények őreinek érdeklődési körébe tartoztak, mint az ókorból — bármily kései ókorból — való objektumok; messzebbmenő tanulmányt is inkább egyiptológiai, mint klasszika-filológiai szempontból szenteltek nekik. Kevésbé klasszikus emlékeit az antik életnek valóban nehéz volna elképzelni, mint a császárkori Egyiptom görögül beszélő keleti söpredéke titkos vágyainak ezeket az ősrégi népvallások összelopkodott és elsilányult törmelékeiből felépített emlékeit. Az emberi mélységek legsötétebb kloákáit is felkutató tudós kíváncsiságnak át kellett harapódnia a klasszika-filológiára is és e tiszta racionális szellemű tudományos kutatás ki próbált módszereit venni igénybe ahhoz, hogy az ókori hagyományok e terjedelemre és végeredményben tanulságaira nézve is jelentékeny része történetileg értékesíthető legyen. Német-

¹ Hasonló kiadásai: *Aisch. cant.* 1926. *Soph. cant.* anastat. 1923. *Aristoph. cant.* 1909.

országban az Usener hatására kialakuló vallástörténeti iskola, Franciaországban és Belgiumban a XVIII. század szellemi örökségét tovább fejlesztő — olykor-olykor azonban ellenkező hajlandóságot is mutató — filológusok és régészek vallástörténeti munkálkodása jelzi az ilyenmű kuriózitás bevonulását az ókori tanulmányoknak körébe a múlt század végén. Első eredménye volt ennek az asztrológiai babona emlékeinek tudományos feltárása: a Cumont, Boll, Kroll s még többektől kiadott *Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum* megjelenése Brüsszelben 1899-től kezdve. Ezt a kiadványt most szövegkiadási technikában s külső kiállításban is felülmúlja a *Papyri Graecae Magicae*.

Albrecht Dieteriché az érdem, hogy különböző tudományos munkáiban, doktori disszertációjától elkezdve, a három kiadást ért „Mithrasliturgiáig“ (*Eine Mithrasliturgie*, Leipzig, 1903, 1910, 1923) a filológiai szövegkonstitúció s a vallástudományi értelmezés módszereivel behatóan foglalkozott mágikus szövegekkel. Utóbbi munkájában a nagy párizsi mágikus papirusz egy, szerinte a Mithras-kultusz apothecosis-szertartását tartalmazó darabja alapján az istenséggel való egyesülés liturgikus képekben nyilvánuló antik lehetőségeinek „alakját“ írta meg Dieterich. Ezzel mintaszerűen mutatta meg, hogy mi módon használható fel ez az irodalom a magasabbrendű ókori vallások megismerésének forrásául. Ugyancsak az ő kezdeményezésére és közreműködésével készítette el Karl Preisendanz a nagy párizsi papirusz kritikai kiadását a Bibliotheca Teubneriana számára. Ez az 1908-ban, Dieterich elhunytakor már majdnem kész kötet nem jutott el a megjelenésig: valamennyi mágikus papirusz kiadásának nagyobb terve lépett a kisebb vállalkozás helyébe. Az egy ember erejét messze meghaladó tudományos munkát Richard Wünsch szervezte meg. Ebben klasszikus filológusokon: Dieterich és Wünsch tanítványain kívül a kopt szövegrészek feldolgozására G. Möller, majd az ő halála után A. Jacoby személyében egy egyiptológusnak, illetőleg orientalistának is részt kellett vennie. A most megjelent kötet 1914-ben egy kis darab híján tördelt korrektúrában állt, akkor azonban a háború kitörése teljes elkészülését ismét elodázta. Richard Wünsch 1918-ban elesett. A tudomány másfélévtizedes haladása pedig a görög-egyiptomi mágianak most már a vallástörténeti érdeklődés előterébe került területén¹ ismét egy újabb átdolgozás terhét rakta a tudós kiadók, elsősorban e szövegek legkiválóbb ismerőjének, Karl Preisendanznak a vállára. Az viszont a kiadócégnak, Teubnernek érdeme, hogy az új szedéssel járó költségektől — amelyekhez különben a „Notgemeinschaft“ is hozzájárult — nem riadt vissza és tovább is állta e vállalkozás kockázatát.

A tervezett corpus három kötetben 76 kisebb-nagyobb,

¹ L. ennek bibliográfiáját Preisendanz összeállításában *Archiv für Papyrusforschung* 8, 1927, 104—167.

néha egész könyvterjedelmű, máskor csak egy lapnyi s nagyon különböző épségben fennmaradt papyrusz-szöveget fog tartalmazni. A megjelent első kötetben a két Parthey-féle berlini papyrusz (347+181 sor), a Louvre-beli Papyrus Mimaout (732 sor) az ú. n. „nagy párizsi mágikus papyrusz“ (3275 sor), a British Museum egy nagyobb és egy kisebb darabja (*pap. gr.* XLVI. és XLVII.: 488 és 47 sor) s a Papyrus Holmensis háromsoros mágikus szövege lát napvilágot, egyik sem ehelyütt először, de ehelyütt végre a folyóiratokban s nehezen hozzáférhető kiadványokban szétszórót, s igen különböző módszerű feldolgozások után az e területen (görög-egyiptomi határterületen!) nem-specialista filológus és vallástörténész számára is használható formában. A kiadás használhatóságát rendkívül előmozdítja a páratlan lapokon, a szöveggel párhuzamosan közölt német fordítás. Ennek az eljárásnak a szükségességét, tekintettel a betoldott kopt szövegrészekre s az értelmetlen vagy idegen eredetű varázsszavakra is, de főképp a „szerzők“ gondolatmenetének furcsaságaira, már az előbbi kiadók közül is többen átlátták, s örvendhetünk, hogy a magyarázatnak ez a módja most itt egyöntetűen s az egész mágikus papyrusz-irodalomra kiterjeszkedve érvényesül. A vonatkozó magyarázóirodalomra való utalásoknak a kritikai apparátusba való következetes felvétele szintén jó szolgálatokat tesz. Sajnálunk kell, hogy az egyes darabok elé írt rövid bevezetések nem mutatnak ilyen egységes tervszerűséget: már a töredékessége miatt is nehezen áttekinthető Papyrus Mimaout-nál, s a nagy párizsi mágikus papyrusznál természetesen még inkább nélkülözzük az előrebocsátott tájékoztató tartalmi analízist, amely az első két szövegnél még megvan. A párhuzamos helyekre való utalások elhelyezésében is előfordul némi egyenlőtlenség: *P I 300—305*-höz a párhuzamos helyek rovatában történik utalás *P III 211 ff.*-re; a *Pap. Mimaout*-nál (*P III*) ez a rovat teljesen hiányzik. Ezekben az esetekben talán a helymegtakarítás szempontja érvényesül ebben, a maga egészében különben minden várakozást meghaladó szép kiadványban.

A következő pár megjegyzés nem vonatkozik lényeges pontokra s bizonyára nem szabad belőle a kritikai apparátus egész anyagára következtetést vonni. *P I ad 298—315* az apparátus utal *Abel Orphica*-jának függelékére, amely 5 mágikus himnusz is tartalmaz, sajtóhibával: 266 helyesen 286. 298 λέιπε *Abel* javítása, jelölése tehát helyesen *Ab* s nem *A* volna. 310 κράτιστον figyelmet érdemelt volna *Abel* olvasása: κρατερών. *P II ad 2 sqq.* továbbá *ad 83—100* az *Abel*-féle kiadás felemlítése hiányzik, *ad 97—100* a *Dilthey*-féle feldolgozása szintén. 99 κισσοχαίτα a helyes hangsúlyozás *Abelnél*: κισσοχαίτα. *P IV 2716* λυσίη nem *Abel* olvasása, mint az apparátus feltünteti: *Abel* λυσία. *Ad 2717* *Abel* coniecturája πανδυατεῖρ megemlítenő lett volna.

Budapest.

KERÉNYI KÁROLY.

Franz Dölger: Der Kodikellos des Christodulos in Palermo.

Ein bisher unerkannter Typus der byzantinischen Kaiserurkunde.
 Sonderabzug aus dem Archiv für Urkundenforschung, 11 (1929) 1—65.
 + Tafel A—D, I—II.

E tanulmány jóval többet ad, mint amennyit a cím elárul: a középkori görög diplomatika terén, mely a bizantinológiának gazdag eredményekkel kecsegtető, de eddig modern értelemben még alig művelt segédtudománya, egyenesen alapvető megállapításokat nyújt. Módszertanilag is oly tanulságos, hogy megérdemli, hogy behatóbban foglalkozzunk vele, rövid visszapillantást vetvén az idevonatkozó kutatások történetére.

Mint a bizantinológia minden ágának módszeres művelése, úgy a bizánci diplomatikai kutatások megindítása is Krumbacher Károly műve, aki még 1904-ben, az Association Internationale des Académies második londoni ülésén vetette fel a középkori és újabb görög oklevelek Corpusának tervét.¹ Javaslatát elfogadták s a munka megvalósítását a müncheni és bécsi akadémiára bízta. Az Association harmadik — római — ülése 1907-ben olyképen módosította az eredeti tervet, hogy mindekelőtt egy regesztagyűjtemény lásson napvilágot s csak azután kezdődjék meg az eredeti oklevelek kiadása. Szükségessé tette ezt az a körülmény, hogy egyrészt hiányzott az áttekintés a rendkívül szétszórt anyagról, mely különféle, részben keleti könyvtárakban hever, másrészt a bizánci diplomatikai tanulmányok sem érték el azt a fejlettségi fokot, amely a kiadásnak nélkülözhetetlen előfeltétele. Egyre nyilvánvalóbbá vált tehát, hogy a Corpus kiadását — melynek megvalósulását egyébként finánciális okok is késleltették — meg kell előznie egyrészt az anyag széleskörű felkutatásának s regeszták alakjában való publikálásának, másrészt a bizánci oklevéltan rendszeres kidolgozásának, amely mindezideig úgyszólván terra incognita volt. Ez utóbbi irányban Krumbacher munkatársa, P. Marc végzett előtanulmányokat, de műve, melynek elkészült kéziratáról több ízben történt említés a szakirodalomban, mindezeig kiadatlan maradt.

A világháború befejezése után Krumbacher tanszékének örököse, Heisenberg professzor vette kezébe a terv megvalósítását, akinek hatása alatt egyik tehetséges tanítványa, F. Dölger, jelenleg a müncheni egyetemen a közép- és újjörög filológia magántanára, speciálisan a bizánci oklevéltannak és vele összefüggő tanulmányoknak szentelte magát. Dölger mindkét irányban széleskörű kutatásokba kezdett. 1924-ben már közzétette a müncheni és bécsi akadémia kiadásában megjelenő Corpus első kötetét, amely a császári okiratok regesztáit közli 565-től 1025-ig² s ezt követte a következő évben a második kötet,

¹ Plan eines Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. München, 1903.

² L. Vári ismertetését E. Ph. K. 48 (1924) 69.

mely a regesztákat 1025-től 1204-ig folytatja. Itt azután egyidőre megszakadt az öt kötetre tervezett regesztagyűjtemény e gyorsírájú publikálása oly módszertani akadályok miatt, melyekre Dölger fenti tanulmánya vet világot.

Az eddig megjelent regesztakötetek a történeti források és a szakirodalom széleskörű felkutatása alapján készültek. Szerzőnek azonban azóta módjában állt az itáliai könyvtárak és archivumok anyagát több tanulmányút keretében a helyszínen tanulmányozni, 1928 tavaszán pedig az athosi monostorok könyvtárait is felkereste. Ez utóbbi tanulmányút, melyről fenti tanulmánya IV. exkurzusában (57—65. lk.) számol be, rendkívüli — noha inkább negatív, mint pozitív — eredményekkel járt. Dölgernek sikerült A. Sigalas szaloniki egyetemi tanár kíséretében hosszabb időt tölteni az athosi monostorokban s habár rendkívül sok nehézséget kellett leküzdenie, részint a szerzetesek érthető féltékenysége és bizalmatlansága, részint a vizsgálódásokhoz szükséges segédeszközök teljes hiánya miatt, az ottlevő anyag jó részét átnézte, sőt le is fotografálta, egészében pedig tájékozódhatott arról, hogy mi rejlik a legendás híró athosi falak között, melyeket bizánci oklevelek és kéziratok kutatása céljából a XVIII. század eleje óta az európai, főleg orosz tudósok egész serege keresett fel. Kutatásai arra az eredményre vezettek, hogy az összes császári okiratok, melyeket az 1057. év előtti időből regesztáiban Dölger felsorolt, nem eredetiek vagy legalább is az eredetijük az athosi gyűjteményekben nincs meg. Mindezek alapján Dölger kénytelen regesztáihoz egész sereg utólagos javítást adni, megállapítván, hogy az ott eredetinek jelzett oklevelek a pontos helyszíni vizsgálat alkalmával másolatoknak bizonyultak. E meglepetések után nyilvánvaló tehát annak szükségessége, hogy a jövőben a szerző a régebbi irodalom adatait a legszigorúbb kritika alá vegye s lehetőleg minden esetben autopsia alapján ellenőrizze a korábbi kutatók állításait, akik a kellő diplomatikai iskolázottság nélkül adták ki, vagy írták le az athosi „kincseket“. Végeredményképen tehát Dölger kutatásai arra az eredményre vezettek, hogy — a 813/17-re datálható, sok tekintetben kétes St. Denis-i császári levelet nem számítva — a legrégibb eredeti bizánci császári oklevél, amely ránk maradt. VI. Michael császárnak a Laura számára készült chrysobullosa. Ennek okát s hogy általában az 1204-et megelőző időből oly kevés császári oklevél maradt ránk, abban keresi a szerző, hogy a császári okiratokat a XI. századig papiruszra, azután 1204-ig pedig úgynevezett bombycinus-papírra írták s így azok az íróanyag romlandósága következtében természetes úton mentek tönkre.

Dölger e becses megállapításai csak egy részét képezik a fenti tanulmány eredményeinek. Hasonlóképpen nagyértékűek azok a megállapítások, melyeket a bizánci császári okiratfajtákra vonatkozólag tett. A XI—XII. században a következők voltak használatban: ἡδικτον, ἰδικτον, τύπος, θεῖος τύπος, θεόσιμα.

2. úgynevezett „Auslandsbriefe“ (a bizánci terminus technicus hiányzik), 3. χρυσόβουλλος λόγος, 4. σιγίλλιον, 5. πρόσταγμα, δριςμός, κέλευσις, πρόσταξις, πιττάκιον. Ezekhez, melyeknek egyes átmeneti formái is előfordulnak, járul még egy eddig teljesen ismeretlen fajta, melynek egyetlen példányát Dölger ismerte fel egy már többször publikált oklevélben. Dolgozatának gerincét e ritka példány formái és tartalmi jellemzése képezi. A palermói Palazzo reale Cappella Palatina-jában van a bíborral festett pergamen-okirat, amelynek aranybetűs írása arról tanuskodik, hogy a császár egy bizonyos Christodulos emírt α πρωτονωβελισσιμος címmel tüntet ki. A szerző vizsgálódásai alapján arra az eredményre jut, hogy az okiratot I. Alexios császár minden valószínűség szerint 1109-ben állíttatta ki, és pedig egy, a szicíliai normann birodalomban ismert államférfi számára, aki a más forrásokból is igazolható ἀμυρᾶς (> lat. admiralus) méltóságot viselte. Az okirat, melyen a császár menologema-aláírása (a hónap és indiktio megjelölése) és egy kancelláriai hivatalnok legimus-aláírása olvasható, egy eddig ismeretlen bizánci császári oklevélfajt, az úgynevezett kinevezési okmányt (= kodikellos) őrizte meg. Nem foglalkozhatunk e helyt részletesebben azokkal a fejtegetésekkel, melyeket a szerző az okirat formai és tartalmi vizsgálatához fűz, csak röviden utalunk arra, hogy ezek kapcsán a bizánci diplomatika sok kérdésére derül fény. Különösen újak Dölger megállapításai az említetteken kívül a kancelláriai hitelesítés kérdését illetőleg (az ἐπὶ τοῦ κανικλείου nevet viselő hivatalnok 'legimus' jegye), de alkalmilag még irodalmi problémákhoz is van egy-egy szava. Így például a tárgyalt okirat érdekes adalékot nyújt a Komnenosok kora irodalmában annyira elterjedt császár = nap-hasonlathoz, a πρωτονωβελισσιμος cím használatára pedig a vulgáris Porikologos keletkezési idejét világítja meg.

Dölger e szigorú módszerességgel felépített dolgozata a felvetődött problémák sikeres megoldásán kívül többet jelent. Mindaddig, míg a bizánci diplomatikának a szerző által ki látásba helyezett összefoglalása a regeszták ötödik kötetének függelékeként megjelenik, jó szolgálatot tesz mindazok számára, akik e területen tájékozódni akarnak. A negatívumokból, melyekre a szerző athosi kutatásai vezettek, a tudományos fejlődés örök törvényei szerint új pozitívumok fakadnak. A tanulságokat bizonyára értékesíteni fogja a szerző a regeszták következő kötetében s bizvást remélhetjük, hogy e területen való nagy tájékozottsága, alapos felkészültsége és szívós kitartása nagy mértékben hozzá fog járulni ahhoz, hogy Krumbacher terve abban a szellemben, ahogy azt legutóbb a belgrádi kongresszuson A. Heisenberg kifejtette,³ egykor valóra váljék.

³ Die Organisation der Arbeiten zur Herausgabe des Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. Deuxième Congrès International des Études Byzantines, Compte-rendu, Belgrade, 1929. p. 17—19.

A középkori görög okiratok rendszeres publikálása pedig hasonló átalakulást fog a bizantinológia területén előidézni, mint amilyen a hellénisztikus és római kor kutatása terén a papiruszok feldolgozása óta történt.

Budapest.

MORAVCSIK GYULA.

Franz Dölger: Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts. (Byzantinisches Archiv. Heft 9.) Leipzig-Berlin. Teubner, 1927. 8°, 160 S. mit einer Lichtdrucktafel.

A bizánci állami élet belső struktúrájának, az államháztartás és közigazgatás gépezetének s a szociális viszonyoknak a kutatása terén az utóbbi időben fokozottabb munka indult meg. A régebbi orosz bizantinológus-gárda (Vasiljevskij, Uspenskij és Pančenko) főleg a földbirtokkérdéssel és különösen a bizánci *κοινοτήτες* problémájával foglalkoztak, amelynek kialakulásában — ma már tudjuk, hogy tévesen — szláv hatást láttak, az olasz bizantinológusok és jogtörténészek (Brandileone, Albertoni és mások) főleg a bizánci jogtörténet és itáliai kapcsolatai felderítésének szentelik magukat. Legújabban az államháztartás és pénzügyi igazgatás kutatása terén is számottevő eredményekre jutott három kutató, a görög A. Andreades, az orosz G. Ostrogorskij és a német F. Dölger, aki idevonatkozó kutatásainak eredményeit jelen művében tette közzé.

Dölger munkájának célja voltaképpen egy bizánci adóügyi traktátus interpretációja volt. E feladat megoldása azonban szükségszerűleg megkívánta, hogy a szerző a keletrómai birodalom egész államháztartási gépezetét feltárja. Ilymódon műve rendkívül kiszélesedett, mert a szerző az említett traktátus elé terjedelmes, önálló kutatásokon alapuló tanulmányt csatolt. A fejlődés menetének rövid áttekintése után sorra veszi a bizánci pénzügyi igazgatás szerveit, nyomon kíséri az egyes hivatalok kialakulását s hatásköri változásait, majd részletes vizsgálat alá veszi az adóügyet, meghatározza az egyes adófajokat s végül még a bizánci kataszter kérdésének szentel külön fejezetet. E széleskörű, alapos előkészítés után, mely ilyen módon a munka gerincévé lett, közli a cod. Marcianus gr. 173 alapján az említett traktátus szövegét, melyet először 1915-ben W. Ashburner adott ki. Dölger keletkezését a XII. századba helyezi és meggyőzően bizonyítja, hogy az nem más, mint egy, a konstantinápolyi egyetemen tartott előadásról készült jegyzet. A szöveghez a szerző kimerítő magyarázatokat csatol.

Dölger művének főértékét abban látjuk, hogy a szerző a filológiai és történeti interpretálás útján sok homályos bizánci terminus technikusként megadja világos tartalmát. E fogalmi alapvetésre pedig sehol sincs nagyobb szükség, mint éppen e területen, ahol tudvalevőleg az egykorú források terminológiája is rendkívül ingadozó. Dölger e tekintetben nagyszerű apparát-

tussal dolgozik, mert egyaránt felhasználja a bizánci elbeszélő forrásokat és a középkori okleveleket s a nyelvtörténet tanúságait sem mellőzi. Külön említést érdemel a 'kataszter' szó eredetének tisztázása, melyet Dölger a középgörög καταστροφών szóból származtat le. Kutatásai megerősítik mások hasonló magyarázatát.

Kétségtelen, hogy a Dölger felvetette problémák közül soknak a megoldása nem végleges, ezt azonban a még kellőleg át nem kutatott terület hozza magával. Ostrogorskij ugyanazon időben megjelent hasonló dolgozata néhány ponton eltér Dölger eredményeitől, de ez utóbbi alapvető értékét mégis legjobban bizonyítja az, hogy A. Andreades, aki Dölger és Ostrogorskij munkáinak a Byzantinische Zeitschrift legutóbbi számában (28: 287—323) terjedelmes tanulmányt szentelt, mint e terület legkiválóbb közgazdasági szakértője is a legnagyobb elismeréssel adózik a szerzőnek.

Budapest.

MORAVCSIK GYULA.

Günther Jachmann: Die Originalität der römischen Literatur.
8°. 43 l. Teubner, Leipzig. 2'60 M.

A római irodalom eredetiségének sokat vitatott problémájával foglalkozik J. a kölni egyetem classicaphilologiai tanszékének elfoglalása alkalmából fenti címen tartott előadásában. Abból az általánosan elterjedt népszerű felfogásból indul ki, amely szerint a római irodalom, különösen a költészet, reproductív jellegű s csupán egyik megjelenési formája a görögnek. A mai értelemben vett római irodalom megalapítója, Friedrich Leo is arra a megállapításra jutott,¹ hogy az egész európai kultúrkörön belül csak egy igazán eredeti irodalom van, a görög, amellyel az összes többiek függő viszonyban állanak s így a szó teljes értelmében eredetiségre igényt nem tarthatnak. Hiszen a görög szellem alkotta meg elsőnek az irodalmi műfajokat s e művészi formákat nemcsak a római, de minden kultúrnép átvette s így Leo szerint eredetiség szempontjából nincs lényeges különbség a római és a későbbi európai irodalmak között. Ezzel szemben helyesen mutat rá J., hogy a formának az egyes művészetekben különböző szerepe és jelentősége van. A képzőművészetben a forma által, vagy benne, a tartalom is adva van; a költészetben a forma kevésbé konkrét, csak a beléje öntött tartalom által nyer életet s így átvehető, anélkül, hogy az irodalmi alkotás eredetiségét, amely a tartalom minőségétől függ, kétségbe kellene vonnunk. A görög irodalmat tehát kettős értelemben vett eredetiség illeti meg: a tartalmin kívül még az is, amely az irodalmi műfajok megteremtésében nyilvánul meg. Ez utóbbi értelemben vett eredetiség azonban egyazon kultúrkörön belül csak egyszer léphet fel s tovább már

¹ Fr. Leo: Die Originalität der römischen Literatur. Festrede. Göttingen. 1904.

egy irodalomtól sem várható el. A műalkotás megítélésénél az az irányadó, hogy alkotójának sikerült-e behatolni annak a magasabb világnak sphaerájába, amelyben az összes művészetek mint közös területen találkoznak. Ez a poétikus világ megvan a természetben is, csak hogy különböző mértékben, míg a művészetben a költői elemek tömörebben és tisztábban lépnek föl s ezek jelenléte vagy hiánya dönti el a műalkotás értékét és egyben eredetiségét is. A természet szerint mért eredetiség tehát az igazán fontos, míg a történeti eredetiség kérdése háttérbe szorul, mint olyan probléma, amely kevésbé tartozik az esztetikai megítélés körébe. Goethe példáján mutatja ki J., hogy az idegen irodalomért való rajongó lelkesedés és mélységes odaadás a nemzeti sajátosság kialakulását nem zárja ki. A római irodalmat azonban a művészet terén sikerrel alkalmazott nemzeti szempontból nem volna eredményes vizsgálni, mivel a római irodalomnak nincs egységes nemzeti stílusa.

Kétségtelen, hogy arra a kérdésre, hogy a római irodalom a maga egészében eredeti-e a göröggel szemben, csak negatív lehet a válasz, de más értékeléshez jutunk, ha a római irodalom egyes jelenségeit külön-külön vesszük szemügyre. Ez a vizsgálódás arra az eredményre vezet, hogy a római költészet a hellenisztikus kor költészetét, sőt nem egy klasszikus korszakbeli alkotást is, fölülmulta. E tétel bizonyítására Plautus, Terentius, Catullus, Lucretius és Vergilius működését teszi vizsgálódás tárgyává J.

Rámutat azokra a jelentékeny változásokra, amelyeket Plautus komédiái a görög mintaképekkel szemben mutatnak és hangsúlyozza, hogy ez újítások művészi értékeket rejtenek magukban. Ez értékek tehetségének két eleméből sarjadnak: képzelőtehetségének képszerűségéből s azon képességéből, amellyel a világot mint ritmust és hangot tudja átélni. Jellemző és sokatmondó, amit Plautusról, mint a latin nyelv legnagyobb művészeről mond. Egészen más eredményt ad Terentius költészetének vizsgálata: Terentius tehetsége kimerül az idegen források átvételének ügyességében és bizonyos nyelvbeli jártasságában, de produktív erők nem élnek bágyadt lelkében.

A vígjátékirók után a lírikusok felé fordítja figyelmét a szerző. Megállapítja, hogy Sappho költeményei nem líraiak a szó teljes értelmében, mert szemléleti, gondolati és mythologiai elemeket is tartalmaznak s hogy Asklepiades epigrammái nemcsak elődeihez viszonyítva, de abszolút mértékkel mérve is több igazi lyricumot foglalnak magukban. J. kimutatja, hogy Catullus volt az, aki a szerelmi költeményt az epigramma szellemétől megszabadította s Lesbia-dalaival az összes antik lírikusok között az első helyet szerezte meg magának. Nála éri az ember, hogy dalai szenvedélyéből születnek s hogy költői motívum és személyes élmény teljesen fedik egymást. Egy futó pillantást vet ezután J. a római elégiaköltészetre, amely bár némely vonása a hellenisztikus epigrammaköltészetre emlékeztet, a maga

útján járt s eredeti alkotásokkal is gazdagította az antik költészetet.

Lucretius idegen tárgyat: Epikurus természetfilozófiáját dolgozza fel ugyan, mégis eredeti költő, mert minden alkalmat megragad, hogy a gondolati absztrakció világából az érzéki szemlélet területére lépjen s tovább is fejleszti Epikurus elméletét: a koszmikus történés főnséges ritmusának hullámmozgását érezzük költeményében. Vergilius a Georgikában a görög költői es prózai irodalomban sokszor tárgyalt témával foglalkozik, de nemcsak hellénisztikus elődeit, hanem Hesiodost is fölülmulja leírásainak elragadó szemléletességével, a falusi élet tarka színeiben pompázó jellemzésével. A Georgica az ókornak kétségkívül leg-szebb didaktikus költeménye.

A hellénisztikus korszak a nagy heroikus eposzt kevés sikerrel tudta csak új életre kelteni. Vergilius nagyobb szerencsével oldotta meg e feladatot: Aeneisében sokat köszönhet ugyan a homerosi költészetnek, de fölülmulja a hellénisztikus kor jelentékeny görög epikusát, Apolloniost, sőt a ciklikus költőket is magasabb műértésével, páthoszának őszinteségével, mély erkölcsi felfogásával s Homéros óta sem görög, sem római költő nem produkált annyira önálló epikus compositiót, mint ő.

A római irodalom eredetisége tehát egyszerű formulára nem hozható, egy átfogó fogalom kereteibe nem illeszthető, mert minden egyes irodalmi jelenségnél más. Ezért kellett szerzőnek a római írók között kiszemelést végeznie s egészen természetes, hogy másnak ugyane probléma tárgyalásánál más költőkre esett volna a választása — Luciliust, Horatiust, Martialist talán nem egykönnyen mellőzte volna — tény azonban, hogy a tételt, amely szerint a rómaiak új erőket hoztak a költészetbe és a hellénisztikus görögség által kezdeményezett irodalmi törekvéseket jelentékeny mértékben tökéletesítették, a felsorakoztatott írókkal teljesen bebizonyította és eredeti szempontokban gazdag, nagyértékű tanulmányával nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a római irodalom eredetiségének kérdésében tisztábban lássunk.

Jászapáti.

- SCHRÖDER IMRE.

Otto Weinreich: Studien zu Martial. (Literarhistorische und religionsgeschichtliche Untersuchungen). Stuttgart 1928. Verlag von W. Kohlhammer. 8°, X+183 l. 12 M.

Martialis egyike azoknak a klasszikusoknak, akiknek irodalmi munkássága a megoldandó problémák egész sorozatát állítja a kutató elé. Vonatkozik ez mindjárt a „*liber spectaculorum*”-ra, amellyel Weinreich tanulmányának első fele is foglalkozik.

A „*liber spectaculorum*”-ban Martialis azoknak a csodás látványosságoknak állít költői emléket, amelyeket a flaviusi színpad felavatási ünnepére rendeztek Titus alatt, Kr. u. 80-ban. Weinreich hangsúlyozza, hogy a Colosseumot Martialis „*unum pro cunctis*” emeli a hét világsoda fölé, mely a sidoni Antipatros egy epigrammjának bizonyossága szerint már Kr. e. 150-

ben megvolt a köztudatban (τὰ ἐπὶ θεάματα). A világcsodák különben Martialis nem egy epigrammjában (VIII. 36., VII. 56., IX. 24.) szerepelnek, néhol azonban parodikus (X. 63.), néhol pedig egyenesen komikus beállításban (IX. 75.). A „liber spectaculorum“ chronológiáját illetőleg Dau felosztó elvével szemben azt vallja, hogy ennek túlnyomó része Kr. u. 80-ban íródott. A könyv utolsó epigrammja szerint sem befejezett egész, hanem csak utolsó distichona egy, a „liber spectaculorum“-ot befejező epigrammának.

Különösen behatóan foglalkozik Weinreich a „liber spectaculorum“ *mythologiai* vonatkozásaival. Martialisnál a valóság mintegy a *mythologia* reincarnatio-ja. Arra használja fel ő a mythos világát, hogy a valóságot, mint „igaz mythos“-t stilizálja. „Der Dichter fragt nach der Glaubwürdigkeit dessen, was fertur, dicitur, fama perhibet, fragt ei εἰρεόν, und findet: die Πευδὴς ἱστορία, τούτέστι ἡ μυθική verdient Glauben, denn die Mythologumena werden ja vor aller Augen zu greifbaren *spectacula*.“ A *mythologia* fenségessége így a császárság dicsőítésének eszközévé süllyed. Az eszményítő mythos föltt azonban lassankint diadalmaskodik a reális valóság s az új valóság visszamenőleg is hitelt kölcsönöz a mythos Πευδὴς ἱστορία-jának; ügyes szembeállítás a idealizáló görögnek és realizáló rómainak. — Martialis pointírozó művészetét Pasiphae, Mars és Venus (*armata*), Carpophorus—Hercules, Lauroleus—Prometheus, Orpheus, Hero és Leander, Hercules és Bacchus szerepein szemlélteti. Weinreich kimutatja, hogy a görög hatás érezhető Martialis e könyvén is, de joggal állítja, hogy Martialis πατριον-költészete, ha a kort is nézzük, mely alapjául szolgált, még a legszigorúbb kritikus előtt is nemesveretű művészet.

A könyv másik része már nagyrészt egyéni utakon halad. Bemutatja Martialis korának s egyben költészetének két jellemzőjét, melyek egymással szorosan összefüggnek. Ezek a *császár istenítése és az állat-symbolumok*. Az előbbi már Augustus korában kifejlődött, az utóbbinak addig azonban csak önálló jelentősége volt. A „pius elephas“ (sp. 17.) προσκύνησις-e a császár előtt, a buddhista legendavilág és bizánci elefánt-aretalógia mellett¹ már Aristotelesből, Aelianusból s Pliniusból ismert motívum, ezeknél azonban betanított, idomított állatokról van szó. Martialisnál Plutarchos soll. anim. 17. 2. nyomán már ὀδιδάκτως, mintegy benső érzés sugallatára fejezi ki az állat azt a hódolatot, mely az istenített császárnak jár. Ez nem az ember szolgai hízeltése, hanem az állatnak, mint eszménysymbolumnak igazi bensőséges hódolata. Így keresztezik a hellén peripatetikus, stoikus és neopythagoreus vallásos szemléleten át egymást még

¹ Az anekdota él az *Epistulae obscurorum virorum*-ban is. Itt (II. 48.) a pápa elefántjáról írják: *Et quando vidit papam, tunc geniculavit et dixit cum ferribili voce: „Bar, bar, bar.“* Hogy a *mirabile animal* ezt „belső érzés sugallatára“ cselekedte-e, az a szövegből nem dönthető el.

a buddhizmus és a keresztény Bizánc is. Hasonlók ehhez az antilópok (dammae) és molossus-kutyák példái. Az oroszlan-nyúl miraculumok alapja aretalogiai (I. 6.), a római jellemerőt dicsőítő (I. 22.), ethologiai (I. 48.), hősi halál-alapmotívumú (I. 51.), vagy az idealizált császár clementiáját symbolizáló (I. 54.). — Weinreich részleteiben is elfogadható magyarázatot fűz Martialis epikritikus epigrammájához (I. 44.). Egy már Krinagorasból ismert motívum az, amikor a papagáj szintén ἀκελεύστως köszönti a császárt („Caesar have“; XIV. Apoph. 73.). Psaphon madaraihoz fűzött magyarázatánál Maximus Tyrius, Aelianus és Hippolytos verzióit veti össze. Kutatja e három papagáj név: Ψάφωv, Ἀψέθοc, Ἀψεφάc eredetét s viszonyát egymáshoz és megállapítja, hogy mindhárom név a hozzáfűződő történettel együtt libyai eredetű.

Weinreich Martialis állat-symbolumaihoz történeti magyarázattal is szolgál. Már Dion, akit Domitianus száműzött, de Trajanus visszafogadott, beszédben kelt ki egyes császárok ellen, akik még az állat-kultuszt is saját dicsőségük emelésére használták fel. Természetesen itt elsősorban Domitianusra gondolt. Tény az, hogy Martialis állat-symbolumainak jelentősége Domitianusnál éri el tetőpontját, ahol „ipse suas anser properavit laetus ad aras“ (IX. 31.) és a halak „norunt dominum manumque lambunt illam, qua nihil est in orbe maius“ (IV. 30.). Az istenített császár varázsereje tehát oly mindent átható, hogy még az állatok is megérzik, sőt talán még jobban, mint az emberek. És ezen van a hangsúly s egyben az állat-symbolumok főjelentősége, hogy az állat *ipse*, *sponte sua*, *non paratur arte*, ἀκελεύστως, ἀδιδάκτως, αὐτομάτως cselekszik. Az állatsymbolumok végigvonulnak az egész világ vallás- és művelődéstörténetén, kapcsolatban 1. istenekkel (klasszikus ókor és ókori kelet), 2. istenemberekkel (Pythagoras stb.) 3. az istenített királlyal (görög-keleti) vagy császárral (római) s végül 4. a szentekkel (kereszténység).

Weinreich tanulmánya a tárgyi magyarázatokon kívül mintaszerű analysiseivel is elengedhetetlen segédeszköz a Martialis-kutatók számára.

NAGY FERENC.

Philipp Aronstein: Das englische Renaissancedrama. 8°, 336 lap.
B. G. Teubner. Leipzig-Berlin, 1929.

Németországban a háborúval megcsappant anglisztikai érdeklődés újraéledésének egyik jele ez a könyv, 40 esztendő filológiai munkájának eredménye, A. Lebenswerkje. Tulajdonképpen az egyetlen németnyelvű mű, mely az angol dráma virágkorát teljesen felöleli és a kutatás legújabb eredményeit is felhasználja. A megelőzők kritikájából leszűrt módszerrel dolgozza fel az anyagot időrendi és szociológiai alapon, a drámát nem mint irodalmat, hanem mint a korszellem érzékeny szeizmográfját tekinti, midőn nem az íróból indul ki, hanem a publikumból. Erre a korra nézve a legcélravezetőbb út, legalább

is A. céljaihoz. Szerinte az angol ren. dráma egyetlen hatalmas organizmus, melynek nem utolsósorban nagy a jelentősége annyiban, hogy a személytelen, népies, kollektív irodalmi megnyilvánulás utolsó virágzása (mint pl. előtte a Volksepos, vagy a Chansons de geste). Shakespeare éppúgy, mint az utolsó névtelen, csak egy láncszem ebben az organizmusban. Gondos körjellemzésekkel festi alá a drámai irodalom folytonos változásait, s Marlowéból kiindulva a nagyokon át egész I. Károly korának epigonjáig pontosan méri le az értékkülönbségeket, mikor pl. Shakespeare nagyságát étoszának felsőbbrendűségében látja, s Beaumont-Fletcher jelentőségét a morális engedékenységekben állapítja meg, mely természetes reakciókép hozta meg az angol drámát megőző puritanizmus magasabbrendű elveinek diadalát. Az írók és művek taglalásának hosszú során át biztosan igazolja A. tételét: a ren. kor angol drámája lényegileg világias, vallástalan, túlságosan a földhözragadt s nélküli a magasabb filozófiai szemlélet tételeit.

ORSZÁGH L.

Daniel Mornet: Histoire de la clarté française. Ses origines, son évolution, sa valeur. Payot, Paris 1929; 8°, 358 l.

D. Mornet, a Sorbonne tanára, G. Lanson munkásságának legméltóbb folytatója. Mesterének történeti módszerével nemcsak kis részleteredményekre ér el, hanem nagyobb korokat átfogó problémákat old meg; roppant anyagismerete segítségével el tudja kerülni a dogmaszámba menő tételek ismétlését: a történelmi milieut ismeretében nála minden irodalmi tény megkapja a kellő történelmi perspektívát.

Ezúttal a híres „francia világosság” került a történelmi kritika vizsgálódási körébe. Itt már a probléma feltevése is meglepőnek tetszhetik a járatlanok előtt: hiszen Taine óta elfogadott dolog, hogy a világosság, az észszerű elrendezés a francia irodalomban a francia faj veleszületett kifejezési módja.

Mornet azonban nem bízik a misztikus magyarázatokban és kimutatja, hogy a rendező ész abszolút uralma a francia irodalomban is történelmi, még pedig elég közeli időben keletkezett: a XVI. században még nincs meg s csak a XVII. században alakul ki nagyjából.

Mornet hármas szempont szerint vizsgálja a világosság elvének elterjedését a francia irodalomban. Az eszmék kiválasztása, elrendezése és kifejezése szempontjából tekinti problémáját: s kétségtelen, hogy a két első részben nyújtja könyve a legeredetibb tanulságokat. Kimutatja, hogyan terjed el a közhelyek elmélete a francia irodalomban, hogyan szorítkozik az érdeklődés lassanként olyan témákra, melyek megfelelnek a közlésnek és hiába hatolnak be a XVIII. század végén újabb tárgyak az érdeklődés körébe, az irodalom ebből csak annyit enged be, amennyit a retorikai közhelyek elve megtűr. S itt kapjuk végre annak a kimutatását, amit már régen vártunk:

mily mértékben befolyásolta a retorikai oktatás a francia közízlés és irodalom kialakulását. Mornet könyvének nagy jelentősége ebben a demonstrációban van. Tény az, hogy a retorikai oktatás volt a régi francia iskolának alfája és omegája: az oktatás fő célja az volt, hogy a tanulók retorikai és dialektikai készségét közhelyeken gyakorolják. Így szoktak hozzá a franciák, hogy az *inventio*, a *definitio*, a *divisio*, az *elocutio* stb. tudományát mindennél előbbre tegyék és Mornet szemléletesen igazolja, mint válik a retorika minden francia író vérévé és mi kerül abból át, végül még a mai francia irodalmi oktatásba is. A *narration* és az *explication*, mely még ma is a francia középiskolai oktatás gerince, a régi retorika olyan maradványa, mely még a modern kritikát is kibírta.

A francia irodalom minden ismerője érezte, hogy a francia klasszikusok bizonyos mértékben szónokiasan rendezettek, de csak Mornet könyvének olvasása után győződünk meg arról, hogy ennek a retorikai felépítésnek mily mélyen nyúlnak a gyökerei a francia szellemi életben. Természetesen a XIX. század individualizmusa itt is megtörte a varázst: a szimbólista költészet eltávolodott a diszkurzív verstől s a modern misztikus és fantasztikus regény, sőt a színpad sem követi már a retorikus klasszicizmust, mely mindamellet tovább éli életét az analitikus regényben, a társadalmi drámában és egyebütt.

Legkevésebbé önálló fejezete Mornetnak az, melyben a nyelvi kifejezés világosságának történetét adja elő: itt Brunot hatalmas nyelvtörténetének eredményein nem jutott túl.

Csak néhány kritikai megjegyzést erről az alapvetően fontos munkáról: Mornet előadásából nem derül ki, miért kezd a retorika éppen a XVI. század végén, illetve a XVII. század elején oly érezhetően hatni? Szerinte a retorikai oktatásnak ez a formája Angliában és Németországban keletkezett a XIV. század végén és a XV. század elején, de végleges formában csak a XVI. században jelentkezik a lüttichi Szent Jeromos-gimnáziumban. Onnan terjed el Strassburgban, Nîmesben és végül a jezsuiták révén mindenütt (141. l.). Ha ez így van, miért éppen Franciaországban alakul ki az irodalom olyan retorikus formában, mint ahogy Mornet szépen jellemzi könyvében? És kissé naivnak tartjuk azt a gondolatát, hogy a szabadkőművesség franciaországi elterjedését elsősorban a retorikai lehetőségeknek köszönhetette... (154. l.)

Természetesen a reakciós áramlatok tanulmányozása sem marad el a könyvből, mely rendkívül hasznos kiinduló pont lesz a további tanulmányok számára: most már az általánoságokon túlmenve, kellene az egyes retorikai figurák, chriák, mondattípusok stb. történetét megírni. Villeynek Montaigne stílusáról írott lapjai tanúság arra nézve, hogy ez módszertanilag nem lehetetlen, csak gondos és alapos elmélyülést igényel. Mornet megadta a vázlatot, melyen a részleteket a további kutatóknak kell kidolgozniok.

ECKHARDT SANDOR.

Studi Rumeni pubblicati a cura della sezione rumena dell'Istituto per l'Europa Orientale. Direttore: Carlo Tagliavini della R. Università di Bologna. Vol. I—III. 1927—28.

A Tagliavini szerkesztésében megjelenő *Studi Rumeni*¹ jelenleg az egyetlen nem-oláh kezdeményezésű tudományos folyóirat, amelynek középpontjában az oláh filológia teljes körét felölelő (nyelvészet, irodalom, történet, néprajz) közlemények állanak. Különösen gazdag teret nyújt az olasz-oláh vonatkozások kutatóinak, emellett azonban a balkánfilológia is szervesen kapcsolódik a programm korántsem merev kereteibe (I. a szerkesztő előszavát a III. kötet-hez). Az új folyóiratra annál inkább szükség van, mivel Weigand Balkan-Archiv-ja, melynek munkaköre több ponton érintkezik vele, egymaga nem tud megfelelni a sokféle feladatnak s további megjelenése elé különben is komoly akadályok gördülnek.

Tagliavini nagy munkacrije, széleskörű érdeklődése, gazdag nyelvismeretei és előítéletektől ment kitűnő ítélőképessége egy ilyen egész embert követelő szerkesztői s egyszersmind munkatársi funkció betöltésére kiválóan alkalmassá teszi. Mint a magyar-oláh nyelvészeti kapcsolatok legjobb olasz ismerője (I. alapos tájékozottságra valló recenzióin kívül L'influsso ungherese sull'antica lessicographia rumena c. dolgozatát Rev. des Etudes Hongr. VI., 16—45) arra a meggyőződéssre jutott, hogy nyelvünk ismerete minden oláh filológiával foglalkozó tudós számára elsőrangú fontosságú s ezt folyóiratában is többször hangoztatja (I., 5; III., 130.). A magyar-oláh tárgyú dolgozatok tehát, melyek, néhány recenziótól eltekintve, az eddig megjelent három kötetből úgyszólván teljesen hiányzanak, szép hely betöltésére hivatottak s bizton remélhető, hogy az eddigi munkatársak sora (csaknem kizárólag olasz és oláh tudósok) az új folyóirat iránt egyre nagyobb érdeklődést tanúsító egyéb külföldi szakembereken kívül magyar erővel is gyarapodni fog. Számíthatunk továbbá arra is, hogy a *Studi Rumeni* hasábjain alkalom nyílik a magyar és az oláh tudományos élet eredményeinek kölcsönös kicserélésére is. Erre a közvetítő feladatára Tagliavini folyóirata igen alkalmas.

Az első három kötet tartalmából kiemeljük a következőket: C. Tagliavini Proemio (I., 1—13.). Tulajdonképen programbeszéd, mely a célkitűzésen kívül szemlét tart az oláh vonatkozású szakirodalom felett, különös tekintettel az oláh és olasz szaklapokra.²

¹ Oláh részről szívesebben látták volna a „Rumeni“ jelző helyett a „Romeni“ neologizmust, amelyet oláh tudósok, írók és újságírók különösen a háború után a rómaiság fitogtatására használnak lépten-nyomon. Ugyanaz a történeti elv készíti őket a rumân (rumeno) elvetésre (a szó régebbi jelentése glebae adstrictus, servus), amelyet a Romanus-hoz hangtanilag közelebb álló român megalkotásánál teljesen figyelmen kívül hagynak. A propaganda sikerét bizonyítják ném. romanisch, fr. romain (!), ol. romeno etc. Tagliavini az Europa Orientale egyik igazgatótagjával, A. Palmieri-vel szemben is kitartott a történetileg és nyelvészetiileg egyedül indokolható us alakok mellett (I. Eur. Or. VI., VII., IX—XI. köt.). A beküldött cikkek terminológiáján azonban a szerkesztőség nem változtat.

² Itt említjük, hogy a *Studi Rumeni* megindulása előtt az Europa Orientale már közölt oláh tárgyú cikkeket (I. ezek jegyzékét I. 2.), IX—XI. füzeté pedig *Studi sulla Romania* alcímmel külön kötetként jelent meg. A római keleturópai intézet most Magyarországnak is szentel egy nemsókára kiadható kötetet, melybe Tagliavini ír a magyar nyelvről összefoglaló ismertetést.

K. 1915, 307.

M. Bartoli La spiccata individualita della lingua romena (21—34). A neolingvisták sajátos módszerével, jól összeválogatott „figura” készlettel bizonyítja azt a jól ismert tételt, hogy az oláh nyelv „ad un tempo la più latina e la meno latina tra le figlie di Roma” (v. ö. Vidos B. E. EPhK. 1928. III.). R. Ortiz Medioevo Rumeno (35—64; II. 165—198). Magyar források felhasználásával a szerző (az olasz-oláh kulturális kapcsolatok legszorgalmasabb kutatója) még érdekesebbé tette volna cikkét, melyben az oláh vajdaságokra gyakorolt Anjou-kori magyar hatásokkal is foglalkozik (I. Ujb. VIII. 212). Mellőzi ezek nyelvi nyomainak a vizsgálatát, holott a vajdaságbeli szláv oklevelek tanúsága szerint apród, vitéz és pohárnok szavaink (az oláh páharnic-ot szláv eredetűnek tartja) már a késő középkorban ismeretesek voltak az oláh vajdák nyugati szokásokat imitáló udvarában (ezekről részletebben egy hosszabb dolgozat keretében fogunk szólni). A. Marcu V. Alexandri e l'Italia (65—111; II. 199—233; III. 15—86). Az oláh irodalomnak Eminescu mellett legkimagaslóbb egyéniségével gazdag és részben új forrásanyagra támaszkodva ismertet meg bennünket (az oláh akadémia évkönyveiben is meg fog jelenni).

Külön elismeréssel kell adóznunk annak a nagyterjedelmű ismeretető és bíráló tevékenységnek, amelyet Taglavini ügyszólván egymaga végez s amely az oláh vonatkozású szakirodalmat (könyvnyújtások, német, francia, olasz, oláh, szerb, bolgár etc. folyóiratok) tárja elénk (Recensioni I. 152—164; II. 238—252; III. 145—202, Rassegna delle pubblicazioni periodiche I. 115—151; III. 93—144). Ezenkívül mindhárom kötethez érdekes posztillákat írt, melyek a legváltozatosabb kérdések megoldásához járulnak hozzá (Postilla Eminesciana I. 112—114; Postille Rumene II. 234—237; III. 87—92). A Brassó melletti Cenk oláh nevének eredetéről írott fejtegetései közelebbről érdekelnek bennünket (III. 90—92). Szerinte a Tâmpa nevet sem a görögből, sem a szlávorságból magyarázni nem lehet (ebben megegyezik Drăganu-nal), azonban kissé talán túllő a célon, mikor az indogermánokat megelőző népek helynevei között keresi ennek a kétségkívül igen bonyolult problémának a megoldását.

TREML LAJOS.

VEGYES.

Addenda recentiora ad „Homerus Comparatus III. (I. E. Ph. K. 1915, 194—203., 301—317., 371—385. és 1917. 181—3., 318—320. és 388—391. l.).

1915, 307.¹¹⁰ (1917, 183) és 1915, 311.¹¹¹ (1917, 319. l.): Az emberi és a mezei generáció párhuzamosságához általában I. még Preller, Deme-ter u. Persephona 354.⁶¹ k.; Nilsson. i. h. 323. l., Fehrle, RVV 170, 186 stb.; E. Maass, i. h. 1928, 8 kk. 13. l. (különösen érdekes a γαμήλιος σπόρος καὶ ἄροτος említése Plutarchosnál, — Mor. p. 144. Γαμικὰ παραγέλυ. 41: — ἐπὶ παιδῶν τεκνώσει, v. ö. Lasaulx is, Stud. 381 kk.) Ind adalékokat hoz E. Sütterlin, „Mutter Erde” im Sanskrit, AfRW 1906, 533 kk.; teuton és szláv adatokat A. H. Krappe, Revue Hispanique LVI, 265 (Litteris, 1925, 172. l.). Különben az ἄρω = ackern = schwängern; ἄρουρα = Ackerland = Mutterschoß gondolatkörbe vágó görög dokumentumokat I. Lasaulx, Stud. 380 kk. *Részletekben:* 1) az ἄροτρον = férfi (ekevas = phallos) egyenlőséghez I. O. Pfister, AfRW 9, 541 k. és u. o. 22, 349. l. O. Weinreich ismertetését. Köztudomású a vomer jelen-

törsége Lucret, de rer. n. 4, 1265 (1273); kevésbé ismert Ch. Baudelaire modernül finom célzása (Femmes damnées I. Delphine et Hippolyte: Les Fleurs du Mal): Mes baisers sont légers comme ces éphémères, Qui caressent le soir les grands lacs transparents, Et ceux de ton amant creuseront leurs ornières, Comme des chariots ou de socs déchirants"; amihez viszont v. ö. a vaskosabb Aischylos-félét: Danaid. frg. 44 N² ἐρᾷ μὲν ἀγνός οὐρανός τρωσάι χθόνα.⁵ 2) A szántóföld = nő parallelonhoz főleg a tragikusok szolgáltattak bő adalékokat, (talán legismertebb Kreon szava Soph: Antig. 569: ἀρώσιμοι γὰρ εἰσι χἀτέρων γῶαι.) Ezenkívül K. Latte is, Phil. Wochenschr. 1925, 691 (Dieterich-Fehrle, i. m. 47. l. megbeszélésében) utalt a πεδιον szó erotikus értelmére Aristoph. Lys. 88, a vele való célzatos tréfára Aves 506 k. (l. pl. I. v. Leeuwen 1902, 85 k. l. ad l.), a λειμών szó hasonló használatára Eurip. Cycl. 171 és a χώρα-nak még Plutarchostól is érzett képes értékére: Cato min. 252 (. συμπεῖθειν, ὅπως τὴν θυγατέρα Πορκίαν... ὥσπερ εὐγενὴ χώραν ἐντεκνωσασθαι παράσχη) és Lyk. 15, 13 (. ὥσπερ ἐν χώρᾳ καλλικαρπῷ φυτεύοντα καὶ ποιοῦμενον παῖδας.) Alomban ἄρουρα = γυνή, σπέρματα = παῖδες: Artemidoros I, 51. Indiát illetőleg l. Sütterlin, i. h. 535 kk.

1915, (307¹²⁰) 308. l.: Aischrologiákról tudunk az Apollon Aigletes (Asgelatas)-nak hozott áldozatoknál is (Nilsson, i. h. 175. k.), de főleg persze az agrikultúrális ünnepeken (v. ö. Farnell, The Cults of the Greek States III., 104 is.) Egy régi racionalizmus nemértését bizonyíttják az ismert mythiko- aitiologikus magyarázatok (l. 1915, 376¹⁸⁰ 377 k. is), mint Diodor. 5,4: (ἔθος δ'έστιν .. ἐν ταύταις ταῖς ἡμέραις αἰσχρολογεῖν κατὰ τὰς πρὸς ἀλλήλους ὀμιλίας διὰ τὸ τὴν θεὸν ἐπὶ τῇ τῆς Κόρης ἀρπαγῇ λυποῦμεν, γελάσαι διὰ τὴν αἰσχρολογίαν), nevezetesen a Baubo-Jambe-monda, (Apollodor. I. 5, 1, 3; Clemens, Protrept. c. II. ed. Stählin, 1905 p. 16 [Abel frg. 215 p. 240 k.], Arnobius adv. not. V. 26. [Abel p. 241]) stb. Nilsson ezzel szemben a szokást a dicsérő szavak bajtokozó voltának a felismeréséből akarja származtatni, amely felismerés folytán aztán várhatták a szerencsét az „ellenkezőtől“, azaz a gáncstól és a szidalomtól (?176. l.). Ez a felfogás azonban — mindentől eltekintve — az épen trágár jelleg fontosságát tulajdonképp nem okolja meg. A valósághoz — véleményünk szerint — C. Theander, ΟΛΟΛΥΓΗ und ΙΑ, Eranos XV. 1916, 148 k. jár közelebb, amikor arra utal, hogy Plutarch. de def. orac. XIV. (417 C) μαγνὰ τ' ἀλαλαί τε és αἰσχρολογίαι egymás mellett vannak említve. Ezzel t. i. ez a szokás az irracionális-ekszztatikus kultuszok körletébe utalódik át és mint egy, a termékenység-varázsban különösen alkalmasnak érzett βαττολογία-fajta magyarázódik. (V. ö. u. o. 109 k. l. és 110₁ jegyzettel.). Annyi lesz, mint egy, az erotikus buzdultság ill. önbuzdítás többi hisztériás kitérései közé tartozó, eredeti gesztusnak a gondolatossá kiépítése. (V. ö. már Lényeg és Gondolat, Széphalom Ktár 1927, 2. sz. 18. l.)

1917, 183 (1915, 307¹²⁰ végéhez 308. l.): A meleget, (tengeri)érést stb. hozó állati hangok orendájának a hite Preuss szerint, Der Ursprung

⁵ Folkloristáink talán többet tudnak a „der Frau einen ungarischen Pflug aufrichten“ obscén kifejezés eredetéről, amelyre F. Liebrecht, 128. l. egy „Von den dreien Frauen“ c. verses elbeszélésből hivatkozott, (Erzählungen aus altdeutschen Handschriften, gesamm. durch Ad. v. Keller, Bibl. des litterar. Vereins in Stuttgart XXXV, 1855, 210 kk. II.) A hely (216. l. 13 kk. sorok) így hangzik: „Da mit waz der rede genueg, l Vnd richtet er ein vngerischen pflug l Vnd er tat dem weib nach seiner begier.“

der Religion und Kunst, Globus 86 (1904) 325. l. úgy támad, hogy az illető állatnak (madárnak, tücsöknek stb.) meg van a külső vonatkozása a napsütéshez, esőhöz, hóhoz stb.; mivel pedig — ettől függetlenül — legfeltűnőbb rajta a hangja, a ható erőnek a gondolata is általában ehhez fog fűződni.

1915, 308¹²¹ (1917, 318. l.): (Víz a m. termékenység) v. ö. schol. ad Eurip. Phoin. 347: (εἰώθεσαν δὲ οἱ νυμφῖοι τὸ παλαιὸν ἀπολούεσθαι ἐπὶ τοῖς ἐγχωρίοις ποταμοῖς καὶ περιρραίνεσθαι λαμβάνοντες ὕδωρ τῶν ποταμῶν καὶ πηγῶν, συμβολικῶς παιδοποιίαν εὐχόμενοι, ἐπεὶ ζωοποιὸν τὸ ὕδωρ καὶ γόνιμον); Artemidor on. II. 27 (οὐδὲν γὰρ οὕτω τρόφιμον ὥς ὕδωρ); schol. A ad Ψ 142 és Pollux II, 36 stb.: l. Eitrem S., Opferritus und Voropfer d. Griechen u. Römer 110, és 366 kk., továbbá M. Ninck, Die Bedeutung des Wassers im Kult und Leben der Alten 1921, 13 kk., 25 kk. („Das Wasser schliesst die doppelte, männliche und weibliche Fruchtbarkeitspotenz in sich“: 28. l.) stb. — A. Wünsche, Die Sagen vom Lebensbaum u. Lebenswasser c. dolgozatát, Ex Oriente Lux 1905, I, 2/3, nem láttam.

309¹²⁵: (Ruhátlanság varázscselekedeteknél:) l. L. Blau, Das altjüdische Zaubrerwesen 1898, 151. l.: idézve Konr. Schmidt-nél, Das schaffende Wort 1920, 13 (2. jgyz. is), aki Mos. 2, 3, 5 mellett (?) a középkori boszorkányok ismert denudációira is hivatkozik. (Az áldozó, vates és hasonló ruhátlanságára vonatkozólag v. ö. 1915, 372^{163/164} kk. II. 1917, 388 k. I. és ad 1915, 375^{176/177} lent is).

310/311. II.: A legrégibb, ú. n. Venus-szobrocskák, a nemi jelentőségű részek kiemelésével — H. Klaatsch, Die Anfänge der Kunst und Religion in der Urmenschheit 1913, 10 k. I. szerint — hasonló célt szolgálhattak, mint a barlanglakó ősember állatábrázolásai (15. l.) vagy a négerek kitömött állatmodelljei (30. ábra, 60. l.): egy — persze más-féle — vadászszákmány varázsos befolyásolását. — A magunk felfogását erősíti, ha Egyiptomban a nőtlenül elhalt férfi mellé a sirba tett, plasztikus nőfigura a feleség szerepét volt hivatott betölteni (A. Wiedemann, Arch. f. Anthr. Korrespondenzbl. nr. 1–3, 21. l. L. fent 311¹³⁵ is).

310¹³²: Az amuletekről, melyek nevetségkeltő obscenitással hártják el a bajt: v. ö. még Haddon i. h. 36. (Elworthy, the Evil Eye 1895, 143. l.) és S. Seligmann, i. h. II. 1910, 200. l. A sexuáliák komikus voltának a kérdéséhez: K. Groos, Die Spiele der Menschen 1899, 365 kk. is.

1917, 318 k. (ad 1915, 311¹⁴⁰): Már Preller, Welcker, Overbeck, Förster stb. is (l. L. Roscher, Studien z. vgl. Mythologie II. Juno und Hera 1875, 81 kk.) sejtették a Ξ 294-6, 346 k. mögött egy ősi ἱερὸς-γάμος-„hymnus“ reminiscenciáit. L. még R. Eisler, i. h. II. 564 k. is. Egyébként az istennászból támadó tenyészet jellegzetesen szimultán megjelenéséhez (amihez talán még összevethető Medusa és Poseidon γάμοcának leírása Hesiod. Θ. 278 k.: τῇ... παρελέετο Κυανοχαίτης / ἐν μαλακῇ λειμῶνι καὶ ἄνδρει εἰαρινοῖσιν és az Aphrodite lába nyomán sarjadó pázsit, u. o. 194 k.), érdekes analogiát alkotnak — például — az eszkimórajzok, amikor egymás mellé helyezik, ami egymás után történik (v. ö. A. Vierkandt, Das Zeichnen der Naturvölker, Ztschr. f. angew. Psychologie 1912, [VI] 328. l.)

1917, 319. l./1915, 313. l. (312¹⁴³): A nox prima veszélyének papra, idegenre, jelképre vagy általában olyasmire való áthárítása, ami könynyebben bírja (v. ö. Liebrecht, i. h. 416 kk., főleg 420 k.; Nilsson, i. h. 366 k.), — ősi, ösztönösen védekező gondolat, melyet sokszor ravaszsággal szoktak megelégtíteni. Nyilván ilyen „kijátszások“ azok a jelképes pertusurák, amelyekre — úgy látszik — Lactant inst. div. 20, 36 (in [Tutini] sinu pudendo nubentes praesident, ut illarum pudicitiam

prior deus delibasse videatur), August. de civ. Dei VI, 9 ([Priapus-ról] ... *sedere nova nupta iubebatur*), Nikander ap. Ant. Lib. 17. ([a phaistosi menyasszonyokról] ... ἐν τοῖς γάμοις πρότερον παρακλί- νεισθαι πρὸς τὸ ἀγαλμα τοῦ Λευκίππου) és hasonló leírások alapján egye- dül helyes gondolni. Ilyenek még bizonyos primitív (praeeventiv) hymen- perforációk (v. ö. Crawley, The Mystic Rose 190 k. 306. l. is), ame- lyek mellett Nilsson (i. h. 369 kk.) mindenesetre ide veszi a troaszi menyasszonyritust (λαβὴ μου Σκάμανδρε τὴν παρθενίαν: Aesch. epist. 16), úgyszintén a férj védelmére Spartában, Rómában stb. divó félrevezető szokásokat is (v. ö. még Samter, Geburt Hochzeit und Tod 1911, 90–97; Fehrle, RVV 91 k.; Crawley, 267 kk.; Frazer, Adonis Attis Osiris 1907² II. k. IV. app. 1, főleg 433 kk. is, a helyes figyelmeztetéssel, hogy a ruhacsere homályos és komplex kérdésére nem lehet egyetlen megoldást képzelni), amelyeket a couvade analógiájával támogat, ami szerinte (373. l. és hasonlóan már A. Bastian szerint is, Zur vergleichenden Psychologie, Ztschr. f. Vkpss. u. Sprachw. 1868 [V] 157. l.) meg- felelően hivatott viszont a szülésnél veszélyeztetett és kiszolgáltatott nőről, a „nem-nyitott“ férjre terelni a démon figyelmét. Egyéb „óvó- intézkedésekről“ v. ö. Fehrle, RVV 40 kk.; az álmenyasszony szokásáról: R. Schmidt, Liebe und Ehe im alten u. modernen Indien 1904, 399 kk.; más eldugásokról is: Usener, Italische Mythen, Rhein. Mus. NF. XXX, 182 kk., Liebrecht, i. h. 407 kk.

Részünkről persze, legalább eredetileg sokkal ösztönösebbeknek gondoljuk az ilyen ceremóniákat, semhogy a tudatos démonmegtévesz- tést általános cél gyanánt elfogadhatnók. Véleményünk szerint ezt a tételt is modernebb lélekannal, nem-spirituális értelemben, olyan alapon kellene átfogalmazni, hogy a babonás cselekedetek általában nem csak valamiért, hanem főleg valami (lelkialapot, helyzet) *miatt* történnek és nem az objektív körülményeket, hanem a szubjektív gátló képzeteket akar- ják (és tudják ösztönösen) megváltoztatni. (A magikus cselekedeteknek ezen igazabb célját jelöli pl. Th. W. Danzel, Der magische Mensch, Das Weltbild 8. köt. 1928, 40. l. és Die mythologische Bedeutung magischer Bräuche, In Memoriam K. Weule 1929, 374. l.: „Beschwichtigung des Zaubern den selbst“, „Umstimmung“ és hasonló körülírásokkal).

1915, 313₁₄₅ (végéhez): Az isten érintésétől okozott koncepció leg- ismertebb mitikus esete az Isisé, aki (karvaly képében) ráült Osiris holttestére (v. ö. Erman, Die ägypt. Religion, 1909² 40. l.) Alomban történt érintések igen közönségesek a görög hősmundában is (v. ö. pl. Plut. Alex. 2., Olympiasról), amihez aztán l. a vallásos realitás világá- ból pl. az epidauroszi Asklepios-templom stelájának feliratát Dittenber- ger, S J G. II, 1900² nr. 803, 656 kk.: Ἀνδρομάχα — — ἐγκαθεύδουσα ἐνύπνιον εἶδε' ἐδόκει αὐτῇ [τὸ ἔσθος ὁ θε]ὸς ἀγκαλῶσαι, μετὰ δὲ τοῦτο τὸν θεὸν ἀπασ[θ]αί οὐ τὰ[ς] κοιτίας' ἐκ τοῦ]του τῇ Ἀνδρομάχῃ υ[ί]ῳ ἔξ Ἀρρῶβα ἐγένε[τ]ο. (660. l.)

314. l.: (Ékességek és mutilációk védik és izolálják a veszé- lyeztetett testi funkciókat) v. ö. G. Semper, Kleine Schriften 1884, 305 kk.; E. Fehrle, RVV 38 k.; Hirn-Barth, 215 k. is. Legvégtetesebben Preuss lát (i. h. Globus 1904/5) minden dísz, mint „aus Abwehrzauber entstanden“. (Visszautasítva: Vierkandt által u. o. 1907, XCII, 41. l.)

315₁₅₅: (A nemruházkodóknál a takarási szokásokat helyet- tesítő kagylók, levelek, tetoválás és egyéb díszek jelentősége ugyanaz, mint a ruhatakaróé) v. ö. H. Schurtz, Grundzüge einer Philosophie der Tracht, 1891, főleg 53–75, 76–91. l.; Fr. Rumpf, Der Mensch und seine Tracht ihrem Wesen nach geschildert, é. n. (1905?) 224 kk. 226, 284. l. stb.

1917, 388 (ad 1915, 316₁₅₈) és 1915, 378 kk.: A gondolat, hogy a

szántó-vető ajánlatos mezítelensége fokozza a termékenységet Aristophanes, Lysistr. 1173 szerint Hesiodos után is élt: ἤδη γεωργεῖν γυνὸς ἀποδὺς βοῦλουαι, ahol persze nequitiam latere facile suspiceris! (Blaydes). — A Hesiodos és Vergilius-féle szabály okainak különbségére helyesen mutat (bár a hesiodosi ok megadása nélkül) Wilamowitz, id. kommentár 87 k. l.

1915, 372₁₀₄: A μάντις és μαίνομαι összefüggéséhez (a próféta ek-sztasis = szent örület) stb., v. ö. C. Theander, i. h. II, (Sonderabdruck aus Eranos XV) 42₄. — A Vita szerint Sophokles is μετὰ τὴν ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίαν Ἀθηναίων περὶ τρόπαιον ὄντων μετὰ λύρας γυνὸς... τοῖς παιωνίζουσι τῶν ἐπινίκιων ἐξήρχεν.

373₁₀₇: A lemeztelenítés megszégyenítő katonai büntetés (l. pl. Valerius Maximus, Factorum et dictorum memorabil. II. k. 8, 9 stb.). Az eljárás sértő jelentőségének kifejlődéséről szól Hirn-Barth, i. h. 214 k.; egyéb példákat hoz Hav. Ellis, Man and Woman 1894, 61. l.

374₁₇₀ és 1917, (v. ö. 1915, 202₇₃ k.): (Nők autodenudációja, mint hozzátartozóikat megszégyenítő presszió.) Újabb adatokat is hoz E. Kornemann, i. h. főleg 27₃₂ k. Persze az a beállítás, hogy ez a gesztus a „nőknek a férfiak fölött gyakorolt hatalmát“ szimbolizálná (26. l.), csak a könyvecske tendenciájának s a speciális vallástörténelmi irodalom speciális problémáiban való járatlanságának a következménye. (Nyilván ezt a hamis beállítást akarja MP. Nilsson sokatmondó apopiopesisé is, Deutsche Literaturztg. 1928, 1868. l. visszautasítani.) Hatalmi képzet-féle ritkán s legfeljebb olyan értelemben foroghat fenn, amely a férfiakkal szemben (nem ellenők) hangsúlyoz előnyt, mint pl. a Sforza Katalinról szóló eset: 1915, 375 k. (178. jegyz.; Kornemann nem ismeri.)

375_{170/177} (v. ö. 372₁₀₃ és fent ad 309₁₂₅ is): A meztelen áldozó sokszor jelenik meg Babylon legrégebbi műemlékein. Ugyancsak teljesen ruhátlanul hajtották végre eredetileg a régi arabok a Kaaba-kultuszt Mekkában. A sarú levételét Isten színe előtt az ótestamentum is megköveteli. (Jastrow, The Religion of Babylonia and Assyria 1898, 666 k. l.)

1917, 389/1915, (377₁₀₇) 378. l.: (A Tyrtaiosnak tulajdonított 10, 21 kk. sorok és a X 71 összevetésére épített kérdésben az eposz vagy elégia előbbvalóságáról): Wilamowitz Tyrtaios-ellenes felfogását osztja F. Jacoby is, Zu den älteren griechischen Elegikern, Hermes 1918, 24 k., aki a αἵματόεντα αἰδοῖα kézbentartásában egyszerű μασχαλισμός-t lát (24₁; v. ö. Rohde, i. h. 322. l.) stb. Körülbelül Dümmler felfogását fogadja el E. Samter, Volkskunde im altsprachlichen Unterricht I, 1923, 176 kk. Ebben az összefüggésben eddig (úgy látom) elhanyagolták a Senacherib-felirat értékesítését, melyből F. Maurernél, Der Phallusdienst bei den Israeliten u. Babyloniern, Globus XCII, 258. l. a következő fordítást olvas-tam: „Die Leichname ihrer Helden, wie grünes Gras bedeckten sie das Feld, männliche Schamteile hatte ich abgeschnitten und ihre Zeugungskraft vernichtete ich, wie Körner von Sivarurken.“ — A vitát magát hitünk szerint lényegtelenné teszi, hogy habár Tyrtaios, „nyersebb“ változatot hoz is, ez semmit sem bizonyít az elsőbbség tekintetében: a kifejezésforma megválasztását főleg egyéni érzék és a műfaji igények determinálják (v. ö. lent ad 1915, 380 és 382 kk.).

1915, 378 k. l.: A görögségben aránylag későn kifejlett ruházkodó szemérmert (v. ö. Platon, Polit. V, 3 [452 C—E] a férfitársadalomra vonatkozólag régtől ellentétesen befolyásolta a nagy szerepet vívó agonisztika. Már Tyrtaios előtt száz évvel kötény nélkül futottak az olympiai versenyeken (Hermes, 1918, 24 k. l. A nőket illető szemléléstíladalomról l. most pl. Fr. Weege, Etruskische Malerei 1921, 60. idézve Kornemann, 11. l.). A dologhoz v. ö. még Thukyd, I, 6 és ad Ψ 683 schol. Townl. VI, 435, 17 M.,

ahonnan Eustath. 1324, 18; továbbá schol. Ven. A II, 268, 21 D (πρῶτον ἔθος ἦν τοῖς παλαιοῖς περιζῶματα φέρειν ἐν τοῖς αἰδοῖσις καὶ οὕτως ἀγωνίζεσθαι. κατὰ δὲ τὴν ἰδ' Ὀλυμπιάδα... νόμος ἐτέθη γυμνοῦς τρέχειν.). Nyilván ezen az alapon fölényes Herodotos a „barbárok“ megbélyegzésében (I, 10), akiknél καὶ ἄνδρα ὀφθῆναι γυμνὸν ἐς αἰσχύνην μεγάλην φέροι.

1917, 390/1915, 378.¹⁹⁰ Leukothea κρήδεμνον-jának és bizonyos, miszteriumszokásoknak összefüggéséhez v. ö. még a Dittenberger i. h. 473. l. közölt andamiai miszteriumfeliratot, amely szerint a kétése-tekben működő οἱ δέκα (= decemviri) φοροῦντων... ἐν τοῖς μυστηρίοις στροφίον πορφύριον.

1917, 390/1915, 379. l.: A szerb „Buseneid“-hez v. ö. Pedersen Der Eid bei den Semiten stb. 1914, 164. és (Wellhausenhoz) 171. l.; továbbá Der Eid als Tat, Acta L. ac Sc. r. Univ. Franc.-Joseph. 1924, 12. l. és 96. 98. j.

1915, 380. l.: (Sepulcrális nuditas:) Még Alexander is — a Plutarchos-életrajz 15. c. szerint — συναναδραμῶν γυμνός kerüli meg Achilles sírdombját, ὥσπερ ἔθος ἐστίν.

380 és 382 kk.: A homerosi rudimentumok illetve elszólások problémáját azóta részletesebben tárgyaltam: Zur religionsgeschichtlichen Wertung Homers, Yearbook stb. Lund, 1924, 149—169. ll. Ugyanott kifejtettem, hogy az eposz — műfajához képest — mindent ami érzelmi (érzéki, lírai stb.), erősen átbukkol és így kerüli a babonának, varázslatnak, de általában az elevebb komplexeknek minden egyes ki-mondását, nevezetesen az erőtikumot is. Ezt — többek közt — most Maassnak egyik eredménye is igazolja (1928, 13. k. 17. l.). Míg t. i. szerinte a γαμεῖν (> γάμω!) ige eredetileg nyilván annyit jelent mint πλησai σπέρματος, γάμος a. m. Begattung és így értendő pl. Pollux III. 38: καὶ τὸ μὲν ἔργον οὐοῦ καὶ ἡ ἑορτὴ γάμος, — addig már ugyancsak Pollux (44) észrevette, hogy Homeros οὐ τὸ ἔργον ἀλλὰ τὴν ἐστίασιν καλεῖ γάμον, más szóval, hogy költőnk ezt az érzéki szót is letompította. Miatta, az ő szóhasználatá, ill. döntő tekintélye miatt kellett tehát az erkölcsi „átszellemülésnek“ legalább is a görög irodalmi életben olyan gyorsan bekövetkeznie. — Amit természetesen Maass (és Pollux) nem emel ki, de nekünk fontos: mindamellett az eredeti jelentés is megvan Homerosnál az olyanféle „elszólásokban“, mint ὁ ὁ θάλερόν γάμον ἐξονομῆναι (v. ö. θαλερόν δάκρυ stb.), aminek igazi értelmét véleményem szerint az Aisch. 44 frg. 6. sor bizonyára akart (és ezért igen helytelenül „emen-dált“) fokozása: a νοτίζων γάμος is igazolhatja.

384.²²⁶ A κακοδαίμων feltevésének, ill. a vele való törődésnek az elsőbbségét vallja J. Leuba, A psychological study of religion 1912, 128 k., (idézi Lubbockot, The Origin of Civilisation 1892⁵, 225. l.); S. Freud, i. h. 85. l. és mások is. — Valóban: alkatlélektani alapon sincs akadály, sőt a görög szellemi élet produktumai csak valószínűvé teszik a feltevést, hogy a reagáló „görög lélek“ könnyebben válthatott olyan irányban, melynek egyvalami kakodaimont sejtető személyesítés esik tengelyébe, mint az ellenkezőben.

MARÓT KÁROLY.

Ovidius Amoresének magyar fordítása 1819-ből. Pesten, Trattner János betűivel, 1820-as évfeljezzel megjelentek *Publius Ovidius Násónak Enyelgése*i Peretsenyi Nagy László ugyanolyan bilinguis kiadásában, mint 1848-ban *Albius Tibullus versei*. De még az első teljes magyar Tibullusról a kortársak és az irodalomtörténetírók egyaránt megemlékeztek s egy disszertációt elég részletesen is foglal-

¹ Mező (Grünfeld) Ferenc: Tibullus a magyar irodalomban. 1909. 21—24. l.

kozott vele, addig az első és egyetlen Amores-fordítás még a legteljesebb irodalomtörténeti, sőt bibliographiai munkákban sem szerepel, a Peretsenyi Nagy Lászlóról szóló Szinnyei-cikkben és Petrik könyvészetében sem, noha P. Nagy naplójában említi a könyv megjelenését s az ennek folytán Márki Sándor ismertetésében is szóba került.² Pedig a római poétáknak és Dugonicsnak e lelkes és páratlanul szorgalmas tanítványa, különösen Ovidiusától várta a halhatatlanságot. Az *Olvasóhoz* írt epilógusában a magyar írók hosszas előszámlálása után írja:

„Fent nevezett Szerzők közzé számláljatok engem
Hogyha lehet, Műzsám fáradozása miatt.
Bárha nem elsők között, legalább közepette, hogy éljek
Ovidius Násó Könyvinek örve alatt.”

Majd addigi munkáit említvén, így végzi:

„Bár mi kövesse hevem, valamit minden-napon írtam:
Fent marad írás, Könyv; más Vagyon öszverogyik.
A' Javakat, vagy eső, vagy tűz megemészti; az Oszlop
Huzamos évek után roskadozásra omol.
Am jeles Elmének munkái örökre maradnak;
Győznek időn; az eszet nem lepi semmi hamu —
Így mikor a' földnek színéről testem eloszlik:
Szólni fog illy Könyvem hív Maradékok előtt!”

Hogy munkáját annyira teljesen elfelejtették, annak oka nemcsak tökéletlensége vagy az érdeklődés hiánya, hanem legfőképp az, hogy kortársai közül is igen kevésnek kezébe kerülhetett; amint az akkori viszonyok közt egészen természetes, a hatóságok néhány hónappal megjelenése után a cenzor vétkes könnyelműsége folytán engedélyezett könyv terjesztését megakadályozták.

*

Peretsenyi Nagy László, ki már 1811-ben, 13 évvel Virágének megjelenése előtt, készen volt teljes Horatius-fordításával, s csak mecenás hiányában nem tudta kiadni,³ s aki ezenkívül, valamint Tibulluson és az Amoresen kívül, mint ez utóbbinak egy jegyzetében írja, lefordította Ovidius „Heroides” nevű szerelmes, de igen szép Leveleit“, továbbá a Tristium és De Ponto könyveit is,⁴ az Amores kinyomtatására 1849 elején kapott Vásárhelyi János aradmegyei alispántól 150 forintot; ehhez maga is ugyanennyit tett hozzá s így kinyomathatta Trattnernél e különös gonddal készült fordítását. Október végén megkapta a nyomtatott példányokat. Könyvének címlapja: Publius Ovidius [Násónak] Enyelgései. [Magyarázta] Peretsenyi Nagy László, [T. Ns. Arad vármegye szolgabírája.] 1819 [Május 16-án Aradon.] Pesten, [Trattner János Tamás betűivel [1820.]] — Belül mottóként a III. k. 15. elegiájának 7—8. sorai állnak magyar fordításokkal. A „magyarázásnak“ a címlapon szereplő datálása az ajánlólevél kelte. Ez Maecenas fiaának, „a“ posonyi magyar királyi főanyaoskolában törvényt

² Perecsényi Nagy László naplója. E. Ph. K. 1889. 593. l.

³ Már okt. 17-én felajánlotta gr. Fekete Ferencnek; a következő év márc. 6-án ismételte kérését. (L. Márki, id. h.)

⁴ P. Ov. Násónak Enyelgései. 131. l. 15. jegyzet (a II. könyv 18. alagyájához): Itt Ovidius leírta, Heroides nevű szerelmes, de igen szép Leveleit, melyek is, nállam kéziratban, úgy a Tristium és De Ponto; Maecenas nélkül szűkölködnek“.

tanuló legszerentsébb ifiúnak Nemes Vásárhelyi Nepomuk János úrfinak a'szerző barátjának" szól atyja nevenapján. „Vedd — írja neki — attól ezen ajándékot, a' kinek Te is viszontag a' Verselés Tudományában gyönyörködve, több ízben, saját Leleményeidet megküldötted... Vedd mondam, Poéta — Poétától". A nagyreményű ifjú, később Csanád megye szabadelvű követe, Kisfaludy Károly tágabb baráti köréhez is tartozott s többek közt az Aurora is közölt tőle költeményt.

Az ajánlás után a VII—IX. lapon „Ovidius Násónak Élet-tárja" következik, ismert volta miatt igen röviden s a tudomány akkori állása szerint is igen naivul. Így ő, Dugonics panhungarizmusának Horvát Istvánnal egyenlően lelkes, de sokkal tudatlanabb követője, természetesen ragaszkodik a Caelius Calpurnius régen megcáfolt föltevéséhez, így fejezve be Ovidius Élet-tárját: „Tomis vagy Temesvár, 's Karánsebes körül 60 Esztendő's Korában, örök Hír-névben, kimúlt e' Világból!" Még egy dologban ütközik ki már az életrajzból a Dugonics-tanítvány: a magyar szólásmódok, közmondások elhintésére minden alkalmat felhasznál; Ovidius számkivetéséből is levonja a tanulságot — Ovidius panaszainak szellemében, de magyar közmondással: „a Tseresznye magv sokszor a' nagy Urak táláról visszapattan". Fordításában is, hacsak lehet, magyar mondásokat használ föl. Így, mikor a feleségére egyáltalán nem vigyázó férjhez szóló figyelmeztetés fordításába:

„Mind ezen aggodalom valahán mardossa vesédet;

Árkold-e! zsilipem húzd le tsapolva vízem.

Forgátsot szedjen fent álló fának alatta,

A' ki törődne bolond Férj felesége után."

(II. 19. 43—45.; 135. l.)

Két magyar mondást szúr be egymás után, meglegegedetten jegyzi meg: „Itten a' Magyar Közmondásokkal ékesítem a Deák kitételt; minden nyelvben más más helyes ejtések lévén, hogy elkerüljem Horatiusként — O imitatores — etc.!!!" (így!). Akkor sem érzi, hogy jogtalanul változtat a szöveg értelmén, mikor az aranykor rajzában ahelyett, hogy „Signabat nullo limite mensor humum", vagyis nem is volt kinek kinek külön területe, azt írja: „Messze, szakállával.... kiki mére határt", meg is magyarázva e régi szólás értelmét: „A hajdani Magyarok mondták — szakállal mérd a' földet — vagyis annyit adj, a' mennyire lát, és odáig szánts! Szakállával mutatott előre — Messze — !!! —" Mint a szép szólásokat, úgy szeretne ékes szavakat is felújítani és újakat terjeszteni fordításai által is. Egy helyt egyenesen kimondja, hogy fordításával kettős célja van: „illyetén régi szavaknak felhozásáért és a' Classikusok fordításáért ezen Ovidius enyelgéseit egyedül magyarázám". Jellemző e szempontból, hogy jegyzeteinek legnagyobb része magyar nyelvi érdekű, s szómagyarázataiban Kisfaludy Sándorra és Szabó Dávidra, de régi magyar kéziratra és Pázmánra is hivatkozik. Saját újításai elég szerencsétlenek; így a Lucifert hajnali csillagnak fordítván, megjegyzi: „A' Philologusokért ide jegyzem: hogy mai üdőben az egy szóból álló nevezet inkább tetszetős; azért általam a' Lucifer. *Derünnye*, *Vesperus* *Lendes* nevet kapott más munkáimban kitétetve." A pompára *tárény* szót csinál a *táré-tattyos* (= pomposus) régi szóból, stb., stb. Magyar nyelvi és

⁵ 177. l., 24. jegyzet a III. 8. 42. sorához.

dialektológiai szempontból külön tanulmányt érdemelne a sok furcsasággal teljes fordítás. Egyébként azt sem mulasztja el, hogy magyar táj említését szője Ovidius szövegébe. „Régi Baradlanként vagyon egy Fa, Kiterjede árnya“, mondja a III. 13. 7. sorában (Stat vetus, et densa praenubilis arbore Lucus) és a jegyzetben: „Baradlai, Aggte-leki, Funáztai, Monyásztai, Szepesi, a' többi nevezetes honnyi Barlankok itten emlékeztetben hozatnak Tündérségekért.“ Még a klasszikus szöveg e naiv magyarításánál is inkább emlékeztet Dugonicsra, mikor az utolsó alagájában, hol Ovidius a paelignusoknak az „arany Polgári Szabadság“ megőrzéséért vívott harcát említi, nem tudja megállni, hogy magyar büszkeséggel meg ne jegyezze: „Az arany Szabadságot még Napkeleten lévén gyakorolták a' Magyarok, midőn szabadon hartzolván, szabad bírodalomra az Irtitsnél jutottak; és azt Pannoniában is felállították.“ (203. l., 32. j.)

Mindamellert, hogy sok naiv stilustalanság van a fordításban s körmönfont tájnyelvi magyarsága és a szétszórt latinos szórend s egyéb nehézség sok helyt nehezé teszi a megértést is, itt-ott határozottan leleményes az enyelgő hang tolmácsolásában s a paraszti magyarság is fokozza e tréfás komolyság hatását; néhol hosszú darabon egészen élvezhető Peretsényi Nagy fordítása, míg valami bántó furcsaságba nem ütközünk. Az ovidiusi παρακλαυσιδουρον (I. 6.) végét pl. így fordítja:

„Tán tsalatom? vagy tán Sarkában zörren az ajtó,
És megnyilta jelét az tsikorogva adá?
Megtsalatám: mert tsak dühödő szél hajtja az ajtót;
E' ha Reménységem Leble⁶ de messze vivé!
Hogy ha reá eszmélsz Boreás vitt Orithiádra,
Gyöszte, szeleddel ezen zártt kaput üsdbe nekem!
Halgat egész Város; vizenyős harmatba főrödté (!)
Éjjeli fény tűnik; már lakatold ki kapud.
Mert nekem immár egy, vas, tűzre fakadni dühötten
Kész vagyok, és fáklyát Ház tetejére vetek.
A' Bor, az Éj, Szercelem, már elvetemedtem ajánlják:
Éjbe Szemérem nints; Bor szeretőkbe vitéz.
Mindent elköveték; se panaszra, se könyörrre nem indulsz
Oh te Verőtzédnél még süketebbke kapus!
Nem te Menyetskéknak küszöbét őriznie illél;
Sőt hanem illendőbb tömlőtzi Tisztre valál.
Ime, ezüst gyöngy közt feljött a' Hajnali tsillag;
Dolgosokat madarak nyelve Robotra idéz.
És te pedig szomorú fejről letzibálta bokréta
Durva garádon egész Éjt lesekedve feküdj!
Hogy mátkám, mikoron meglát hajnalba levettve,
Tudja üdő veszttem, légy neki abba tanúm.
Élj te magadba, kapus, megbánva Szerelmemet érezd,
Lomha, hogy a' Szeretőt, Tsúf! kirekesztgeted, éljj!
És ti kapufelek is, merevény küszöbökkel, az ajtó
Redvesedett karban hólttfa magadba maradj!“

Hogy ízlése fogyatékossága mellett nem volt P. Nagy minden fordítói tehetség nélkül, azt mutatja, miképen tud distichont distichon-nal, sőt csaknem mindig sort sorral visszaadni, anélkül hogy az így

⁶ A lebel szóval másutt is az *aura*-t fordítja.

fordítók leggyakoribb és legmutatóbb hibájába, a sorkitöltő ismételtetésbe kellene esnie.

A latin és magyar szöveg bal- és jobboldalon egymással szemben áll. A régi humanista kiadásokban gyakori felírások mindkét oldalon megvannak. Maga a latin szöveg kétségkívül a Petrus Burmannusé, amint az a Némethy-féle editió⁷ apparatusával való összevetésből is kitűnik. Burmann általánosan elfogadott *Argis* coniecturája *agris* helyett (I. 10, 5.) éppen úgy megvan nála, mint a *P. comitata* lectiója helyett választott *cantata* (III. 11, 19.). De az egész szöveg is — kétségtelen sajtóhibákat nem tekintve — egyezik Burmann kiadásával.⁸ Példaképen hadd álljon itt az I. 6. néhány jellemző lectiója:

- v. 17. aspice, et ut videas — (Némethy) aspice (uti videas...)
- v. 31. quid facias hosti — (Némethy) quid facies hosti (Burmann a notae variorum közt említi: „legitur et facies, fortasse melius. *Marius*).)
- v. 41. qui se male praebet — Némethy) qui te male perdat (ezt mint a Putaneus lectióját említi Burmann).
- v. 43. celare solebam — (Némethy) celare volebam.
- v. 57. ignique paratior ipse — ignique, o ianitor, ipso (coni Ném.)
- 62. o foribus surdior ipse — (Némethy) o foribus durior ipse
surdior az összes codexekkel szemben Ciofanus coniecturája.

A Peretsényi Nagynál szereplő szöveg valamennyi esetben betűről betűre egyezik Burmannéval. Eppen így a 65. sorban a régebben általános *pruinosis* h. mindkettőjükénél már *pruinosis* áll, amit Némethy Merkel nyomán fogadott el a P.-beli olvasattal szemben.

A fordítónak az olvasóhoz írt zárőverse annak bizonyításával kezdődik, hogy a magyarok már a tudományosság minden terén versenyt futhatnak a külföldiekkel; felsorolja az élő literátorok neveit, a legnagyobbakét és a kisebbekét meglehetősen rend és kiemelés nélkül. „Két ezer Iróknál többet számlálhatok, a' kik Most hűsz esztendő évi karámba valók” — zárja le büszkén a személt és dicséri az uralkodót, kinek uralma alatt mindezek dolgozhattak. Ezek halhatatlanságára pályázik ő is Ovidiusával, kit mégis szükségesnek tart védelmezni.

Classikus ez Szerző, szabad azt magyarázni szelíden,
Tárgya szilaj; de tsinos Verse, tsak elmefutás.

Érezve vállalkozása merész voltát kényesebb helyeken, melyeknek értelmét azért ritkán próbálja takargatni, hogy minden fennakadásnak elejét vegye, megjegyzi (I. 5.): „Huc quadrat illud Ovidii — Vita verecunda est, Musa jocosa mihi — Aug. Rex Fridericus II., — Classicos auctores sine culpa vertendos admisit” s a szembenlévő oldalon a magyar szöveg alatt ígéri: „Ezen Fordításban minden szeméremmel — a botránkoztató szavakat vigyázva kikerültem.” Másutt (III. 14, 22), nehogy gonosz céllal gyanúsítsák, azt írja: „Ov. ebbéli enyelgése tsak azon tzelből főképp magyaráztatott, hogy a' Classicitás kifejlődjék”, ismét másutt a szokásos morális példalódzást is felhasználja ürügyül (II. 14, 15.): „Ezen példák az enyelgés mellett tanítók, hogy sok szomorú időtlen születektől az effélék elijjedve okúljanak.”

⁸ P. Ovidii Nasonis Opera Omnia. T. III. Amstelod. 1727.

⁷ P. Ovidii Nasonis Amores. Edidit, adnot. exeg. et crit. instruxit Geyza Némethy. 1907. (Editiones Criticae.)

A jóindulatú, klasszikus műveltséggel bíró és felvilágosodott pesti cenzort, Haliczky Andrást, a német nyelv és irodalom egyetemi tanárát, sikerült is rávennie a fordítónak, hogy megadja az admittiturt. Könyve 1819 végén kikerült a nyomdából az 1820. évi könyvpiacra szánva. De már márciusban megkezdődött a küzdelem az erkölcsökre veszedelmes magyar Amores ellen. A túlbuzgó Szathmáry pozsonyi cenzor, ki több esetben kérte erkölcstelennek ítélt kiadványok elkövetését, 1820 március 11-én egyenesen az uralkodóhoz küldött panaszt, amiért utóbb meg is intették és a szolgálati út megtartására utasították. „Liber iste (sub titulo: P. Ovidius Násónak Ényelgése) Pestini literis Trattnerianis impressus, complectitur tres Libellos Ovidii *De arte Amandi* (!): latine acque ac hungarice editos. Pestilentissimus hic Liber, quam sit depravandis moribus idoneus, et Juventuti perniciosus, patet ex eo; Imo. Quia ipse Augustus Caesar (licet gentilis) Ovidium, velut auctorem Operis exilis mulctavit. Quod Aurelius Victor in sua Epitome his Verbis testatur. *Augustus poetam Ovidium — pro eo, quod tres libellos amatoriae Artis conscripserat, exilio damnavit. 2do.* Quia ex incunabulis Religionis Christianae, non solum Catholici, sed quaecunque etiam aliae Christianorum sectae lectionem horum Libellorum publi suae severissime semper inhibuerunt.”⁹ A kancellária ennek alapján március 17-én átrít a helytartótanácsához, vizsgálja meg, ki és miért engedélyezte a könyv kinyomatását s tegyen javaslatot, milyen intézkedésre van szükség. A helytartótanács mindenekelőtt a kebelbeli revizortól kért információt. Nagy Antal gremialis librorum revisor május 13-án jelentette, hogy Haliczky adta az engedélyt; a könyv azonban mindenesetre az általános rendelkezések értelmében nem engedélyezhető obszcén tartalmúak közé tartozik; maga a latin eredeti kivétel a tilalom alól „nam antiqui ab Ethnicis conscripti latini libri propter sermonis elegantiam et proprietatem permittuntur, nulla tamen ratione Juvenibus lectio, sed neque in quacunque aliam linguam Versio virtute complurium eatenus dimissorum Ordinum admittitur imprimenda.” Csatolja az addig megtiltott Ovidius-fordítások összeállítását, melyből kiderül, hogy Ovidius munkáinak nem a latin eredetiben való kiadása tilos, kivéve a *Fastit*, *Tristiát*, *De Pontot*, *Metamorphosest*, a megtisztított heroidákat, *Ibist* és a *Medicamina facieit*.¹⁰ A felelősségrevont Haliczky július 11-én kelt jelentésében mentegetődzik: „Benigno ac Gratosio decreto morem gerens, ante omnia fateri cogor, me dum bina Poëmata mox infra memoranda typo non interdixi, neutiquam malo castis moribus nocendi consilio, sed imprudentia duntaxat peccavisse... Ovidi Opera in Hungaricum sub titulo P. O. N. E. conversa, his momentis illectus ad proelum admitti posse arbitrabar: quod eiusdem Poetae Latini Metamorphosium, Fastos, Heroidum, Epistolas in Germanicum versas, in Catalogo Librorum venalium a Fr. Härter Universitatis Vindobonensis Bibliopola Viennis anno 1819 edito, reperi. Neminem vero Nasonis lectorem latere potest, Metamorphoses, Epistolas Heroidum et Fastos illecebris non carere, quae Phantasiam legentis inflammare possint. Denique et illud ad excusandum errorem meum facere videtur, quod versionem Hungaricam cum auctore Latino (ceu fonte) collatam modestiore verborum delectu concinnatam essecomperi.” A helytartótanács július 18-i

⁹ Orsz. Itár, Kancell. 3141—820.

¹⁰ Hogy Ovidiusért még ekkor is mennyire lelkesedtek nálunk, azt mutatja, hogy ezek rövid időn belül — részben két fordításban is — magyarul is mind megjelentek. (Egyed, Homonnai.)

javaslatára az augusztus 18-án kelt 9842. számú udvari rendelet megbízta a helytartótanácsot, hogy azonnal akadályozza meg a könyv árusítását és könyvtárakban való olvasását. A helytartótanács szeptember 9-ii ülésén intézkedett a rendelet végrehajtásáról.¹¹

Ugyanez a rendelet intézkedett egy másik igen érdekes könyv megtiltásáról is. Ez Budán jelent meg, címe: *Tuba, az égő és oktató szerelem*.¹² A pozsonyi cenzor hívta föl erre is az udvar figyelmét három nappal előbb, mint Ovidius Enyelgéseire, s a további eljárás folyamán e két könyvről mindig együtt intézkedtek. Míg az Enyelgések egy példánya Horvát Árpád könyvtárából a múzeumi könyvtárba került, a *Tubának* semmi nyomára nem akadtam. Gyanítható, hogy ezt már valóban a ponyvára szánták, de a cenzori iratokból az is kiderül, hogy a klasszikus és humanista erotikus költészet modorából tanult a szerző. Szathmáry felterjesztése azt mondja róla: „Liber hic ... hungarice editus, et Budae typis Universitatis impressus adaequate incitatur Ovidii olim sub Caesare Augusto Romae viventis et scribentis infames *Libros Amorum et Remedii Amorum*. Liber enim iste in la sua parte ad effrenum, erga sexum alterum Amorem; Juventutem ascendit. in 2da vero parte Remedium adversus eundem suggerere contendit; quod et Ovidius fecit. Interim Caesar Augustus (licet gentilis) videns lectione illorum Ovidii Librorum, mores Juventutis Romanae in immensum depravatum iri; Ovidium Roma pulsum in exilium eiecit: Lectionem vero Librorum illius Juventuti severissime prohibuit.” A további akták közül érdekes még e tekintetben Haliczky védekezése: „Quod ad primum Poema Hungaricum attinet, nempe: *Tuba, az Égő és Oktató szerelem*, Carminibus *Johannis Secundi*, nulla, quod sciam, Censura vetitio non absimile, coloribus poetice adeo exornatum mihi videbatur, ut Erotica legendi cupidus nisi Artis Poeticae bene gnari essent, nec intellectu facile proindeque nec pudori damnosum fore existimarem.” Az Ovidius „didaktikus” költeményeit és talán a híres németalföldi renaissance-költőt követő versezet bizonyára megtalálható még valahol.

WALDAPFEL JÓZSEF.

Magyar Nyelvatlasz. Magyar Nyelvi Tanulmányaim II. kötetében, Bp., 1929, 15. l., hangsúlyoztam, hogy nekünk is szükségünk volna egy olyan nagy nyelvjárási térképsorozatra, mint a Wenker-féle német Nyelvatlasz (melyet újabban Wrede marburgi professzor sorozatos gyűjteményben tesz közzé, s mint amilyen a francia nagy nyelvjárási térképgyűjtemény Gilliéron és Edmont szerkesztésében 1903—1910. etc.). T. i. egyes magyar nyelvjárási, hang-, jelentés-, alak-, mondattani stb. sajátságoknak az egész magyar nyelvterületen való előfordulását csak úgy lehetne látni egyes vezérszók alapján, hogy hol és milyen formában vannak meg. Valamint úgy lehetne megszerkeszteni egyes tájszavak földrajzi térképét is (pl. a *hiu* = padlás, székely és dunántúli előfordulását stb.), s ez telepedéstörténeti és más szempontokból is érdekes eredményeket mutatna.

Örömmel jelenthetem, hogy a Debreceni Szemle folyó évi márciusi füzeté Magyar Nyelvatlasz címmel (146—9) becses cikket közöl, mely az újabb nyelvjáráskutatás igazi jelentőségét fejtegetve, egységes célkitűzést hangsúlyoz a magyar nyelvjáráskutatásban is s egy magyar nyelvatlasz tervét jelenti be, melyet a debreceni tudományegyetem

¹¹ L. az eljárásra vonatkozó helytartótanácsi iratokat Orsz. Itár. 14, 23, 24, 29, 31, 40, 41. Rev. libr. No. 2. 1820. alatt.

Nyelvatlasz-intézeté fog a Wenker-féle módszer szerint (mintamondatok nyelvjárási átírásai) és fonográf-felvételek alapján készíteni.

Ez intézet Huss Richárd egyetemi professzor, jeles germanista vezetése alatt működik már évek óta, mint az egyetem fonetikai intézete a germán szeminárium mellett és elérkezettnek látja az időt arra, hogy német külön teendői mellett a magyar nyelvjárások ilyen irányú kutatását is beillesse programjába. Huss professzor, aki oly szép eredménnyel dolgozik a német nyelvjáráskutatás terén (v. ö. töle újabban is: Luxemburg und Siebenbürgen, Szeben, 1926.), felhívást tesz közzé (id. h. 149. l.) a magyar nyelv ügyében, a népnyelv mai állapotának minél előbb való pontos lejegyzése és térképezése dolgában. Ez nemzeti és tudományos cél is, mely szerintem magyar nyelvtörténeti, fajt és telepedéstörténeti, néprajzi, irodalomtörténeti és sok más szempontból is fontos és megszívelésre méltó, s a felhíváshoz mellékelt és melléklendő mintamondatok átírását minden magyar művelt ember vállalhatja saját nyelvjárására vonatkozólag. Ezzel csak nemzetünknek szolgálunk, mely ilyenformán azokhoz a nemzetekhez csatlakozunk, melyek nyelvük megismerésére és megbecsülésére már tettek ilyen lépéseket (a németek és franciák mellett a spanyolok és olaszok is). E tekintetben a közoktatásügyi miniszter úr és a művelt közönség mellett az Akadémia megértő támogatására is számítunk, hogy élő nyelvünk kincseinek összegyűjtése műveltségtörténetünkre is még több világosságot derítsen. Mert hogy a nyelvjárásföldrajzi kutatások efféle irányban is milyen becses eredményekre vezetnek, v. ö. erre pl. a németben Wrede-nek Dialektgeographie c. igen becses gyűjteményét, abban pl. Th. Fringsnek a Rajna-vidék műveltségtörténetére vonatkozó nagybecsű eredményeit; a franciában pedig Gillieron kutatásainak szép eredményeit. (L. Ernst Gamillscheg, Die Sprachgeographie, Neuphilol. Handbibliothek, Band 2. 1928. Az olaszra l. e folyóirat LII. évf. 140—145. l. Vidos B. Elemértől, az erdélyi szászok telepítésére meg Huss professzor id. becses művét.) Csak nem maradunk el a nemzetek mellett anyanyelvünk búvárlásában! A Debreceni régi magyar Grammatika mellett legyen debreceni Magyar Nyelvatlaszunk is!

ERDELYI LAJOS.

Az „Échos d'Orient” Darkó Laonikos-kiadásáról. Az Institut d'Études supérieures de l'Assomption francia atyái által szerkesztett folyóirat 31. (1928.) évf. okt.-dec. számában (465—70. lk.) V. Laurent igen beható ismertetést közöl az Akadémiánk kiadásában megjelent Laonikos-kiadóról s sok értékes megjegyzés után véleményét e szavakban foglalja össze: „Il est vrai qu'en assumant une tâche de nature a rebuter de moins courageux, le savant hongrois n'a pas marché sans guides. Il faut toutefois reconnaître qu'en compulsant les notes de ses devanciers, M. Darkó n'a pas été un suivant aveugle; s'il a profité de leurs lumières, il a lui-même donné en certains cas difficiles des solutions qui sont d'un helléniste averti... Trois indices terminent cette excellente édition et en facilitent la rapide consultation... Il n'y a pas lieu de se méprendre sur les quelques remarques que nous avons faites; elles ne sauraient diminuer en rien ni la valeur d'une oeuvre considérable, ni la reconnaissance que nous devons à l'auteur assez courageux pour affronter le texte le plus délicat peut-être de la littérature byzantine, et assez heureux pour nous en donner une édition durable à laquelle on ne saurait désormais se dispenser d'en renvoyer.”

Újabb külföldi vélemények Kerényi: „Die griechisch-orientalische Romanliteratur“ c. könyvéről. 13. *The Classical Review* (London, rec. D. S. Robertson) 1928 december. Bíráló a könyvet rendkívül tudós munkának s igen érdekesnek tartja („this is an immensely learned and very interesting book“) s a szerző majd minden lépését szellemesnek („almost every point that he makes is ingenious“), de a feltevések halmozását erősen hibáztatja. A mű úttörő szolgálatait emellett elismeri: „Kerényi's work contains many interesting observations on the novels, and brings into view many neglected fields of ancient life and literature. He may prove to have opened up a valuable approach to the study of the origins of the novel.“ 14. *Deutsche Literaturzeitung* (Berlin, rec. K. Latte, Basel) 50, 1929, 174—77. Bíráló szerző tételét visszautasítja — „trotz der grossen vom Verf. aufgewandten Gelehrsamkeit“. A részletekben értékes anyagot s figyelemreméltó megfigyeléseket talál. 15. *Revue des Etudes Anciennes* (Bordeaux—Paris, rec. André Boulanger) 31, 1929, 64—65. Bíráló szerző tételét elfogadja („c'est dans la littérature populaire de contes orientaux que M. Kerényi cherche, à bon droit, l'origine de ces thèmes“) s főérdemét a regény vallásos hátterének kimutatásában látja: „Le grand mérite de M. Kerényi est d'avoir montré l'importance considérable des thèmes mythologiques et des récits de miracles, popularisés par l'aretalogie gréco-orientale. A l'origine, c'est la religion d'Isis, avec toute la littérature populaire qui en dérive, qui est l'inspiratrice principale du roman... L'auteur indique fort clairement par quelle évolution le genre populaire devient littéraire.“ A könyv bíráló szerint igen gazdag új adatokban és eszmékben, világosan épül fel, s egyformán érdekli a vallás- és az irodalomtörténetet. 16. *Theologie der Gegenwart* (Leipzig, rec. Schomerus, Halle a. S.) 22, 1928, 341. „Wertvoll ist das Buch (t. i. a teológus számára is), weil es ein Beweis ist dafür, wie tief der Einfluss des Orients auf das spätere Griechentum gewesen ist, und sodann wegen des Lichtes, das es auf die altchristliche Legendenliteratur wirft.“

Beküldött könyvek. A *gal jelzettekre visszatérünk.

Deuxième Congrès International des Etudes Byzantines. Belgrade, 1927. sous le haut patronage de sa Majesté le roi des Serbes, Croates et Slovènes. *Compte-rendu* par D. Anastasijević et Ph. Granić. Belgrade, imprimerie de l'état 1929. 8-r. XXXI+206 l. és 23 mű melléklet.

E mű összefoglaló képet ad a belgrádi bizantinológiai kongresszus munkálatairól. A bevezetés ismerteti a kongresszus létrejöttének előzményeit, az előkészítő munkálatokat, az eredeti programot, a megnyitó ülés s a kongresszussal kapcsolatos fogadtatások, ünnepségek és kirándulások lefolyását. A kötet főrésze a kongresszuson elhangzott előadásoknak, közleményeknek és javaslatoknak van szentelve. Sajnos, pénzügyi akadályok miatt a szerkesztőségnek le kellett mondani arról, hogy a kongresszus hatalmas anyagát teljes terjedelmében tegye közzé s így jórészt csak azoknak a kivonatoknak a közlésére szorítkozhatott, melyeket a kongresszus tagjai nyomtatásban már az ülések megkezdése előtt megkaptak. Ezekhez járulnak még a később beérkezett „resumé“-k, továbbá néhány előadás teljes terjedelmében. Ez utóbbiak között találjuk E. Gerland (Haben die byzantinischen Behörden die römische Gewohnheit der commentarii beibehalten? 49—56 l.), P. Grecu (Ursprung der altrömischen Chroniken. 176—184. lk.), M. d'Herbigny (Quelques sujets d'études pour des byzantinistes yougoslaves à Rome. 1—14. lk.),

A. Lesky (Pontische Lieder als Träger eines Wandermotivs, 27—31. lk.) előadásain kívül két orosz bizantinológus, *D. Ajnalov* (127—135 lk.) és *S. Sestakov* (35—45 lk.) dolgozatát, akik a kongresszuson nem jelenhettek meg, de értekezésük felolvasásra került. Ajnalov Georgios Hamartolos krónikája ó-szláv fordításának egyik kéziratával (Troice-Sergievszkaja Lavra N° 100.) foglalkozik, melynek miniatűrjei lehetővé teszik a pontos datálást (XIII. század vége) s mint a bizánci hatás alatt álló, mongol hódítás előtti orosz művészet alkotásai különös figyelmet érdemelnek. Sestakov az ú. n. Theophanes continuatus-féle mű szerzőségének kérdésével foglalkozik s pontos nyelvi és stilisztikai vizsgáldás alapján arra az eredményre jut, hogy a mű szerzője Theodoros Daphnopates volt. Ez utóbbinak, mely magyar szempontból is figyelmet érdemel, továbbá a kongresszuson elhangzott többi, kivonatossan közölt előadásnak és referátumnak részletesebb ismertetését ezúttal mellőzzük, mert hiszen az általános érdekekről vagy speciálisan magyar vonatkozásúakról annak idején a kongresszussal kapcsolatban folyóiratunk már megemlékezett (51 (1927) 146—155). Csak azt említjük még, hogy a kötet felsorolja azoknak az előadásoknak a címét is, melyek kivonatát a szerzők nem küldték be, sőt külön rovathan közli — gyakran bő kivonatban — azokat az előadásokat is, melyeket a szerzők bejelentettek, de közbejött akadályok miatt nem tartottak meg. A befejező fejezet a záróülésről s az ott tárgyalt javaslatokról tájékoztat s közli a kongresszus tagjainak névsorát. Ilyen módon a kötet teljes képet igyekszik adni arról a nagysikerű, eredményekben gazdag munkáról, melyet a kongresszus végzett. Mindössze két tekintetben érzünk hiányt. Egyrészt szívesen láttuk volna azoknak a hozzászólásoknak és vitáknak a rövid ismertetését, melyek egyes előadásokhoz és előterjesztésekhez hozzáfűződtek s gyakran tanulságos, új szempontokat vetettek fel, másrészt a kongresszusi tagok névsorához könnyen oda lehetett volna tenni a megfelelő lapszámot, amelyen az illetők előadása a kötetben található, ami nagyon megkönnyítette volna a tájékozódást. A kongresszus érdemes főtítkára, Anastasijevic belgrádi egyetemi tanár és társa a mű összeállítása által, melyet a nemrég elhunyt nagy orosz bizantinológus, F. I. Uspenskij emlékének szenteltek, elismerésreméltó munkát végzett.

Budapest.

Moravcsik Gyula.

A. Heisenberg: Ungarn und Byzanz (a külső címlapon: *Magyarország és Bizánc*). A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Kiadványai, IV. kötet, 3. sz., Debrecen, 1928, 8-r, 19 l.

A magyar bizantinológusok számára jelentős eseményt hozott az elmúlt év. A. Heisenberg, a bizantinológia Európa-szerte elismert vezéralakja, kinek jubiláris ünneplésére most készül a nemzetközi tudományos világ, a hazai tudományos körök meghívására két előadást tartott: az elsőt 1928 április 24-én társaságunkban, mint annak régi tiszteleti tagja, a másikat április 25-én a Debreceni Tisza István Tudományos Társaságban, mint annak újonnan megválasztott tiszteleti tagja. Ez utóbbi előadását tartalmazza e jelen füzet, mely nemcsak a szerző illusztris személye folytán különös figyelmünkre számot, hanem azért is, mert tárgya s az azzal kapcsolatban felvetett gondolatok és szempontok közvetlen közelről érdeklik a görög tanulmányok magyar művelőit, sőt továbbmenve mindazokat, akik magukat a hungarológia munkásainak vallják.

A szerző nem azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a magyar-bizánci érintkezéseket — melyek összefoglaló feldolgozását hazai irodalmunk is nélkülözi még — új adalékokkal vagy új szempontokkal világítsa

meg, hanem hogy az idevonatkozó tanulmányoknak, azaz a magyar bizantinológiának multját és jövő fejlődésének lehetőségeit tárja hallgatói elé. Kiindulván abból, hogy a tudományos munka csak nemzetközi együttműködés alapján lehet valóban célravezető és termékeny, hangsúlyozza annak szükségességét, hogy az egyes nemzetek hagyományaikból vagy speciális nemzeti érdekeikből kifolyólag a bizantinológiának más és más ágát, illetve területét műveljék. Az a tény, hogy Krumbacher a bizantinológiát a legszélesebb internacionális alapokon szervezte meg s hogy a fiatal tudományág újabb fejlődése folyamán is megőrizte e jellegét, szükségszerűleg követeli, hogy a szerző a hazai bizánci tanulmányok történetét a bizantinológia egyetemes fejlődésének keretébe állítsa be s jelen helyzetét és jövő fejlődésének útjait szintén egyetemes nézőpontból világítsa meg.

A tanulmány bevezető részében Heisenberg professzor tömör és jellemző vonásokkal rajzolja meg a bizánci tanulmányok kialakulásának képét s rámutat azokra a politikai, nemzeti s csak másodsorban tisztán teoretikus érdeklődésből fakadó motívumokra, melyek Európa különböző országaiban koronként a bizánci tanulmányoknak újabb és újabb lendületet adtak, míg végül Bajorországban a filhellén tradíciók és a klasszika-filológia újabb fejlődésének hatása alatt Krumbacher megteremtette a közép- és újjörög filológia mai szervezetét. Míg Németországban a XVI. században az oszmánli-törökök terjeszkedése irányítja a figyelmet a nép régebbi történetét tárgyaló bizánci kútfőkre, Franciaországban XIV. Lajos dicsőséges kora a bizánci frank uralomban látja a francia gloire egyik korai fejezetét s ezért mélyed a bizánci források tanulmányozásába. Itáliában egyházpolitikai célok táplálják egy ideig a Bizánc iránti érdeklődést, viszont az angol bizantinológia egészen a legújabb időkig az antik impérium Romanum politikai történetének kapcsán foglalkozott Bizánccal, mint amely amannak egy későbbi hajtása. Oroszországban már a XIX. század elején megindul Bizánc kutatása, amely itt annak az erős és mély hatásnak a következtében, mely az orosz művelődés kezdeteit Bizánc részéről érte, a nemzeti történet kutatásának integráns részévé vált. Hasonló motívumokból sarjadt az a nagy fellendülés, mely a bizánci tanulmányok terén a világháború óta a Balkán-államokban, Bulgáriában, Jugoszláviában és Romániában mutatkozik, melyek kulturája mind közvetlen hozzájárója a bizánci örökségnek. Végül Görögország, melynek középkora maga a bizánci világ, legújabbban szintén intenzív munkával veszi ki részét Bizánc kutatásának nemzetközi munkájából. Áttérve a magyar bizantinológia multjára, a szerző röviden utal a magyar-bizánci kapcsolatok legfontosabb mozzanataira s rámutat arra, hogy a bizánci tanulmányok hazánkban a nemzeti történet kutatásával kezdődnek, de a bizantinológia mint önálló történeti és filológiai tudomány csak néhány évtizedes multra tekint vissza. Az illusztris szerző a nemzetközi tudomány elismerésének ad kifejezést, amidőn kiemeli Pécz Vilmos működésének nagy jelentőségét, aki tanári és tudományos munkásságával hazánkban a közép- és újjörög filológiát oly irányban alapozta meg, hogy speciális nemzeti feladatai hangsúlyozása mellett sem tévesztette szem elől azt, hogy éppen a sajátos magyar tudományos feladatok megoldása szükségszerűleg feltételezi a közép- és újjörög ségre vonatkozó tanulmányok egész körének önálló és intenzív művelését. Heisenberg professzor a magyar bizantinológia jövőjét úgy látja biztosítva, ha annak kiépítése a Pécz Vilmos-féle tradíciók alapján fog történni.

Azok a szempontok és óhajtasok, melyeket Heisenberg professzor értékes, gondolatkeltő és mindvégig lebilincselő tanulmányában kifejtett, megegyeznek azokkal, melyeket e kérdésről a hazai bizantinológusok vallanak s amelyek más alkalommal e folyóirat hasábjain is kifejezésre jutottak.¹ Különös jelentőséget nyernek azonban azért, hogy ezúttal olyan egyéniség ajkáról hangzottak el, aki, noha a magyar tudományos körökhöz szoros kapcsolatok fűzik, mégis bizonyos objektív távlatból nézi a magyar tudomány sorsát s éppen ezért a kérdést európai nézőpontból világítja meg.

Azt hisszük, hogy az érdemes szerzőnek, kinek ez újabb tanulmányaért a magyar bizantinológia őszinte köszönettel tartozik, nem kívánhatunk szebbet, mint hogy az előadásában kifejezésre juttatott óhajtasai azáltal, hogy a közép- és újjókor filológia hazánkban intézményesen is kiépül, minél előbb valóra váljanak.

Budapest.

Moravcsik Gyula.

Φαίδωνος Ι. Κουκούλε: 'Η Μοναχὴ Θεοδοῦλη. Athén, Sideris 1928. Íme egy regény, mely egyike a legtudományosabb és legtanulságosabb könyveknek. Szerzője dr. F. Koukoules, a Bizánci Társaság főtítkára Athénben, aki speciálisan a bizánciak köz- és magánélet viszonyainak kutatását tűzte ki feladatául, s igazgatója egy nagyjelentőségű tudományos vállalkozásnak: a görög történeti nagy szótárnak. Mint a Bizánci Társaság Epetiris című közlönyének főszerkesztője, számtalan tanulmányt publikált, melyek a középkort és Konstantinápoly bevételét követő korszakot ölelik fel. Évek óta dolgozik azon, hogy horifitársai körében népszerűsítse a bizánciak életének ismeretét. Így pl. „Τὸ Βυζαντινὸν c. s újabban „'Η Μοναχὴ Θεοδοῦλη“, c. regényében.

Koukoules, ebben a regényben a középkori görög nemesség és nép köz- és magánéletébe ad bepillantást. Leírja egy vidéki főúri ház belsejét, beszél Azsia kereskedelmi utairól, a kereskedelmi forgalom áruiról, és beavat a bizánci-kor erkölceibe, szokásaiba és eszméibe. Stílusa egyszerű, csiszolt. Bizáncban használt szavakat és kifejezésmódokat is alkalmaz, melyeket hiába keresnénk szótárakban, sőt még Sophokles és Du Cange-nál is. Koukoules jegyzetek alakjában magyarázatokat fűz hozzájuk. Koukoulesnek e szép munkájáért a bizantinológusok is hálásak lehetnek.

Muráti Frigyes.

Die volkstümlichen Feste des Jahres. M. P. Nilson. Religionsgeschichtliche Volksbücher, III. 17—18. Tübingen, J. C. B. Mohr. (Paul Siebeck.) 8-r. 76 l. 0-90 M.

Nilson e könyvecskéje rendkívül tanulságos és élvezetes olvasmány és közérdekű tárgya miatt minden művelt ember érdeklődésére számot tarthat. Szerző sorra veszi a nyári, téli és bőjti, illetve húsvéti időszak ünnepeit és az azokhoz tartozó, Európában elterjedt népies szokásokat vizsgálja. Ezek a népies szokások jóformán mind a legrégibb pogány idők maradványai, az ünnepeket a kereszténység csak új tartalommal töltötte meg. Legérdekesebb példa erre a májusfaállítás. A virágzó ág termékenységet ad annak a helynek, ahová elültetik, véd minden baj ellen. Eredetileg a májusfát a tavasz ünnepén, május elsején hozták az erdőből, később azonban a nyári időszaknak majdnem minden ünnepénél szerepel, a menyegzői szertartásokba átmegy, ifjú házask háza előtt is elültetik. Nilson szerint nyári jellegét el is veszítheti s mikulási ág, és végül legnépszerűbb alakjában karácsonyfa lesz belőle. Foglalkozik azután a Szentivánj, a pünkösdi király-, illetve

¹ L. EPHK. LI. (1927) 146—155.

királynőválasztás szokásával, továbbá a nyári és őszi varázstűzekkel, melyek főleg az északi népeknél szerepelnek. Igen érdekesek továbbá Nilsonnak a téli ünnepekre vonatkozó magyarázatai is. A karácsonyi népszokásokat ő is a római Sol Invictus és Saturnalia ünnepének szokásaira, a karácsonyi ajándékokat a római újévi ajándékokra vezeti vissza. Végül a farsangi és húsvéti népszokások eredetét vizsgálja és a húsvéti tojás szokását próbálja a föltámadás gondolatával összekapcsolni. A könyvecskéhez az idevágó fontosabb munkák jegyzéke járul.

K. E.

Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. 2., völlig neubearbeitete Aufl., herausgeg. von H. Gunkel u. L. Zscharnak. II—III. Tübingen, I. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1928. Újabban megjelent füzetekben általános vallástörténeti szempontból figyelemreméltóbb cikkei: *Heiland* (Latte); *Heilig* (Pfister); *Heilige Stätten* (Rust); *Heiligenverehrung* (Bernoulli); *Herd* (Rühle); *Herrscherkult* (Clemen); *Hinduismus* (F. O. Schrader); *Hypostasen* (Mowinkel). (III.) *Indianer* (K. Th. Preuss); *Inspiration* (Vollmer); *Islam* (H. H. Schaefer); *Kelten* (Friedel); *Keuschheit* (Fehrle); *Kirche* (Clemen, Weinle, Hohlwein); *Krankheit* (Rühle); *Kretisch-mykenische Religion* (Schweitzer); *Kreuz* (Hempel, Günther); *Krieg* (Bertholet); *Kultus* (Bertholet); *Lamaismus* (Francke); *Lebensbaum* (Rühle); *Lebensschau* (Hempel); *Leib und Seele* (van der Leeuw); *Licht und Finsternis* (Stier).

Religionsgeschichtliches Lesebuch (in Verb. mit Fachgelehrten herausgeg. v. Alfred Bertholet, 2. erweiterte Auflage. Tübingen, I. C. B. Mohr 1928—29). Öt újabban megjelent füzetéről adhatunk számot: 9. *Vedismus und Brahmanismus* von K. F. Geldner. A Vedából nyújt fordításokat. Az ősi vedizmus főforrásán, a Rigvédán kívül a népies babonák ismertetésére az Atharvavedából is. A brahmanizmus szövegeiben az Upanishadok tanítóinak több teret ad, mint az első kiadásban (IX. + 176; M. 7-20). 10. *Aegypten* von Hermann Kees. A fűzet egyiptomi vallásos szövegek gazdag gyűjteménye és magyarázata. Újszerű benne az egyes vallási központok dogmatikus és mitológikus hagyományainak párhuzamba állítása (VIII. + 57; M. 2-50). 11. *Der ältere Buddhismus* von M. Winternitz. A Tipitaka szövegrészei alapján a buddhizmus legrégibb képét rajzolja meg (VI. + 162; M. 6-75). 12. *Die Germanen* von Franz Rolf Schröder. Az ókor és középkor római és honi forrásai alapján mutatja be a germánok vallását. Különösen az Edda és az izlandi Snorri Sturluson vallásos dalai adnak szép anyagot példáihoz (VI. + 77; M. 3-40). 13. *Die Kelten* von Wolfgang Krause. A kelta vallás maradványainak első összeállítását részben a klasszikusok, részben a középkori keltanyelvű irodalmi emlékek alapján (VI. + 46; M. 2-20).

N.

Vorträge der Bibliothek Warburg. Herausgegeben von Fritz Saxl. Vorträge 1925—1926. B. S. Teubner Leipzig, 1928. 8-r. 217 l. + 57 tábla. 12 Márka.

1. Otto Franke: *Der kosmische Gedanke in Philosophie und Staat der Chinesen.*¹

¹ Érdekes benne — többek között — a kínai világkép (csillagképek, tájfelosztás, elemtan) előázisai (babilonai, ind és iráni) hasonló kozmológiai gondolatokkal való összefüggésének fejtegetése, s a kínai „világrend = államrend” felfogásnak a stoikus κόσμος—πόλις kapcsolattal való párhuzamba állítása. Az előadás részletes méltatása különben hozzáértésünk határain túlmenne.

Szerk.

2. *Hans Lietzmann: Die Entstehung der christlichen Liturgie nach den ältesten Quellen.*

A legújabb idők tudományos érdeklődése mind nagyobb mértékben fordul a keresztény liturgia története felé. Németországban ezt számos kiadvány bizonyítja. A „Liturgiegesch. Forschungen“ (herausgeg. v. F. S. Döiger etc.) továbbá: „Liturgiegesch. Quellen“ (herausgeg. v. K. Mohlberg) és a „Jahrbuch für Liturgiewissenschaft“ (herausgeg. v. Odo Casel). Lietzmann rövid előadás keretében igyekszik bebizonyítani, hogy a későbbi liturgiák minden lényeges alkatrésze már feltehetően Hippolytus római püspök liturgiájában, mely viszont Pál apostol leveleiben gyökerezik. Ettől tulajdonképpen lényegében különbözik Serapeion egyiptomi püspök liturgiája, melynek magva áldozati aktus. A hívektől hozott bort és kenyeret a püspök hálaímaival áldozatul mutatja be. Az utolsó vacsoráról való megemlékezés hiányzik belőle, éppúgy, mint ugyancsak a II. századból a Didache imáiban fennmaradt liturgia-formulákból is. Ez utóbbiak összehasonlítva az ősközség úrvacsora-szertartásaival, a zsidó asztali szokások s így Krisztus tanítványaival elköltött vacsorái egyenes folytatásának bizonyulnak. Az úrvacsora szertartása eszerint tehát csak Pál apostol hatása révén nyert volna külön értelmet s lett volna éppen az „utolsó“ vacsorára való emlékezés. Tétele bizonyítására az aquileiai legrégibb ókeresztény bazilikának padlómozaikjait is bemutatja szép képekben, melyek különböző adományokat (kenyér, percc, szőlő stb.) hordó embereket is ábrázolnak. Ennél a bazilikánál ugyanis az ásatások fedték az egymásfölé emelt templomok padlómozaikjait (3 réteg), egészen az alattuk megmaradt római profán mozaikokig.

3. *Paul Hensel: Montaigne und die Antike.*

Szerző meg akarja világítani, milyen szerepe volt az ókori hagyományak Montaigne lelkiéletében. Évégből sorra veszi a különböző auctorokat, kiket Montaigne, ellentétben a renaissance első periódusa feltétlen csodálatával, kritikai szemmel néz, Felfogása sok esetben ellenkezik kora szellemével; helyességét későbbi korok kutatásai igazolják. Egyéniségének megértéséhez esszéiben megnyilvánuló filozófiájának tüzetesebb vizsgálata s annak az ókori filozófusokkal való összehasonlítása nagyban hozzájárul. Így tűnik csak ki, hogy székepszise dacára egyik ókori székeptikus irányba sem sorolható, sem a pyrrhonisták, sem a középső akadémikusok közé, sőt hogy azoktól szinte egy világ választja el; Montaigne ugyanis éppen az ember egyéni vonásait tartotta fontosaknak s azokat jellemezte, míg az ókori filozófia az esetleges személyi sajátosságokat nem tartotta megörökítésre érdemesnek. Abból, hogy hogyan idézi az auctorokat, szerző érdekes, de talán kissé egyéni következtetést von le. Montaigne irogatásának első kor szakában, kora ízlésének megfelelően, idézeteivel műveltségét fitogtatja. A 2.-ban, mikor főleg Plutarchost idézi, szabadabban alkalmazza azokat, mint az olyan, aki nem kell, hogy ismert szövegének utána nézzen. Végre esszéinek postumus kiadásában megjelent todalékokban már egész részeket vesz át, főleg a történetírókból és Ciceróból. Szerző ezt úgy értelmezi, hogy a könyvek ekkor lettek igazai barátai, kikkel így mintegy párbeszédet folytat. Ekkor tehát legmélyebb a kapcsolata a régiekkel.

4. *Karl Brandi: Cola di Rienzo und sein Verhältnis zu Renaissance und Humanismus.*

Karl Brandi e dolgozatban Cola di Rienzo eseményekben gazdag és változatos, belső és külső fejleményeiben tragikus életét vázolja az

írott emlékek alapján. Ezek ma mind együtt találhatók Konrad Burdach kitűnő kiadásában: „Vom Mittelalter zur Reformation. Forschungen zur Geschichte der deutschen Bildung“. Burdach Rienzót, Dante és Petrarca mellett, a renaissance harmadik előhírnökének, sőt szellemi magvetőjének tartja. Ezzel szemben Brandi, Rienzo élettörténetének pontos ismertetésével meggyőző bennünket arról, hogy Rienzo nem volt sem „poéta“, sem „orator“ a renaissance értelmében, mert a humanizmusnak nyoma sincs írásaiban vagy beszédeiben. Amit pedig elért retorikája által: Róma felszabadítása, az olasz nemzeti érzést nem erősítette; maga kudarcot vallott s nem volt hatása az utókorra sem. Mert nem volt valamely hittel vallott eszme hőse, hanem a letűnő gotika meggyőződés nélküli utószülötte.

5. *Jacques Mesnil: Die Kunstlehre der Frührenaissance im Werke Masaccios.*

A korai renaissance művészeti tanítása Masaccio műveiben legfőképp a perspektíva alkalmazásában nyilvánul meg. Mesnilnek e tárgy köréből már több régebben megjelent dolgozata van, mint: „Mas, et la Theorie de la Perspective“ (Revue de l'Art 1914), továbbá: „La Perspective lineaire chez Leonard da Vinci“ (Revue archeologique 1922). Ebben a dolgozatban elsősorban a fiatalon (27 éves korában) elhalt mester bámulatosan érett, nagy művészegyeniségét méltatja, kinek kevés hiteles képét ismerik. (V. ö. legújabbban Zeitschr. für bildende Kunst, 63. Jahrg. H. 4. 1929—30, ahol Beenken a Louvre eddig Ucellónak tulajdonított képét, „5 férfi képmása“ Massaccio alkotásának igyekszik bizonyítani.) Az újítás, amit Massaccio hozott, a térnek szigorúan perspektivikus ábrázolása. Valamennyi vízszintesnek egy pontba való konvergálása a kép egységességét eredményezi, de ez lehet csak külsőleges is. Masaccionál azonban ez a külső egység összhangban van a belső érzelmi és szellemi tartalommal. A tekintet, mely az épületek külsejéről a távlati vonalak irányában a kép mélye felé siklik, nála éppen az ábrázolás legfontosabb jelene vagy személye fölött állapodik meg. Ezzel a legteljesebb koncentrációt éri el. További fejtegetései Mesnilnek a perspektíva keletkezéséről, annak kétféle felágazásáról (1. mint rendet hozó, 2. mint illúziót keltő segédeszközről) szólnak s ezt az egykorú elméleti művekből igyekszik megvilágítani.

6. *Ferdinand Noack: Triumph und Triumphbogen.*

Szerző azt kívánja beh bizonyítani, hogy itt igazi „római“ művészetről van szó. Ennek kiindulópontja csak Róma lehetett, hol a triumphus tartás szokásban volt. Kiindul abból, hogyan is folyt le egy triumphus, mely tulajdonképpen vezér és sereg háborús vitékektől való megtisztítását jelenti: ezért a tisztító babér és a kapun való átvonulás („rite de passage“). Aztán beváltják a segítő isteneknek tett fogadalmat. E diadalkapuk, vagy mint a köztársaság idejében nevezték: „fornices“, szakrális jelentőséggel bírtak. A legrégebbi ismerteknek elhelyezése a triumphus útja mentén, világosan mutatja vele való szimbolikus kapcsolatot. A triumphalis szertartás és a jelvények is etruszk eredetűek, de az előbbi a maga meghatározott s általunk ismert lefolyásában csak a köztársaság idején alakult ki s lett sajátosan római intézménnyé. A diadalívek kapu alakja az említett szimbolikus jelentőségre megy vissza. Hogy nem átjárásra szolgáltak, annak tudata még a császárok korában is megnyilvánult. Ugyanis különbséget tettek az *arcus* (diadalív) és a *ianus* (kapu) között. Szakrális jelentőségénél fogva eredetileg nem díszíthették a triumphator szobrai; csak a császárok alatt vált ez szokássá. Ekkor már Rómán kívül is emelnek diadalíveket.

ket, melyek lehetőleg valaminek a határán állanak, ezzel is megőrizve szakrális jelentésüket. Ezek után a rendkívül figyelemreméltó általános fejtegetések után Noack sorra veszi és jellemzi a provinciákban fennmaradt emlékeket. Ezek fölépítésben nagy változatosságot mutatnak, ami nyilvánvalóvá teszi, hogy nem volt irányadónak elfogadott norma. Noack a Titus-ív egységes formaképzésében, szigorúan tektonikus megoldásában Wölfflinnél még messzebbmenőleg ismeri fel ezen alkotás klasszikus szépségét, amely kihatott a későbbi művekre is, még ha azok látszólag túl is haladtak rajta. Művészettörténeti szempontból a legfontosabb Noack szerint itt az, hogy ebben a még mindig szakrális keretben jelenik meg először a nagystílusú történeti relief. Ami előtte domborműves ábrázolás a diadalíveken látható volt, mind személytelen s főleg jellepes: Viktoriák, fegyvertrophaeumok, Erosok stb. A római nép azonban szeretett volna megőrizve látni nagy diadalainak emlékeit; erre a diadalívek voltak legalkalmasabbak. A Titus-íven a bolt-hajtás belsején jelenik meg először, de ezzel megtörtént a döntő lépés a történelmi relief számára, mely virágkorát Traianus idejében érte el. A beneventumi Traianus-íven már régóta nagyjelentőségűnek tartják a *Traiano Optimo Augusto* feliratot, amely tehát Noack szerint nem embernek, hanem a már istenné magasztosultnak szólna. A rajta levő áldozatot ábrázoló domborművek pedig igazolják a fornix eredeti szakrális alapjelentését. A későbbi kapuépítmények a diadalívek formáit és motívumait alkalmazzák, ott is, ahol nyilvánvalóan más a rendeltetésük.

M. Poll Katalin.

Gall—Kämmerer—Stehling: *Französische Grammatik*. 18. Auflage. Neubearbeitung. M. Diesterweg, Frankfurt a. M. 1928.

Nagyon meglátszik ezen a könyvön, hogy a gyakorlatban bevált és a tapasztalatok alapján folyton javított és tökéletesített munkálat. Noha csak 216 lap terjedelmű, alig van a praxisnak olyan esetleg fölvetődő kérdése, melyre itt feleletet ne lehetne kapni. Emellett ügyes nyomdatechnikával úgy van minden elrendezve, fontosabb dolgok külön betűtípusokkal kiemelve, hogy rendkívül jól áttekinthető. A szerzők roppant gondnal kezelik a kiejtést is, külön tárgyalva a mondatbeli hanghordozást. A Viétor-rendszer szerinti többszínű hang-táblázat egészíti ki a hangokról szóló részt. A tartalomjegyzéken kívül bő betűrendes tárgymutató segíti elő a gyors tájékozódást.

Dr. Karl Lehmann: *Der Roman unserer Tage. Seine Dichter und seine Welt*. Dieterich, Leipzig. 8°. 68 l. 2 M.

Az aránylag kisterjedelmű kötetben majdnem hatvan újabb német regény van igen ügyesen méltatva és analizálva, még pedig úgy, hogy valóban fogalmat kapunk értékéről és írójának művészi akarásáról. Ez természetesen csak úgy vált lehetségessé, hogy a szerző igazi szeretettel viseltetik tárgya iránt; ő maga meg van győződve az újabb német regényirodalom kiválóan értékes voltáról és érdeklődést, szeretetet akar kelteni iránta másokban is. Szép meglátása az, hogy az új regény Kanttól, a nagy gondolkodó etikai álláspontjától indul ki és mérhetetlen emberszeretet hatja át. Így érthetővé válik a sekélyebb problémákkal bajlódó írók kirekesztése (Sudermann nincs a kötetben tárgyalva) és az igazán emberi művek központba állítása: G. Hauptmann, Heinrich és Thomas Mann, Alfred Döblin, Arnold Ulitz, Jakob Wassermann ismert nagy regényei érdeklik elsősorban.

Tolnai Vi'mos: *Magyarító szótár*. Eggenberger, Budapest, 1928. 8°. 339 l. Második bővített és javított kiadás. Füzve 6, kötve 8 P.

Hogy mi az idegen szavaknak milyen ijesztő tömegét használjuk,

azt éppen ennek a szótárnak a figyelmes átlapozása mutatja. Tényleg lap-lap után olyan szókincs ötlük szemünkbe, mellyel, sajnos, lépten-nyomon találkozunk. Ugy látszik nem járt eredménnyel eddig sem az ellene való küzdés, mert ime bővített kiadás jelenhetett meg e nyelvtisztaság elleni vétkek gyűjteményéből. Okulhatnánk pedig nagy nyugati szomszédunk, a német példájából, ki évek óta nagyon eredményesen irtja az idegen szavakat, noha némely területen igazi nyelvújításra volt hozzá szüksége. Ott hivatalosan is támogatják ezt a törekvést, mert visszautasítják a nem német szavakkal megírt kérvényeket s egyéb iratokat. Nálunk, sajnos, sok tekintetben a hivatalos stílus rontja a nyelvet és nyelvérzékét.

Francia stílusgyakorlatok. Magyar szövegek a franciára való fordítás gyakorlására. Szerkesztette és jegyzetekkel ellátta dr. Birkás Géza. Budapest, Szt. István, 1928. 8°. 155 l.

A nagyon eleven és így az egyébként iskoláinkban bizony kissé unott idegen nyelvre való visszafordítást remélhetőleg jobban megkedveltető könyv hét részre oszlik. Az első rövid történeteket és meséket, a második történelmi életrajzokat és arcképeket, a harmadik Franciaországot és a franciákat jellemző olvasmányokat, a negyedik a francia bölcséletet, az ötödik tartalmi összefoglalásokat, a hatodik jellemző tanulmányokat, a hetedik a magyar elbeszélőket nyújtja. Nagyon ügyes, a hagyományos sablontól öröndetesen eltérő összeválogatás. Csak a tősgyökercs magyar elbeszélőhang képviseltetése ellen lehet szót emelni; az ilyen szöveget tapasztalat szerint túlságosan lerontják a semmikép sem megfelelő francia kifejezések és fordulatok ráerőszkolásával történő fordításoknál.

Manuel de français. Französisches Unterrichtswerk für höhere Schulen. Knaben-Ausgabe I. 8°. 119 l. Mädchen-Ausgabe I. 8°. 128 l. M. Diesterweg, Frankfurt a. M. 1928.

Mindkét könyvet mindenekelőtt a valóban csodálatos külső kiállítás dicséri. Ilyen kitűnő papír, nyomás, finom képek szinte már fényűzésszámba mennek tankönyvnél. Nagyon nagy gondot fordítanak a szerzők (hatan) a hallási és ejtési gyakorlatokra s külön gyakorlatokatják lapokon át a mondathangsúlyt is. Szöveg kevés van, de gondos földolgozású. A nyelvtani rész könnyű, áttekinthető elrendezésű s emellett precíz. A két könyvet legjobban ez a német kifejezés jellemzi: sauber.

Lincke—Mühlhäuser: Englisch Unterrichtswerk für Knaben und Mädchenschulen mit Englisch als erster Fremdsprache. Teil 2. M. Diesterweg, Frankfurt a. M. 1927.

Az olvasmányok teljesen a Kultur- és Auslandskunde-ra vannak beállítva és a kitűnő fényképek nagyban elősegítik az idegen környezetbe való teljes behelyezkedést, beleélést. A gyakorlatok elég könnyűek és mégis magukban foglalnak minden speciálisan angol kifejezést és fordulatot. Nyelvtan egészíti ki az olvasó- és gyakorlókönyvet, amely nagyon erősen igénybeveszi a színes betűvel szedett kiemeléseket emellett, hogy a különböző betűtípusokkal való megkülönböztetés is kellően ki van aknázva. Mindenből az a törekvés tűnik ki, hogy a lényegest és az eltérőt vagy jellegzetest minél erősebben kiemeljük.

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben jelenik meg.
Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk,
egy-egy füzet megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz,
dr. Császár Ernőhöz (VI. Felső erdő-sor 1.) intézendők. Tagdíj évi 5 (öt) pengő.
Előfizetési díj évi 8 (nyolc) pengő.

Preis des Jahrgangs (10 Hefte ca. 20 Bogen) Gm. 6.—. Bestellungen sind an
Herrn **Dr. Ernst Császár** (Budapest VI, Felső erdő-sor 1.) zu richten.

HANDBUCH DER ALTERTUMSWISSENSCHAFT
LEGÚJABB KÖTETE

W. SCHMID—O. STÄHLIN:
**GESCHICHTE DER
GRIECHISCHEN LITERATUR.**

I. TEIL, 1. BD. DIE GRIECHISCHE LITERATUR VOR
DER ATTISCHEN HEGEMONIE.

XIV, 805 LAP. NAGY 8°. FÜZVE 40.— M, KÖTVE 45.— M.

C. H. BECK: MÜNCHEN.

**UNGARISCHE
JAHRBÜCHER**

*Begründet von ROBERT GRAGGER
Herausgegeben von JULIUS v. FARKAS*

1929: IX. Bd. 24 Mark.

Walter de Gruyter u. Co. Berlin

Hivatalos nyugtázás

1929 ápr. 1—1929 szept. 30.

(Tévedések fenntartásával.)

A) Adományok: Császár Ernő (2.—), Heisenberg A. (25.—), Horger A. (20.—), Kerényi K. (2.—), Koszó J. (19.—), Marót K. (29.—), Némethy G. (2.—), Prácsér A. (5.—), Schmidt József (5.—), Vári R. (5.—), Vayer L. (7.—).

B) Tagsági díjak. 1925: Gerő Zsófia, Hartyáni Z., Karádi J., Szalay Gábor. — **1926:** Gerecs Sz., Hartyáni Z., Jándi B., Karádi J., Kárpáti Gy., Knubels R., Kristóf Gy., Kuzsinszky B., Mayer Móric, Nagy Sándor, Névery J., Paul S., Radványi S. (3—), Schäfer I., Szalay Gábor, Székely Simon, Szigeti P., Teveli M., Unger A. B., Zombory J. — **1927:** Acsay F., Almási I., Alszegehy Zs., Angyal D., Baumgartner A., Bokros B., Böhm D., Brisits Fr., Farkas Gy., Gábrriel P., Gerecs Sz., Gombocz Z., Hartyáni Z., Herczeg A., Hittrich Ö. (2—), Imre S., Jándi B., Kapossy E., Karádi J., Kárpáti Gy., Kartal Emilné, Kristóf Gy., Kuzsinszky B., Mayer Móric, Morvai B., Nagy Sándor igazgató, Nemes T., Németh Gy., Névery J., Niszler T., Pap Károly, Patakné Szegő Rózsa, Paul S., Peczina E., Ranschburg Viktor, Schäfer Illés, Szalay Gábor, Székely Simon, Szigeti P., Tauszky Etel, Teveli M., Tihanyi G., Tomán J., Unger A. B., Voinovich G., Weisz M., Zombory J., Zsirai M. — **1928:** Acsay F., Almási I., Angyal D., Badics F., Balogh Miklós, Barcza L., Bászel E., Baumgartner A., Binder J. (4—), Bokros B. (1—), Bosnyák P., Böhm D., Buday Margit, Buzássy A. (4—), Czeke Marianne, Endrei G., Farkas Gy., Filep G., Friml A. (1—), Gábrriel P., Gerecs Sz., Hankiss J. (1-75), Hartyáni Z., Heller B., Herczeg A. (1—), Hittrich Ö., Hollósy B. (4—), Imre S., Jándi B., Kapossy E., Karádi J., Kárpáti Gy., Kartal Emilné, Knubels R., Kocsis L. (4—), Korzenszky Eleonóra (3—), Krafft Gertrud, Kristóf Gy., Kuzsinszky B., Lux Gy., Madzsar I., Mály F., Máté L., Mayer Móric, v. Mészáros E., Morvai B., Nagy Sándor igazgató, Nemes T., Névery J., Niszler T., Pap Károly, Patakné Szegő Rózsa, Paul S., Peczina E., Perényi J., Pitroff P., Quandt Alice, Radinovich I. (4—), Ranschburg Viktor, Schäfer I., Schanzer Mária, Stiffl Jozefa, Szabó Miklós, Szalay Gábor, Szerb A., Szigeti P., Tomász J., Trombitás Gy. (4—), Unger A. B., Ungtváry Attiláné, Várdai B. (4—), Wattay I., Weisz M., Zambra A., Zsirai M. — **1929:** Alföldi Rezső (250), Badics F., Bajza J., Bálint K., Balogh Péter, Barcza L. (3—), Baumgartner A., Binder J. (1—), Bittenbinder M. (4—), Bontó J., Bosnyák P., Császár Ernő, Dombi M., Dragcs K., Endrei G., Farkas Gy., Filep G., Fray J., Fuchs Györgyné, Gábrriel P., Geréb J., Hankiss J., Hanuy F., Happ J., Hartyáni Z., Hittrich Ö. (3—), Hollósy B., Horger A., Imre S., Kapossy E., Karl Keresztély L., Kárpáti Gy., Kassuba D., Kocsis L. (2—), Krafft Gertrud, Kristóf Gy., Kurbély V., Latzkó H., Losonezi Z. (350), Lux Gy., Madenszider J., Madzsar I., Módí M., Moravszky F., Muráti Fr. (2—), Nemes T., Németh Reginald (1—), Névery J., Niszler T., Nyári L., Orován L., Orsovai F., Pap Károly, Peczina E., Perepatits I., Prácer A., Quandt Alice, Radinovich I., Rados T., Ranschburg Viktor, Reibner M., Reichard Piroška, Relković Davorka, Sági I., Schäfer I., Szalay Gábor, Székely Simon (2—), Szidarovszky J., Szuchy E., Tihanyi G., Timár K., Tolnai V., Tomász J. (1—), Ungtváry Attiláné, Várdai B., Vári R., Zambra A., Zoltvány I., Zsirai M. — **1930:** Fray J. (1—), Kristóf Gy. (2—), Losonezi Z. (150), Lux Gy., Németh Reginald (4—), Timár K. (2—), Zsirai M. (1—).

C) Előfizetések: Budapesti Eggenberger kk. (1440), Kegyesr. Kalazantinum (16—), Kemény Zs.-reálisk., Madách-gimn., Verbőczy-rg., Zrínyi-rg. (16—), Bajai ciszt. r. rg. (11-92), Békéscsabai Lorántffy Zsuzsanna-líc. (10—), Bicskei áll. polg. isk. (24—), Bonyhádi ág. h. ev. rg. (32—), Dombóvári Esterházy-rg. (12—), Egri ciszt. r. Sz. Bernát-gimn., Gödöllői prem. rg. (21-92), Hódmezővásárhelyi ref. gimn., Kecskenéti Katona J.-reálisk., kegyesr. gimn., ref. rg. (4—), Kisvárdai Bessenyei rg. (16—), Kőszegi rg. (24—), Magyaróvári kegyesr. rg. (24—), Makói áll. rg., Pápai Sz. Benedekr. rg. (12—), Pécsi ciszt. r. Nagy Lajos-rg., Sárospataki ref. főisk. (24—), Soproni Széchenyi-reálisk. (3—), Thiering-kk., Szegedi kegyesr. gimn. (16—), Somogyi-ktár (24—), Szombat-helyi áll. reálisk., áll. líc. (16—), prem. gimn., Tatai kegyesr. rg., Váci kegyesr. rg.

Budapest, 1929 okt. 1.

Császár Ernő, pénztáros.

1929. AUG.—DEC.

LIII. ÉVFOLYAM.

VIII—X. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK :

KERÉNYI KÁROLY és KOSZÓ JÁNOS

BUDAPEST, 1929.

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt *class. philologiai* dolgozatok **dr. Kerényi Károly** (II., Zsigmond-utca 8), a *modern philologiai* dolgozatok és könyvek **dr. Koszó János** címére (I., Zenta-utca 5) küldendőek. Főolvasások az első titkárnál, **Vayer Lajosnál** (IX, Bakáts-tér 7) jelentendők be.

Schriftleitung: **K. Kerényi**, Budapest II. ker., Zsigmond-utca 8. (altphilologischer Teil) und **J. Koszó**, Budapest I, Zenta-utca 5 (neuphilologischer Teil).

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉS.

Lap

A. A.: A gót mozgalom és Dácia feladása	161
---	-----

HAZAI IRODALOM.

<i>Darkó Jenő</i> : Gróf Széchenyi István görög tanulmányai. <i>Máthé Elek</i>	189
— Tisza István ethikai eszméi. <i>Máthé E.</i>	190
Dr. Mező Ferenc: Az olympiai játékok története. <i>Wagner József</i>	191
Zu Béla Kelemens grossem Wörterbuch. <i>E. Häckel</i>	202
Szinnyei Ferenc: Novella- és regényirodalmunk az abszolutizmus korának elején. <i>Országh L.</i>	205
Farkas Gyula: Mécs László. <i>L. M.</i>	205
Zolnai Béla: Körmondatt és tiráda. <i>Országh L.</i>	206
Mitrovics Gyula: Kazinczy Ferenc esztétikai törekvései. <i>Bittenbinder M.</i>	207

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Hirt Hermann: Indogermanische Grammatik. <i>Szidarovszky János</i>	208
Stolz—Schmalz: Lateinische Grammatik. <i>Vayer Lajos</i>	216
Emil Ermatinger: Krisen und Probleme der neueren deutschen Dichtung. —ch —s.	218
Wilhelm Worringer: Griechtentum und Gotik. <i>Koszó János</i>	219
Hans Strohmer: Methodik des neusprachlichen Unterrichts. <i>Koszó János</i>	219
The Robinson Reader. <i>Koszó János</i>	220
English Authors. —ó —s.	220
Ernst Gerstenberg: The Foundations of English Charakter. —ó —s.	221
Kurt Schwedtko und Rudolf Salewsky: Die bildende Kunst im neusprachlichen Unterricht. <i>Országh L.</i>	221
V. Klemperer: Die moderne französische Lyrik. <i>K. J.</i>	222
V. Klemperer: Idealistische Literaturgesch. <i>K. J.</i>	223
Hermann Schneider: Germanische Heldensage. <i>Koszó János</i>	223
Andreas Heusler: Nibelungensage und Nibelungenlied. <i>K.</i>	224
Walther Ziesemer: Die Literatur des Deutschen Ordens in Preussen. —ó —s.	224
Gustav Rosenhagen—Gerhard Salomon Aus altdeutscher Zeit. <i>K. J.</i>	225
Levin L. Schücking: Die Familie im Puritanismus. <i>Országh L.</i>	226
W. Beyersdorff: Studien zu Philipp von Zesens biblischen Romanen. <i>K. J.</i>	227
Josef Clivio: Lessing und das Problem der Tragödie. —ó —s.	228
Wilh. Willige: Der Kämpfer des Geistes. <i>K.</i>	228
F. A. Hohenstein: Goethe, die Pyramide. —ó —s.	229
Julius Wiegand: Geschichte der deutschen Dichtung. —ó —s.	229
Adolf Bartels: Geschichte der deutschen Literatur. <i>K.</i>	230
Oskar Walzel: Die deutsche Literatur von Goethes Tod bis zur Gegenwart. —ó —s.	231
Theophil Spoerri: Präludium zur Poesie. <i>Koszó J.</i>	231
Arthur Eloesser: Die deutsche Literatur vom Barock bis zur Gegenwart. —ó —s.	232

A GÓT MOZGALOM ÉS DÁCIA FELADÁSA.

„Wie und an wen Dacien dem Reiche verloren ging, wissen wir nicht“, — mondja Mommsen (Röm. Gesch. V* 220), amikor a Valerianus és Gallienus közös uralmának elején történt nagy germán frontáttörés eseményeit méltatja. Tény az, hogy az elbeszélő forrásokban csak egy-két sovány sornyi egyenes adatot találunk a római Erdély végveszedelméről, a részletes tudósítások — úgy mint a Kr. u. III. század egész történetére nézve — elvesztek. De sokat segíthetnek itt az emlékszerű kútfők, valamint az irodalmi kritika haladása, — aminthogy az egész kort jobban ismerjük ma már; úgyhogy több út is kínálkozik számunkra, amelyekben a hazai ókor e nagy problémáját megközelíthetjük.

Az egyik az, hogy igyekezzünk abba a világtörténeti keretbe visszahelyezni e történelmi mozzanatot, amelyikben lefolyt. At kell tehát vizsgálni először a keleti germánság „népvándorlásának“ hullámverését a Kr. u. 250—270. években (1.). Az idevágó, roppantul szétnyírbált, sok kézen át és elromolva ránkjutott irodalmi tradíció új rekonstrukciója azért szükséges, mert eddig korántsem értékcsökkenték eléggé az utolsó évtizedek kutatási eredményeit a *Historia Augusta* néven ismert ponyvamű adatait illetőleg és e munka hamis dátumait és koholmányait fogadták el vezérfonalul a felületesen kivonatoló, de az igazi forrásoktól soha el nem szakadó, tehát ezerszer értékeesebb bizánci írókkal szemben. Ez az elemzés két új mozzanatot emel ki előttünk: először azt, hogy lényegesen kevesebb volt az inváziók száma, mint hitték és másrészt, hogy a germán támadóakarát nem úgy törte ekkor össze, évről-évre visszatérve, mint egy fal-törőkos szabályos döntgetése, a régi Dunafrontot, hanem hogy ez egy határozott időpontra kulmináló s visszaütésekkel gyengülő folyamat volt. Most az világlik viszont ki, hogy ez a nagy erőművi hatás nem akkor tépi el gátját, mint amikor ezt a későrómai historiográfia állítja és így e IV. századi forrásmunkák csokorbakötött invázió-felszámolásait kell megpróbálnunk évszámokhoz kötni (2.). Itt újra igazolódik ez az időrendi eltolódás és nem nehéz azt az irodalmi sablont felfedni, amelynek vaskényszere az író e torzításra rábírta.

A germán betörések említett fejlődési parabolájának tükörképét a római kormányzat anarchiábaborulása és új konszolidációja mutatja meg. Ennek nyomkövetése is továbbsegít abban, hogy Dácia katasztrófájának körvonalai kibontakozhassanak előttünk. Itt is az irodalmi tradíció eltorzultsága burkolta homályba a tényállást, elsősorban a *Historia Augusta* (H. A.). Ezzel kell tehát foglalkoznunk (3.), végére járva először, hogy miért dicséri agyba-főbe a nagy összecsalásban tehetetlenül vergődő Valerianust ez a fércmunka; azután pontosan meg kell

határoznunk a Dácia vesztére és kiürítésére vonatkozó auktorhelyek függési viszonyát, eredetét, értékét.¹

Míg az első rész (I.) forráskritikai részletkutatásokat foglal magában, megkíséreltük a másodikban (II.) Dácia végpusztulásának összefoglaló képét nyújtani (I.). Böven folyó elbeszélést természetesen nem varázsolhatunk itt a képzelet szárnyán, de azért a római limespolitika törekvéseit, a germán lökések szemléletét, a római haderő visszavonásának és az érzékelhető adminisztratív rendszabályoknak nyomait összefogva, mégis tovább jutunk, mint eddig; lényeges új adatokat nyerünk az eddig félreismert vagy fel se ismert numizmatikai anyagból és megkíséreljük a feliratos dokumentumok helyesebb értelmezését is. Majd elvi magaslatról egy pillantást vetünk a végén Erdély római lakossága további sorsának annyit vitatott kérdésére is. (2.)

1. 1. A germán betörésekről fennmaradt irodalmi adatok fő forrása, az athéni Dexippos minden jel szerint legbövebben a hellasi és kisázsiai pusztításokat követte nyomon, rövidebben foglalva össze a rajnai és dunai, meg az itáliai harcokat.² Ezen adatokat az általunk egyedül ismert későrómai és bizanci írók igen könnyelműen ollózták össze, úgyhogy a különféle művekben egyazon hadjáratról megőrzött adattoszlányok több invázió látszatát keltették.

A Dácia feladását közvetlenül okozott nagy rabló-hadjáratokat és az ezeket kísérő egész germán mozgalmat 253-tól fogva kell újrakezelnünk. Előbből csak azt kell megjegyeznünk, hogy azt már látták,³ miszerint a bizánci íróknál 251—253 közt említett germán támadások későbbi események téves előlegezései, de — ha jól látom —, nem vették eddig észre ennek a zavarnak igazi okát. Ez az u. i., hogy két rokonnevű császárt, Gallust (251—253 Kr. u.) és Gallienust (253—260—268 Kr. u.) összetévesztve, az utóbbi alatt történt portyázásokat az előbbi historiájában is elkönyvelték.

Aemilianus gót győzelme 253-ban jelentős esemény lehetett és már csak ezért is 254-re kell tennünk L. Schmidttel⁴ az utána kitört nagy germán roham kezdetét. Az erről szóló, Zonaras

¹ Ez a forráskritikai rostálás azért sem árt, mert azok a középkori történészek, akik a román nép kialakulása szempontjából foglalkoznak ezen adatokkal, nem ismerik a kutatás új eredményeit. Ilyen N. Jorga, aki *Revue hist. du sud-est européen* I. (1924) 37—58. ll. valószínűleg regényt sző a H. A. fantázia-szülte helyeiből. (A lenti fejtegetések után ezeket külön cáfolni felesleges volna.)

² Dexippos és a megmaradt auktorok forrásviszonyát illetőleg F. Graebner *Byz. Zeitschr.* XIV. (1905), 87—159. ll., eredményeivel nem érthetünk egyet.

³ Br. Rappaport, *Die Einfälle der Goten in das röm. Reich bis auf Constantin* (1899), 43. s. kk. ll. s. utána mások. Bár még modern kézikönyvekben is megtalálható a tévesen Gallus idejére tett betörések említése Niese—Hohl, *Grundriss d. röm. Gesch.*⁵ 372. l.

⁴ *Geschichte der deutschen Stämme* I. (1910), S. 65. A. 1.

(XI, 23), Synkellos (I. p. 715 Bonn) és Zosimosnál (I 29, 2) megőrzött dexipposi tradíció utóbbinál a legrészletesebb: Thessalonica veszedelmén és az ezúttal még menekült Hellas városainak lázas erődítési munkálatain kívül még a markomannok egyidejű dúlásáról is értesít. — Halk visszhangja ezen eseményeknek Ammianus egy rövid összefoglaló képében is megvan, ahol a III. század germán viharairól emlékszik meg, s ahonnan a Historia Augusta gyatra szerzője is kiírta:

Amm. XXXI. 5, 16

inflammata Macedonia omnis, diu multitudo Thessalonicam circumsedet.

v. Gall. 5, 6:

occupatis Thraciis Macedoniam vastaverunt, Thessalonicam obsederunt. neque usquam quies mediocriter salutem ostentata est. quae omnia contemplu, ut saepius diximus, Gallieni fiebant, hominis luxuriosissimi et, si esset securus, ad omne dedecus paratissimi etc.

A vita kézzelfoghatólag koholt fecsegését az Ammianus-féle helynek megfelelő mondat után azért írtam le, mert éppen ezek igazolják, hogy írójuk előtt egy ilyen sovány adat feküdt, s nem bővebb szövegből lerövidített, véletlenül hasonlító hely ez.

A következő germán lökések egy csoportját Zosimos kétszer is közli, először Gallus, azután Gallienus uralkodása alatt:

I 31, 1:

Βορανοὶ δὲ καὶ Γότθοι καὶ Κάρποι καὶ Οὐρουοῦνδοι (γένη δὲ ταῦτα περὶ τὸν Ἰστρον οἰκοῦντα) μέρος οὐδὲν τῆς Ἰταλίας ἢ τῆς Ἰλλυρίδος καταλείποντες ἀδήωτον διετέλουν, οὐδενὸς ἀνθισταμένου, πάντα ἐπινεμόμενοι. Βορανοὶ δὲ καὶ τῆς εἰς τὴν Ἀσίαν διαβάσεως ἐπειρῶντο, etc.

I 27, 1:

... καὶ τῶν κρατούντων οὐδαμῶς οἶων τε ὄντων ἀμῦναι τῷ πολιτεύματι, πάντα δὲ τὰ τῆς Ρώμης ἔξω περιρῶντων, αὐθις Γότθοι καὶ Βορανοὶ καὶ Οὐρουοῦνδοι καὶ Κάρποι τὰς κατὰ τὴν Εὐρώπην ἐλήζοντο πόλεις, εἴ τι περιλειμμένον ἦν οἰκιοῦμενοι. (Következik Antiochia elfoglalásának szintén tévesen anticipált leírása.)

Úgy látszik, hogy ezen dúlások zöme a 255. évre esik; majdnem bizonyosra vehető, hogy a karpok elsősorban Dáciát háborgatták.⁵

Ezután kezdődtek a kisázsiai partvidék kifosztására irányuló kalózexpedíciók. Az első a b o r a n i kettős vállalkozása 256/7-ben, melyet Zos. I 31, 3—33, 3 őrzött meg, s amely Pityus és Trapezus bevételével végződött. Datálását eléggé körülhatárolja az a körülmény, hogy a Pityust először sikeresen védelmező

⁵ A karpok aktivitása arra vall, hogy a dáciai prédálásaiktól még nem ütötte el őket az erősebb gótok idefordulása; semmi esetre sem következtethetünk azonban Rappaporttal (*Die Einfälle* 51. l.) e zosimosi helyből arra, hogy a gótok kezében volt már ekkor 'részben' Dácia.

Successianus még a támadás megújítása előtt Antiochiába távozik Valerianushoz *praefectus praetorionak*. Dexippos e küzdelmeket kétségtelenül az első kisázsiai támadás néven írta le, mert a következő nagy invázió neve (Zos. I 35, 2): δευτέρα ἔφοδος.

A boranusok sikerén felbuzdult szomszéd pontusi barbár törzsek nagystílusú átkelésére térünk most át. Az idevágó, eddig több háborúra vonatkozóan vélt⁶ forrásadatok összetartozását igazolandó, Zosimos szövegét kivonatolva odaállítjuk a többi író szűkösebb adata mellé a 165. lapon. E táblázat a következő tényállást tükrözi.

A Zosimosnál részletesen folyó elbeszélés csak bithyniai pusztításokról tud, míg a Jordanesnél és Synkellosnál fennmaradt leírások szerint e portyázások egyéb kisázsiai országokra is kiterjedtek. Hogy utóbbiak ennek dacára is azonos tényekről beszélnek, mint Zosimos, mutatja egyrészt Nicomedia nagy feltűnést keltett elcstének kiemelése Synkellosnál, másrészt Jordanesnél a két szerencsés hellespontusi átkelésen kívül Chalcedon elcstének és Bithynia kirablásának említése. Amit e két auktor mond, szorosan egybefűzi az, hogy mindkettő szól Trója elfoglalásáról. A bizánci írónál álló Ἰωνίδαι πόλεις egyike a gót barát könyvében Ephesos, melynek vesztéről Zosimos is olvasott, csak tévedésből Gallus alatt könyvelte el (I 28, 1). Lényeges itt, hogy a Zosimostól eltérő, több vidék dúlásáról értesítő verzió nem különböző betörések futólagos összegzése, hanem mindkét nevezett műben határozottan egyetlen expedíciónak van jellemezve és így minden valószínűség szerint legalább is olyan, egymásutáni években lezajlott összefüggő sorozat volt, mint a boranusok fönti első ἔφοδος-a. Rappaport⁷ és a többiek csak azért konstruáltak a felsorolt Bithynián kívüli rablásokból külön-külön hadjáratokat a 262., 263., 264. és 266. években, mert a Historia Augusta — sokszor csak szélhámoskodó látszatkeltés végett közbeszórt — konzul dátumainak beugrottak.⁸

Élesen szembenáll ezzel, hogy Zosimos elbeszélése a bithyniai cseményekről zárt és logikus, sőt a végén szervesen záródik: τοῦτο τῆς δευτέρας ἔφοδου ποιησάμενοι τέλος; ezenkívül a folytatás is meg-

⁶ Rappaport, o. c. 58. s. kk. II. (u. ott 58. l. 4. jegyz. régebbi irodalom). L. Schmidt, *Gesch. d. d. Stämme* I. (1910), 67. s. kk. I. stb.

⁷ Id. m. 62. s. kk. II.

⁸ Domaszewski, *Die Daten der Scr. h. Aug.* etc. S.-Ber. d. Heidelb. Akad. Phil. hist. Kl. Jhg. 1917., Abh. 1.) c. művében élénken kidomborodnak e dátumok visszasságai, ha a szerző felfogásával sokszor nem is érthetünk egyet. — Tévesen elfogadtam magam is egy ízben *Zeitschr. f. Num.* XXVII. (1927), 203. l. egy ilyen dátumot, hogy t. i. Claudius trónraléptének híre 268. márc. 24-én ért Rómába, holott a valóságban Gallienus még kb. egy félévvel tovább uralkodott. I. A. Stein *Arch. f. Pap.—Forsch.* VII, 30. és kk. II. (de v. ö. már Sadée. *De imp. Rom. tertii p. Chr. n. saeculi temporibus constituendis*, p. 49. és 56!) — Azt, hogy a H. A. szerzője megadott évszámai alatt különböző idők germán betöréseit keveri össze, megfigyelte már Rappaport, *id. m.* 62—63. l.

Zos. I 34:

1. Τῶν δὲ ὁμορῶντων Σκυθῶν ...

2. ἀναμείναντες δὲ τὸν χειμῶνα, τὸν Εὐ-
 ζείνον πόντον ἐν ἀριστερᾷ καταλινόντες,
 ... "Ιστρον καὶ Τομέα καὶ Ἀγχιάλον κατὰ
 τὸ δεξιὸν παραμεινάντες μέρος ἐπὶ τὴν
 φιλεστινίαν ἔβησαν λίμνην, ... καὶ τὴν
 πεζὴν δύναμιν ἐμβιβάσαντες ἐπὶ τὴν διὰ
 τοῦ πορθμοῦ τοῦ μεταῦ Βυζαντίου καὶ
 Χαλκηδόνος ἑξώρου διαβάσαν. 3. ... οὐ δὴ
 γενομένου, ἀλλὰ τε ἐπεραιώθησαν οἱ βαρ-
 βاري καὶ Χαλκηδόνα μηδενὸς ἀντιστάτος
 ἐλόντες χρημάτων καὶ ὧλων καὶ ἄλλης ὅτι
 πλείστης ἀποσκευῆς γέγονασιν ἔγκρατεις.
 35. 1. ἐπὶ δὲ τὴν Νικομήδειαν ἑξώρου,
 μερίστην οὖσαν καὶ εὐδαίμονα, διὰ τε
 πλοῦτον καὶ τῆς εἰς ἀπαντα εὐπορίαν
 ὀνομαστοτάτην. ... 2. ἐπιδραμόντες δὲ
 Νικαίᾳ καὶ Κίῳ καὶ Ἀπαμείᾳ καὶ Προύσῃ,
 τὰ παραπλήσια τε καὶ ἐν ταύταις πέ-
 ποιηκότες, ἐπὶ τὴν Κύζικον ὥρμησαν ...
 περαιωθῆναι τοῦτον ἀδυνατήσαντες ἀνε-
 χύρηνσαν ὅπισθ, καὶ τὴν μὲν Νικομήδειαν
 ἐνέπρησαν καὶ τὴν Νικαίαν, ἀμύταις δὲ
 καὶ πλείους ἐμβαλόντες τὰ λάφυρα περὶ
 τῆς οἰκαδὲ ἐπανόδου διενούοντο, τοῦτο
 τῆς δευτέρας ἐφόδου ποιησάμενοι τέλος.

Zos. I 28, 1 [τέvesen Gallus alatt]:
 τῶν δὲ Σκυθῶν ... διαβάτων εἰς τὴν
 Ἀσίαν καὶ τὰ μέχρι Καππαδοκίας καὶ
 Πιστινοῦντος καὶ Ἐφέσου λησάμενον.

Jord. Get. 107—108.
 (sorrendi változások-
 kal): Quod (Gallieno)
 in omni lascivia reso-
 luto Respa et Veduco
 Tharuaroque duce Go-
 thorum
 sumplis navibus Asiam
 transierunt,

fretum Ellispontiacum
 transvecti
 Chalchedonam sub-
 verterunt, quam post
 Cornelius Abitus ali-
 qua parte reparavit.
 partibusque Bithiniae
 delati
 multas eius provinciae
 civitates populatas

hac ergo felicitate
 Gothi, qua intraverunt
 partibus Asiae..., Hel-
 lispontiacum fretum
 retransseunt, vastantes
 itinere Troiam illum-
 que ...
 opinatissimum illud
 Ephesiae Dianae tem-
 plum ... igne suc-
 cendunt.

Synkell. I. p. 716, v.
 16. sgg. (Bonn):
 τότε πάλιν οἱ Σκύθαι καὶ
 Γότθοι λεγόμενοι ἐπιχωρίως

διὰ τῆς Ποντικῆς θαλάσσης
 ἐλθόντες

εἰς Βιθυνίαν καὶ πᾶσαν
 Ἀσίαν καὶ Λυδίαν χωρή-
 σαντες τὴν τε Νικομήδειαν
 Βιθυνίας πόλιν μετὰ τὴν ἑλα-
 βον καὶ τὰς Ἰωνίδας πόλεις
 διέφθειραν, τὰς μὲν ἀπει-
 χίστους, τὰς δὲ μερικῶς
 ὀχυρωθείσας καταλαβόντες

οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ Φρυγίας
 ἦσαντο, Τροίαν πορῶσαν-
 τες, Καππαδοκίαν καὶ Γαλα-
 τίαν.

v. Gall. 6, 2: ... etiam
 templum Lunae Ephe-
 siae dispoliatum et in-
 census est, cuius ope-
 ris fama satis nota per
 populos.

v. Gall. 4, 7: ... Scy-
 thae Bithyniam inva-
 erant civitatesque de-
 leverant. denique As-
 tacon tum, quae Nico-
 media postea dicta est,
 incensam graviter vas-
 taverunt.

van utána: Valerianus fejvesztett kapkodása a Bithyniában történtek hírére I 36, 1. Mivel azonban az imént leírt eredményt ennek dacára sem vethetjük el, meg kell kísérelnünk a két látszólagosan ellentétes híradás összeegyeztetését. Ez, úgy látom, igen egyszerű: Synkellos és Jordanes hozzávették a 258. év bithyniai harcaihoz még a közvetlenül következő esztendőben kiújult garázdálkodásokat is, amelyekről Zosimos tudott (I 28, 1), de nem írt, mert hanyagságában úgy kivonatolt, hogy az egyes hadjáratoknál egy részt bőven kiírt Dexipposból, a többit meg elhallgatta, mint alant a 268/69. évek küzdelmeire nézve még látni fogjuk.⁹ Ez annál is valószínűbb, mert hiszen Valerianus teljes tehetetlenséggel nézte e kalózháborút, sőt amit tett ellene, azzal csak rontott (Zos. I 36, 1), s miután 259—260-ban a perzsák ellen volt lekötve, szinte magától értetődik, hogy a prédaéhes hadak újra jöttek.

Synkellosnál e germán rablóhadjáratból értelmesen következik a perzsák elleni harcokból felszabadult Odenathus közbe lépése s a barbárok távozása; a H. A.-ban is van ehhez párhuzamos verzió, melynek értékelhetésére kissé többet kell szembeállítanunk:

Synkell. I. p. 716—7. Bonn.

v. Gall. 12, 6:

ἀλλὰ πάλιν Ὠδενάθος κατὰ Περσῶν ἀριστεύσας καὶ Κτησιφῶντα πολιορκίᾳ παρὰστῆσάμενος, ἀκούσας τῆς Ἀσίας τὰς συμφορὰς σπουδαίως ἐπὶ τὴν Ποντικὴν Ἡράκλειαν ἔρχεται διὰ Καππαδοκίας σὺν ταῖς δυνάμεσιν αὐτοῦ Σκυθὰς καταληψόμενος αὐτόθι δολοφονεῖται ὑπὸ τινος Ὠδενάθου τούνομα καὶ αὐτοῦ. οἱ δὲ Σκυθαὶ πρὶν αὐτὸν ἐλθεῖν ἐπανάλθον εἰς τὰ ἴδια διὰ τοῦ αὐτοῦ Πόντου, καὶ διαφθείρουσιν Ὠδενάθον τοῦ Ὠδενάθου φονευτὴν οἱ τούτου δορυφόροι, etc.

Occupato tamen Odenato bello Persico,

Scythae navibus factis Heracleam pervenerunt atque

inde cum praeda in solum proprium reverterunt, quamvis multi naufragio perierint navali bello superati. Per idem tempus Odenatus insidiis consobrini sui interemptus est etc.

Odenathus halálának e hadjáratral való kapcsolása téves,¹⁰ de annál jellemzőbb a két szembesített hely közös forrásból eredésére, hogy egyaránt¹¹ a palmyrai király perzsa harcai és meggyilkoltatása közt beszélnek el a germán betörést. E pár

⁹ Nem áll meg a másik lehetőség, hogy Dexippos csoportonként követte a fosztogató hordák tatárjárását (Zos. I 43, 2 μοῖρα δὲ τῶν Σκυθῶν p. o.) s csak egy csoport dúlását írta volna ki, amire csekély támaszt nyújthatna I 34, 2: μέρος ἐπὶ τὴν Φιλατινὴν ἔβησαν λίμνην, továbbá, hogy Jordanesnél 3 vezéré van az expedíciónak.

¹⁰ Ennek körülményeit jól ismerjük, v. ö. Zos. I. 39., 2.; Zon. XII. 24.

¹¹ A bizánci íróknál egyáltalában az okozza a legtöbb nehézséget, hogy folyamatos elbeszélésre törekedve, erőszakosan összekötik az összennyírt heterogén adatokat.

huzamosság rávezet a vita egy tévedésére: a közös forrásul szolgált görög szövegben az állott, amit Synkellos mond, hogy Odenathus hatolt el Heracleáig, míg a latin kompilátor felületes-ségében a germánokról írta ezt, — ami nem egyedüli ilyfajta botlása.¹²

A datáláshoz fontos, hogy a vita még ismételten említi e harceseményeket és az ismétlés szövege ellenpróbául szolgálhat arra, hogy ezek a perzsa harcokkal egyidejűek és röviddel ezek után érnek véget. v. Gall. 10, 6. *Odenatus autem ad Ctesiphontem Parthorum multitudinem obsedit vastatisque circum omnibus locis innumeros homines interemit*... 11, 1 *dum haec apud Persas geruntur, Scythae in Cappadociam pervaserunt. illic captis civitatibus se ad Bithyniam contulerunt*. Itt tehát a 259—261. években történekről van szó; Odenathus legkorábban 261 nyárutóján jöhetett volna ellenük, de lehet, hogy csak még egy évvel később.

Miután Gallienus Macrianust 261 nyarán legyőzte, megnyílt előtte az a lehetőség, hogy Kis-Ázsiában rendet csináljon. El is jött ide, de hogy útja kapcsolatos volt-e a legutóbbi germán elárasztással, vagy csak utána történt, nem deríthető ki egyelőre. Bizonyos nexust mutathatna a kettő közt esetleg Bizánc szerepe. E város kétségkívül bázisa volt Valerianus kapkodó védekezésének a germánok ellen¹³ és egy itteni katonalázadás megtorlásáról értesít a vita Gallieni egy lehetetlenül szétvagdosott adata: 6, 8 *Byzantium civitas, clara navalibus bellis, claustrum Ponticum, per eiusdem Gallieni milites*... *omnis vastata est*. 7, 2 *denique ad vindictam Byzantium processit et omnes milites*... *interemit*,¹⁴ 7, 3 *per eadem tempora etiam Scythae in Asia Romanorum ducum virtute*... *vastati ad propria recesserunt*.

Ha el szabad a H. A. galád szerzőjének hinnünk, hogy a „scythae” visszavonulás tényleg *per eadem tempora* történt, akkor itt a 262. évben aratott győzelem értendő, mert egyrészt 264 előtt minden esztendőben más háborúkkal volt e császár elfoglalva, másrészt a v. Gall. 7, 4 szerint Bizáncból visszamenve, decennáliát ünnepelte meg Rómában.¹⁵

¹² Amint már H. Peter látta, a *navali bello superati* önkényes ismétlése a v. Gall. 13, 7 álló credeti adatnak. Ugyanilyen eljárás, amikor a valóságban a Postumusszal vívott hadjáratra szabott (v. ö. cikkemet, *Zeitschr. f. Num.* XXXIX. 1929) *bello etiam vario diu acto* kitélt v. Gall. 11, 1 ugyanezen germán invázió leírásához keveri.

¹³ Zos. I 36, 1: Οὐαλεριανὸς Φήλικα δὲ φυλάξοντα τὸ Βυζάντιον στείλας αὐτὸς ἀπὸ τῆς Ἀντιοχείας ἄχρι Καππαδοκίας ἐχῶρει etc.

¹⁴ A Gallienus kegyetlensége az élvhajászó zsarnok irodalmi típusának egyik kelléke és minden reális alap nélkül való, v. ö. megjegyzésemet, *Die Vorherrschaft der Pannonier im Römerreiche und die Reaktion des Hellenentums unter Gallienus* (Frankfurt, 1929), 31. l., 185. jegyzet.

¹⁵ A *Romanorum ducum virtus* Gallienust jelenti, mert ennek hőstetteit a H. A. lehetőség szerint eltussolja. A kifejezés maga jellemző módon más koholt helyeken megtalálható: v. Valer. 3, 2; 4, 1; 4, 4; *trig. tyr.* 23, 1; v. ö. 12, 11 és 22, 8 stb.

Ez az akció minden jel szerint meglehetősen konszolidációt hozott Kis-Ázsiában, aminek két fő jele, hogy egyfelől több betörésről nem értesítenek forrásaink a nagy góthercul háborúig (268—269-ben Kr. u.), másfelől pedig Odenathus tartós respektusának Gallienus iránt egyedüli reális alapja csak az lehet, hogy utóbbinak hatalma nemcsak a távoli Európában, de az ő szomszédságában is érezhető volt.

Különösen fontos a Gallienus uralmának végén és Claudius alatt dühöngött nagy germán előzónlész forráskritikai rekonstrukciója, mert ennek kellőleg nem egyeztetett adatfoslánnyaiból két, sőt több háborút konstruált a modern irodalom. A kivétel nélkül Dexippos elbeszéléséből leszármazott forrásadatok összefüggéseit az alanti összeállítás szemlélteti: lásd a 170., 171., 172. és 173. l. t. Ennek az összeállításnak kommentálására szolgáljanak még a következők.

Eddig általában 267-re datálták a nagy herul inváziót, aminek ténybeli alapja nincs;¹⁶ ellenben Gallienusnak az Aureolus miatt való visszafordulásából világos, hogy itt 268 tavaszán megindult beözönlésről lehet csak szó,¹⁷ amely azonban a császár távozta és hamarosan bekövetkezett halála után is tovább folyik. S mivel ez így Claudius uralkodása idejére is átnyúlt, nagyon könnyen megérthető, hogy a késői antik írók e hadjárat dexipposi elbeszéléséből készített kivonataikat miért skatulyázták el egyszer Gallienus alatt (Synkellos), egyszer Claudius alatt (Zosimos) s hogy e kétféle elkönyvelésből hogyan született két, sőt több háború téves képzele már az ókorban (a H. A. Gallienus és Claudius biográfiáiban), majd annál inkább a moderneknél. Hogy az egymás mellé állított helyek tényleg összetartoznak, nem kell külön bizonyítanom annak, aki a táblázatokat kissé gondosan átnézi; csak kiemelem még, hogy a H. A. újra szoros összefüggéseket mutat Synkellosszal, tehát Dexippos *Scythicae* jának ugyanazon kompendiuma szolgált mindkettő forrásául.¹⁸

Az általunk rekonstruált szöveg a következő képet nyújtja.

¹⁶ Az, hogy Gallienus *tr. p. XV.* datálású (antiochiai veretű) pénzén Neptunus képe jelenik meg (Rappaport, o. c. 68. l., 7. jegyz.), még nem jogosít ilyen feltevésre. Ez csak azt emeli ki a császárról, amit a feliratokon a *ὁ τῆς καὶ θαλάσσης δεσπότης* mond.

¹⁷ Helyesen datálta már Sadée, *De imperatorum Romanorum tertii post Chr. n. saeculi temporibus constituendis* (Diss. Bonn. 1891) 49. és 56. lap.

¹⁸ Máskép ítéli meg a forrásviszonyokat Graebner, *Byz. Zschr.* XIV. (1905) 120. és k. l., aki mindenáron tagadja, hogy Zosimos Dexipposból meríthet. Azonban Graebner egyrészt nem veszi tekintetbe, hogy a Dexipposból leszármazott hagyománynak két teljesen külön ága van, egyik a *Skythika*-ból, a másik a *Chronika*-ból eredvén; másrészt pedig nem tekinti, hogy a dexipposi anyag a különféle kivonatolók kezén különféleképp megcsönkulva kerülhetett a bizánci írókhoz és így a *negativumokra* erősen építő következői teljesen a levegőben lógnak. — Graebner cikkének kritikájához l. még Hohl, *Klio* XI. (1911), 191. és kk. II.

A résztvevő népek Synkellosnál herulok, Zosimosnál gótok, herulok és peukok (akik alatt bizonyára a bastarnák értendők). E görög tradícióval szemben a vita Claudii megfelelő helye sokkal több nevet mutat, azonban ez csak fikció: a Dexipposra visszamenő felsorolás góttjai helyébe itt a gótokhoz tartozó három legfőbb nép nevei léptek, melyek a IV. század végének zivataraiiban lettek közkeletűek s amelyekhez még a keltákat sem röstelte odabiggyeszteni a szerző:

Zos. I 42, 1:

v. Claud. 6, 2:

Ἑρούλους καὶ Πεῦκας καὶ Γότθους.

Peuci, Grutungi Austrogoti, Ter-
vingi Visi, Gipedes, Celtae etiam
et Éruli.

E tényállás felismerése azért fontos, mert a H. A. e helyét tartották eddig a keleti és nyugoti gótok első említésé-
nek,¹⁹ valamint a gepidák felbukkanását is innen számították.²⁰ (A H. A. kompilátora különben bécsempészte elbeszélésébe e neveket v. *Probi* 18, 2 is, ahol egy tengeri kalandozás szereplő-
nek teszi meg őket, melyet a valóságban a frankok követtek el [v. ö. Zos. I 71, 2]²¹ s így e hely értékesítései is törlendők a modern historiai feldolgozásokban.)

A germánok hajóinak számáról megőrzött három verziót illetőleg úgy látszik, mintha Ammianus a 6000 és az 500 közép-
arányosa gyanánt maga kombinálta volna ki a 2000-et, amiben a H. A. követte;²² viszont a Zosimosnál is meglevő 320.000 fegy-
veres minden túlzottsága dacára Dexipposból van merítve e kongruencia miatt.²³

Az expedíció itineráriumának első felét kifogástalanul ki-
hozza forrásagegyeztetésünk. A Tyras—Dnyeszter torkolatától indulnak (Zosimos), majd a part mellett haladva beveszik Istros
városát (H. A.), megrohanják Tomi-t is, majd Markianopolisnál kudarcot szenvedve (Zos. és a H. A.), tovább haladnak és a Propontisnál nagy veszteséggel átkelnek (Zos.). A Bizánc körül
lefolyt, némi római fölényt mutatott tengeri küzdelmekről lényez-

¹⁹ P. o. L. Schmidt, *Gesch. d. deutschen Stämme* etc. I. (1910), S. 56. f. Schönfeld, *PWRE Suppl.* Bd. III. (1918), 813. és köv. hasáb. — De minél későbbiek ezen elnevezések, annál valószínűbb Schmidt állítása (u. ott: „Die Namen Greutungen und Terwinger bedeuten Bewohner der Sandsteppen und der Waldgegenden und scheinen nach der Eroberung des walddreichen Daciens... dem Charakter des besetzten Gebietes entsprechend gebildet zu sein“,) viszont azt hinném vele szemben, hogy a gótoknak a pontusi pusztákon és Erdély bércei közt való megoszlása szülte csak az ostrogót és wesegót neveket is.

²⁰ L. Schmidt, *id. m.* 78. l. 1. jegyz. és 306. s. k. l.; nem szólva Diculessu, *Die Gepiden* I. (1923), 17. s. kk. II. fantazmagóriáiról.

²¹ Amint ezt L. Schmidt *id. m.* I. 78. l. 1. jegyz. felismerte, anélkül, hogy a konzekvenciát levonta volna belőle.

²² L. ehhez még alant.

²³ Annál is inkább, mert Dexipposnál bőven voltak ilyen túlzott számadatok; v. ö. *Exc. de leg. ed.* Boor, I 23., p. 384., 6sgg.

τά πλοῖα προσήραττεν, καὶ ἐφέρετο τὰ σκάφη σὺν οὐδενὶ κόσμῳ, τῶν κυβερνητῶν μεδιέντων τοὺς οἴακας, ὥστε τὰς μὲν καταδύναι αὐτάνδρους, τινὰς δὲ καὶ ἀνδρῶν ἐρήμους ἔκειλαι, πλήθους πολλοὺς καὶ ἀνδρώτων καὶ πλοίων ἀπολομένου.

43, 1: διὰ τοι τοῦτο τοῦ μὲν στενοῦ τῆς Προποντίδος ὑπανεχώρουν οἱ βάρβαροι, τὴν δὲ ἐπὶ Κύζικον ἔπλεον. ἀπρακτοὶ δὲ διεκπεσόντες καὶ παραπλεύσαντες τὸν Ἑλλήσποντον, ἄχρὶ τε τοῦ Ἑλλήσποντον, ἄχρὶ τε τοῦ Ἰσθμοῦ παρενεχθέντες, κακέϊσε τῶν πλοίων ἐπιμέλειαν ποιησάμενοι, Κασσάνδρειαν καὶ Θεσσαλονικὴν ἐπολιόρουν. μηχανὰς δὲ τοῖς τείχεσι προσαταγόντες καὶ παρὰ βραχὺ τοῦ ταύτας ἐλθὲν ἐλθόντες, ἐπειδὴ τὸν βασιλεῖα προσάγειν ἐτύθοντο, εἰς τὴν μεσότηαν ἀναβάντες τὰ περὶ Δόβηρον καὶ Πελαγονίαν ἐλίζοντο πάντα χωρία.

multi naufragio perierunt.)

v. Gall. 13, 6: *quibus compertis Gallienus Cleodanum et Athenaeum Byzantios instaurandis urbibus muniendisque praefecit, pugnatumque est circa Pontum*; v. (Claud. 9, 7: *apud Byzantios) et a Byzantiis ducibus vicisti sunt barbari. Veneriano item duce nati sunt, cum ipse Venerianus militari perit morte, atque inde Cyzicum et Asiam, ... vastarunt* v. Claud. 9, 8: *pugnatum apud Thessalonicenses, quos Claudio absente obsiderant barbari.*

v. Gall. 13, 9: *Gallienus interea ... Gothis*

Zon. XII. 26: Κλεόδημος δὲ Ἀθηναῖος, ἀνὴρ διαδράναι ἰαχούσας καὶ πλήθος οὐναγαγῶν, μετὰ πλοίων ἐκ θαλάσσης ἐπὶ ἡλθεν αὐτοῖς, καὶ πολλοὺς ἀνέειλεν, ὥς καὶ τοὺς περιλειφθέντας ἐκείθεν φυγεῖν.

Zonar. XII. 26: Οἱ βάρβαροι δὲ πολλὰς μὲν κατέδραμον χώρας, τὴν δὲ γὰρ Θεσσαλονικὴν ἐπολιόρουν: ... ἀλλ' ἐκείνης μὲν τῆς πόλεως ἀπεκρούσθησαν, etc. v. Gall. 5, 6: *Gothorum pars ... occupatis Thracis Macedoniam vastaverunt Thessalonicam obsederunt ...* (cf. 6, 1.)

cf. Dexipp. frg. 28, 4. (Jac.)

cf. Amm. XXI. 5, 16: *diu multitudo Thessalonicam circumscidit iidemque Cyzicum.*

vagantibus per Illyricum occurrit et . . . plurimos interemit.

καὶ τρισχιλίους ἀνελόντες (csak most érthető a plur.nom. a megelőző sing.gen. után, t. i. az eredeti alapszöveg felületes rövidítéséből származik.) παρὰ τὸν Νέσσον.

2. ἐς δὲ τρισχιλίους ἀποβαλόντες εἰς τὴν τῶν Δαλματῶν ἵππον ἐμπειτικότες, τοῖς λοιπομένοις πρὸς τὴν οὖσαν ἅμα τῷ βασιλεῖ διηγωνίζοντο δύναμιν μάχης δὲ γενομένης, ἐξ ἑκατέρου τε μέρους πεσόντων . . ., ἐτρέποντο μὲν οἱ Ῥωμαῖοι, διὰ δὲ ἀρίστων αὐτοῖς ὁδῶν ἀπροσδοκήτως ἐπιπεσόντες πάντε τῶν βαρβάρων μυριάδας διέφθειραν.

τότε Ναυλοβάτος ὁ τῶν Αἰρούλων ἡγούμενος Γαλιηνῷ τῷ βασιλεῖ δούς ἑαυτὸν ἔκδοτον ὑπατικῆς ἡζυῖα τιμῆς παρ' αὐτοῦ.

Αὐρίολος δὲ τις Ῥωμαίων στρατηγὸς Κελτικὸς τὸν Γαλιηνὸν δολοφονεῖ.

40. 1: ἀγγέλλεται Γαλλιηνῷ τῷ πρὸς Σκόδας ἐγκατεροῦντι πολέμῳ τὸν . . . Αὐρίολον . . . εἰς τὸ νευτερίζειν τετράφθαι . . . συναρχαθεῖς δὲ πρὸς τοῦτο παραχρήμα τῆς ἐπὶ τὴν Ἰταλίαν οδοιπορίας ἐγένετο, τὴν στρατιάν τοῦ πρὸς Σκόδας πολέμου Μαρκανῶ παραδούς, ἀνδρὶ τὰ πολέμια σφόδρα ἐξησκημένῳ, τοῦτο δὲ τὸν πόλεμον εὖ διατιθέντος etc.

cf. Ζοs. I 45, 1:
οἱ ἐκ τῆς ἐν Ναῖσῳ
Κλαυδίου καὶ Σκυθῶν
μάχης περιλειφθέν-
τες.

v. Gall. 13, 10: omnes
inde Scythas Marcia-
nus varia bellorum
fortuna . . .

43, 2: μοῖρα δὲ τῶν Σκυθῶν Θεσσαλῶν καὶ τὴν Ἑλλάδα περιπλεύσασα [τοὺς ταύτη τόπους ἐλήζετο, πόλεον μὲν ἐπίνειαι μὴ δύναμιν τῷ φθῆναι ταύτας τειχῶν τε καὶ τῆς ἄλλης ἀσφαλείας φροντίδα ποιήσασθαι, τοὺς δὲ ἐν τοῖς ἀγροῖς ἐπισκομένους ἀπάγουσα].

I 39, 1: Τῶν δὲ Σκυθῶν τὴν Ἑλλάδα κάκιστα διὰ θέντων καὶ τὰς Ἀθήνας αὐτὰς ἐκπολιορκησάντων, Γαληνὸς μὲν ἐπὶ τὴν πρὸς τοὺς μετῆι μάχην ἦδη τὴν Θράκην καταλαβόντας.

(Kyzikos ostroma utān) εἶτα καὶ τὰς νήσους Ἀἰμῶν καὶ Σκύρον δημοσί. καὶ εἰς τὴν Ἀττικὴν φθάσαντες ἐμπιπρῶσι τὰς Ἀθήνας

Κόρινθον τε καὶ Σπάρτην καὶ τὸ Ἄργος καὶ τὴν ὅλην Ἀχαιῶν κατέδραμον ὥς Ἀθηναῖοι κατὰ τινὰς δυσχωρίας ἐνδρεύσαντες. αὐτοὺς πλείστους ἀνείλον συνδραμόντος καὶ Γαληνοῦ etc.

(cf. v. Gall. 13, 6.)

(Kyzikos ostroma utān) ostroma v. Gall. 13, 8:

deinceps Achaia om-nem vastarunt et ab Atheniensibus duce Dexippo, scriptore ho-rum temporum, victi sunt. Gallienus interea . . . Gothi vagantibus per Illyricum occurrit etc. unde pulsi per Epirum, Macedoniam, Moesiam pervagati sunt.

6, 1: pugnatum est in Achaia Marciano duce contra eosdem Gothos, unde victi per Achaeos recesserunt

cf. Amm. XXXI, 5, 16: *insulae popu-latae conplures*

Petr. patr. frg. 169. de Boor. in ed. Dionis t. III. p. 745): Ὅτι τῶν Σκυθῶν ἐπὶ Κλαυδίου τὰς Ἀθήνας ἐόντων, etc. (cf. Kedrenos I. p. 454 Bonn; Zon. XII. 26; Leo 290, 4).

(cf. Dexipp. frg. 28, 4. Jacoby): πυνθάνομαι δὲ καὶ τὴν βασιλείας δύναμιν τὴν ναυτικὴν οὐχ ἐκὼς εἶναι ἀρξέουσιν ἡμῖν . . .)

Amm. XXXI. 5, 17: *vagati per Epitum Thessaliisque, et omnem Graeciam licentius hostes ex-ferni.*

Zon. XII. 24: εἶτα καὶ Αἰρούλοις, Σκυθικῷ γένει καὶ Γοθηκῷ, ἐπέελαθὺν ἐκπάτησεν.

ges kiegészítést hoz Synkellos és a Hist. Aug.^{23a} Ezek tudják továbbá mindketten, hogy Kyzikos a legközelebbi célpontja a germánoknak, de Zosimos részletesebben értesít a kyzikos vállalat balsikeréről s az egész horda visszafordulásáról Thrácia felé. Thessalonica ostromának viszont már a vita Claudii-ban is maradt nyoma; azonban a császár, akinek közeledése Zosimosnál említve van, a valóságban nem Claudius volt: persz döntő itt, hogy Synkellos is megőrizte ezen elbeszélés részleteit s nála kitűnik, hogy Gallienus ez, az ő katonái fogták el 3000 barbárt; a Zosimosnál leírt csata tehát az, amely „a N e s s o s”-nál ment végbe (Synkellos nyomán e nevet eddig a Thrácia és Makedónia határfolyójával, a Nestos-szal szokták azonosítani, amire még visszatérünk), ugyanaz, mint amelyet a v. Gall. 13, 9 röviden említ. Synkellosból tudjuk meg ezen ütközet epilógusát: Naulobatus átpártolását és a konzuli jelvényekkel való megzaltalmazását.

Gallienus balkáni harcai után Dexippos Aureolus lázadására tért át, amire Synkellos és Zosimos (I 40, 1) sorrendi egyezéséből következtethetünk. Ezután a másik germán hadcsoport pusztításait írta le az athéni író, amely egyidejűleg Görögországot sújtotta a tenger felől támadva.²⁴ Zosimos szövegét itt erősen elrontja az a tévhit, hogy Claudius idejének eseményeiről van szó; ezért írja ugyanis, hogy e kalózexpedíció nagyobb károkat nem okozott, összekeverve ezt egy Claudius alatt indult, tényleg eredménytelenül végződött flottatámadással, melyről a következő adataink vannak:²⁵

Zos. I 46, 1:

πρόσω δὲ τῶν Σκυθῶν
ἐλασάντων καὶ Ῥωμαίων
αὐτοῖς ἐπακολουθοῦν-
των, οἱ Κρήτην καὶ Ῥό-
δον περιπλεύσαντες βάρ-
βαροι πρᾶξαντες οὐδὲν
ἀφηγήσεως ἄξιον ἀνε-
χώρησαν. λοιμοῦ δὲ κα-
τασχόντος ἅπαντας αὐ-
τοὺς, οἱ μὲν κατὰ Θρά-
κην οἱ δὲ κατὰ Μακεδο-
νίαν ἐφθάρησαν.

v. Claudii 12, 1:

*fuerunt per ea tem-
pora et apud Cretam
Scythae et vastare
temptarunt, sed ubi-
que morbo atque fame
exercitu laborante su-
perati sunt.*

Synkell. I p. 720 Bonn:

Πράττουσι δὲ καὶ ἐπὶ
τοῦτου δυστυχῶς Αἰρου-
λοι πάλιν εἰς βαλόντες ναυ-
τικὸν πλῆθος κατὰ δια-
φόρους τόπους τῆς Ῥω-
μαίων χώρας. καὶ ποτὲ
μὲν ναυμαχίαις, ποτὲ δὲ
καὶ χειμῶσι, ποτὲ δὲ καὶ
λιμῷ πιεσθέντες, etc. (cf.
Zon. XII 26.).

De ismétlem, Zosimos téved: az a μοῖρα τῶν Σκυθῶν, amely 268-ban lepte el Hellast a kyzikos kudarc után visszafordulva — mint ezt Synkellos és a vita Gallieni a helyes összefüggésben meg-

^{23a} Athenaeus vezér nevééről v. ö. Premerstein, Zeitschr. f. deutsches Altertum LX. (1923), 77—80 ll. L. még A. Stein, PWRE VI. 674, aki Kleodamos és Athenaeust két különböző embernek véli, ellenben látja már a nagy invázió összefüggését Gallienus és Claudius alatt.

²⁴ Ugy látszik, hogy a szárazföldi akció elsősorban a gótok, a tengeri a herulok műve lehetett, de óvatosságra int, hogy a herul Naulobatus a Balkánon harcolt.

²⁵ Az itt említett szárazföldi harcok még a 268. év nagy inváziójának utolsó fázisai!

őrizték —, súlyos katasztrófát hozott, felégetve Athént, Argost, Korinthost, Spártát stb. Marcianusnak a v. *Claud.* 6, 1 említett tevékenysége belenyúlhatott tényleg Claudius első évébe, míg elűzte Achaia tartományból a rablóhordákat.

Még Jordanesnek egy tévedésére kell rávilágítanunk, aki ezen 268/9-i betörés adataiból egy Philippus alatti óriási gót inváziót konstruált, megtévesztve vele az egész modern kutatást. Ugyanis kétségtelenül a fönti *trecenta viginti milia armatorum* hasonlatosságára van összekombinálva a *Get.* 91 hadseregszámla, ahol Ostrogotha *tricenta milia suorum armata produxit... adhibitis sibi Taifalis et Ast[r]ingis nonnullis, sed et Carporum trea milia*. Ezenkívül az sem véletlen, hogy itt is a gótok és a peucinusok alkotják a sereg zömét. Legfontosabb végül a leírt harcok egyezése:

Jord. *Get.* 91:

v. *Claud.* 9, 3:

Zos. I 42, 1:

qui mox Danubium vadati (cf. v. Gall. 13, 6: Histrum ingressi, ahol már tévesen a Dunát érti a hasonló nevű város helyett) et de secundo Moesiam populati, Marcianopolim, eiusdem patriae... metropolim adgrediuntur, diuque obsessam accepta pecunia ab his qui inerant, reliquerunt.

Pugnatum est enim apud Moesos et multa proelia fuerunt apud Marcianopolim.

προελθόντες δὲ καὶ ἐπὶ Μαρκιανούπολιν, ἢ Μυσίας ἐστίν, ἀναβάντες καὶ ταύτης διαμαρτόντες ἔπλεον ἐπὶ τὸ πρόσω, etc.

Látnivaló tehát, hogy ez a sovány részlet mindaz, amit e monstrozus arányúnak jelzett támadásról írni képes, csak szokása szerint megszépíti a gótok kudarcát, azonkívül Markianopolisról elmondja mindazt, amit magától s amit Ammianusból (XXVII 4, 12) tud róla; egyetlen oly részlete sincs, mely egy reális Philippus-korabeli eseményre vonatkozhatna.²⁶

Visszatérve újra a Gallienus—Claudius alatti nagy germán csapás további fejleményeire, a Balkánnak Claudius által való további pacifikálását nem kell részleteznünk. Csak azt kell még megjegyeznünk, hogy a *vita Gallieni* fent citált elbeszélése (13, 6—9) tévesen közli ezen uralkodó biográfiájában a gótok szekérvárba-szorítását, mely már utóda idejében történt, viszont megadja hozzá a máshonnan nem ismert helymeghatározást:²⁷

²⁶ Jacoby, *F. Gr. Hist.* IIC, 310. 1. összeveti Jordanes e helyét Dexippos 25. frg.-ával s a Decius alatti — persze credményes — ostrommal akarná azonosítani Markianopolis veszedelmét; ezt cáfolni nem kell a fentiek után.

²⁷ Az ismeretlen fekvésű *mons Gessax* helyét segít meghatározni, hogy innen a római lovassereg Zos. I 45, 1 szerint τοὺς λοιποὺς ἐπὶ τὸν Αἴμον ἀπέτρεψεν.

v. Gall. 13, 9

Zos. I 45, 1

quo comperto Scythae facta caragine per montem Gessacem fugare sunt conati. (Cf. v. Claud. 6, 1; 6, 6; 8, 6; 18, 1.)

οἱ ἐκ τῆς ἐν Ναϊσῶν Κλαυδίου καὶ Σκυθῶν μάχης περιλειφθέντες, προβαλλόμενοι τὰς ἀμάξας, ὥς ἐπὶ Μακεδονίαν ἐχώρουν, σπάνει δὲ τῶν ἐπιτηδείων λιμῇ πιεζόμενοι διεφθείροντο αὐτοὶ τε καὶ ὑποζύγια.

Ezután jön a barbárok további veresége Zosimosnál (I 45, 2), aki a naissusi csatát láthatólag a valójában Gallienus által aratott győzelemnek veszi (I 43, 2), s így körülbelül bizonyosra vehető, hogy utóbbinak Synkellos által való megnevezése, a Nessos, azonos a Naissus-szal.²⁸

A körülfogott barbárokkal való csatára nézve a *vita Claudii* 11, 3—12, 1 elbeszélés teljesen a Zos. I 45, 1—46, 1 alatt közölt dextipposi verzió alapszik, amelyből az akkori stratégiára oly jellemző tény domborodik ki, hogy nagy centrális lovassereg²⁹ külön operációs egység a gyaloghadsereggel szemben; a harc az *equites* és a gyalogsereg vetélkedése miatt majdnem katasztrófa-val végződik. Ezt a súrlódást a H. A. eltussolja, de hogy ő is ezt olvasta forrásában, mutatja a v. *Aurel.* 18, 2: *Equites sane omnes ante imperium sub Claudio Aurelianus gubernavit, cum offensam magistri eorum³⁰ incurrissent, quod temere Claudio non iubente pugnassent.*

Összegezzük az eredményt. A hagyomány egyrészt kevesebb invázióról tud, mint eddig hitték, másrészt pedig feltűnik, hogy ezek legnagyobb részben a 253—260. évek eseményei. Erre az időszakra esnek először is a 253. évnél a trónért való marakodásában szabad kezét nyert s a következőkben tovább dühöngött prédálásai, köztük egy markomann betörés, mely bizonyára ekkor is Nyugat-Pannoniát sújtotta elsősorban. Ekkorra esett Illyricumnak a Zosimos I 37, 1 említette előzőnlése is, mert az egyidejűnek mondott itáliai alamann pusztítás 258-ban vagy 259-ben történt.³¹ Ekkor játszódott le végül a 256 táján kezdődő, tengeren indított kalóztámadások sorozata, melyekkel szemben tehetetlenül áll Valerianus, de amelyeket, úgy látszik, liquidált 262-ben (?) Gallienus. — Ezzel szemben nem lehet véletlen, hogy a 262—268. évek közt alig tudunk konstatálni germán próbálkozást, legfeljebb az Odenathus előtt megfutott kappadókiai betörést; többszörösen hallunk viszont a reorganiz-

²⁸ Nem felejtendő az sem, hogy Claudiusnak VICTORIA GVTTICA AVG, majd a csatlakozó VICTORIAE GOTHIC feliratú pénzei a kyzikosi verdében a legelső emisszióba tartoznak (v. ö. Markl, *Die Reichsmünzstätten unter der Regierung Claudius II.* etc. [S. A. aus der *Num. Zeitschr.* XVI. 1884.] 71. s. kk. II.), szóval azon időből kell datálódniok, amikor Claudius még nem is jött le a Balkánra!

²⁹ L. *Zeitschr. f. Num.* XXXVII (1927), 198 s. kk. II.

³⁰ A többszám csak azért használva, hogy az igazi *magister*, Aurelianus tisztán álljon.

³¹ L. cikkemet, *Num. Chronicle* 1929.

zált flotta eredményes működéséről, melynek a bázisa Bizánc, a *claustrum Ponticum*. Csak 268-ban indul újra egy nagy offenzíva, melynek méretei ijesztők lehettek, ha már Dexippos is óriási számokkal illusztrálta őket; de Gallienus győztes csatája után Marcianus és Claudius elintézik, Aurelianus ellentámadása pedig elejét veszi ismétlődhetésének. Ez az eredmény, hogy tehát a Valerianus kormányzatának idejére esik a germán lökés súlypontja és hogy fiának egyeduralma végéig nyugodtabb állapotot következik be, éles ellentétben van azoknak a sommás irodalmi összefoglalásoknak — előlegezhetjük, hogy tendenciózus — beállítással, amelyek a germán betöréseket többnyire a Gallienus egyeduralmának rovására írják.

2. Az eddig vizsgált rövidebb-hosszabb elbeszéléseken kívül ugyanis fennmaradt a III. századi germán mozgalomról egy sor rövid áttekintés, amelyek közül döntő szerepet játszottak Gallienus egész korszakának megítélésében a IV. század (Enmann által felismert) elvesztett biográfikus császártörténetéből leszármazott verziók. Ezek előtt azonban még két más ily felsorolást kell röviden tekintenünk. A minden bajért Gallienust okozó tradíció igen régi voltát mutatja az *Inc. pan. Constantio Caes. dictus* 10 (p. 239 W. Bachrens) helye: *Minus indignum fuerat sub principe Gallieno quamvis triste harum provinciarum a Romana luce discidium. Tunc enim sive incuria rerum sive quadam inclinatione factorum omnibus fere membris erat truncata res publica; tunc se nimium et Parthus extulerat et Palmyrenus aequaverat; tota Aegyptus Syriaeque defecerant; amissa Raetia, Noricum Pannoniaeque vastatae; Italia ipsa gentium domina plurimarum urbium suarum excidia maerebat; non erat tantum doloris in singulis, cum paene omnibus careretur*. De itt is világos, hogy a megnevezett csapások egyik része 260 előtti (a perzsa támadás, az illyricumi pusztítások, Itália városainak felégetése az alamannok által), vagy lényegében 268 utáni (a kelet elszakadása Zenóbia alatt).

Van azután Ammianus Marcellinusnak egy ilyen összesítő áttekintése a germánosság e hullámtorlásáról (XXXI 5, 15—17), amelyet még Mommsen is³² időrendben haladónak gondolt, de Rappaport³³ analiziséből kiderült, hogy e mondatok, melyekkel a hunn betörés alkalmából a régebbi nagy barbár mozgalomra visszatekint, a valóságban csak művészi szempontok szerint kiragadott és csoportosított momentumai a Decius elestével végződött és a 268—69-ben lejátszódott germán—római küzdelmeknek. Itt a Gallienust gyalázó tendencia nem szerepel, s zavart csak azáltal okozott e pompásan kiformált, plasztikus kép, hogy másoknak történeti forrásul szolgált. Ugyanis a H. A.

³² *Röm. Gesch.* V^a, 221 l., 1. jegyz.

³³ *Id. m.* 80 s. kk., II.

írója szerintem ennek egy kis részletét önkényesen beleszította egy helyen, ahol éppen kevés volt a mondani valója:

v. Claud. 12, 4

Amm. XXXI 5, 16:

Jord. Get. 101

Sub hoc (sc. Quin-
tillo) barbari, qui su-
perfuera, Anchialon
vastare conati sunt,
Nicolim etiam op-
tinere.

Anchialos capta et unde... Nicolim
tempore eodem Nico- accedit, ... quam de-
polis, quam indicium victis Sarmatis Traia-
Victoriae contra Da- nus et fabricavit et
cos, Traianus condi- appellavit Victoriae ci-
dit imperator. vitatem.

A vita idézett helyén már az is mutatja a csalást, hogy mindjárt utána (12, 5) elárulja az író, hogy forrásában ilyet nem olvasott, mert csak azt írhatta ki belőle, hogy *Quintillus autem ob brevitem temporis nihil dignum imperio gerere potuit, nam septima decima die... interemptus est*. Eldönti a dolgot, hogy a *barbari, qui superfuerant* kétségtelenül ugyanazok, mint a kissé előbb (11, 3) említett *multitudo barbararum gentium, quae superfuerant*, szóval a 268—69-i betörés maradványai, melyeket Claudius már előzőleg elintézett (Zos. I 46, 2), s akikkel így Quintillusnak semmi dolga nem lehetett. Mivel pedig biztosnak látszik, hogy a mondott két várost egyszerre (*tempore eodem* Amm.) nem vették be, csak egy alkalommal, tehát biztosan a Decius háborújának eseményeivel állunk szemben,³⁴ amelyekről Jordanesnek fent citált és Ammianus-szal szervesen össze-függő helye beszél.³⁵

Most rátérhetünk a IV. századi kompendiumok és krónikákban előforduló verzióra, amely — mindenféle változatban — az elveszett biográfikus császártörténet nyomán számlálja elő a római birodalom szenvedéseit a germánoktól. A forrásössze-függések jobb áttekintése végett kissé bővebben citáljuk e szövegeket, l. 179—180. ll.

E citátumok közül Jordanes nyilvánvalólag nem képvisel önálló értéket,³⁶ de Hieronymust sem, hiába hiszi az ellenkezőjét Helm.³⁷ Eutropius ugyanis egyrészt jóval többet tud, mint Hieronymus, másrészt a Victor és Eutropius összetevéséből jó fogalmat nyerhetünk arról, hogy a közös forrás szövegében sok

³⁴ Jellemző, hogy a H. A. írója még egyszer Nicopolis nevével operál, mikor egy más koholt várostromot említ v. Aurel. 11, 1.

³⁵ A H. A.-nak Ammianustól való direkt függése mellett szól, hogy ha a kompilátor nem sejtí ezen ostromok igazi dátumát, akkor bizonyára egy ilyen általános felsorolás adatát ragadta ki, ahol az időpont nem látszott; mivel pedig Ammianus itt nem közkeletű dolgokat ismétel, hanem a saját műve bővebb elbeszélésének adja kivonát, e speciális részleteket sem igen vehette máshonnan emberünk.

³⁶ Isidorust (*Mon. Germ., auct. ant. XI, 269 l.*) stb. fel sem soroltam.

³⁷ *Rhein. Mus. n. F. 76 (1927), 288 l.*

Vict. Caes. 32, 5
sqq.:

Prudentes perniciosum reipublicae cecinere adolescentis (= Galliceni) fluxo ingenio . . . Quod equidem cons festim evenit.

Nam . . . pater eius . . . Persarum regis . . . dolo circumventus . . . interiit.

Sub idem tempus Licinius Gallienus

cum a Gallia Germanos strenue arceret, in Illyricum properans descendit. Ibi Ingebum, quem curantem Pannonios comperta Valeriani clade imperandi cupido incesserat, Mursiae devicit, moxque Regalianum, qui receptis militibus, quos Mursina labes reliquos fecerat, bellum duplicaverat. His prospere ac supra vota cedentibus more hominum secundis solutior rem Romanam quasi naufragio dedit . . . adeo uti Thraciam Gothi libere pergressi Macedonas Achaeosque et Asiae finitima occuparent, Mesopotamiam Parthi, Orienti latrones seu mulier domi-

Eutrop. IX 7, sqq:

Horum imperium Romano nomini perniciosum et paene exitiabile fuit vel infelicitate principum vel ignavia. Germani Ravennam usque venerunt. Valerianus . . . a Sapore . . . superatus est. Gallienus cum adulescens factus esset Augustus, imperium primum feliciter, mox commode, ad ultimum perniciose gessit. Nam iuvenis in Gallia et Illyrico multa strenue fecit occiso apud Mursam Ingenuo, qui purpuram sumpserat,

et Trebelliano.

Diu placidus et quietus,

mox in omnem lasciviam dissolutus, tenendae rei publicae habenas probrosa ignavia et desperatione laxavit.

Alamanni vastatis Galliis in Italiam penetraverunt.

Dacia, quae a Traiano ultra Danubium fuerat adiecta, tum amissa,

Hieron. Chron.
220i–221a

Gallieno in omnem lasciviam dissolutus Germani Ravennam usque venerunt.

Alamanni vastatis Galliis in Italiam transiere.

Iord. Rom. 287:

Gallienus... dum nimis in regno lasciviret nec virile aliquid ageret, Parthi Syriam Ciliciamque vastaverunt, Germani et Alani Gallias depraedantes Ravennam usque venerunt,

naretur, Aleman-
norum vis tunc
aeque Italiam,
Francorum gentes
direpta Gallia His-
paniam possiderent
vastato ac paene
direpto Tarraco-
nensium oppido,
nactisque in tem-
pore navigiis pars
in usque Africam
permearet; et
amissa trans Is-
trum, quae Traia-
nus quaesiverat.
etc.

Graecia, Macedo-
nia, Pontus, Asia
vastata est per
Gothos, Pannonia
a Sarmatis Quadis-
que populata est,
Germani usque ad
Hispanias penetra-
verunt et civitatem
nobilem Tarraco-
nem expugna-
verunt, Parthi
Mesopotamia oc-
cupata Syriam sibi
coeperant vindi-
care.

(9, 1: Követke-
zik a züllött Gal-
lienus ellentéte, a
derék Postumus.)

Graecia Mace-
donia Pontus Asia
depopulata per
Gothos. Quadi et
Sarmatae Panno-
nias occupaverunt.
Germanis Hispa-
nias optinentibus
Tarracon expugna-
ta est. Parthi Meso-
potamiam tenen-
tes Syriam incursa-
verunt.

Graeciam Gothi
vastaverunt,
Quadi et Sarmatae
Pannonias
invaserunt, Ger-
mani rursus Spa-
nias occupaverunt.
Festus 23, 1: sub
Gallieno Mesopo-
tamia invasa etiam
Syriam sibi Persae
coeperant vindi-
care.

minden más sorrendben állott, mint Eutropiusnál, holott Jeros mos utóbbinak sorrendjéhez szolgálilag ragaszkodik. Ezenkívül a stridói egyházatya lényegesen rontott a valenskori breviárium író szövegén: így az Eutropiusnál helyesen még Valerianus életében történtnek mondott, Ravennáig jutott germán betörés nála már 260 utáninak van feltüntetve és a pannoniai quád-szarmata dúlást okkupációvá nagyítja.

A megmaradó két auktornál vizsgálunk kell azon germán támadásokat, amelyek szerintük az elzüllött Gallienus egyeduralmának vétkes mulasztásából eredtek:

1. A már említett és Ravennáig elért germán támadás valószínűleg azonos a Zosimos I 29, 2 által Valerianus trónraléptekor kor említett markomann rohammal a pannonia—italiai út mentén.

2. A gótok dúlásairól újat itt nem tudunk meg, sőt a felsorolt országnevek megnyugtathatnak arra nézve, hogy itt csak a fent analizált háborúk értődnek, amelyekből láttuk, hogy éppen ellenkezőleg, Valerianus halála után egész 268-ig meglehetősen élültek.

3. Az alamann betörésre nézve máshol³⁸ állapíthattam meg, hogy a 258—259. évek egyikére, szóval még szintén Valerianus életére esett.

4. A parthus háború roppant katasztrófája meg különösen Valerianus számlájára íródik, viszont halála után sikeres ellenakció következik Odenathus által.

5. A frankok tarracói expedíciójának idejét nem tudjuk,³⁹ ellenben a *nactis... in tempore navigiis pars in usque Africam permearet* egy Probus alatt történt dolog idekeverése lehetne, v. ö.

³⁸ Num. Chronicle 1929.

³⁹ V. ö. Kubitschek, Num. Zeitschr. 1926, 149—150 I

Zosimos I 71, 2: καὶ Φράγκων τῷ βασιλεῖ προσελθόντων καὶ τυχόντων οἰκήσεως μοῖρὰ τις ἀποσπάσα, πλοίων εὐπορήσασα, τὴν Ἑλλάδα συνετάραξεν ἅπασαν, καὶ Σικελίᾳ προσσχοῦσα καὶ τῇ Συρακοσίῳ προσμύξασα πολὺν κατὰ ταύτην εἰργάσατο φόνον. ἦδη δὲ καὶ Λιβύῃ προσορμισθεῖσα, καὶ ἀποκρουσθεῖσα δυνάμειος ἐκ Καρχηδόνης ἐπενεχθείσης, οἷα τε γέγονεν ἀπαθὲς ἐπανελεῖν οἴκαδε.

6. Az *Orienti latrones seu mulier dominaretur* is tévesen van Gallienus egyeduralkodásának rovására írva. Zenóbia nagy aktivitása ugyan már 268-ban kezdődött, de Claudius, sőt Aurelianus rezsimjének volt ez igazában a tehertétele. A *mulier* hangsúlyozása mutatja különben, hogy itt a Gallienus elleni invektíva sajátos beállítása érvényesül.⁴⁰ Ami a *latrones*-t illeti, ez főként szintén Gallienus után elharapódzott veszedelem lehetett, mert itt csak is a v. *Aurel.* 26, 1 rablói értődhetnek: *sed in itinere a latronibus Syris male accepto frequenter exercitu multa perpressus est* (v. ö. 27, 5).⁴¹

7. Dácia elárasztására nézve alant fogjuk látni, hogy ugyan csak nem császáruk egyeduralmának büne.

8. A quádok és szarmaták Pannóniába hatolását időben meghatározni nem tudjuk, de az általános mérlegelés itt is első sorban a 253 utáni legzavarosabb esztendőkre utal.

Kitűnik tehát mindezekből, hogy ezen eseményeket Gallienus utolsó periódusának tulajdonítani tévedés vagy hamisítás. Még tisztábban kiütközik ez, ha a kísérő kifejezéseket is megnézzük. *Diu placidus et quietus* Eutropius szerint Regalianus legyőzése (260 Kr. u.) után ez a császár, holott a valóságban néhány hónappal ezután már Macrianus ellen visel hadat, a következő évben valószínűleg Kisásziát pacifikálja, a rákövetkezőben Posztumus ellen vezet nagy, győzelmes expedíciót⁴² és nem teszi ölbe kezeit ezentúl sem,⁴³ mígnem a germánokon vett balkáni győzelem (268 Kr. u.) és Aureolus ostromzárbá szorítása után orvul meg nem gyilkolják. — Ugyanilyen lehetetlenség, amikor Victor aival igyekszik Gallienus lezülését indokolni, hogy *more hominum secundis solutior*, a jósors kapatta el. De hol a *res*

⁴⁰ L. *Zeitschr. f. Num.* XXXVIII. (1928), 162. és kk. II.

⁴¹ Nem lehetetlen, hogy a H. A. összefordozója is ezekről szól, összetévesztve Siciliát Syriával, v. *Gall.* 4, 9: *etiam in Sicilia quasi quoddam servile bellum extitit latronibus evagantibus, qui vix oppressi sunt.*

⁴² L. cikkemet *Zeitschr. f. Num.* 1929.

⁴³ Gallienus egy távozását Itáliából (265 vagy) 266-ban a római és milánói verdékben ekkor feltűnő FORTVNA REDVX feliratú pénzeczek által tudhatjuk meg. Milánóban ezek a PM, SM, TM etc. verdegjegysorozat típusaival kerülnek forgalomba, amely széria a Gallienus 6. konzulátusával datált pénzeknél még nem fordul elő, de megvan a 7. konzulátussal datáltakon. A római verdében az utolsóelőtti, 9. műhely emissió új hátlapjai közt (Voetter, *Num. Zeitschr.* 32, 132 lap) bukkann fel e típus, minden valószínűség szerint szintén 266-ban. A milánói verde gyártmányain ugyanekkor annyit ismétlik a császár *Germanicus* címét, hogy legszívesebben germán hadjáratra gondolnák.

secundae éppen a megjelölt időben, 260 vége felé, amikor a pokol minden kapui látszottak megnyílni!

A Gallienus fokozatos lezülése tehát erőszakos eltorzítása a tényeknek, még pedig e késői kompéndiumok forrásának, az elveszett biográfikus császártörténet írójának tollából,⁴⁴ aki nagy gyűlölettel ostromozta Gallienust, mint a szenátorok katonai funkcióinak végleges megszüntetőjét. Ez a számunkra anonym szerző jó antik szokás szerint ősrégi irodalmi klisékbe préselte gyűlölete tárgyának jellemzését, aminthogy a jósorsban fejt vesztő (*secundis solutior*) zsáner példáival⁴⁵ tele vannak az ókori *exemplum*-gyűjtemények, de amint a három fokozatban lezülő tirannus alakjában is az irodalmi konvenció út keresztül.⁴⁶ A mondott históriai biográfiák szerzője természetesen ebben is a nagy mintaképhez, Suetoniushoz igazodott.⁴⁶ Már Leo⁴⁷ rámutatott, hogy magánál Suetoniusnál is mindig növekvőnek van feltüntetve az ő zsarnokainak dühöngése s hogy már ő is élesen megkülönbözteti „die Perioden des besseren Anfangs und der sich steigernden *saevitia*“; sőt azt is megállapította Leo, hogy a suetoniusi zsarnokok (Tiberius, Caligula, Nero, Domitianus) életrajzi mind egy kaptafára vannak igazítva.⁴⁸ E sémát azután túlhangsúlyozva vették át a késői rövid történeti munkák írói: Enmann kiemelte, hogy a Victor Caligula-életrajzában a súlypont már teljesen a *mores* festésére tolódott át, s hogy ugyancsak Victor oly bőven színezi Nero kicsapongásait és kegyetlenkedéseit, hogy többet ad mesterénél, regényesen kitérítve a suetoniusi mintákat⁴⁹ és végül, hogy Domitianust illetőleg is így áll a dolog. Ezt az így felismert sablont most már csak néhány jellemző példával szeretném szemléltetni.

⁴⁴ V. ö. Enmann, *Philologus* Suppl.-Bd. IV., 344 l.

⁴⁴/a Ezeket eredetileg *de Alexandro... merso secundis rebus, quarum nemo intolerantior fuit* (Liv. IX 18, 1) és másokról mintázták meg

⁴⁵ Átvette és továbbferdítette persze ezt a H. A. is; v. ö. pl. v. Gall. 3, 6: *sed Gallienus cognito, quod Macrianus cum suis liberis esset occisus, quasi securus rerum... libidini et voluptati se dedit.* — tr. tyr. 9, 1: *cum Gallienus... bona naturae luxuriae continuatione deperderet.* E hanyatló tendenciáról megfigyelhető persze v. Gall. 13, 4, ahol uralma legvégének egy eseményéről szólva írja: *Gallienus solertis principis rem gerebat.*

⁴⁶ Egy másik jellemző példája e hatásnak — mellesleg megjegyezve —, mikor Victor *Caes.* 33, 31 Gallienus halálát a Suetonius *Tib.* 75, 1 színeivel írja le.

⁴⁷ *Die griech.-röm. Biographie*, 5 és k. l.

⁴⁸ Néhány jellemző suetoniusi hely, melyek a Gallienus irodalmi portréját befolyásolták: *Suet.* Tib. 41—42. *Claud.* 13, 15, l. 29, l. 40, 3. *Vitell.* 10—13. *Galba* 9. *Vesp.* 8, 1. — Ez a növekvő züllés sablonképe még ott is rontotta a tradíciót, ahol reális alapja volt, mint p. o. Commodusnál (v. ö. pl. Herod. I 13), akinél az egyéni romlás mellett ott áll az a hirtelen hatalmas változás, mely a II. század liberális-kozmopolita szellemű kormányzatától a theokratikus és orientális izú monarchiára fordította az imperiumot. — Érdekes a tendenciózus fokozás a Porphyrios v. Plotiniájában is! stb.

⁴⁹ *Id. m.* 424 s. k. l.

Vict. Caes. 2, 1: *bonis initiis deinde perniciosus* (Tiberiusról). Eutr. Brev. VII 23, 1: *Domitianus... primis... annis moderatus in imperio fuit, mox ad ingentia vitia progressus libidinis, iracundiae, crudelitatis, avaritiae tantum in se odii concitavit, ut merita et patris et fratris aboleret*. Vict. Caes. 14, 5: *Hadrianus, uti solet tranquillis rebus, remissior* — szóval úgy, mint később Gallienusról mondja —, *rus proprium Tibur secessit... Ipse, ut beatis locupletibus mos... postremo omnia satis anxie prospicere, quae luxus lasciviaeque essent*. De ráhúzták e képeket ezek a késői írók a maguk századának császáraira is. Eutr. Brev. X 6, 3: *Verum isolentia rerum secundarum aliquantum Constantinus ex illa favorabili animi docilitate mutavit* és u. ott X 7, 1: *Vir primo imperii tempore optimis principibus, ultimo mediis comparandus*. Még túlhajtja ezt Konstantinusról az Epit. de Caes. 41, 16: *decem annis praestantissimus, duodecim sequentibus latro, decem novissimis pupillus ob profusiones immodicas nominatus*.⁵⁰ E kevés példa is eléggé szemléltetheti annak az irodalmi sablonnak hatalmas átütőerejét, amelynek a fokról-fokra süllyedő Gallienus alakja születését köszönheti. Ily részletesen azért kellett erre rámutatni, mert A. v. Domaszewski, aki elsőnek ismerte fel, hogy e császár alakja igazságtalanul van bemocskolva a H. A.-ban, az Eutropius- és Victor-nál talált graduális erkölcsi süllyedését valódinak fogadta el⁵¹ és ebben értékes szakemberek⁵² is hajlandók követni. Az ő befogása befolyásolhatta L. Homo-t is,⁵³ aki ezen a szemüvegen át úgy konstruálja meg Gallienus történetét, hogy Regalianus legyőzéséig minden pompásan megy, de ekkor „tout change brusquement”⁵⁴ és jönnek a bibliai csapások, melyek felsorolását főntebb adtuk.

Nem, éppen fordítva volt a valóságban. A nagy krízis — amint ez még élénkebben ki fog bontakozni előttünk —, 253 és 260 közt volt; 260 után roppant szívós szervező munka árán lassanként kibontakozódik az utódok által továbbvitt és befejezett pacifikálás és konszolidáció. Később látjuk majd, hogy ez az általános érvényű tényállás Erdélyben is hatott, de Dácia sorsát a Philippus alatt elszenvedett karp lökés és a Valerianus keleti kudarca folytán megérett általános helyzet eldöntötték már, annyira, hogy a rekonstrukció megindulása kor megmentése már nem sikerülhetett.

3. A H. A. elzúllott Gallienusával nem kellett itt foglalkoz-

⁵⁰ Érdekes még p. o. Eutr. X 9, 3 Constansról, v. ö. Vict. Caes. 41, 22 sgg.

⁵¹ *Gesch. d. röm. Kaiserzeit* II² 297 s kk. II. stb.; utóljára: *Die Personennamen bei den Scr. Hist. Aug.*, 57 s k. 1.

⁵² Így Wickert, *PWRE* XIII, 367 hasáb.

⁵³ *Rev. hist.* 113 (1913), 16 s kk. II.

⁵⁴ Az tény, hogy ekkor nagy politikai fordulat áll be, de egész más értelemben, amiről lásd dolgozatomat: *Die Vorherrschaft der Panonier im Römerreiche*, etc. 17 l.

nunk,⁵⁵ mert ez csak karikatúrája a most tárgyalt IV. századi történeti biográfiák zsarnoktípusának. Mégis, nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy a H. A. egy fontos dologban eltér a késői kompendiumoktól, azzal t. i., hogy Valerianust az édig magasztalja; pedig ez már az elveszett (Enmann-féle) császártörténetben is erősen el volt áztatva⁵⁶ és az *Epitome de Caes.* egyszerűen *stolidus et multum iners*-nek nevezi. Az általános helyzet biztosabb megítélhetése végett nem fog ártani exkurzusképen kitérni arra, hogy mi ennek a nagy dicsérgetésnek az igazi alapja. Természetesen csakis személyes motívumok vezethették ebben a szerzőt, mivel a Valerianust dicsérő összes helyek az ő koholmányai.⁵⁷ Tekintetbe jön itt először is azon, Dessau által felfedezett szándéka, hogy a régi főváros nagy családjainak hízelegjen, mivel Valerianus ezek egyikéből származott. E tendencia fennállhatna annak dacára, hogy fiát oly nagyon gyalázza, amint a következő két hely tanúsítja. *Tr. tyr.* 8, 9: *Gallienus indignus... sui generis nobilitate* és *v. Gall.* 19, 7—8: *Et... de Gallieno... quaedam etiam studiose praetermisi, ne eius posteris multis rebus editis laederentur.* Hogy milycni családokra céloz, arra is kapunk útmutatást, *v. Clod. Alb.* 4, 3, ahol a *Postumii*, *Albini* és *Ceionii* családjáról mondja: *quae familia hodie quoque, Constantine maxime, nobilissima et per te aucta et augenda, quae per Gallienum et Gordianos plurimum crevit.*⁵⁸ Mindennek dacára ez a szempont nem lehetett döntő nála, különben nem mocskolta volna be oly buzgalommal Gallienus személyét.

De van egy másik célzat is a *Historia Augustában*, amelyik tényleg megmagyarázza Valerianus dicsőítését. A rejtett keresztényellenes tendencia ez, melyet J. Geffcken alapvető cikke fedett fel⁵⁹ s G. Costa világított meg még erősebben azon felismerésével, hogy Aurelianus életrajzába bele van szőve a Constantinus megtérése históriájának pogány tükörképe. A nagy családok felmagasztalásával egyenesen nexusban áll ez a Krisztus-vallás elleni piszkálódás⁶⁰ és különben is a IV. század második felében élt pogány arisztokrácia liberális-humanista, toleranciát követelő alaphangulata érvényesül itt, mint Julianus

⁵⁵ V. ö. cikkemet: *Das Problem des 'verweiblichten' Kaisers Gallienus.* *Zeitschr. f. Num.* XXXVIII (1928) 156—203 ll.

⁵⁶ Hohl, *Klio* XI (1911), 200 l.

⁵⁷ Egyetlen idevonatkozó kifejezést találtam, amelynek forrása szerű alapja van; ez *v. Valer.* 5, 1: *... ut ... imperator fieret ... quasi ex totius orbis una sententia*, v. ö. evvel *Zos.* I 29, 2: Παρελθὼν δὲ Βαλεριανὸς κοινῇ γνῶμῃ πρὸς τὴν τῶν ἄλλων ἀρχήν.

⁵⁸ Ha Hohl emendációja helyes, akkor a *v. Aurel.* 1, 9 szereplő praefectus urbi (Sundwall, *Weström. Studien* S. 119) lehetne az itt említett Pinianus; ennek menyecze Albina volt, aki miatt a Ceioniusokat és Albinusokat zenghetné.

⁵⁹ *Hermes* LV (1920), 279 s kk. ll.; v. ö. Hohl, *u. ott*, 296 s kk. ll.

⁶⁰ L. Hohl, *Hermes*, LV (1920), 300 l.

írásaiban és Symmachus híres relációjában,⁶¹ csakhogy ezek nyíltsisakos harca helyett egy álnevek alá rejtőző kismember lepezett szurkálásai tűnnek fel itt, aki a keresztény apologetikus történeti irodalomban jártas és tudatosan ellenkezik ezzel. Így például ismernie kellett az egyházi írók azon tévedését,⁶² hogy Hadrianus különös jóakarattal volt a Krisztus követői iránt,⁶³ s ebből szövi meséjét a bálványtalan templomokról. A v. Avid. Cass. 2, 1 *non nostri temporis* is gyanúsán hasonlít a Traianusnak Pliniusához intézett híres válaszára az új vallás ügyében: *nec nostri saeculi est*. Jelentős e vonatkozásban a v. Heliog. 23, 1 Harnack által felismert koholmánya a Péter apostol sírjának legázolásáról: ne higgyétek, hogy a *mons Vaticanus*-on megvan még ez a sír — akarja elhitetni —, hiszen Elagabal rég szétrombolta már! Lehet, hogy a pogány tolerancia ideálképének festett Severus Alexander életrajzában (23, 7) is csak azért hívja az cunuchokat *tertium genus hominum*-nak, hogy a keresztényeknek ezen elnevezését komikus világosságba helyezhesse. A prons milviusi csata pogány másolatává kiélezett Aurelianus-életrajzban odáig megy, hogy a császár anyját Helena ellentétképpen Sol papnőjének mondja,⁶⁴ — hogy csak néhány új példát említsék. Philippus iránti nagy lenézése is onnan van, mert tudta, hogy az egyház hívének tekinti: *quis ferat Maximinos* — írja a 400 körüli időknek barbárgyűlöletével Thrax ellen —, *et Philippos atque illam inconditae multitudinis faecem*.⁶⁵ A Philippus szidásának teljesen megfelel a keresztényüldöző Decius erős dicsérete⁶⁶ és Diocletianus is ezért *tam aeterni nominis quam sacri* (tr. tyr. 21, 7) valószínűleg nála, ha Constantinust nem is meri gyalázní. Ily körülmények között bizonyos, amit Battifol⁶⁷ látott meg: hogy t. i. a keresztényüldözéseket beszüntető Gallienus dühös bántalmazása a H. A. ban mintegy replika Dionysius Alexandrinusnak az Eusebius egyháztörténetébe beszótt, áradozóan dicsérő passzusaira; de ezzel együtt világos az is, hogy a keresztényüldöző Valerianus harsogó dicsérete is ugyanczért való. Sőt mi több, találunk olyan helyet is, ahol a H. A. írója egyenesen a keresztény irodalom szavait fordítja vissza e célzat kidomborítására:

⁶¹ Ezt a hangulatot szépen szemlélteti N. H. Baynes, *The Historia Augusta* etc. (1926) *passim*; csak datálásával nem érthetünk egyet, v. ö. *Zeitschr. f. Num.* XXXVIII (1928) 166 l., 2. jegyzet.

⁶² L. Euseb, *H. E.* IV 26, 10; Oros. VII 13, 2 etc.

⁶³ L. Geffcken, *id. m.* 283. és k. l.

⁶⁴ L. még Lactant. *De morte pers.* XI 1 Galerius anyjáról.

⁶⁵ V. *Aurel.* 42, 6. A *faex* a tacitusi *ultima faex hominum*-ra emlékeztet; a pogány Zosimos is hasonlótl mond Philippusról I 18: ὁμοῦλευός ἐστι Ἀρσίνος, ἔθνους χειρίστου. Philippust szidja még a H. A. a következő helyeken: v. *Gord.* 3, 7; 28, 1; 5; 29, 1—6; 30, 1; 31, 1 sq.; 31, 7; 33, 2—4.

⁶⁶ V. *Valer.* 5, 4; 6, 1—9. v. *Claud.* 13, 8; 16, 1—3. v. *Aurel.* 42, 6.

⁶⁷ *La paix Constantinienne et le catholicisme*⁹ (1904), 68. l., 2. jegyzet.

Lactant. de morte pers. 5, 5:

etiam hoc ei (sc. Valeriano) accessit ad poenam, quod cum filium haberet imperatorem, captivitatis suae tamen ac servitutis extremae non invenit ultorem nec omnino repetitus est.

v. Gall. 9, 2—3:

inter haec ingens querela de patre, quem inultum filius liquerat, et quem externi utcumque vindicaverant nec tamen Gallienus ad talia movebatur obstupefacto voluptatibus corde, etc.

A v. Valer. elején (1—4) tehát azért vannak felsorolva az exotikus királyok levelei, melyben Valerianust követelik vissza Saportól, hogy megmutathassa az író Lactantiussal szemben, miszerint nem igaz, hogy *nec omnino repetitus est*, mert csak éppen a züllött fia nem törődött vele, különben az egész világ érte sóvárgott: *Valerianum et filius repetit et nepos et duces Romani et omnis Gallia et omnis Africa et omnis Hispania et omnis Italia et omnes gentes, quae sunt in Illyrico atque in oriente et in Ponto* stb. — adja egy „Artabasdes” örmény király szájába a v. Valer. 3, 2.

Azt már láttuk föntebb, hogy Victor és Eutropius is Gallienust teszik meg főbűnbaknak. Van egy momentum, amelyből úgy tűnik fel, mintha a görög források Valerianus elleni vádját egyenesen átvinnék Gallienusra:

Zos. 136, 2.

Οὐαλεριανοῦ δὲ διὰ τε μαλακίαν καὶ βίου χαυνότητα βοηθῆσαι μὲν εἰς ἔσχατον ἔλθοιτο τοῖς πράγμασιν ἀπογνόντος etc.

Eutr. Brev. IX. 8, 1:

Gallienus... in omnem lasciviam dissolutus, tenendae reipublicae habenas probrosa ignavia et desperatione laxavit.

Mindenesetre jellemző e szembeállítás: Zosimos forrása tudta, hogy ki volt képtelen a birodalom szétesett gyeploít összefogni.

*

Egyik régen vitatott pontja a H. A. forrásproblémájának, hogy használta-e írója Eutropiust, vagy nem. Bármily sokszor szólak már erről, újra elő kell vennünk, mert ez a vita éppen a Dácia feladásáról szóló adatokat is erős keresztűz alá vette. Mivel pedig a *vita Aureliani* erre nézve egy igen lényeges ponton többet akar tudni, mint a többi auctor, vizsgálnunk kell, hogy e többlet honnan származik. Az összefüggések szükségessége áttekintésére szolgáljanak a következő párhuzamok:

v. Aurel. 39

1. *Tetricum triumphatum correctorem Lucaniae fecit, filio eius in senatu manente.*

2. *templum Solis magnificentissimum constituit. muros*

Eutrop. Brev. IX

13, 2. *Qui quidem Tetricus corrector Lucaniae postea fuit ac privatus diutissime vixit;...*

15, 1. *Urbem Romanam muris firmior*

Vict. Caes. 35

5. *(Tetricus)... Lucaniae correcturam filioque veniam atque honorem senatorum cooptavit.*

7. *His tot tantisque prospere gestis fanum Romae Soli*

urbis Romae sic ampliavit, ut quinquaginta prope milia murorum eius ambitus teneant.

ribus cinxit. Templum Soli aedificavit, in quo infinitum auri gemmarumque constituit.

magnificum constituit donariis ornans opulentis, ac ne unquam, quae per Gallienum evenerant, acciderent, muris urbem quam validissimis laxiore ambitu circumsaepsit;...

idem quadruplatores ac delatores ingenti severitate persecutus est. tabulas publicas ad privatorum securitatem exuri in foro Traiani semel iussit, amnestia etiam sub eo delictorum publicorum decreta est exemplo Atheniensium, cuius rei etiam Tullius in Philippicis meminit. fures provinciales repetundarum ac peculatus reos ultra militare modum est persecutus, ut eos ingentibus suppliciis cruciatibusque puniret. in templo Solis multum auri gemmarumque constituit. cum vastatum Illyricum ac Moesiam deperditam videret, provinciam Transdanuviam Daciam a Traiano constitutam sublato exercitu ac provincialibus reliquit, desperans eam posse retineri, abducosque ex ea populos in Moesia collocavit appellavitque suam Daciam, quae nunc duas Moesias dividit.

Provinciam Daciam, quam Traianus ultra Danubium fecerat, intermisit, vastato omnino Illyrico et Moesia desperans eam posse retineri, abducosque Romanos ex urbibus et agris Daciae in media Moesia collocavit appellavitque eam Daciam, quae nunc duas Moesias dividit etc.

deletaeque fiscores et quadruplatores, quae, urbem miserabiliter affecerant, calumniae consumptis igni tabulis monumntisque huiuscemodi negotiorum atque ad Graeciae morem decreta abolitione, inter quae avaritiam, peculatum provinciarumque praedatores contra morem militare, quorum numero erat, immane quantum sectabatur.

Jord. Rom. 217:

Sed Gallienus eos dum regnaret, amisit Aurelianusque imperator evocatis exinde legionibus in Mysia conlocavit ibique aliquam partem Daciam mediterraneam Daciamque ripensem constituit et Dardaniam iunxit.

Rufius Festus,
Brev. 8:
(Dacia) sub Gallieno imperatore amissa est, per Aurelianus translatis exinde Romanis duae Daciae in regionibus Moesiae ac Dardaniae factae sunt.

Köztudomású ma már, hogy ezek az adatok az elveszett, II. Constantius alatt keletkezett biografikus történeti műből erednek, csak a leszármazásuk módja lehet vitás. Erre nézve is csak két nézet képzelhető. Az egyik, amelyet újabban két kiváló szakember, E. Hohl és N. H. Baynes tettek magukévá, az, hogy a H. A. Victor és magát az elveszett művet kombinálja; a másik Dessau⁶⁸ nézete — melynek egyedül helyes voltára máshol igyekeztem már röviden rámutatni⁶⁹ —, hogy itt Victorral felváltva Eutropiust használja szerzőnk. Véleményem szerint itt egészen világos az eset. A Tetricus sorsát, a Sol-templom építését, Róma fallal övezését és a közéleti visszaélések megszüntetését Victor nyomán és sorrendjében közli a *vita*, de a Dáciáról szóló, ennél hiányzó részt Eutropiusból pótolja be. Hogy pedig tényleg ehhez, és nem ennek említett anonym forrásához nyúlt, azt is bebizonyíthatjuk. Az anonymusból ugyanis Victor sok minden mást kiírt a Sol-templomról és a Dácia vesztéről szóló passzusok közt, amiket Eutropius kihagyott; a H. A. írója azonban itt *Eutropius sorrendjéhez ragad*, mert Dácia előtt még egyszer felemlíti a Sol-templom kincseit, úgy mint emez, annak dacára, hogy főntebb Victor alapján már sokszor szólt róla; ezenkívül a másik említésnél Eutropius sajátos fogalmazását követi.

Igy tehát nyugodtan állíthatjuk B. Sariával,⁷⁰ hogy ha a H. A. szerint Aurelianus a polgári lakosságon kívül a sereget is kivonta, az az ő önkényes tódítása, amely tőle vándorol tovább romolva Jordaneshez.⁷¹ A. A.

⁶⁸ *Hermes* XXIV (1889), 371. l.

⁶⁹ *Zeitschr. f. Num.* XXXVIII (1928), 166. l., 2. jegyz.

⁷⁰ *Strena Buliciana* (1924), 249. és kk. II.

⁷¹ Vulić, *Le Musée Belge* XXVII (1923) 245. l., 3. jegyz. téved, hogy Jordanes nem függhet a H. A.-tól; a *Maximi deo*-nak a Symmachus révén Jordaneshez jutott elbeszéléséről l. Hohl, *Berl. Phil. Woch.* 1919, 745. s kk. hasábokon. — Sürgős feladatnak tartanám a H. A. és Ammianus viszonyát rendszeresen megvizsgálni. Azt láttuk fent, hogy az Amm. XXXI 5 felsorolás hogy hatott (a herul betörés számadatában, Anchialos és Nicopolis esetében, stb.). Lehetségesnek tartom, hogy Valentinianus halálának Ammianusnál leírt előjeleit is közvetlenül használta a H. A. szerzője különféle alkalmakkor, bár itt a véletlen is közrejátszhatott esetleg, mert közhelyekről van szó:

Amm. XXXI 5:

17. *Videbat coniugem suam sedere passis capillis, amictu squalenti contactam.*

16. *apud Savariam... bubo culminibus regii lavacri insidens* (cf Ovid. *Ibid.* 223—4.)

u. ott: *arsere crinita sidera cometarum*

H. A.:

v. *Maxim.* 31, 1: *mulier quaedam passis crinibus occurrit lugubri habitu.*

v. *Comm.* 16, 5: *bubo etiam supra cubiculum eius deprehensa est tam Romae, quam Lanuvii.*

(Dio LXXII 24, 1: καὶ βῦας ἀπ' αὐτοῦ ἐβύεε, nem jön tekintetbe!) v. *Car.* 8, 5: *igniti sideris continuata vibratio.*

HAZAI IRODALOM.

Darkó Jenő: Gróf Széchenyi István görög tanulmányai. Rectori székfoglaló értekezés. Debrecen, 1928. 8-r. 21. l.

A legnagyobb magyarnak jellemzéséhez olyan vonásokat sorol fel Darkó Jenő rectori székfoglaló értekezése, amelyek a köztudat előtt alig vagy egyáltalán nem ismeretsek. A Nyugat helyett az ókori görögség eszméi felé néző Széchenyi: ez valóban olyan szokatlan nézőpont a nagy magyar politikai reformer jellemének vizsgálatánál, ami ellenállhatatlan vonzóerővel hívja fel mindenki érdeklődését. Az értekezés Széchenyi életének egy apró debreceni epizódjával kezdődik, ami egyrészt a *couleur locale*-ját adja meg annak, amit az értekezés el akar mondani, másrészt éles megvilágításban állítja eléink az Epikтетosért lelkesedő fiatal, 28 éves huszárkapitány kétségtelenül nem mindennapos jelenség számba vehető alakját.

Széchenyi 1818 júliusától kezdve mindösszesen 11 hónapot töltött keleti útján. Görögország, Konstantinápoly és Szicília voltak ennek az útnak nevezetesebb állomásai. A XIX. század neohumanizmusának és filhellenizmusának egészen sajátos és erősen romantikus rajongása kapta el a fiatal Széchenyit is. Az értekezés Széchenyi naplója alapján pontos listát közöl azokról az irodalmi olvasmányokról, amelyek közvetlen okozói voltak a fiatal magyar gróf eszményi rajongásának a hellén világ nagy szellemei iránt. Érdekesesek azok az adatok, amelyek-

Nincs kizárva továbbá, hogy az Amm. XXX 6, 2 leírás adott alkalmat Maximinus Thrax olyan erőművészként való kifestésében, mint az öregebb Gratianus volt. Közvetlen reminiscencia lehetne e kapcsolatban:

Amm. 1c.: *aemulatus Crotoniaten Milonem* v. Max. 6, 9: *alii... eum Crotoniaten Milonem vocarent.*

Egy másik megoldandó problémája a H. A. kutatásnak a Hieronymusnál való viszony, melyet B. Schmiedler, *Phil. Woch.* 1927, 955. s. kk. has. pendített meg egy érdekes párhuzammal. Itt csak a R. Helm (*Rhein. Mus.*, N. F. 76 (1927), 157. l.) által feljegyzett egyező topográfiai adatokhoz szeretnék kettőt hozzátenni:

Hier. *Chron.* 91, 16 Helm: *Nicomedia condita, quae prius Astacus vocabatur* v. Tall. 4, 8: *Denique Astacum, quae Nicomedia postea dicta est, ...vastaverant.*

63a: *quidam ad huius memoriam conservandam balneas Byzantium multa post tempora appellatas putant.* 110c: *Zeuxis... ex cuius alii imaginibus... laevacrum Byzantium appellatum arbitrantur.* v. Aurel. 13, 1: *cum consedisset Valerianus Augustus in thermis apud Byzantium.* 10, 3: *tunc cum... apud Byzantium sedenti Valeriano in thermis egit gratias.*

ből megtudjuk, hogy Széchenyi görög útjával kapcsolatban komoly erőfeszítéseket tett arra, hogy a klasszikus görög nyelv ismeretében annyira vihesse, hogy eredeti nyelven tudja olvasni a görög klasszikusokat. Hogy ebben valami messzire nem jutott, az nemcsak Landschulz bécsi filológusnak, Széchenyi „rosszul választott” görög instruktorának hibája volt. Az idő rövidege, a fáradalmas és az akkor még természetszerűleg lassúbb utazás alatt is gyorsan váltakozó benyomások lehetlenné tették a mélyebben járó stúdiumokat. Széchenyi legnagyobb élménye Athén volt, és Byron elkerülhetetlen hatásának leszámításával is megható olvasni Naplójának az értekezésben idézett szavait, amelyben a görög fővárosban való tartózkodás lelkét mélyen megrázó hatásairól ír (13. o.).

Az értekezés második fele a görög út későbbi hatásairól szól és a gondosan megválogatott idézetekből Darkó Jenő pont-ról-pontra kimutatja, hogy a görögországi utazás a Hiteltől kezdve a Döblingben kelt, fiához írt intelmekig lépten-nyomon milyen világosan érezteti hatását. Különösen Epiktetos Enchiridionja tett nagy hatást Széchenyre élete legkülönbözőbb fázisaiban. Az értekezés természetszerű konklúziója az, hogy, ha a gyakorlati alkotásokban olyan halhatatlanul nagy Széchenyre *ilyen eleven ösztönző erő tudott lenni a görög szellem, nekünk sem lehet más kötelességünk, mint hogy „tegyük minden módon szabaddá gyermekeink előtt az utat a görög művelődés örökszép alkotásai felé”.*

Budapest.

MÁTHÉ ELEK.

Darkó Jenő: Tisza István etikai eszméi. Különlenyomat a Tisza Emlékkönyvből. Debrecen, 1928. 8-r. 13. l.

Ez a meggyőző erővel és világos gondolatvezetéssel írt kis tanulmány egy Tisza-ünnepélyen elmondott beszéd természet-szerűleg szűkreszabott keretein belül, de azért minden rövidsége ellenére is nem vázlatosan, hanem az essay-író analízáló, szellemi hatások okát és eredetét kutató rendszerével rajzolja meg Tisza István jellemének erkölcsi eszméit. Ezeknek az erkölcsi eszméknek egyik legjelentősebb forrása Darkó Jenő szerint az antik, közelebbiből a római talajon virágozott sztoicizmus volt, mert hiszen Tisza István egyéniségének lényeges alkotóelemei voltak: az altruizmus, az egyéni érdeknek a közösség érdekei alá való rendelése, az igazságosság szigorú követelményének az emberszeretet, a filantropia szempontjaival való összeegyeztetése, a barátság nagyrabecsülése, a szenvedélyektől, érzélgősségtől való tartózkodás, aszkétikus életmód mellett a legintenzívebb világbeli munkának kifejtése. (7. o.)

De ez a sztoicizmus egyrészt a vallásos transzformáció szűrőjén keresztül jutott Tisza Istvánhoz, mert hiszen nem nehéz kimutatni, hogy jellemében milyen praeminens hely jutott keresztyén, közelebbiből puritán kálvinista vonásoknak;

másrészt van Tisza István jellemében olyan vonás is, amely a sztoicizmus és a puritánizmus etikai eszméinek korlátait egyaránt áttöri: szenvedélyes, rajongó szeretete magyar faja iránt az olyan szerelmes szerelmével, aki nem azért szeret, hogy azt viszonzózzák, hanem szeret, mert szeretnie kell, ha belepusztul is. (12. o.)

Így állítja össze Darkó Jenő a sztoicizmus, a kálvinista puritánizmus és a magyar faj iránt érzett szeretet vonásaiból Tisza István jellemét. A szép jellemrajz olvasása akaratlanul is felébreszti azt a gondolatot, hogy, ha Tisza István szívéhez nem a sztoicizmus etikai eszméi álltak is legközelebb, a sztoicizmus *iustus et tenax propositi vir* értelmében még az antik Róma sem tud felmutatni, mint amilyen tisztá és nemes erkölcsi eszmék alkották Tisza István jellemét.

Budapest.

MÁTHÉ EIER.

Dr. Mező Ferenc: Az olympiai játékok története. Gróf Klebelsberg Kuno előszavával. Az 1928. évi amszterdami olympiai játékok irodalmi versenyén győztes munka. 121 képpel és 2 térképpel. Az Országos Testnevelési Tanács kiadása, 1929. 301 lap.

Bár az antik görög kultúrával való szellemi kapcsolataink iránti érdeklődést nálunk a korszellemre való hivatkozás Brennus-kardjának mérlegbevetésével a legmagasabb tanügyi fórumok is nem egyszer quantité négligeable-ként kezelik, mindazonáltal van még néhány tárgykör, melyekben olyan kézzelfogható módon rá vagyunk utalva az ógörög kultúra ismertetére, hogy ez elől még azok sem térhetnek ki, akik egyébként aligha vallják magukat a humanisztikus műveltség híveinek. Valóban, képzelhető-e intenzívebb és maradandóbb hatás annál, amelyet a görög testnevelés és versenyügy gyakorolt a mai sportéletre, mely igyekszik az olympiai játékokat sportjelentőségében (s csakis ebben) újjáéleszteni?

A mai olympiai játékok, ellentétben ókori mintájukkal, csakis sportjellegűek, olyannyira, hogy az 1928-i amszterdami olympiai játékok idejére elsőízben kitűzött irodalmi pályázaton is csak a sport köréből vett tárgyú mű pályázhatott. A hivatásos írók és költők nem ambicionálták az anyagi jutalomtól mentes olympiai bajnokságot és így aztán a zsűri, igen helyesen, nem a dilettáns szerzők drámai, lírai és epikai pályaművei közül választotta ki a győztest, hanem jelen munkát tüntette ki, melynek szerzője nemcsak a sportélet minden kérdéséről bír kellő tájékozottsággal, hanem klasszikus filológus tanár létére az eredeti antik forrásműveket eredetiben is olvashatta.

Az Országos Testnevelési Tanács jóvoltából a könyv illusztrációkban gazdag negyedréti díszmű ugyan, szerző azonban nem egészen Boetticher „Olympia” című monográfiájának eljárását követte, ki csak a művelt nagyközönségre lévén tekintettel, mellőzött minden bibliográfiai apparátust. Mező dr. a

laikusokra való tekintettel az antik anekdoták egész sorával tarkítja fejtegetéseit, emellett azonban bőséges bibliografiai tájékoztatást is ad az általa felhasznált forrásokról nemcsak műve elején, hanem a műben végighaladó apróbetűs jegyzetekben is, melyek persze jobbára nem a laikusnak, hanem a klasszikus filológusnak vannak szánva. Szerző azonkívül nem elégszik meg azzal, hogy az ókori sporttörténelem egyre gazdagodó modern irodalmának eredményeit egyszerűen összefoglalja, hanem az egyes problémáknál, melyekről még „grammatici certant” — ilyen probléma pedig igen sok van — nem egyszer többé-kevésbé sikerült új és eredeti álláspontot igyekszik elfoglalni, s egyúttal a helytelen interpretációkat, melyekben klasszikafilológiai megalapozottság híján főleg hazai sportirodalmunk gazdag, sorra cáfolja. Vagyis Mező dr. könyve olyan szakember műve, ki ambicionálja az önálló kutatás új eredményeit megillető pálmát s kinek alkotását éppen ezért nem lehet a jóakaró vállveregetésnek talán hangzatos, de felületes általánosságokban mozgó szólamaival clintézni, hanem egészében és részleteiben komolyan kell vele foglalkozni.

Bár az ókori sportirodalom szakműveinek nagyobb része elveszett, a megmaradtak még mindig elegendők arra, hogy a sportban kevésbé járatos írók téves adatait sok esetben helyre tudjuk igazítani. A problematikus kérdések megoldhatóságát azonban nem egyszer éppen az nehezíti meg, hogy adataink sokszor nemcsak hiányosak, hanem egymásnak ellentmondók is, amin nem is lehet csodálkozni, mert az olimpiai játékoknál a Kr. e. 776. évtől Kr. u. 392. évig terjedő, közel 1200 évnyi idő alatt nem maradhatott minden úgy, ahogy eleinte volt. Ha Aristotelesnél olyasmit olvasunk, hogy aki a futáson és birkózáson kívül az öklözéshez és pankrationhoz is ért (Rhet. I. 5), az pentathlon-versenyző, úgy bármennyire nagyrebecsüljük az ő sokoldalú tudását, még sem fogadhatjuk el adatát ll más hiteles adattal szemben, melyek szerint a pentathlon az ugrás, futás, diskos- és gerelyvetés, valamint birkózás összetétele. Ilyen kevésbé pontos meghatározások nyomán a modern szakirodalomban is bukkannak fel megbízhatatlan interpretációk. Pl. Menge görög-német iskolai szótárában a τριακτήρ szó magyarázatát eképpen olvassuk: „Sieger, von τριῶν: den Sieger im *Faustkampf* dreimal zu Boden werfen“, holott ez volna a helyes magyarázat: „den *Gegner* im *Ringkampf* dreimal zu Boden werfen“. Ezért a legnagyobb körültekintéssel kell eljárni a philológusnak, aki, miként Mező dr., az antik sportnak majdnem egész területét át akarja kutatni. Mező dr. nagy ambícióval fogott a munkához. Nem elégedett meg a problémák megvilágításával, hanem igyekezett a sportélet terminus technicusai számára is megfelelő magyar kifejezéseket találni. Mentől többet fejez ki a magyar műszó a görög szó képzettartalmából, annál jobb. Így helyes az ugrásnál használt ἀλτήρεϋ-t *lendítő*eknek nevezni. Helyes továbbá az ἐφειδρεϋ-t *veszteglő*nek mondani, mert az ephedros valóban pihenve vesztegelt, míg az erő-sportoknál (birkózás stb.) rákerült a sor. Az ilyen sikerült műszók mellett vannak aztán kevésbé találóak is. Az ἐκχειρία-t *istenbékével* fordítani kevésbé pontos, mert a szó etymológiája alapján (ἐχω és χεῖρ) a szótárak is *fegyverszünet*tel fordítják. A versenyfutók περὶ ζωμῶν-ját *eltakaró*val fordítani nem szerencsés gondolat. Hisz jelentése: *köfény*, öv. Ha célját is ki akarjuk fejezni, így mondhatnók:

szeméremtakaró. A hellanodikai-t hellénbíráknak mondani szintén nem helyeselhető. Itt vagy megtartanám a görög műszót, vagy olympiai versenybírákat mondanék. A *prodosia* szóból Mező dr. arra következtet, hogy „az előnyversenyt is ismerték“. Pollux (III. 30., 2.) e szavait „τό μὲντοι προδρομὲν ἔδρανα ἐπιδιώκειν, ὅπερ ἐν ταῖς σφοδρομαχίαις γίγνεται, προδοσία ἐλέγγο“. Mező dr. így fordítja: „Az előre engedett futó üldözöbe vételét — ez csak erősebb küzdelmekben szokásos — prodosiának (előnynek) nevezik“. Ezt a teljesen zavaros értelmezést a Pollux-kiadás magyarázó jegyzetei tisztázzák. Eszerint ugyanis σφοδρομαχία a σφαιρομαχία (= *labdajáték*) s a *prodosia* szó a *prodiwia* (= *kergetés*) elrontása. Így már érthető a dolog, mert a labdajátéknál a kergetőnek játszó-társát valóban egy darabig előre kell engednie. Ez azonban még nem előnyverseny. Egyébként a *prodosia* szónál a szokásos *árulás* jelentésén kívül az *előny* jelentést sem Stephanus Thesaurusában, sem Passow és és Rost citátumokban gazdag szótáraiban nem találjuk.

Nem értek egyet a *προεξανισταμένους* értelmezésével sem. Herod. VIII. 59.-nál olvassuk, hogy Salamisnál Themistokles, még mielőtt az elnökölő Eurybiades a tanácskozás célját előadta volna, a haditanácsban hosszú beszédet mondott a perzsa hajóhaddal való haladéktalan megütközés érdekében. Erre Adeimantos korinthusi vezér figyelmeztette őt arra, hogy a versenyeken a *προεξανιστάμενοι* korbácsbüntetésben részesülnek. Mire Themistokles így vág vissza: „Οἱ δὲ γε ἐγκαταλείπομενοι οὐ στεφανοῦνται“, vagyis „akik elmaradnak, nem nyerhetnek koszorút“. Mező dr. a *προεξανιστάμαι* igét úgy fogja fel, hogy ez a versenyfutásnál az indulás pilanatát meg nem váró, tehát a többinél *előbb induló* versenyzőt jelenti. Ezt a fogalmat azonban a *προεξάλλομαι*, *προεξαίσσω*, *προεκτρέχω* vagy *προεκθέω* igék fejezik ki, míg a *προεξανιστάμαι* ból az előrefutást nehéz kimagyarázni. Tényleg nem is ez az elfogadott értelmezése a *προεξανιστάμαι* szónak (Abicht, Stein, Lange—Güthling, Passow, Menge), mely különben Plutarchosnál (Them. 11.) is visszatér ugyanazon epizód keretében, hanem ez: *hamarabb lépni elő* (hervortreten). Stein pl. *οἱ προεξανιστάμενοι*-hoz ezt a megjegyzést fűzi: „zum Wettkampf ins Stadion bevor sie von dem Herolde aufgerufen sind. Them. hätte warten sollen, bis der Vorsitzende die Beratung eröffnet und ihm das Wort erteilt hätte“. Tehát nemcsak a versenyfutásra, hanem más versenyekre is vonatkoztatható ez a szó, s a büntetésnek bizonyára az volt a célja, hogy a pályán ne lábatlankodjanak olyan versenyzők, kiknek a versenye még nem érkezett el, mert ez a jury munkáját is megnehezítette volna, másrészt a nézők figyelmét is elvonta volna az éppen folyamatban levő versenyről. Viszont, miként Themistokles helyesen konstatálja, akik a verseny megkezdésekor nem jelennek meg pontosan, hanem lekésnek, azok ellenfelüket küzdelem nélkül (akoniti) győzelemhez juttatták, amire Mező dr. is idéz példát. Hogy egyébként a futók már az indítás pillanatában iparkodtak egy ügyes kiugrással elébekerülni társaiknak — amit bizonyára nem tettek volna, ha ezért testi fenyíték jár — az kiderül Plutarchosból (Apophthegm. Lac. 224, F.: ὁρῶν δὲ τοὺς ἐν Ὀλυμπίᾳ δρομεῖς σπουδάζοντας περὶ τὴν ἄφεισιν, ἵνα πλεονεκτήσωσιν). Ellenben a versenyfutás megkezdése után már csakugyan tiltva volt az ellenfél elgáncsolása, vagy más erőszakos módon való akadályozása, amint ezt világosan megírja Cicero (De off. III. 10: *qui stadium currit . . . supplantare eum, quicum certet, aut manu depellere nullo modo debet*. V. ö. Luc. column. 12. és Stat. Theb. VI. 614. sk.).

Adós marad szerző az ἀποπερνίζειν megmagyarázásával (115. l.), melyről csak annyit mond, hogy a *rúgás különös fajtája lehetett*. Philostratos idézett passzusa (Heroikos, Kayser kiadása II. 146. l.) meg-

adja a szó magyarázatát: τὸν προπαλαίοντα τῇ πτέρῃ πατεῖν. Itt tehát nem lábheggyel, hanem a *sarokkal való rúgásról* van szó. Ἀκροχοροίτης jelentése nem *karcsavaró*. Pausanias (VI. 4. 1—2.) legalább úgy magyarázza, hogy Sostratos elkapta ellenfelének a *kezét* (ἄκρων τῶν χειρῶν) s addig szorongatta, *tördelte* (έκλα), míg az kinjában vissza nem lépett. Pauly-Wissowa (I. 1. 1198.) is ilyenformán értelmezi. — *Saltus, qui corpus in altum levat* (Seneca Epist. 15.) Mező dr. szerint: *mélyugrás*, melyet, miként állítja, a görög gymnasiumokban is gyakoroltak. Mint-hogy a mélyugrást egyetlen adat sem támogatja — ezt a 132. lap 1. jegyzetében szerző is konstatálja — Seneca e szavait is az *altus* másik jelentésével kell értelmezni, hogy t. i. itt *magasugrásról* van szó.

A stadionfutók ábrázolása a műemlékeken szerző szerint (76. l.) nem tünteti fel a *most szokásos előredülést, hanem majdnem függőleges a fest tengelye*. Ezzel szemben konstatálni kívánom, hogy a festő nem fotografus. Ez utóbbi a legelőredültebb testtartást is meg tudja rögzíteni pillanatfelvétellel. A művész megelégszik azzal, hogy a rövid távfutókat, tehát a stadionfutókat a magasba emelt karokon kívül előredült testtartásukkal különböztesse meg a távfutóktól, akiket a kevésbé magasra, legfeljebb a mellig emelt karok s a majdnem függőleges testtartás jellemez, amint ez a Mező dr. könyvében közölt antik illusztrációkon is megfigyelhető. (75—79. l.)

Nem értek egyet Mező dr.-nak az Ilias XXIII. 758. e szavaiból: τοῖσι δ' ἀπὸ νόσσης τέτατο δρῶος vont következtetésével, hogy a versenyfutásnál *sorompó lebocsátásával* adtak jelet az indulásra. Igaz ugyan, hogy ugyanez a leírás az Odysseia futóversenyénél is előfordul (θ 121) s a német szótárak *Auslaufs-Schranke* értelmezése a *sorompó* szóval való fordítás következtében könnyen csábíthat ilyen feltevésre. Azonban ha alaposan szemügyre vesszük a Schranke vagy Schlagbaum szók szerepét a görög versenyfutásoknál, azt tapasztaljuk, hogy a sorompó lebocsátásával való indításra biztos adatunk nincsen (Georg Kietz: Agonistische Studien, I. 25. l. München, 1892.). Erre a célra leginkább a ὕσπληγξ (latin betűkkel nem: hysplengx, ahogy Mező dr. írja, hanem: hysplengx) nevű vékony kötél szolgált, melynek leeresztése (Luc. column. 12.: τῆς ὕσπληγτος καταπεσοῦσης) volt az indítás jele nemcsak a versenyfutásnál, hanem Olympiában a lóversenyeknél is (Paus. 20. 13., bár itt a kötél leeresztését más jeladás előzte meg), amit Mező dr. is idéz. Egy földön heverő vékony kötélen úgy a futók, mint a lovak könnyen átléphetnek, ellenben a sorompó leeresztett korlátját átugrálni már kellemetlen lett volna. Egyébként is Homerosnál még az indítás is a legegyszerűbb módon, vezényszóval, vagy kézintéssel mehetett végbe. Mást nem képzelhetünk el, mert a költő az indítást nem részletezi sem a futásnál, sem a lóversenyénél. Minthogy pedig Achilles kijelölte a futópálya végét, melynek megkerülése után vissza kellett a versenyzőknek futniok (Il. XXIII. 757.: σήμηνε δὲ τέρματ' Ἀχιλλεύς), a νύσσα, mely a lóversenyénél a pálya tulsó végét jelző kőoszlop (mint a latin *meta*), itt az indulást s egyúttal a megérkezés helyét jelző kőoszlopnak képzendő (Elischer—Frölich homerosi szótára így is magyarázza).

Az ugrás dolgában sem tudom akceptálni azt a szellemesnek látszó megoldást, mellyel a szerző Phayllosnak és Chionisnak a mai világ-rekordokat is megszégyenítő hihetetlen teljesítményeit akarja megmagyarázni. A mai távugrási világrekord 8 méteren alul van, míg Chionis és Phayllos 16 méteren felül ugrott (Phayllos 55 delphoibeli, Chionis 52 olympiai lábnyira ugrott). Mező dr. megoldása abban áll, hogy e szám-adatot 3—3 ugrás összegének tekinti azon feltevés alapján, hogy e versenyben háromszor kellett mindenkinek ugrania. Feltevésének indokai:

1. így egy-egy ugrásra csak $5\frac{1}{2}$ m jutna, ami már egészen reális teljesítmény; 2. analogia a birkózásnál, hol az ellenfelet háromszor kellett a földhöz vágni s 3) a dárdavetésnél, hol némelyek szerint szintén háromszor kellett dobni; 4. szerinte „a görög ember igazságérzete nem engedte, hogy olyan versenyző, akinek egy ugrása esetleg — ahogy mondani szokás — kicsúszott, de a többi gyenge volt, megnyerhesse a versenyt egy ellenfelével szemben, akinek minden ugrása jó volt, bár kisebb a másik — szerencsével vagy véletlenül elért — legjobb eredményénél“. A 3 ugrás összegezésének feltevésén alapuló megoldás lehetőségét önmaga dönti halomra, amidőn hiteles adatként közli Eustathios és Suidas feljegyzését, mely szerint „a görögök az elugróhelytől lemérték egy akkora távolságot, amelyet mindenki át szokott ugrani és csak onnantól kezdve ásták fel porhanyósa a földet 50 lábnyi távolságig, melyen Phayllos és Chionis először ugrottak át“. Nos, ha a rekorder Phayllos egy-egy ugrása 55 lábnak csak harmadrésze, akkor mért kellett mégis mindig 50 lábnyira felásni a földet? Erre a kérdésre nem ad feleletet a szerző, mert eszébe se jut, hogy önmagának mondott ellent. Ez az ellenmondás már magában véve megdönti a 3 ugrás összegezésének feltevését. De a többi érvei sem nyugosznak biztos alapon.

1. Érthetetlen, hogy a legkiválóbb rekorderek csak $5\frac{1}{2}$ métert tudtak ugrani, amin ma ügyes középiskolások is túltesznek.

2. A birkózást nem lehet az ugrásnál analógiául felhozni, mert a birkózás eredményei nem mérhetők, az ugrási igen. Meg aztán a birkózásnál már esésnek számított, ha valaki megcsúszott s földre esett (l. a páratlan birkózóbajnoknak, Milónak szerzőtől is idézett esetét, 90. l.), vagy elgáncsolták, így tehát érthető a háromszori esés követelménye.

3. A dárdavetésnél a háromszori dobást csak a Pauly—Wissowa Realenzra való utalással bizonyítja, ahol szintén nem találunk más bizonyítékot, mint e hypothetikus hangzó megjegyzést: „Man warf wohl in der Regel dreimal“. Antik írónál adatot itt se találunk. De hivatkozhatott volna a szerző legalább adatokra a műemlékekre, melyeken az athléták 3 dárdát tartanak a kezükben (Hans Haggemüller: Über den Fünfkampf der Hellenen, 61. l.). Némelyek, mint Martin Faber (Philologus IV. 3. 469. sk.: Zum Fünfkampf der Griechen) és Fr. Fedde (Der Fünfkampf der Hellenen) ebből következtetnek is arra, hogy háromszor kellett a gerelyt dobni. Sőt Faber ennek analógiájára a diszkoszdobásnál is 3 dobást feltételez Paus. VI. 19. 4. alapján, ahol arról van szó, hogy a sikyoniak olympiai kincsesházában 3 diszkoszt őriznek fogadalmi ajándékképpen (ἀνάκεινται) ahányat¹ a versenyre szoktak vinni. Miként azonban a diszkoszvetésnél a háromszori dobás nem tekinthető bebizonyítottnak, úgy a háromszori gerelyvetés is csak feltevés, melyet még ezentúl kell véglegesen bebizonyítani. Ezek után tehát a görög távugrási rekord problémája még mindig nyílt kérdés marad, mely körül a két fő nézet képviselői, t. i. a hihetetlen rekordok számadatainak kétségbevonói s a hármasugrás hypothesisnak (ez más, mint Mező dr. feltevése, aki 3 külön ugrást tételez fel) hívei tovább is kemény harcokat vívhatnak egymással.

Az ugrásnál használt lendítők (ἀλτήρες) Mező dr. szerint lényeges különbséget nem okoztak. Ezen állítását Bintz és Epiktetos adataival

¹ Ezt így fordítja a szerző: „ezeket viszik a pentathlon-küzdelemhez“. Teljesen valószínűtlen, hogy a fogadalmi ajándéktárgyakat a versenyben való rongálódásnak kitették volna. Schubart ugyan ous-t ír, de az általa felhasznált kodexek többsége οσους-t tartalmaz, s újabban οσους-t találunk pl. Spiro kiadásában is.

támasztja alá. Az Epiktetos-féle idézet (Diss. I. 4. 13.) a lendítőkről szól ugyan, de abból ép ilyesmit nem lehet kiolvasni (ἐγὼ τὰ ἀποτέλεσμα τῶν ἀλτήρων ἰδεῖν βούλομαι). Egy másik helyen (II. 21. 20.) mondja ugyan Epiktetos, hogy a lendítőket nem mindenki tudja használni. Azonban egy a sportban laikus írónak magában álló adatával szemben a sport-írókon, ú. m. Philostratoson stb. kívül más írók számos adata ép arról győz meg, hogy a távugrók régtől fogva nélkülözhetetlen eszköznek tekintették a lendítőket. Így csupán Aristoteles két helyen is megerősíti a lendítők fontos szerepét (Περὶ πορείας ζῶων 3.: οἱ πένταθλοι ἄλλονται πλείον ἔχοντες τοὺς ἀλτήρας ἢ μὴ ἔχοντες., s ugyanígy Προβλήματα V. 8.: ὁ μὲν (t. i. az előzőleg említett πένταθλος) μείζον ἄλλεται ἔχων ἢ μὴ ἔχων ἀλτήρας). De a műemlékeken is minduntalan megtaláljuk a távugrók kezében a lendítőket, úgyhogy Epiktetos szavainak csak az lehet az értelme, hogy maguk a lendítők még nem tettek valakit jó ugróvá, aki tehát lendítők használatát nem tudta megtanulni, annak nem volt érdemes az ugrással versenyzés céljából foglalkozni.

Bintz (Die Gymnastik der Hellenen 1878) azon állításával szemben, hogy az Angliában és Németországban végzett próbaugrásoknál nem találtak lényeges különbséget a lendítőkkel s a lendítők nélkül végzett ugrások között, hivatkozhatok a Pinder-től (Über den Fünfkampf der Hellenen, 106. l.) említett s a berlini Zentral-Turnanstalt-ban az ő jelenlétében végzett próbaugrásokra. Ez alkalommal egy katonatiszt teljes *uniformisban* 23 lábnyira ugrott a lendítőkkel, melyek az ugrást a Philostratos-féle utasítás szerint tényleg megkönnyítették. Azt magam is koncedálom, hogy ennek a sportszerűtlen ruhában levő katonatisztnek a 23 lábnyi ugrása még nagyon messze van a felülmúlhatatlan világ-bajnok Phayllos 55 lábnyi ugrásától, azonban a lendítők hasznára nézve Epiktetos magában álló nyilatkozata mégsem lehet irányadó.

A pentathlon sorrendjét Simonides epigrammjától eltérően Mező dr. így állapítja meg: futás, gerelyvetés, ugrás, diszkoszvetés, birkózás. Ugyanezen sorrendet már Haggenmüllernél (Über den Fünfkampf der Hellenen, 1892. 26—28. l.) is megtaláljuk, kinek körülményes megokolása e sorrendet egészen valószínűvé teszi. — Hogy Homeros csak kettősfogatú versenyeket ismer (166. l.), ez ellenkezik a 18. lapon közölt Strabon-idézzettel, melyben Homeros (II. XI. 699. sk.) egy helyéből az derül ki, hogy négyesfogatú versenyek éppen Olympiában tartattak és Augeias, Elis királya ezért tudta elrabolni Neleusnak a versenyekre küldött négy versenylovát a kocsival együtt. Mező dr. szerint 4 kocsit rabolt el Augeias. Igen ám, de akkor egy kocsira 1 ló jutott volna, már pedig az egyfogatút Homeros nem ismeri. A félreértés oka talán az αὐτοῖσιν ὄχεσφιν többszáma, csakhogy az ὄχος többszáma egyes számú jelen-tésben használatos. Mivel négyesfogatot említ Homeros — igaz, hogy nem versenyben — az Odysseia egy helyén is (XIII. 81.), s mivel Olympiában a négyesfogatok versenyét elég korán, Kr. e. 680-ban vezették be, úgyhogy az Ilias e későbbi betoldásnak tartott helye valószínűleg már a 680. év után keletkezhetett, azért nem fogadható el Naber (Quaest. Hom. 6.) azon konjekturája sem, mellyel a τὸν δ' ἐλατῆρ' ἄφiei ἀκαχημενον szavakból következtethető egy kocsistól hajtott négyesfogatot a kettősszám alkalmazása útján: τὸν δ' ἐλατῆρ' ἄφiei ἀκαχημένον két kocsistól hajtott kettősfogatokká akarja átváltoztatni. Mező dr. talán Nabert értette félre?

Archilochos lantjának elszakadt húrja nem zavarhatta meg az összhangot (193. l.), mert a *harmonia* csak a többszólamú zene kialakulása óta jelent összhangot. Az ókor zenéje nem ismert kísérő összhangokat,

akkordokat, még a Terpandertől 7 húrúvá kiegészített lanton sem. A húrszakadás tehát a *dallamvezetést* zavarta meg. — A 242. lapon ezt olvassuk: „a győztes rómaiaktól — bár ezek görög felfogás szerint barbárok — nem tagadhatják meg a játékokon való részvételt, *ezek meg szinte versenyeznek abban, hogy melyikük tudja származását görög ősökre visszavezetni*“. Ezen állítását szerző csupán Boetticherre való hivatkozással tudja alátámasztani, aki (Olympia 87. l.) erről így ír: „Sie (t. i. a rómaiak) galten nicht mehr als Barbaren und suchten überdies ihre Geschlechter auf griechische Ahnen zurückzuführen“. Látnivaló, hogy *suchten* és *versenyeztek* abban közt elég nagy a különbség. Egyébként azt hiszem, hogy Boetticher itt Varro „De familiis Troianis“ című művére gondolt, amennyiben az előkelő rómaiak nem a görögök, hanem ezek ellenségei, a trójaiak között keresték őseiket, amint ezt pl. Vergilius Aeneisének V. énekében kifejezésre juttatja, midőn a versenyző trójaiakról egyenként megemlíti, hogy mely római családok tekintik őket őseiknek. — Hogy „mai értelemben vett egyletek az ókorban nem voltak (247. l.) s hogy csak az atléták tömörültek érdekeik megvédelmezésére olyan célszerű alakulatokba, amilyen a Kr. u. II. századbeli Herakles-játékok győzteseinek szövetsége“, az nem egészen fedi a tényállást. Ziebarth: Das griech. Vereinswesen (1896) című alapvető munkájának, valamint az ennek kiegészítéséül írott s geographiai áttekintést nyújtó Oehler-féle programmértekezésnek (Zum griech. Vereinswesen 1904/5. Wien) megjelenése óta tudjuk, hogy már a Kr. előtti századokban is nagy számmal voltak a görögöknek vallási, katonai, tudományos stb. és így sportegyesületei is. Ez utóbbiak elnevezései: οἱ ἐκ τοῦ γυμνασίου, φιλογυμνασται, μετέχοντες τῆς παλαιστρας (vagy τοῦ γυμνασίου), ἀλειφόμενοι, κυναῖοι, κυνηγῶν κοινόν (ez utóbbi kettő vadászegylet) stb.

Az atléták 4 napi trenirozási ciklusának, a tetrasnak az egy-egy napra eső programját (231. l.) csak úgy félig-meddig adja vissza Mezó dr. Philostratos után (Gymn. 47). Legbágyadtabb a negyedik napnak e semmitmondó jellemzése: „a negyediken az atléta formáját csiszolták“. Hogy értendő ez? Philostratos szavai ennél többet mondanak (ἡ δὲ μεσεύουσα τῶν ἡμερῶν διαφεύγειν μὲν τὸν ἀντιπαλόν, ὑποφεύγοντα δὲ μὴ ἀνιέναι διδάσκει). Ilyen félreértést, sőt baklövést többet is találunk a műben. Teljesen érthetetlen a szerző fordításában a dőlő betűs rész: „Az elisiek, amikor küszöbön az olympia, atlétáikat harminc napon át gyakoroltatják Elisben, (majd) egybegyűjtik őket és így szólnak hozzájuk: *Menjetek a delphi atléta a pythiára, a korinthosi az isthmiára a stadionba s legyetek olyan férfiak, akik győzni tudnak. Amikor Olympiába mennek, így beszélnek az atlétákhoz: ha eleget dolgoztatok ahhoz, hogy Olympiába mehessetek, ha nem követtetek el semmi könnyelmű, semmi becstelen dolgot, menjetek bátran*“. Értetlenen az, hogy miért küldték volna az elisiek az olympiai játékokra trenirozó atlétákat Delphoiba vagy az Isthmosra, mikor az utóbbi helyeken nem az olympiai játékokkal egyidőben tartottak versenyeket. Philostratosnál (Vita Apoll. V. 43) ez a hely így hangzik: Ἠλείοι τοὺς ἀθλητὰς, ἐπειδὴν ἦκη Ὀλύμπια, γυμνάζουσιν ἡμερῶν τριάκοντα ἐν αὐτῇ τῇ Ἠλίδι, καὶ εὐναγαρόντες αὐτοὺς ὁ μὲν Δελφός, ὅτε Πύθια, ὁ δὲ Κορίνθιος, ὅτε Ἰσθμία, „ἴτε“ φασίν „ἐς τὸ στάδιον, καὶ γίγνεσθε ἄνδρες οἱοὶ νικάν,“ Ἠλείοι δὲ, ἐπειδὴν ἴωσιν ἐς Ὀλυμπίαν διελέγοντο πρὸς τοὺς ἀθλητὰς ὥδε stb. A félreértést az antik íróknak az a sajátsága idézhette elő, hogy olyasmit, amit ma vagy a lap alján jegyzetben, vagy legalább zárójelbe téve közölnénk, ők a főgondolattal szoros kapcsolatba hoztak. Itt Philostratos, miként a ὁ μὲν Δελφός... Ἠλείοι δὲ világosan mutatja, azt akarta ki-

emelni, hogy míg Delphoiban és Korinthosban csak győzelemre buzdították a versenyre induló atlétákat, addig az elisi jury az olympiai versenyzőkkel szemben egyéb követelményeket is támasztott. — Több helyen félreértette a szerző Dio Chrysostomosnak (104—5. l.) Melankomas ökölvívóról írott feljegyzéseit is (XXVIII. és XXIX. beszéd). Melankomas „versenytársait már előbb rákényszerítette a küzdelem feladására, mint ahogy akár ő kapott volna tőlük ütést, vagy adott volna nekik. Mert nem az ütésben vagy a sebesülésben látta a bátorságot, hanem abban, hogy amikor nem bírták a fájradalmakat, vissza akartak lépni.“ Nos, ez az utóbbi állítás tiszta képtelenség! Micsoda bátorság van abban, ha valaki kifárad s akkor visszalép? Nézzük csak, hogyan mondja ezt Dio Chrysostomos: „οὐ γὰρ τὸ παῖεν καὶ τιτρώσκεισθαι ἀνδρείαν ἐνόμιζεν, ἀλλὰ τοῦτο μὲν εἶναι μὴ δυνάμενον ποιεῖν καὶ ἀπηλλάχθαι βουλευμένων· τὸ δὲ ἀνέχεσθαι τοῦ χρόνου καὶ μῆτε τοῦ βάρους τῶν χειρῶν ἡττᾶσθαι μῆτε τοῦ πνεύματος ἐνδεᾶ γίνεσθαι μῆτε τῷ καύματι ἀχθεσθαι, τοῦτο δὲ εἶναι γενναῖον“. A helytelen értelmezésnek fő oka az, hogy Mező dr. kihagyta a mondat másik felét. Dio szerint tehát Melankomas „nem azt tartotta férfiaságnak, hogy valaki oszt és kap sebeket, hanem úgy vélte, hogy ez (t. i. a sebek osztogatása és kapása) azoknak a szokása, akik képtelenek az erőfeszítésre s azt szeretnék, hogy már átestek legyen az egész mérkőzésen.² Ellenben nézete szerint az a legény a talpán, aki huzamos ideig is helyt áll anélkül, hogy akár a karok súlya okozná vereségét, akár a lélegzetből fogyna ki s akár a forróságtól szenvedne. S helyesen vélekedett, hiszen a háborúban is a leghitványabbak „eldobják fegyverüket, bár jól tudják, hogy meztelenül (vagyis pajzs nélkül) inkább megsebesülhetnek“. Mint látható, a visszalépést Dio Melankomas-a semmiképpen se tartotta férfias cselekedetnek.

A továbbiakban megint egy kis kihagyás miatt fordítja rosszul Mező dr. Dio-t. Allítása szerint Melankomas „legyőzte atyját“. Valaképpen nem *legyőzésről* van szó, mert ehhez az lett volna a szükséges, hogy apjával viadalra keljen, hanem csupán felülmúlta (ὑπερεβάλετο) annyiban, amennyiben Melankomas ἀήττητος vagyis mindvégig veretlen maradt, akit egyszer sem győztek le, ellenben atyja, bár több helyen nyert győzelmet, még sem maradt legyőzetlenül (οὐ γὰρ ἐκεῖνος ἄλειπτος: e mondatot hagyta el a szerző). Pár sorral lejjebb újabb hiba: „*Véleménye* (t. i. Melankomas) *szerint*“ =δοκεῖ γὰρ εἰσιγεῖν, tehát helyesen: *véleményem* (Dio) *szerint*. Még lejjebb újabb értelmetlenség: „A háborúban csak a bátorság megmutatására van alkalom, de az atlétika bátorságot és erőt is, meg józanságot is szerez, *hanem a legnehezebbet választotta*“ (=καὶ τοίνυν τῆς ἀθλήσεως εἴλετο οὐ τὸ ῥᾶστον, ἀλλὰ τὸ χαλεπώτατον). Helyesen: *és ennek következtében az atlelikából nem a legkönnyebbet, hanem a legnehezebbet választotta*.

A 32. lapon ezt olvassuk: „A Zeus-templom keleti bejáratával szemben a délnyugati saroknál volt a szent olajfa“. Paus. V. 15. 3 alapján ez így helyesbitendő: a Zeus-templom *opisthodomos*-ával szemben stb. A 179. lapon szerző is így értelmezi. — A Zeus-oltár felső részén, a tulajdonképeni oltáron az áldozati állatoknak nem *csontjait*, hanem *combjait* (μῆρους) szókták elégetni (ezt már az Iliasban megtaláljuk. A 40. μῆρ' ἔκηα és 460. μῆρους ἐζέταμον). — 36. lap: *pompakapu*, helyesen: *bevonulási kapu*. — 148 méter nem a római láb, hanem a *kettős lépés* (passus) hossza, ez pedig már 5 római lábbal egyenlő. — 44. lap: Szerző szerint *myrioi* Homerosnál még nem jelent *tízezret*, hanem *rengeteg*

² Ezt már Mező dr. kihagyta.

sok értelemben használja. Szabatosan így kellett volna mondani: Homeros még nem használja a μύριοι (=tízezer) szót, hanem csak a μυριοί-τ (=rengeteg sok). — 50. lap: τρόπαιον κατὰ Ἀρκάδων (Paus. VI. 21. 2.) nem az arkadiaiak győzelmi emléket jelenti, hanem az arkadiaiakon aratott győzelem emlékművét. — Az olympiai gymnásiumot nem északról és délről szegélyezték oszlopsarnokok, hanem keletről és délről, a később, a 235. lapon már helyesen írja a szerző is). — 52. lap: a plethrion nem jelenti az 1/6 stadionnyi területegységet, ahogyan szerző hiszi, mert a plethrion a gymnásium egyik helyisége, míg a területegység neve plethron. — 56. lap: lampratate sajtóhiba e helyett: lamprotate. 67. l. Paus. V. 24. 9. καθέστηκε ἐπὶ κάπρου κατόμνουσθαι τομίων szerző fordításában így hangzik: „egy vadkan kivágott belső részein állva szoktak esküt tenni“. Ilyen furcsa helyzetben esküt nehéz elképzelni. Az ἐπὶ τομίων azt jelenti, hogy a belekre (azok érintésével) tettek esküt. E hibát pár sorral odább újra elkövette a szerző itt a καθεστηκός helyes fordítása mellett: ἐπὶ ἑπεῖτα ἦν καθεστηκός, ἐφ’ ᾧ τις ὄρκον ἐποιήσατο, μηδὲ ἐῴδιμον εἶναι = „az volt a szokás, hogy ember nem ette meg azt az áldozati állatot, amelyen állva valaki esküt tett“. Helyesen: amelyre (annak érintésével) valaki esküt tett. Csak nem a καθέστηκε szó vezette félre a szerzőt? — Arra kötelezték magukat Olympiában az esküttevők, „hogy semmi komisszást sem követnek el“. Hivatalos stílusban ez furcsán hangzik. Én szabálytalan-ságot mondanék. — 73. lap: A távfutás műszava nem en kampte, hanem: en kampe vagyis ἐν καμπῇ ami Hemsterhusius szerint εὐκαμπῇ-ből van elrontva (Pollux e szavaiból: τὸν ὁρόμιον τὸν εὐκαμπῇ). Ez utóbbi jelentése: fordulókkal járó futás, míg az első: fordulóban való futás. A jelentés magában véve is igazolja Hemsterhusiust. — 78. lap. Athenaios V. 189: „Minden egyes irányban huzódó alakzatot aulosnak nevezünk“, így értelmetlen. Helyesen: minden alakzatot, mely egyenes (εἰς εὐθύτητα) irányban huzódik, aulosnak nevezünk. — 81. lap: A marathoni győzelemről Athénben hirt adó görög vitéz neve nem Hamonius, hanem Plut. De gloria Athen. 3. szerint: Thersippos vagy más verzió szerint Euklees. Hamonius nevének megbízhatatlan forrása, a Hasznos Mulatságok nem 1918-ban jelent meg, hanem egy évszázaddal előbb. — Az athéni piac nem 4, hanem 40 km-re fekszik Marathontól (lent a jegyzetben már helyes adatot olvasunk). A győzelmet nem „Győztünk“ szavakkal jelentette a holtra fáradt katona, mielőtt összerogyott, hanem így: „Χαίροτε καὶ χαίρομεν“ (latinul: Salvete, salvi sumus), ami mégis kissé más. — A futár neve pedig nem hemerodromos, hanem hemerodromos. — 87. lap: A kilikiai birkózóbajnok nem Marion, hanem Maron. — 88. lap: Palaistra Lukianos erotikus motívumokban bővelkedő novellájában (Lukios vagy a számár) nem istennő, miként Mező dr. állítja, hanem frivol cseléd-lány (παίδισκη) s a birkózási fogásokra adott útmutatásai obszcén értelműek. A fogások (παλαίσματα) elnevezésben semmi sportszerű nincs. Az idézett fordítás egyébként is pongyola: „a felügyelők szokásakén. (ehelyett: szokása szerint) megmondom azoknak a fogásoknak a nevét“ (pontosabban: kitalálom és majd megmondom azoknak a fogásoknak a nevét, amelyekhez kedvem van). — 92. lap: Az Illust. Wörterbuch szerzője nem Ritsch, hanem Rich. — 115. lap: Paus. III. 14. 10. nem pankrationt ír le, hanem a spártai ifjak fegyvertelen harci játékát, amelyet két csapatra oszolva egy szigeten vívtak egymással. Így fogja fel ezt pl. az Ókori Lexikon is (l. Laconice). — 122. lap: Agesidamos nem a 104., hanem a 140. olympias versenyein győzött. — 123. lap: Xenodamos győzelmének dátuma nem Kr. u. 65, hanem 67. (A 270. lapon helyesen van közölve.) — 132. lap: az elugróhely nem batir, hanem bater (βατήρ), 144. és 145. lap: Διὶ Ὀλυμπίῳ nem olympiai, hanem olymposi Zeusnak.

Olympiai = Ὀλυμπικός. Hiszen az olymposi Zeus elnevezés egész Hellasban közkeletű volt. Ugyanezt a hibát másnál szerzőnk is megrója a 15. lapon. — 165. lap: Itt Mező dr. idézi Lukianosból (Demosthenis enc. 23.) az Annikeris dicséretéről szóló részt (Annikeris t. i. úgy tudta többször körülkocsizni az Akadémiát, hogy a kerekék ugyanabban a kerékvágásban maradtak) s hozzáteszi: „Ezt a helyet Lukianos latin interpretatora, Dindorf Vilmos, tévesen adta vissza, ugyanis a δρόμους-t olv. „dromous“-t kocsiknak fordította, tehát mintha Annikeris több kocsit hajtott volna, holott az eredetiben csak egyről van szó (a dromos a. m. versenyfuttatás, pálya, kör stb.)”. E pár sorban több tévedés is van. Először is Dindorf nem a maga fordítását adja (amint ezt a 127 lapon is állítja Mező dr.), hanem Hemsterhusius, Gesner és másokét. A πολλούς δρόμους ἐξελαύνειν latin fordítása: *multa curricula egisse* egészen pontos szó szerinti fordítás. Hiszen *curriculum* alapjelentése ugyanaz, ami a δρόμος-é, a *kocsi* jelentés csak másodlagos. Így tehát a latin fordítás is pontosan ugyanazt jelenti, mint a görög, hogy t. i.: Annikeris *számos futamot tett meg*. A *dromous* átírás teljesen szokatlan, mert az ou diphthongusnak a latin betűírásban *u* felel meg.³ A latin idézetben pedig aurigendi így javítandó: aurigandi.

Hogy kell azt érteni, hogy „Herakles kicsóggálta az akanthosokat” (51. l.), vagy hogy „a győztes lovat élete végéig megtakarították?” (175. l.).

Logikátlan a megengedő konstrukció a következő Diodorus-idézetben (198. l.): „Dionysios, bár talpnyaló azt mondta, hogy azok, akik a tökéletes dolgokat irigylik, később csodálkozókká válnak, nem hagyott fel költői buzgalmával”. A bár helyett *minthogy*, vagy *mikor* kötőszó kell (τῶν κολᾶκων λεγόντων). — „Demosthenes Olympiába mint az athéni küldöttség (architheoria) tagja ment el” (198. l.). Az architheoria (*i*-vel s nem *e*-vel) nem a küldöttséget jelenti, hanem a küldöttség vezetőségét. Tényleg Demosthenes állott 324-ben az athéni ünnepi küldöttség (θεωρία) élén. — Az ötödévenkénti játék neve nem penteeterikos, hanem penteterikos (204. l.). — „Lukianos büszkélkedve mondja magáról, hogy őt olympiát látott” (199. l.). Az idézett helyen (De morte Peregrini 35.) ezt olvassuk: τὰ μὲν Ὀλύμπια τέλος εἶχε, κάλλιστα Ὀλυμπίων γέγονε, ὡς ἐγὼ εἶδον, τετράκις ἤδη ὄρων. — A Faust-idézetben: „Es irrt der Mensch, solang er sterbt”, az utolsó szó *streb*-re javítandó. — A helyszínre való jelentkezésre példaként Nikasylos (219. l.) esetét hozza fel a szerző. Azonban Pausanias leírásából (VI. 14. 2) nem derül ki, hogy Nikasylos a helyszínen jelentkezett. — Protesilaos hősnek a szelleme nem azt jósolta Plutarchosnak (223. l.), hogy „a győzelem folyamán áldozzon Acheloosnak” (Philostr. Her. III.), hanem azt ajánlta, hogy „fohászkodjék Achelooshoz, mint a versenyek pártfogoló istenséghez”. (κελεύει Ἀχελῷω ἐναγωνίῳ εὐχεσθαι.) Az ἐναγωνίος szó más versenyvédő isteneknek is lehet jelzője, pl. Hermesnek. A felhőszakadáskor pedig nem *markába meritett vizet* Plutarchos, hanem szürcsölt a vízből, melyet a magára öltött bőrtakaró felfogott (ἔσπασε τοῦ ὕδατος, δ' ἀνελήφει τὰ περὶ τοῖς πήχεσι κώδια). — Lukianos Anach. I. ből (ἐν τῷ πηλῷ) arra következtet Mező dr., hogy „néha sárban is viaskodtak”. Igaz ugyan, hogy nagy záporosodás után bizonyára sárossá vált a palaistrák és gymnasionok birkózó porondja. Itt azonban másról

³ Az ou írásában szerző következetlen. Helyesen írja pl. a *bule*, Plutarchos, Duris, Philumenos, Phlius, Skyllus, Ulpios stb. szavakban, ellenben rosszul pl. ezekben: *bouleuterion*, *agon plouton*, *peri tou zeugous*, *Demosthenous* stb., vagyis főleg a ragozott alakokban.

van szó. Egy keletről jött előkelő ifjú, Anacharsis a meztelen athléták láttára csodálkozva kérde Solontól, hogy miért hemperegnek az ifjak a *piszokban*, miként a disznók? Mi, akik megszoktuk, hogy birkózóink szőnyegen birkóznak, ilyen olajjal bekent és meztelen birkózók láttára ugyanazt kérdeznők, amit Anacharsis is. Hogy itt nem lehet sárról szó, az néhány sorral odább derül ki (ἑτεροὶ δὲ ἐν τῷ αἰθρίῳ τῆς αὐλῆς τὸ αὐτὸ τοῦτο δρῶσι, οὐκ ἐν πηλῷ οὗτοί γε, ἀλλὰ ψάμμου ταύτην βαθεῖαν ὑποβαλλόμενοι ἐν τῷ ὀρύγματι πᾶττουσι τε ἀλλήλους), ahol mások a szabad ég alatti térségen cselekszik ugyanezt. Tehát az előbbi birkózás fedett helyen folyt le, ahol eo ipso nem lehetett sár, a szabad ég alatt pedig Anacharsis szerint is tiszta homok volt, mellyel az ifjak a birkózás előtt teleszórták egymást. — A Suetonius említette női versenyek (Domitianus 4: gladiatoresque et noctibus ad lychnos: nec virorum modo *pugnas*, sed et feminarum) aligha birkózásból állottak. A leányok versenyfutását pedig nem Suet., hanem Xiphilinos jegyezte fel (67, 8: καὶ παρθένοι τῷ δρομικῷ ἀγωνίσαντο). — A Nagy Sándor futáraitól, Philonidestől és Anysztistől (nem pedig Anististől) egy nap alatt megtett Sikyon-Elis táv az idézett Plinius-hely (VII. 20) szerint nem 1200, hanem 1305 stadion. Ellenben másutt (II. 73) megint 1200 stadionnak mondja e távot Plinius s így önmagával jut ellentétbe, mert míg fent egy nap alatt futtatja bé Philonidesszel e roppant távolságot, addig itt 9 óra elegendő, ami teljesen hihetetlen. Hiszen akkor óránkénti 25—26 kilométer sebességgel kellett volna száguldania, ami még váltott vágató lovakkal is óriási bravur lett volna, tekintetbe véve az utak meredek voltát. — A miletosi nagyétkű pankration-bajnok neve (238. l.) nem *Astyanax*, hanem *Astydamas*. Legalább Athenaios idézett helyén így van (X. 413a). S Astydamas, hogy erejét kifogtassa, nem „egy gyaloghíntó ércből való kapcsait zúzta össze teljesen” hanem: φακὸν τῆς κλίνης περικαλὸν ὄντα κλάσας ἐξέτεινε μάλα εὖς vagyis: „egy ágynak érczel bevont díszítményét (l. Passow szótárát) letörte, majd megpuhítva (vagyis hajlékonyá téve) kiegyenesítette”. A gyaloghíntó nem κλίνη, hanem φορεῖον. — Kelletlenül hosszabb ideig foglalkoztam a kisebb-nagyobb botlásokkal. Minthogy azonban tudtommal a mű egy németországi kiadónál németül is meg fog jelenni, bizonyára nem végeztem hiábavaló munkát, mert nem valami kedvező világot vetne a külföldön a magyar klassz. filológiára, ha a felsorolt tévedések a német kisdásban is benne maradnának. Aiánlatos volna a citátumokat is revideálni, mert több idézet nem található a megnevezett helyen (pl. 43—44. l. Odysseia VII. mindannyiszor VIII.-ra javítandó. Ilyenek még: 115. l. Philostratos Heroikos 8., 90. l. Jacobs Anthol. Gr. II. 321., 244. l. Epikt. Diss. II. 22—23).

Mindezen részletfogyatékok ellenére is Mező dr. munkája kétségkívül nyeresége a magyar irodalomnak. Tagadhatatlan, hogy igen nagy anyagot gyűjtött össze, mely hasonló részletességű alapvető szakmunka híján nemcsak a sportembernek, hanem a klasszikus filológusnak is használható forrásmunkául szolgálhat. Nagy érdeme Mező dr. könyvének a sok szép illusztráció összeválogatása is. Ezek közül pl. az olympiai hippodromtervrajzát elavultnak tekinthetjük. Már Boetticher tervrajza is jobban megoldotta a kocsiszíneket magában foglaló s hajóorr-alakú *aphesis* elhelyezését. Pollack Hippodromica-jának meggyőző tervrajza óta az *aphesis*t úgy magyarázzák, hogy a hippodrom indítási oldalának csak egyik felét foglalja el, miáltal a hippodrom másik hosszoldala hosszabbá is válik, amirc szük-

ség is van, főleg a verseny végén, mert a lovak a célbaérés után rögtön nem tudnak megállni s így legalább kapnak még egy térséget, melyen a sebes iramot lassítva, megállhatnak. Így képviseli az apheiszt Pauly—Wissowán kívül a Daremberg—Saglio s a *Klio* (1909. 302. l. Weniger: Die monatliche Opferung in Olympia) tervrajza is.

Mindenesetre csak örülhetünk annak, hogy e művel Mező dr. személyében magyar ember ért el olyan világsikert, aminőt az olimpiai bajnokság jelent.

Budapest.

WAGNER JÓZSEF.

Zu Béla Kelemens grossem Wörterbuch. Béla Kelemens grosse Neuausgabe des Ungarisch-Deutschen Wörterbuches (Athenacum-Verlag, Bpest 1929) hat ohne Zweifel einem vielseitigen Bedürfnis entsprochen. Das Werk ist im allgemeinen sehr gut gelungen, zeugt von Fleiss und Hingebung an die Sache und der Verfasser hat sich unter anderem gerade dadurch ein Verdienst erworben, dass er auch die zahlreichen, in der neueren deutschen und ungarischen Fachsprache auftretenden Neubezeichnungen in sein Werk aufgenommen hat. Dadurch ist sein Buch auch den Fachkreisen, die sich im entsprechenden anderssprachigen Teile Rat holen wollen, ein gewissenhafter Wegweiser geworden.

Nichtsdestoweniger haben sich doch auch in dieses neueste Werk einige Mängel eingeschlichen, die bei einer Neuauflage berücksichtigt und beseitigt werden sollten. Sie tauchen vor allem zerstreut im deutschen Textteile auf und betreffen daher in erster Linie den *ungarisch-deutschen Abschnitt* des Werkes. Es sei hier versucht, kurz zusammenfassend auf diese Mängel hinzuweisen und durch Beispiele aus dem Texte zu beleuchten.

Vorausschickend möchte ich bemerken, dass bei vereinzelt ungarischen Ausdrücken gute, allgemein gebräuchliche, ja sogar vielfach bevorzugte deutsche Bezeichnungen überhaupt fehlen, während andere, oft weniger bekannte Ausdrücke verzeichnet werden. Dies ist ein Übelstand und wahrscheinlich auf kleinere Versehen zurückzuführen. Ich greife willkürlich einige dieser Fälle heraus und führe in Klammer die fehlende und einzusetzende Bezeichnung an:

ablaküveg: das Fensterglas, das Scheibenglas [die Fensterscheibe],

ajtóbélés: 1. die Türverkleidung, 2. das Türfutter [die Türverschalung],

egy akarattal: einmütig, einhellig [einstimmig],

alamizsnakenyér: das Almosenbrot [das Gnadenbrot],

albérlet: die Aftermiete, der, die Unterpacht [die Untermiete],

alpsi lakos: der Alpenbewohner, der Alpner [der Alpler! österr.],

aprókása: die Gerstengraupe, die gerollte Gerste [die Röllgerste],

u. s. w.

Die Aufzählung könnte fortgesetzt werden. Da es dem Verfasser doch jedenfalls darum zu tun ist, immer und überall die allgemein gebräuchlichen Ausdrücke vorzusetzen und doch auch landstrichweise sehr beliebte Bezeichnungen — unter Angabe des Umlaufgebietes — anzuführen, wird er mit Rücksicht auf grössere Vollständigkeit die fehlenden Ausdrücke wohl einsetzen müssen.

Im weiteren sei auf einen noch allgemeineren Mangel hingewiesen, der in das Gebiet der leidlichen, immer wieder auftauchenden Fremdwörterfrage gehört.

Es wäre natürlich unsinnig zu verlangen, dass in einem allgemeinen zweisprachigen Wörterbuche die etwa nur minder gebräuchlichen Fremdwörter nicht Aufnahme finden sollten. Solange eben gerade im Deutschen immer noch die Fremdwörter ihr Unwesen treiben, müssen sie auch in einem Wörterbuch, das auf eine gewisse Vollständigkeit Anspruch erhebt, vertreten sein. Unbedingt zu vermeiden aber ist es, dass in einem zweisprachigen Wörterbuch das im Deutschen gebrauchte Fremdwort an vielen Stellen eine gewisse Vorrangstellung einnehme und dadurch beim *nichtdeutschen* Benützer die falsche Meinung erweckt werde, als ob das Fremdwort in diesen Fällen tatsächlich immer und überall eine im Deutschen bevorzugte Bezeichnung und das dem Fremdwort — vielleicht — nachfolgende *deutsche* Wort nur einen gekünstelten, wenig bekannten Ausdruck vorstelle. In manchen Fällen ist es ja tatsächlich so, dass das Fremdwort wenigstens *heute* noch Vorrang genießt. In solchen Fällen soll auch das Recht des Fremdwortes auf eine gewisse Vorzugsstellung nicht geschmälert werden. Aber *nur* in solchen — und wirklich nicht allzuhäufigen Fällen! Warum aber in so *vielen* anderen Fällen dazu beitragen, dass nun auch der *nichtdeutsche* — diesmal: ungarische Benützer des Wörterbuches, der vielleicht Lernende, der der deutschen Sprache vielfach noch unbefangen gegenübersteht, schon beim ersten Blicke auf das meist störende, jedem echten Sprachempfinden widerstrebende Fremdwort hingelenkt werde, dass er dieses abscheuliche Fremdwort selbst gebrauche und seinem Gedächtnis einpräge, anstatt sich mit der guten deutschen Bezeichnung vertraut zu machen? Muss auch hier wieder betont werden, dass die deutsche Sprache zu den reichsten Sprachen der Welt gehört? Und ist es denn nicht bekannt, dass es auch heute eine sehr ansehnliche deutsche Bewegung gibt, die dahin zielt, den Gebrauch des unnützen Fremdwortes im Deutschen zu beschränken? Also, warum sollte dann ein ungarisch-deutsches Wörterbuch diesen nur zu verständlichen, durchaus nicht auf einzelne beschränkten deutschen Forderungen nicht auch nach Möglichkeit gerecht werden?

Ich möchte zur Erleichterung der Übersicht in Bezug auf die falsche Vorzugsstellung des Fremdwortes bei Kelemen mehrere Gruppen unterscheiden. In Klammer erscheinen die einzusetzenden deutschen Entsprechungen. Geschlechtsbezeichnungen werden der Kürze halber weggelassen.

1. Gruppe: Wiedergabe des ungarischen Wortes *nur* durch Fremdwörter. Gute, gebräuchliche deutsche Ausdrücke fehlen überhaupt.

Beispiele:

abcüg: pereat! [Wo, ausser in einigen akademischen Kreisen, wird man heute in Deutschland noch *pereat!* rufen? Die gebräuchliche Entsprechung ist: *nieder!*]

ágostai hitvallás: Augsburgs Konfession. [Heute im allgemeinen, auch amtlich: Augsb. *Bekanntnis*. Siehe auch die überall wiederkehrende Abkürzung: A. B.],

adófelszólamlás: Steuerreklamation [Steuerbeschwerde],

ágyas: Maitresse, Konkubine [Geliebte, Zuhälterin],

ágyasság: Konkubinat [Warum nicht wenigstens an 2. Stelle: „wilde Ehe“?],

ajakhangzó: Labialvokal [Lippenlaut],

ajánlási díj: Rekommandierungsgebühr. [Wie kurz und trefflich dagegen das gebräuchliche deutsche: Einschreibgebühr!],

alábbszállít: reduzieren (die Ausgaben), [vermindern, herabsetzen],

alakíság: Formalität [Förmlichkeit, Formsache],
alapozás: Fundamentaushhebung, Fundamentaushub [Grundaushhebung],
alapfalazás: Fundamentierung [Grundlegung],
alapfelület: Basisfläche [Grundfläche],
alapvizsga: Fundamentalprüfung [Grundprüfung],
alkalmazkodóképesség: Akkommodationsfähigkeit. [Heute doch allgemein: Anpassungsfähigkeit],
állami költségvetés: Budget [Staatshaushalt],
állóharc: Positionskrieg [Stellungskrieg],
állótükör: Trumeau [Pfeilerspiegel],
általános megkegyelemezés: Generalpardon. [Wer sagt heute nicht lieber: Allgemeine Begnadigung?],
anyaglerakás: Materialdeponierung. [Ein abscheuliches Wort! Gut deutsch: (die) Stoffablage, Stoffablagerung, Warenablagerung],
anyagtan: Materialkunde [Warenstoffkunde, Warenkunde],
anyagtár: Materialdepot [Warenlager],
anyakönyvvezető: Matrikelführer [Grundbuchführer],
asztalkendő: Serviette [Mundtuch] u. s. w.
 Ich habe mich bei der Aufzählung auf nur augenfällige Beispiele beschränkt.

2. Gruppe: Wiedergabe des ungarischen Wortes durch ein Fremdwort an 1. Stelle. Gute, deutsche Bezeichnungen stehen an 2. und 3. Stelle.

In diesen ebenfalls recht zahlreichen Fällen möge — wo zulässig — eine Umstellung zu Gunsten der deutschen Ausdrücke vorgenommen werden!

Beispiele:

acélgyártás: Stahlfabrikation, Stahlerzeugung,
ágyüzás: Kanonade, Kanonenfeuer, Beschiessung,
akadályverseny: Steeple-chase, Hindernisreiten,
alagsor: Souterrain, Kellergeschoss,
alapítás: 2. Foundation, Stiftung,
alapoz: fundieren, den Grund legen,
ambitus: Korridor, Flur (Gang),
anyaglerakóhely: Materialdeponie, Ablagerungsplatz,
aránytalanság: Disproportion, Missverhältnis, u. s. w.

3. Gruppe: Wiedergabe eines im Ungarischen gebräuchlichen Fremdwortes bloss durch das entsprechende, auch im Deutschen vorkommende Fremdwort. Deutsche Entsprechungen fehlen!

Es ist zweifellos ein Mangel, ein Fremdwort, wie z. B. *ambició*, bloss wieder durch die entsprechende Fremdwortform im deutschen Texte — in diesem Falle: Ambition — und nicht auch durch einen echten deutschen Ausdruck wiederzugeben.

Warum heisst es im ungarisch-deutschen Teil: *ambició*: die Ambition, im deutsch-ungarischen Teile aber: Ambition: becsvágy?

Wird dadurch nicht unmittelbar der Anschein erweckt, als ob das Deutsche — im Gegensatze zum Ungarischen — für dieses Fremdwort keine eigene passende Bezeichnung hätte?

Als weitere Beispiele führe ich hier an:

akkurátus: akkurat [genau],
akkurátusság: Akkuratesse [Genauigkeit],
alliteráció: Alliteration [Stabreim],
arrogancia: Arroganz [Frechheit....],
artéria: Arterie [Schlagader, Pulsader], u. s. w.

Damit will ich meine Bemerkungen in Bezug auf die dringliche

sten Verbesserungen und Ergänzungen des *ungarisch-deutschen Teiles* schliessen. Béla Kelemens grosses, sonst sehr verdienstvolles Werk wird an Vollständigkeit und — rein äusserlich genommen — an Klarheit gewinnen, wenn der Verfasser die Mühe nicht scheut, in den bezeichneten Fällen noch einmal die Feile an sein Werk zu legen und — besonders in zweifelhaften Fällen — auch die Meinung deutscher Fachleute, wenn nötig auch des Allgemeinen deutschen Sprachvereines einzuzuholen. (L. 241. l.-t is!)

ERNST HÄCKEL.

Szinnyei Ferenc: Novella- és regényirodalmunk az abszolutizmus korának elején. Akadémiai székfoglaló. A M. T. Akadémia kiadása. Bp., 1929. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XXIV. kötet, 14. szám. 8°. Füzve 4 P.

A nagyarányú, de részletkutatásokba menő munkálatokban oly szegény magyar irodalomtörténetnek új gazdagodást jelent ez a könyv. A XIX. század magyar prózai szépirodalmának kétségkívül legalaposabb ismerője folytatja megkezdett hatalmas monográfiáját, mely a szabadságharcig dolgozta fel a magyar novella- és regényirodalmat. Az abszolutizmus korának jóval hatalmasabb és talán érdekesebb anyagának feldolgozásába fogott most a szerző, s jelen füzet az eredmények első összefoglalását jelenti. Céljai és eszközei — mint műve első részében — nem esztétikaiak, hanem inkább fejlődés- és kortörténetiek: költői pályák és művek analízise, bizonyos témakörök, műfajok, szempontok története, általános irodalmi viszonyok stb. Tulajdonképpen nagyszabású anyaggyűjtés, rendszerezés, alapvetés egy későbbi nagy irodalomtörténet számára. Megállapítja, hogy az abszolutizmus első éveiben aránylag élénk szellemi élet fejlődött ki, mit a cenzura esetleg csak iránytítani tudott, de korlátozni nem. Az írók hatalmas élményanyagot kaptak a szabadságharc közelmúlt eseményeiben, s óvatosan burkolva, vagy a cenzurát merészen kijátszva írják meg ezeket, s az abszolutizmus témáit. Valami elvizenyősödött romantika lepi el a szabadságharc utáni irodalmat, s akárcsak előtte, úgy most is a mindinkább kibontakozó Jókain kívül csak egy-ketten említhetők. Csak a pszichológiai regény ér el Kemény és Gyulai kezében európai nivót, rajtuk kívül kísérltet is alig akad. A humoristák termelése is túl efemer, sőt ma már élvezhetetlen, egyedül Jókai emelkedik ki itt is a nagy átlagból. Bár munkásságuknak csak csekély töredéke tartozik a tárgyalt három évbe, mégis Jókai, Kemény és Gyulai ennek a sívár kornak igazán kiemelkedő tehetségei.

ORSZÁGH L.

Farkas Gyula: Mécs László. (Kortársaink, 7. sz.) Studium, Bpest. 8°. 63 l. Füzve 1'60 P.

Alig ellendült s máris elmélyült költői pálya kalauza. Mécs László egyre szélesebb körökben hullámot verő költészete feltárására és költői levezetésére az első kísérltet. Akárcsak e sorozat (Kortársaink) többi darabjában, itt is részletes történeti analízis talajára épül fel a költő lelki arcképe, s a gyermekkor

elhatározó élményeiben keresi és találja meg az első inspiratív csirát. Azontúl a költő — szemlélődésre, kontemplációra születtett lélek — történelmi napok forgatagába kerül és az események hatása alatt eszmél — mind tudatosabban — igazi hívására: népe fölé nő prófétának. Egységet prédikál, békesség, testvériség a legfelső fok, ahová népét vezetni akarja. De költői profilja más vonásokkal is meghatározódik: fiatalos élet-szeretet, kollektív világlátás, krisztusi megoldást kereső idealizmus, a szétfeszülő (és mégis meghatározó) papi korlátokon belüli mámoros életigenlés szövődik differenciált arcképpé. Ma még korlátlan lehetőségeket érez magában s képe folyton változik. Farkas tanulmánya is pillanatkép akart lenni retrospektív alapon. De mintha a lencse túlközel hatolt volna az objektumhoz, s a kép elnagyolt és aránytalan volna, úgy a költő arcképének is egyenetlen a benyomása. Szerető gonddal, aprólékos mozaikmunkával építi fel a kezdőévek miliójét; a férfiévek költőjét idézetekben beszélteti. (Levelekből és versekből.) Az a megértés és nagy szeretet, amellyel a szerző Mécs László alakját élénk vetíti, sajnos, méltatlan elbírálásban részesült. Részben baráti elfogultságnak és kritikátlanságnak látták ítéleteit és kommentárjait, melyek néhol kétségtelenül érdemen felül méltatják és túlbecsülik a költő egyéniségét és költészetét; de elfelejtették, hogy a kis tanulmány a hiányolt irodalomtörténeti módszereket és szempontokat nem is arrogálja magának, hiszen — mint a sorozat többi tagja — kimondottan népszerűsítő, az íróhoz közelebb vivő kalauznak készült, célja az író megismerettetni és megértetni, de nem tudóskodás, sőt még szigorú értelemben vett essay sem. Másrészt elfelejtik, hogy nehézzé mindig a legobjektívebb hangot megtalálni, ha azonos struktúrájú kortársról van szó, akihez így meg sem lehet a kellő történelmi távlat.

L. M.

Zolnai Béla: Körmondát és tiráda. Tanulmány a klasszikus és romantikus stílus kérdéséhez. Minervakönyvtár, Bp., 1929. 8°. 27 l. Füzve 3— P.

Az összetett mondat stilisztikájának érzelmi alapokon való vizsgálata még meglehetősen kezdetleges fokon van, ezt még a vele foglalkozók is elismerik. Így minden elismerés megillet egy magyar tanulmányt, amely a különleges helyi viszonyokon belül keres érvényt a megállapított szabályoknak. Zolnai a körmondatot és a tirádát kapcsolatba hozza a klasszicizmussal és a romantikával. A körmondát a klasszicizmus formája, a „Vollendung“ szimbolizálódik szigorú tagozottságú és zárt felépítésű nyugodt nagyvonalúságában. Ma ez a nagyon is logikus, nagyon is vizuális mondattípus az alkonyát éli, talán közelebb állunk a tirádához. A tiráda (nem a francia klasszicizmus tirade-ja!) szabadon mellérendelő, „nyitott, a végtelenbe mutató“ szerkezetű mondatalk sokkal romantikusabb jelenség, s mintegy az „Unendlichkeiten“ kifejezése: nyugtalan ritmusú, sza-

badon áradó, támaszpontot alig lelő elhullámlás. Némileg a kettő között áll, mintegy a klasszikus körmondattípusból továbbfejlődve a barokk körmondat, a stílus minden karakterizáló jegyével: túltömött, öncélú, kaotikus, fásasztó, a feloldódás és elintellektualizálódás egyik tünete. Az egyes szerkezetek különböző grammatikai alakzatoknak felelnek meg, így a körmondat alárendelt jellegű, míg a tiráda természetesen a mellérendeléssel operál. A barokk körmondat itt is keverékszerű átmenet, bőbeszédű, de logikus. Számos jól megválasztott magyar példa támasztja alá az érdekes fejtegetést, az első típusnál („bipoláris feszültség”) a Kesergő szerelem 75 strófája (megemlíthető lett volna még Babits szonettje: „S e zord napokban...”), a romantikusra egy Jókai-részlet, mások mellett, és két kitűnő barokk körmondat (Rimay előszava Balassihoz és Babits: In memoriam).

ORSZÁGH L.

Mitrovics Gyula: Kazinczy Ferenc esztétikai törekvései. Csáth. Debrecen—Budapest. 1929. 53, l.

Mitrovics Gyula debreceni egyetemi tanár ebben az értékes dolgozatában Kazinczy Ferenc szinte áttekinthetetlen tömegű műveiből és leveleiből nagy gonddal összeállította és ügyes csoportosítással feldolgozta az esztétikai elvi vonatkozású és jelentőségű gondolatokat és fejtegetéseket. Ezzel a munkájával világot vetett nemcsak általános irodalomelméleti kérdésekre, hanem a magyar irodalomelmélet és Kazinczy korának szellemi fejlődésére is. Különös érdeklődésre tarthat számot a tudatos esztétikai szemlélés, élvezés és alkotás elvi vajadásának és Kazinczy rendkívül széleskörű irodalmi műveltségén alapuló és mély hatást gyakorló rendszerének, habár vázlatos, de szabatos összeállítása és értékelése.

Mitrovics tanulmányából kitűnik, hogy Kazinczy esztétikája nem is annyira elméleti, mint inkább gyakorlati kérdések tisztázásával és hirdetésével foglalkozik, mert a művészet és irodalom alapvető elveit ritkán, s akkor sem elvszerűen és rendszeresen tárgyalja. Pontosan körvonalazott rendszere nincs, mert gondolatai és elvei folytonosan fejlődtek, minél fogva tételei gyakran ellentmondásba kerültek korábban hirdetett állásfoglalásaival. Kazinczy elsősorban irodalompolitikus volt, s mint ilyen, mindenkor az irodalmi élet megteremtésére, megszervezésére, irányítására és szolgálatára törekedett, a gyakorlati szükség és kényszerűség érdekében elvi áldozatokat hozott és kompromisszumokat kötött. Ez az oka annak, hogy gondolatait és fejtegetéseit rendkívül nehéz egységbe olvasztani. Mitrovics igyekszik a szintézist a lehető legjobban elvégezni és Kazinczy esztétikájának transzcendens elemeiből felépíteni. El kell ismerünk, hogy a magyar esztétikai és irodalomtörténeti kutatás mai fokán a végső elvek és az immanens fejlődések összeegyeztetésének nehéz és kényes munkáját Mitrovicsnál tökéletesebben senki el nem végezhetné volna, minél fogva melegen ajánljuk a dolgozat eredményeinek felhasználását az irodalmi és irodalomtörténeti oktatásban.

BÜTTENBINDER MIKLÓS.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Hirt Hermann: Indogermanische Grammatik I—V. Heidelberg, Winter, 1921—1929. 8-r. XXII + 350, XI + 256, XI + 360, VIII + 371, XII + 411 l.

Hirt Hermann, korunk leggazdagabb képzeletű indogermánistája, kinek elsősorban az indogermán hangsúly és a vele kapcsolatos ablautjelenségek kutatása terén vannak felbecsülhetetlen érdemei, rendkívül gazdag munkásságának mintegy a megkoronázásául 1921-ben a vocalismussal megindította és a folyó évben a hangsúllyal befejezte indogermán hang- és alaktanát. A vocalismus az *Indogermanische Grammatik* második kötete, a hangsúly az ötödik. Az első és harmadik kötet 1927-ben, a negyedik 1928-ban hagyta el a sajtót. Az első a bevezetést és a consonantismust öleli fel, a harmadik a névszót, a negyedik a reduplicatiót, az összetételt és az igét foglalja magában. A szerző eredetileg a névszót és az igét, tehát az egész töképezést és flexiót egy kötetre tervezte, azonban munka közben ez az anyag annyira megnőtt, hogy nem volt egy kötetbe szorítható. Remélhető, hogy az *Indogermanische Grammatik* még egy hatodik kötettel is ki fog egészülni. A szerző ugyanis a mondattant is meg szándékozik írni, s bizonyára ezért mellőzte teljesen az esetek használatát és ezért terjeszkedett ki csak a leglényegesebbekre az igemódok, az actiók és az idők tárgyalásában.

Az első kötet bőséges bibliographia után három részből áll: bevezetésből, etymológiából és consonantismusból. A bevezetés a nyelvtudomány történetének a legjelentősebb mozzanataira, az egyes indogermán nyelveknek rokonsági viszonyaira, az indogermán nyelvcsaládnak más nyelvcsaládokkal való kapcsolataira, az őshazára, fonetikai és nyelvélektani alapismeretekre terjeszkedik ki. Az indogermán nyelvek ismereténél jellemző sajátásaikat s az egyes nyelvek közös vonásait is összeállítja, még pedig úgy, hogy e tekintetben is hoz újat a *Kurze vergleichende Grammatik*-hoz, a külön nyelvtanokhoz és az e kérdésekre vonatkozó tanulmányokhoz képest. A centum-nyelvekre nem találja jellemzőnek a casusoknak a grammatikai casusokra korlátozódását (vö. *Jacobsohn*, „Kasusflexion u. Gliederung d. idg. Sprachen“, *Ἀντιδωρον* 204), *Jacobsohn*-nak a tízes számnevek kérdésében vallott felfogására („Zahlensystem u. Gliederung d. idg. Sprachen“ *Kuhn-féle Zeitschrift f. vergl. Sprachforschung* LIV. 76) pedig ki sem terjeszkedik. *Walden*ek a gaello-latin nyelvegységre vonatkozó felfogásával („Über älteste sprachliche Beziehungen zwischen Kelten u. Italikern“, 1917) szemben tartózkodó álláspontot foglal el, a phryg őrmény rokonságot lehetségesnek mondja. A tokhár nyelvet centum-nyelvnek tartja, a hethita kérdést még most sem látja tisztázottnak. A görög nyelvjárások kérdésében *Kretschmer*-hez (Glotta I.) hajlandó csatlakozni, s ez újabb cáfolat *Debrunner*-re, aki az *Ebert-féle Reallexikon der Vorgeschichte*-ben (IV. 2. 515) azt állítja, hogy *Kretschmer*nek az ión réteg felvételére vonatkozó feltevését mindenütt alaptalannak ítélték. Az őshazát, minthogy a szláv és a litván evésbé változtatta a lakóhelyét, mint a többi nép, az 1905 és 1907

között megjelent *Die Indogermanen, ihre Verbreitung, ihre Urheimat u. ihre Kultur* című művéhez képest távolabbi keletre helyezi.

A fonetikai részben a külön nyelvek abécéjét egységes, következetes átírásban adja. Szakított tehát az eddigi gyakorlattal, amely ugyanannak a latin jegynek különböző nyelvekben más-más értéket (pl. $y = \text{árja } i$, litván i) adott. Nem egészen szerencsés a consonans j , u hangoknak a spirans j és v jegyével jelzése. Az etymologia a hangtan és az etymologia egymáshoz való viszonyáról, az etymologiai kutatás alaptörvényeiről, az etymologia lényegéről és a kulturtörténettel való kapcsolatáról szól. A legnagyobb elismeréssel adózik mind a szavak eredetére vonatkozó kutatásoknak, amelyek lehetővé tették a történeti hangtan megteremtését és kifejlesztését, mind a filológiai iránynak, amely a jelentés fejlődés útjának a megvilágítását s a szó egész történetének lehetőleg konkrét jelentésből kiinduló vizsgálatát tűzte ki feladatául s kutatásaiban számot vet a szóeltűnéssel és kölcsönzéssel is. Azonban a nyelvnek a kulturtörténetre való értékét nem becsüli túl: a nyelvtudomány csak segédtudománya a kulturtörténetnek, mert csak más tudományok eredményeinek a megerősítésére szolgál.

Az indogermán nyelvek etymologiai szótárául csak *Fickét* idézi, mivel a *Walde—Pokorny-féle Vergleichendes Wörterbuch der idg. Sprachen* a nyelvtan első kötetének a megjelenésekor még nem indult meg. A consonantismus az indogermán alapnyelv mássalhangzóit egészen úgy tárgyalja, mint a különnyelvi nyelvtanok a különnyelvi hangokat. Vizsgálja őket magukban, szókezdetben és szóvégeben, még mondatbeli helyzetükben is, keresi váltakozásaikat és változásaikat, amelyek az indogermán korban sem voltak csekélyek, kutatja eltűnésüket. Itt kíséri meg a praesenstőbeli infigált nasalis megmagyarázását nagyszámú nasalis és nem nasalisos nominalis fő egymás mellé állításával. A media aspiraták kérdésében nem tud állást foglalni. Értzi *Prokosch* (*Modern Philology* XV., XVI.) igazságát, ki azt vélte, hogy megérték a kegyelem-dőfésre, de se a zöngétlen spiransokkal, se a *Waldetől* föltételezett zöngés spiransokkal nem látja megmagyarázottaknak a különnyelvi megfeleléseket. A tenuis aspiratákat illetőleg is *Prokosch* feltevése felé hajlik, aki tenuisokból származtatja őket. A gutturalisoknak most is két sorát veszi fel: a velarist és a labiovelarist, tehát ő sem tartja meggyőzőknek *Reichelt* („Labiovelare“ *Indogermanische Forschungen* XL, 40) érveit az egy gutturalis sor mellett, azonban elismeri, hogy egyes esetekben a labiovelarisok assimilatióval magyarázhatók. A labiovelarisok mivoltára is fenntartja régi véleményét ($k+u$). A spiransok közül a j , v , b , d ellen foglal állást, viszont a h és $č$, c indogermán voltát hangutánzó szavakban és indulatszóban valószínűnek tartja.

A második kötet „Der indogermanische Vokalismus“ címen egy egészen rövid kis fejezet kivételével az ablautot tárgyalja s lényegében a szerző 1900-ban megjelent *Der idg. Ablaut*-jának teljesen átdolgozott második kiadása. Három részre oszlik: „Der Ablaut innerhalb der Silbe“, „Der Ablaut mehrerer Silben“ és „Ergänzende Fragen“. Az első rész megállapítja az indogermán vocalismus háromféleségét (a , e , o), bizonyítja, hogy az i és u nem normális fokú alapnyelvi hangok, foglalkozik a nyújtott és redukált fokkal s régi felfogásával szemben nagyszámú nyújtott fokú diphthongust állapít meg az alapnyelvre. Elejti az e , i , o hangokat, a hosszú hang reductiójára egységes schwa indogermanicum primum (a) mormogóhangot vesz fel, a rövid hang reductiójára azonban *Günterttel* („Indogermanische Ablautprobleme“ 1916) szemben kétféle színű zöngétlen magánhangzót, egy világosat és egy sötétet (b , o), még pedig az utóbbit az o reductiójául (gör. $\nu\alpha\kappa\tau\acute{o}\varsigma < +\nu\alpha\kappa\tau\acute{o}\varsigma$ —

lat. *nox*).¹ A hosszú diphthongusok közül az eredetieknek *ai*, *au*-ból *i* és *u* az ablautjuk (régí felfogása szerint rövid diphthongus is, azaz kétféle megfelelés, aminek valószínűtlenségét nálunk *Schmidt József* a Nyelvtudomány III. kötetében mutatta ki), a nyújtott fokúaknak *i*, *u*.

A második rész a két- és háromtagú basisokat, valamint a qualitativ ablautot („Abtönung“) foglalja magában. A könnyű és nehéz basisokra lényegében fenntartja régi elméletét, azaz ablautjukat a hangsúllyal magyarázza,² a görög *ρω*, *λυ* (gör. *σρωτός*—lat. *strātus*) formát qualitativ ablautnak fogja fel. Azóta *Walde* („O-farbige Reduktionsvokale“, I. előbb a jegyzetben) a redukált *o* fenntartásával *orə*, *olə*, *omə*, *onə* basisokból indul ki, hol az első szótag asszimilálván a másodikat *oro*, *olo*-n keresztül *rō*, *lō* alakok keletkeztek. *Walde* tehát új magyarázatát adja a *rō*, *lō* formának s egyben teljesen *Hirtnek* *Schmidt János*-tól örökölt álláspontjára helyezkedik, mikor a hosszú sonans nasalisok és liquidák helyett kéttagú nehéz basisok mind két tagon való redukcióját (*Hirt*-nél RS. fok) veszi fel. A qualitativ ablaut magyarázatául lényegében elfogadja *Güntert*-et (Indogermanische Forschungen XXXII. 1), mikor arra az álláspontra helyezkedik, hogy a teljesfokú *e* nem *o*-vé vagy nullává redukálódott, hanem *o*-vá változott, ha hangsúlyát egy időben az indogermán hangsúly behatása után (*Güntert* szerint a túlnyomóan zenei hangsúly korában) veszítette el. Az *e-o* és *ē-ō* ablautot bizonyítottan látja (mint *Güntert* is), az *ā-ā*-t már nem, s a leghatározottabban ellene van az *ē-ā* ablautnak.

A harmadik rész az egymás mellett fellépő basisokkal (pl. *+gheue-* és *+gheuā-*, *+tere-* és *+terā-*), a gyöngült- és nullfok megoszlásával, a secundár ablauttal, a szabályosan ablautoló nominalis és verbalis típusokkal, s befejezésül néhány az ablauton kívül eső jelenséggel (hangváltozás, végszótagnyújtás, összevonás) foglalkozik. Törvényei szerint kéttagú szavakban a hangsúly után *S-*, előtte *R*-fok lép fel szabályosan, háromtagú szavakban az első tag *S-*, ha rákövetkezik a hangsúly, *R-*, ha nem közvetlenül a hangsúlyos szótag előtt áll (I. *Sievers* ellenvetéseit az Indogermanische Forschungen XLIII.-ban). Nemcsak a verbalis, hanem a nominalis töveknél is praesens- és aoristustypusokat különböztet meg aszerint, hogy a hangsúly váltakozik-e a kéttagú basis első tagján (nominativus és accusativus) és a végzetten (obliquus casusok), vagy pedig végig megtartja a hangsúlyát a második tagon. Az ablaut különböző periodusainak a megállapítását is megkísérli az első kötet előszavában. Eszerint 1. a rövid magánhangzók redukciós magánhangzókká gyöngülésére következik a magánhangzó kiesésének a periodusa, 2. utána lép fel a nyújtás szótageltűnéssel (miért nem az előbbi periodusban a magánhangzó kiesésekor?), 3. ezt megelőzi a már nem hangsúlyos *e* s talán az *a* hangnak *o*-vá változása (nem világos, hogy milyen minőségű hangsúly következményeként s hogy ez a periodus milyen viszonyban van az elsővel), 4. a hangsúly nem hat és a hangsúlytalan *e* megmarad.

¹ A gör. *v-t* azóta egyrészt velaris *k*-val, másrészt analogiával próbálták magyarázni, *Walde* („O-farbige Reduktionsvokale im Idg.“ Stand u. Aufgaben d. Sprachwiss., 1924) megmarad az *o* mellett.

² A II. kötet megjelenése óta *Sievers* („Vedisches u. Indogermanisches“, Indogermanische Forschungen XLIII., 1925) tapintott rá ennek a gyengéire és *Meillet* („De quelques anciennes alternances vocaliques“, Bulletin de la Société de linguistique de Paris, XXVII., 1926) mutatott rá annak a helytelenségére, hogy csak hangsúlyból indul ki az ablautkutatás.

A harmadik és a negyedik kötet a tőképzés, összetétel és flexio. A harmadikban a flektálatlan szófajokból indul ki s azokról tér át a flexióra és a tőképzésre (interiectio, particula, pronomen, nomen), hogy befejezze az egész kötetet a grammatikai nem magyarázatával, a negyedik a reduplicatio, az összetétel és a verbum taná. E két kötet több lényeges kérdésével a szerző már korábbi tanulmányaiban is foglalkozott (Indogermanische Forschungen XVII., XXXI., XXXII.), de az egész kérdéscomplexumot rendszeresen itt tárgyalja először.

A kérdések középpontjában a flexio eredete áll. Ezt lényegében most is a régi particula-elméletével látja megoldhatónak. Elismeri, hogy a casusok kialakulásában sokkal nagyobb jelentősége van az adaptációnak, mint az agglutinációnak, de ez ránézve itt is csak a casusok alapjelentésének az elvetését jelenti, nem pedig particula-elméletének az elejtését is. A particulának szerinte óriási szerepe van az indogermánban. Lehet önálló szó, felléphet mint az összetétel első tagja, flektálva pronomenként jelentkezik (tehát többnyire nem pronomenből keletkeztek a particulák, hanem inkább a pronomenek flektált particulák), s bennük keresi a legtöbb casussuffixum, sőt személyrag eredetét. Pl. *ō* particula az instrumentalis végzete, az *i* particulát látja a genitivuskéntés dativusként fellépő *+mei*, *moi*, *+tuei*, *+tuoi*, *+suei*, *sui* pronomenekben, a locativusban, a dualis nominativusban, a semleges pluralisában (skr. *nāmani*, *catvāri*), az ige személyragjában (skr. *dadhāmi*), összetétel első tagjában (gör. *i-dé*, lat. *i-bi*), particula az *a* a gör *ai*, *au*, lat. *ab* szavakban, az *ā* pedig a skr. *ā-bhyām*, *ā-bhyas* pronomenben stb.

A particula-elmélet ily széles kiterjesztése összhangban van a szerző hangsúly- és ablaut-elméletével. A flektált alakok sokszor beleütköznek abba az alaptörvénybe, hogy csak a hangsúlyos szótag lehet normalis fokú, de ha a flexiók végzeteket önálló szavakból magyarázza, amelyek a hangsúly-törvény hatása után agglutinálódtak, akkor a hangsúly-törvény fenntartható. A casusoknak tehát csak egy része, még pedig kisebbik része való abból az időből, amikor még hatott a hangsúly-törvény. Ebből a korból való a lat. *pēs* < *+péd(e)s*, gör. *πούς*, skr. *pād*: lat. *pedis*, gör. *ποδός*, skr. *padás*, továbbá a skr. *agnis*: *agnēs*, *sūnus*: *sūnōs* különbsége, a nominativusi és accusativusi alak egyezése, de nem az *-o* tövű semlegeseknél, melyekben *om* particulát keres: gör. *πέδον* < *+ped-om*. Egyébként az instrumentalist csak az indogermán nyelvterület egy részének tulajdonítja, hol a locativusból vált ki, a singularis genitivus és ablativus egyezéséből pedig arra következett, hogy csak az ablativus az eredeti. A végzetnélküli locativusban, miként már az Indogermanische Forschungen XXXII.-ben, most sem hajlandó tőképzőt látni, hanem *en* postpositiót.³ A pluralis flexióját sokkal későbbinek veszi a singulariséénál. A dualist arra az időre teszi, mikor még a nominativus nélkülözötte a *s*-t s nem állt be nyújtott fok, illetve nem tűnt el hang a hangsúly mögött.

Hirt a flexioban és a tőképzésben a suffixumoknak és a determinativumoknak az éles szétválasztásával akar nagyobb világosságot teremteni, értvén a determinativumon olyan elemet, amely deicticus particula volt, de idők folyamán a jelentését elvesztette (*civi-tāt*-suffixumához határozott jelentés tapad, *pau-co*-determinativumához nem). Rendkívül nagyszámú példa felsorakoztatásával mutatja meg, hogy

³ A particula-elmélettel szemben vö. Schmidt Józsefnek „Az idg. flexio genesisének problémája“ c. tanulmányát a Nyelvtudomány III—VI. köteteiben (1911—1916), mely lélektanilag meggyőzőbb érvekkel s a Hirt-féle ablaut-elmélet alapján tőképző suffixumokból származtatja a casussuffixumokat.

ugyanaz az elem adverbium, pronomen és nomen mögött állhat, hogy az ige személyragos alakjainak jó része particulával összetett, s hogy ugyanaz az elem névszóval és igével is összetételezőzhetnek. Pl. az *om* determinativum pronomennel: skr. *ah-am*, *id-am*, adverbiummal: skr. *kath-am*, névszóval: lat. *vās-am* *alv-um*, *ducent-um*, mint casuselem: lat. *istōrum*, skr. *tasyām* loc., igénél skr. *abhar-am*, gör. *ἐπερ-ov*. Csak hogy mi sem támogatja azt, hogy e példákban az *om* mindenütt közös eredetű s általában, hogy ugyanaz a hang vagy hangcsoport különböző szófajok vagy akárcsak szavak mögött is nem többféle származású. Az *aham* és *abharam* egyeztetése mindenesetre helyes, de nem kell bennük particulának rejlenie s az egyik anaogicus is lehet, azonban igen merész dolog a *vāsum* stb. végzetét velük közös eredetűnek felfogni. S nem is érdemelte meg a szerző régi basisainak a jórésze, hogy feláldozza őket a particula-elméletéhez való merev ragaszkodásának. Pedig sokat feláldozott belőlük nemcsak itt, hanem a tőképzésnél is. Igen sokszor helyesen (vö. pl. +*sede-jo*), de már pl. az -o tövek nagy részében eredetibb mássalhangzós tövet keresni, továbbá annak a feltételezése, hogy a skr. *rudhira*s-féle képzések *ə* helyett infigált *i*-t tartalmaznak, tehát elválnak a gör. *lapós-féléktől*, nem látszik megokoltnak.

A casusvégzetek közül néhányat az eddigi magyarázatoktól eltérően fog fel. Az idg. -*ai*, amelynek dativusi voltát már Portzig (Indo-germanische Forschungen XLII. 273) is kétségbe vonta, nála — bizonyára igen helyesen — locativusvégzet. Már kevésbé lehet vele egyetérteni abban, hogy a hímneműek -*om* accusativus végzete nem egyezik a semlegesek végzetével, továbbá, hogy a mássalhangzós töveknél a skr. többes semleges *i* végzete idg. *i*, nem pedig *ə*, úgyhogy nem egyeztethető a gör. *ā* végzettel, végül, hogy a dualis *ou* végzet (<+ouē) ugyanazt az elemet tartalmazza, mint a skr. *vayam*, gót *weis* névmások és a lat. *vīginti*, skr. *viśati* számszavak. A βασιλεὺς: πᾶσις összefüggését most is fenntartva, bennük idg. -*ru-l-ou* t lát s csak megemlítésre és cáfolatra sem érdemesíti Wackernagelnek és Debrunnernek a feltevését, akik közül az első (Gött. rectori beszéd 1913) a βασιλεὺς szóban, az utóbbi (Gött. Gelehrte Anz. 1916) az -eὺς nomenképzésben kölcsönzést keres.

Az ige kifejlődését olyan kornak tulajdonítja, amelyben még nem volt olyan alakban a nominalis declinatio, amilyenek a különnyelvek alapján kikövetkeztetjük. Az activumra és a mediumra nézve arra a ma már meglehetősen általános álláspontra helyezkedik, hogy a kettő élesen nem vált szét az alapnyelvben. A személyvégzetekben nagyobb szerepet ad a verbum infinitumnak is, amiben bizonyára megerősítették Kieckers és Meillet érvei, azonban a particula-elmélethez való ragaszkodásában mégis arra hajlik, hogy az imperativus többes második személyének -*te* végzetét particulával azonosítsa s ezzel elejtse a régi feltevését (Idg. Forschungen XVII. 69), hogy a -*te* végzet a -*to* verbaladiectivum casus indefinitusa, továbbá, hogy a *r* személyvégzetet (lat., ir., tokh., örm., phryg medio-pass, skr. *vidur*, *syur* stb.) ne a *ū*owp suffixumával egyeztesse, hanem particulának fogja fel. Egyébként az a szerep, amelyet a particulának az igei személyragokban ad, lélektanilag mindenesetre jobban megokolt, mint a casusokban, főleg a nem is térszemléleti casusokban. A névszói és igei tövek, valamint tőképző suffixumaik tárgyalása egyrészt a különnyelvi grammatikái módján az ablautrendszer, másrészt a suffixumok és determinativumok szétválasztása alapján történik. A tőképző suffixumok alapjelentését számos esetben igen valószínűen állapítja meg, de nem kevés azoknak az eseteknek a száma sem, mikor túlságosan működő fantáziával rájuk erőszakol jelentéseket.

Az erős aoristosban (IV. 240), amelyhez képest fiatalnak tartja az

s aoristost, részben feladja a II. kötetben képviselt feltevését, hogy ez a basis második tagjának a hangsúlyával s az ennek következtében beálló S_1 -gyel képezetett. A perfectumnál továbbra is fenntartja, hogy kritériumai közé tartozik a reduplicatio, s a reduplikált és nem reduplikált alakok egymásmelletiségét a hangsúly helyével s analogicus kiterjedéssel magyarázza. A perfectum reduplicatióban a várható μ helyett mutatózó e -re elfogadható magyarázatot nem talál. Az augmentum nem volt általános indogermán s eredetileg nem szolgált a mult jelölésére. A coniunctivus új képzés (vö. Walter „Die Grundbedeutung des Koni. im Griech.“ 1923.), ezért nincs meg minden indogermán nyelvben.

A kitűnő rendszerezéssel készült összetétel tana felfogásban a *Grundriss*t követi, anyagban belőle indul ki s rajta épül, azonban gondos szétválasztására törekszik azoknak az összetétel-típusoknak, amelyek az indogermán korba nyulnak vissza és napjainkig fennmaradtak (*Lieberhaber, blandiloquus* az utótagban nomen agentis verbalis jelentéssel) azoktól, amelyek kiveszttek (*Menelaos* az első tagban igefogalommal, a másodikban a függő nomennel, *bahuvrihi*). A grammatikai nemre nézve G. Roethe (Grimm „Deutsche Gramm.“ III. előszavában) elfelejtett gondolatát veszi fel és építi tovább, hogy a neutrum abból az időből származik, amikor még nem jelölték a nemet s benyulik abba a viszonylagosan késői, a verbalis formák kialakulása utáni időbe, mikor a szavak nagy része nemet kapott.

Az ötödik kötet a hangsúlyt tárgyalja. Ez is a szerző egy régi munkájának, a 34 évvel ezelőtt kiadott *Der idg. Akzent*nek teljesen új átdolgozása. Feladata az indogermán alapnyelvi hangsúly megállapítása lévén, az újabb hangsúly-elméletek ismertetésébe és bírálatába csak annyira bocsátkozik, amennyire feladata elkerülhetlenné teszi. Fenntartja továbbra is, hogy a nyelvek túlnyomóan zenei vagy túlnyomóan expiratoricus hangsúlyúak lehetnek, tehát elveti a Meyer K. H.-féle elméletet („Slavische u. idg. Intonation“ 1920) s éppen csak megemlíti ennek nem szerencsés továbbépítőjét, *Schmitt A.-t* („Untersuchungen z. allg. Akzentlehre“, 1924.) Az indogermán alapnyelvi hangsúlyt közvetlenül a szétválás előtt túlnyomóan zeneinek tartja, mivel ebben az időben nem volt hangzöngyöngülés és eltűnés, de ezt a hangsúlyt túlnyomóan expiratoricus előzte meg a quantitativ ablaut tanúsága szerint.

Az ötödik kötet két részre oszlik. Az első rész, a kötetnek majdnem a fele, a különnyelvek hangsúlyozásával foglalkozik azzal a céllal, hogy az egyezéseket és különbségeket megállapítsa s a külön nyelvi jelenségek magyarázatával előkészítse a talaját az indogermán alapnyelvi hangsúlyozást tárgyaló második résznek. A szóhangsúlyt illetőleg nemcsak a görögre tartja fenn régi tételét, hogy hajlama van a hangsúlynak egy morával a szó eleje felé vonására, hanem ráolvasa más túlnyomóan zenei hangsúlyú nyelvekre is, a litvánra, a szlávra, az ó-indre, hogy eltolódik bennük a főhangsúly, s pedig legtöbbször a szó eleje felé, de némely esetben a szó vége felé is. Lehetségesnek tartja, hogy ez az egy morával eltolódás a latinban is megvolt, amelynek történetelőtti hangsúlya ugyan túlnyomóan expiratoricus, de nem annyira, mint a germáné és a keltáé, történeti hangsúlya azonban túlnyomóan zenei, de kisebb mértékben, mint a görögé.

A keltában, germánban, szorbban, csehben és ósitaliaiban az első szótagon mutatózó szóhangsúlyt csak részben tulajdonítja a régi mellékhangsúlynak. Az irre elismeri, hogy szökezdő expiratoricus hangsúlya van, de tagadja az őskeltára, mivel a kymroi és a gall nem mutat rá. A germánban a hangsúlynak az első szótagra eltolódása a Verner-féle törvény hatása után következett be s akkor sem kivétel nélkül. Az első

szótag hangsúlya számos esetben az indogermánt őrizheti, máskor a hangsúlynak egy morával a szó eleje felé tolódásával van dolgunk s végül az indogermán nyelvet tanuló idegen népek is tulajdonítható. A történetelőtti latin szóhangsúlynak az első szótaghoz kötöttségét nem tagadja, de bizonyítottan sem veszi, mivel azok a példák, amelyek hangzógyöngyülésükkel és eltűnésükkel igazolhatnák ezt, legnagyobbreszt összetételek s ezekben az első tag hangsúlyozása indogermán maradvány, továbbá jövevényszavak, amelyek a közvetítő nép hangsúlyát hozhatják, s végül négytagúak, hol az első szótagon mellékhangsúly lehetett. Össze is állítja az indogermánnak megfelelő eseteket s azokat a nehézségeket, amelyek a szókezdő hangsúly felvételénél támadnak, majd egy rövid vázlatban annak a lehetőségére mutat rá, hogy a latin hangsúly az acolhoz hasonlóan fejfődhetett ki. A paenultima és az antepaenultima hangsúly a görögben, latinban, kymroiban, lengyelben és az örményben (hát az indben?) van meg. Nem lehetetlen, hogy ebben is van szerepe a mellékhangsúlynak.

Az indogermán alapnyelvi szóhangsúly szabad volt. A szerző vizsgálja, lehet-e általános törvényt felállítani a főhangsúly helyére. Eredménye, hogy egy időben a szóhoz legutoljára csatlakozó elem kapta a főhangsúlyt, de ezt megelőzte és követte olyan idő, amelyre ez a törvény nem áll. A megelőző időt arról lehet felismerni, hogy az új elem a magánhangzóját elvesztette (+pēdso > +pēds), a rákövetkezőt, hogy az új elem hangsúlytalan maradt (pēd-es, pēnqē). Ezek a föltevések azonban nem mindig állnak összhangban a gyökérszó ablaut-fokával. A főhangsúly mellett bizonyos esetekre feltételezi az első („Gegenton“), valamint az utolsóelőtti szótag hangsúlyozását („Nebenton“), ami elősegíthette a történeti időben a szóhangsúlynak az első (itáliai, ír, germán, cseh) és az utolsóelőtti szótagra (görög, latin, kymroi, lengyel, örmény) esését. A különböző szófajok hangsúlyának a vizsgálata már régebben arra az eredményre vezetett, hogy a hangsúly és a jelentés között akárhányszor összefüggés áll fenn. Hirt most ebből a szempontból rendkívül gondos vizsgálatnak veti alá a névszót és az igét, s arra az eredményre jut, hogy a nomina agentis az -o tövénél a szó eleje felé vonják a hangsúlyt, az adiectivumok az -u, -om, -ā végű neutrumok kivételével végszótagon hangsúlyosak, az igénél az első szótag hangsúlyozása durativ, a másodiké aoristicus jelentéssel jár.

A szótaghangsúly vizsgálatába olyan mértékben, amennyire az indogermán szükségessé teszi, az élő szláv nyelveket is belevonja. A bennük kimutatható összefüggést az intonatio és a végszótagbeli quantitas-változások között kapcsolatba hozza a hasonló litván jelenségekkel s ezzel helyreállítja Meyerrel szemben a litván jelentőségét, miközben részben *Kurschat*ot is igazolja, bár elismeri, hogy a tőle eredő litván hangsúly-jelzés és a „gestossen“ elnevezés nem szerencsés. A középszótag intonatiója új a balti és a szláv nyelvekben is, úgyhogy közvetlenül egy nyelv sem tartja fenn az indogermán intonatiót. Egyebekben a régi ismert és általánosan elfogadott érveket és elméleteket adja a görög hangsúlynevekről, a germán végszótag-jelenségekről, az ó-ind plutiról és a kétszótagúnak mért hosszú szótagról. Az indogermán szótaghangsúly minőségére nézve a legtöbb indogermanistával szemben azt vallja, hogy az acutus eső, a circumflexus emelkedő hangsúly volt, úgyhogy nem a görög és szláv, hanem a litván őrzi az eredetit. A görög gravist hangsúlynemnek tartja.

A mondathangsúly a különnyelveknél és az indogermán alapnyelvnél is az enklisre és a proklisre, továbbá egyes szócsoporthoz terjeszkedik ki. A különféle mondatok hangsúlyának a megállapítása még bő

emlékekben fennmaradt kihalt nyelvekre nézve is ma még le nem győzhető nehézségekbe ütközik s így természetes, hogy ennek a vizsgálatába a szerző nem mélyed bele.

Hirt Hermann ez ötkötetes munkájánál jelentősebb indogermán nyelvtudományi mű nem jelent meg a Brugmann-féle *Grundriss der vergleichenden Grammatik der idg. Sprachen* második kiadása óta. Az a néhány rendszeres indogermán nyelvtan, amely az utolsó évtizedben napvilágot látott, velejében nem hoz újat, csak a *Grundriss*t követi, éppen így rátámaszkodnak indogermán nyelvtudományi anyagukban és eredményeikben a bevezető munkák is, legfeljebb az általános részben terjeszkednek túl rajta. De Hirt Hermann *Indogermanische Grammatik*-ja nem a *Grundriss* átdolgozása és kiegészítése az újabb tudományos eredményekkel, hanem az egész tudománynak új rendszerezése. E nyelvtan sem mellőzi egészen a *Grundriss*t, aminthogy ily korszakalkotó művet a továbbépítésben nem is lehet mellőzni, de nem veszi át egyszerűen az eredményeit, hanem gondos, bár nem mindig elfogulatlan kritikával mérlegeli, határozott elvek alapján megrostálja s részben új cél szolgálatába állítja őket. E cél — Meilletnek („Introduction à l'étude comparative des langues indoeuropéennes“) a rekonstruálásra vonatkozó skeptikus álláspontját elutasítva — az indogermán alapnyelv fejlődés-képének megrajzolása, az az glottogonicus feladat. Alapjában tehát nem is jár új utakon a szerző, csak elhanyagoltakon, de mikor régi feladatok felé a tudomány mai fegyverzetével tör, amikor az elhanyagolt glottogonicus kérdéseket az indogermán nyelvtudomány középpontjába állítja, a tudománynak új perspektíváját nyújtja, új lehetőségeit nyitja meg. Ez az első indogermán nyelvtan, amelyben nemcsak elméletileg oszlik nyelvjárásokra és él történeti életet az alapnyelv, hanem amely elejétől végig következetesen számot vet a dialecticus tagozódással és főleg az alapnyelvi történeti fejlődéssel. Glottogonicus kérdéseket nemcsak a flexióban lát és old meg, mint Bopp, Ludwig, hanem az ablautban is, és figyelmét a hangsúly, valamint a consonantismus alapnyelvi változásaira is ráirányítja. Olyan nyelvnél, amelynek egyetlen írott emléke sincs, természetesen nemcsak igen nehéz, hanem sokszor lehetetlen feladatnak is látszik ez a visszakövetkeztetés évezredes fejlődésre, a fejlődés különböző állomásaira, ezek időpontjára s egymáshoz való viszonyára. Innen ered az *Indogermanische Grammatik* aránytalansága, egyes helyeken következtetlensége, több erőszakos törvénye, ennek tulajdonítható, hogy a szerzőt túlságosan elragadhatja a fantáziája, úgy hogy csak elveket, elméleteket követ s nem veszi észre az eléje tornyosuló akadályokat.

De ha Hirtnek egyrészt túltengő fantáziája, másrészt egyes elhamarkodott állításai, nyelvatadatokban mutatkozó tévedései, amelyek egy része azonban sajtóhibának is minősíthető, műve tanulmányozásánál bizonyos óvatosságot is parancsolnak, tagadhatatlan, hogy rendkívül nagy tudással, csaknem minden adatot gondosan mérlegelő lelkiismeretességgel és a kérdések történetének teljes ismeretével iparkodott megoldani feladatát. A legtöbb kérdésnél tudománytörténeti visszatekintést is ad. Ez csaknem mindenütt kiterjeszkedik a legjelentősebb mozzanatokra, csak az olasz tudományos irodalommal szemben látszik mostohának (pl. a gutturalis kérdésnél nem utal Ribezzo új tanulmányára, a media aspiratáknál hiányzik Matteo Bartoli feltevése, a reduplicationál megfigyelkedezik Pisaniról) és az idevágó magyar tudományos irodalmat mellőzi teljesen.⁴

⁴ A második és a többi kötet megjelenése között több év telt el s ez idő alatt a saját kutatásai és mások tudományos eredményei követ-

Az *Indogermanische Grammatik* az anyag elrendezésében, a tárgyalás módjában is eltér a Grundriss-tól. Csak indogermán nyelvtan, azaz nem terjeszkedik ki az alapnyelvi jelenségek különnyelvi folytatásaira és változásaira. A különnyelvi anyag teljesen az alapnyelv szolgálatában áll, tehát aszerint kap helyet a nyelvtanban, amennyire alapnyelvi visszakövetkeztetésekre alkalmas.

SZIDAROVSKY JÁNOS

Stolz—Schmalz: Lateinische Grammatik. Zweite Lieferung: *Syntax und Stilistik*. In fünfter Auflage völlig neu bearbeitet von J. B. Hofmann. München, 1928. (8-r. XXII. 347—924. old.)

Schmalz syntaxisa és stilsztikájának első kiadása 1885-ben jelent meg és már kezdettől fogva felülmulta az 1878—79. években megjelent Kühner-féle *Syntaxist* valódi történelmi szempontjaival, amennyiben a Kühnertől elhanyagolt késői latinságot is kutatása körébe vonta. Schmalz syntaxisának és stilsztikájának későbbi kiadásai a részletek fáradhatatlan javíthatóságának, a hozzááradó anyag lelkiismeretes feldolgozásának, új módszereknek meg problémakitűzéseknek jegyében jelentek meg. De a már 1910-ben megjelent negyedik kiadás oly időbe esik, amikor a késői latinnak a különböző kutatóktól célbavett tervszerű átkutatása még nem volt összefoglaló munkába lefektetve; így pl. Löfstedtnek csodálatraméltó *Kommentárját* a *Peregrinatio Aetheria*chez (Upsala 1911) az ő fényes megfigyeléseivel, a nagyobbára új nyelvjelenségeknek lenyűgöző bőségét már nem értékesítette Schmalz, éppoly kevésbé Baehrensnek 1912-ben megjelent *Beiträgeit*. A rákövetkező időben főleg Löfstedt és tanítványai, akik közül Saloniusz említendő (*Vitae patrum*, Lund 1920), az új anyagnak még áttekinthetetlen bőségét szolgáltatták, főleg a késői latinság idejéből. Ezt az anyagot egy, a legnagyobb rövidsége és áttekinthetősége utalt kézikönyvben feldolgozni a tudományos tevékenység mai nehézségei között szinte lehetetlen feladat lett volna, ha J. B. Hofmann *Syntaxis*ának és *stilsztikájának* kiadói a kiszabott területnél jóval többet nem engedélyeztek volna neki. Ez a körülmény magyarázza a munkának majdnem húsz évnyi gyarapodását is.

J. B. Hofmann, a thesaurus *linguae latinae* redactora, vállalta tehát magára azt a feladatot, hogy a Schmalz-féle, kissé már elavult kézikönyvből a kutatás mai állapotának megfelelő modern *Handbuchot* alkosson. Hofmann azon volt, hogy a tárgyalási és népnyelv jelenségeit, a régi és késői latinét egyaránt, kimerítően tárgyalja és ez érthető is annak, aki szerzőnek jelen kézikönyvéhez szinte előmunkául szolgáló *Lateinische Um-*

keztében néhány kérdésben módosult a szerző felfogása az I., III—V. kötetben a II.-hoz képest. Pl. a II. 41-ben a nyújtott fok hiányát a vocativusban azzal magyarázza, hogy a vocativus sokszor hangsúlytalan volt. Ezzel szemben a III. 43-ban a vocativus eredeti hosszú magánhangzóinak megrövidülését a hangsúlynak már az indogermánban történt hátravonásával magyarázza (vö. Loewe „Die idg. Vokativbetonung“, Kuhn-féle *Zeitschrift* LI, 67-, 161-).

gangssprachóját (Winter, Heidelberg, 1926) kiegészítésül olvassa. Főleg a népnyelvi jelenségeket — részleteiben is — le a román nyelvekig követi Hofmann abban a reményben, hogy a vulgaris latin és romanisztikai kutatásnak Wölfflin idejében még meglevő, később azonban, a munkadifferenciálódás következtében már-már veszendőbe menő kapcsolatát ismét helyreállítsa. Még egy másik pontban vette revízió alá J. B. Hofmann a Schmalz-féle 4. kiadást. Már Schmalz, támaszkodva V. Planának az osk-umber dialektusokra vonatkozó tanulmányaira, e dialektusokat művének utolsó kiadásában gyakran kutatásai körébe vonta; e ponton Hofmann több hasznos kiegészítéssel járul hozzá a régi Schmalz-féle kutatás adataihoz, továbbá a többi indogermán nyelvre is tekintettel van, főleg a főnevek neméről és az actiófajtákról szóló fejezetekben. A casustanban és az egyszerű mondat syntaxisában észrevehető Wackernagel ragyogó nyelvhasznító eljárásának (Vorlesungen über Syntax. 2. köt. 1920 és 1924) hatása, úgyszintén Brugmann Grundrissének alapos átdolgozása (1897—1925) is érezteti üdvös befolyását e helyeken. Tán még leggyengébb a mellé- és alárendelés összehasonlító tárgyalása, amit főképen Wackernagel Vorlesungenjei hön öhajtott 3. kötetének meg nem jelenése, vagy helyesebben megjelenésének késése igazolni látszik.

A feldolgozandó anyag nagysága egyszersmind oka annak, hogy Hofmann az előadásban nem egyszer bizonyos brachylogiára törekszik és ez a megértést az olvasó számára meglehetősen megnehezíti. Világos példákkal ellátott előadás helyett gyakran rövid nevekkal vagy csak utalásokkal kell megelégednünk, így pl. 363. old. Wegener Wortsätzei helyett egypár példát adhatott volna; azt a megjegyzését, hogy „még összetett mondatok is keletkezhettek már eme egytagú mondatképződés idején“ kívánatos lett volna példákkal kiegészíteni. Majd a 374. oldalon mondja: „Az ősiindogermán időben a nominativusnak több kategóriája lehetett“; melyek voltak e kategóriák? A 399. oldalon az ú. n. „rubrika“ genitivusát jobban kellett volna kifejteni; a 372. oldalon a „lativus“ megmagyarázása hiányzik stb., stb. E csekély jelentőségű kifogásokkal szemben állanak azonban a mű fényoldalát alkotó és az egyes fejezeteket bevezető „Vorbemerkungen“, amelyek az illető syntaktikai jelenség nyelvtörténeti és lélektani magyarázatát adják. Ezek a könyv legsikerültebb részei, pl. az egyes casusokhoz való bevezetések, azután a 445. oldalon az abl. abs.-ról szóló rész, a 454. oldalon az adjectivumról és az adverbiumokról, a 473. oldalon a pronomen demonstrativákról, a 610. oldalon a szórendről, a 653. oldalon a mellérendelésről, a 725. oldalon a quiriáról, a 770. oldalon a si-ről, a 789. oldalon a stilisztikáról, a 808. oldalon a periodusalkotásról, a 834. oldalon a deminutivákról szóló részek.

A *Stilisztika* beosztása lényeges változást szenvedett, amennyiben a beszédrészek használatáról, továbbá a negatiókról szóló részleteket Hofmann a syntaxisban dolgozta

fel. Új szakaszok a stilisztikában a clausula-rhythmusról, a homoioteleutonról, az antithesisről, a hysteron-proteronról, a növekvő mondattagok törvényéről szóló részek. Az irodalomnak bő jegyzéke a könyv kezdetén és minden paragrafus végén, továbbá egy terjedelmes index kitűnő segédeszközzé avatják e munkát mindenki számára, aki a latin syntaxisnak és stilisztikának egy-egy fejezetéről bchatóbb ismeretek megszerzését kívánja.

(Budapest.)

VAYER LAJOS.

Emil Ermatinger: Krisen und Probleme der neueren deutschen Dichtung. Aufsätze und Reden. Amalthea Verlag, Zürich—Leipzig—Wien, 1928. 8°. 402 l. Vászonskötésben 14 M.

Az összes ebben a kötetben összefoglalt tanulmányok különböző folyóiratokban megjelentek már (egynek a kivételével mind a többi az utolsó nyolc évben). Mégis hálásak lehetünk illetén összegyűjtésükért, mert részben nehezen hozzáférhető helyeken láttak napvilágot, másrészt pedig csak ilyen egymás mellé állításban domborodik ki a legtöbbnek az igazi jelentősége. Kitűnő kiegészítést képez ez a kötet Ermatinger egyéb közismert s jogos feltűnést keltett utolsó évtizedbeli reprezentatív műveihez. Különösen az irodalomtörténelemelmélet nyert velük. Mellette természetesen a svájci irodalomtörténetírás, melyet ez a maga is svájci tudós hazafias lelkesedéssel ápol már rég. Ermatinger világos okfejtésével, egyszerű és szép stílusával rég megnyerte mind a szakkörök rokonszenvét, mind az irodalmi alkotások iránt valóban érdeklődő szélesebb körök tetszését. Minden előnye jellemzi ezt a kötetét is, melyet a kiadó-vállalat köszönetet érdemlő gondnal és ízléssel állított ki.

—CH—S

Wilhelm Worringer: Griechentum und Gotik. Vom Weltreich des Hellenismus. R. Piper u. Co. München. Év nélkül (1928). 4°. 114 l. 122 képpel. Vászonsköt. 17.50 M.

A művészettörténet utóbbi években eléggé hozzászoktatott bennünket ahhoz, hogy az irodalomtörténész nem haladhat el jelentősebb művei mellett büntetlenül. Különösen Worringer is azok közé tartozik, kinek könyvei mély nyomot hagytak a német irodalomtörténeten. Erre a legújabb vállalkozására is fölfigyelt a németeknél mindenki. Nagyon nagy horderejű fölfedezésről is van szó: a görög művészetnek a gótikával való közvetlen kapcsolatáról. Nem a klasszikus görög művészetről van persze kimutatva ez a meglepő hatás, hanem az ú. n. grécizmusról. Ezt szembeállítja a jellemet mutató latinizmussal, mely a törvényszerűt hangsúlyozza, merev, monumentális, nincs érzékre ható mozgalmassága és simulékonysága, míg a hellénizmus jellemtelen mint a természet, amely örökké változik s mégis örökké ugyanaz marad. A középkor művészetében való továbbélésének megállapítását éppen ez nehezítette meg

s ezért nem jöttek rá eddig, míg a sokkal könnyebben fölismerhető latinizmust már nagy politikai jelentősége miatt is rögtön észrevették. A gótika tulajdonképp ugyanúgy görög renaissance, mint a későbbi renaissance olasz művészete latin „újjaszületés”. Az ú. n. renaissance újrafelfedezése a természet-törvényszerűségnek, a gótika a természetességnek! A kapcsolatot Gallia biztosította, mely a római hódítás előtt sokkal erősebben ható görög kultúrközösségben élt évszázadokon át. Különös, hogy a franciák a gótika, a rokokó és az impresszionizmus művészeti iránya idején értek el igazi világalalmat e téren, már pedig ezekben a stílfarmákban semmi latin sincs. Szinte kérdésessé válik ezek után a franciának latin nemzet volta. Különösen Chartres és Reims plasztikai alkotásait veti össze Woringer a késői görög művészettel s ezekről igyekszik teljesen azonos szellemet kimutatni. Végleges eredménnyel, teljes meggyőzéssel már a dolog természete miatt nem tud szolgálni, de nyugtalanító könyvet sikerült most is írnia, úgy mint annak idején a gót stílusról. Feltétlenül tudomást kell róla vennie az irodalomtörténetnek is.

Koszó János.

Hans Strohmeyer: Methodik des neusprachlichen Unterrichts.

Auf Grund der Richtlinien für die Lehrpläne der höheren Schulen Preussens vom Jahre 1925 für das Neusprachliche Gymnasium. 80. 343 l. Georg Westermann, Braunschweig, Berlin, Hamburg, 1928. Vászönköt, 6:50 M.

Közlönyünk hasábjain megemlékeztünk annak idején Strohmeyernek egy másik könyvéről, Das neusprachliche Gymnasium-ról, mellyel ez a mostani szervesen összefügg, de természetesen teljesen önálló és magában is jól megérthető munkálát. Ugyanaz a gyakorlati kérdések iránti nagy fogékonyság jellemzi ebben a kötetben is a szerzőt, mint amott. Ez a legszebb dícsérete könyvének. Mind bevezetésként, mind az iskolai gyakorlatban való ügyes segítségként legmelegebben ajánlható ez a minden nagyképűségtől ment, egyszerű, közérthető nyelvészettel megírt, sok szép példával kiegészített okos kis kötet. A harmadik részben teljes terjedelemben közölt angol meg francia tanítási példák (Beispiellectionen) természetesen nemcsak angolt meg franciát tanító szaktársainkat érdekelhetik, hanem a németet tanítókat is, ha csak valamit értenek e másik két modern nyelvhez. Egyáltalán minden ú. n. modern nyelvészünknek el kellene olvasnia ezt a könyvet, amely sorra veszi (és kizárólag gyakorlati szempontból, egyáltalán nem ködös teóriákat halmozva) az élő nyelvek tanításának minden újra meg újra felmerülő régi problémáját (nyelvtanítás, beszélőkészség, olvasmánytárgyalás, dolgoztatás stb.). Azt külön mondani sem kell, hogy a „Kulturkunde” meg „Auslandskunde” alapján áll, mert hiszen a porosz tantervek s utasítások, melyekre a címben hivatkozás történik, megkövetelik ezt.

Koszó János.

The Robinson Reader. Lehrgang der englischen Sprache von Wilhelm Grünewald. Part 1st: Adventures and First Year of Loneliness. 5. Aufl. 8°. XXXII + 148 l. Georg Westermann, Braunschweig—Berlin—Hamburg, 1927. Kötve 2-40 M. Part 2nd: Primitive Life and Labour. Adventures and Return to England. 8°. W + 92 l. U. o. Kötve 1-30 M.

Noha az utóbbi években úgyszólván elkényeztettek bennünket a németek jobbnál jobb modern-nyelvi tankönyveikkel, mégis ritkán akad kezünkbe ilyen kitűnő munka, mint Grünewaldé. Az alsó fokon való angol nyelvtanításhoz kívánni sem lehet élénkebb, a tanulók figyelmét jobban felkeltő és mindvégig lekötve tartó olvasó- és gyakorlókönyvet ennél. Maga „Robinson” persze a benne fölhalmozódott nagy szókincs miatt úgyszólván predesztinálva volt arra, hogy nyelvtanulás kiindulópontjává váljék az ifjúságnál. Erre rájöttek már régebben a németek mellett a franciák is. Grünewald kötetkéi azonban jóval tovább mennek: itt egy-egy megfelelően átirat, rövidített és könnyebbé tett Robinson-fejezethez annyi ügyes és sokoldalú beszédgyakorlat fűződik, hogy valóban nevetségessé válik az a régebben az ilyen olvasmányokkal szemben fölhozott érvelés, hogy egyoldalúságot eredményeznének. Valóságos örömet a két kötetet még otthon az íróasztal mellett is átdolgozni, hát még ifjabb tanulónnyal az iskolában! Itt valóban elérte a szerző azt, hogy ajándékot nyújthatott az ifjúságnak nemcsak a tudás terén, de a kedély és a jókedv irányában is. A nyelvtan mindamellett kellően érvényre jut és a bevezető fonetikai magyarázatok olyan egyszerűen oldanak meg súlyos kiejtés-magyarázati problémákat, hogy önkénytelenül is Kolumbusz tojását juttatják eszünkbe. Minden hozzáértő tanárember azzal az óhajjal fogja letenni kezéből ezeket a könyveket, hogy szeretné, hogy az ő gyermekei is ilyen munkákból tanulhassanak modern nyelvet.

KOSZÓ JÁNOS.

English Authors. By Herrig—Förster. With Biographical Notices. Eighth Edition. Georg Westermann, Braunschweig—Berlin—Hamburg, 1928. 8°. VIII + 335 lap. Vászonnköt. 4-20 M.

A középiskolai tanításban fölhasználható szemelvények gazdag tárháza ez a kötet. A XVI. századtól kezdve a XIX. század végéig menőleg felölel minden fontosabbat; az amerikai írók is fel vannak véve. A XVI. századból pl. Shakespeare-n túl Spenser- és Bacon-tól is kapunk annyit, amennyiből megítélhetjük stílusukat, egyéniségüket. A líra mellett a dráma, epika, sőt a nagy regények is kellően tekintetbe vannak véve. A könyv nagy anyagáról a pusztá lapszám nem ad t. i. kellő fogalmat, mert kéthasábos sűrű szedéssel állunk szemben. A rövid életrajzi bevezetések is angol nyelven lévén írva, nálunk is bátran használható lenne ez a könyv, mondjuk segédkönyvként vagy iskolánkivüli angol olvasmányok legjobb forrásaként. Ritkább szavak egy kis jegyzéke, kiejtési szótár, mely-

ben főként nevek lelhetők, s kitűnő időrendi táblázatok egészítik ki. Több szép színes térkép, melyeken elsősorban az irodalomtörténetben szerepet játszó helyek vannak feltüntetve, éppúgy hat élénkítőleg, mint tájékoztatólag. A legfontosabb szerzők képeit külön táblákon kapjuk. — Az anyag kiválasztása a nagy bőség mellett is nagyon gondos. A kötet egy még bővebb kiadásnak, a *British Classical Authors*-nak az összevonásából keletkezett s így voltaképp egy második gondos válogatás eredménye. Közkedveltségét mutatja, hogy 18 éven belül nyolc kiadást ért meg. —ó—s.

Ernst Gerstenberg: The Foundations of English Charakter.
Englisches kulturkundliches Lesebuch für die Oberklassen. 8°. 300 l.
 Georg Westermann, Braunschweig—Berlin—Hamburg, 1929. Vázonkötésben 480 M.

Nem tisztán szépirodalmi olvasmányok teszik lehetővé egy idegen nép teljes megismerését. Mióta a kultúraismertetést előtérbe állították a modern nyelvi oktatásban, azóta mind nagyobb mértékben vonul be a tudományos irodalom is. Régi nagy értékeket visz ez újra be a köztudatba mindamellett, hogy a könyv harmadrésze modern, XX. századi írókra támaszkodik. Milton propagandairatai, Shaftesbury gyönyörű eszméi, John Stuart Mill gondolatai, a *Spectator*nak Angliában ma is élő és ható cikkei, Locke és H. T. Buckle írásai újra közelebb kerülnek az angolul tanuló ifjúsághoz, hogy másokat ne is említsünk, kiknek eszméin és szellemi harcain épült föl a mai modern Anglián kívül a mi egész fehér-fajú kultúránk. A szemelvények mértéktartással és a nyelvi meg tartalmi nehézségek figyelembevételével vannak összeválogatva. A jegyzetek angol nyelvűek. Kevés, de nagyon jellegzetes kép egészíti ki a szó hatását. — Elég a gazdag tartalmat egy fejezet alcímeiben szemléltetni; „*Love of Freedom*” alá sorakozik: *Man is born free, and must remain free* (John Milton), *Insistence on Personal Liberty* (Matthew Arnold), *Freedom and Laws* (Shaftesbury), *Liberty of Genius* (John Stuart Mill) stb. —ó—s.

Kurt Schwedtké und Rudolf Salewsky: Die bildende Kunst im neusprachlichen Unterricht. Auch ein Arbeitsbuch zur Deutung und Erklärung fremden Volkstums: England. Georg Westermann, Braunschweig. 158 l. (ebből 76 egész oldalas kép). 8°.

Az egyre szélesebb hullámokat verő Kultúrkezelőmozgalom egy kísérleti tankönyve. 50 oldalas angolnyelvű szövege előtt pároldalas német előszóban tiltakoznak a szerzők a tanulók és tanárok túlterhelésének látszata ellen. Bár ez a tény tagadhatatlan, mégis hihetetlenül nagyjelentőségű a képzőművészeti oktatás szellemközlő creje. Ennek az eddig alig értékelt ténynek a szolgálatába állították a szerzők tankönyvüket. A tanulókhöz intézett rövid németnyelvű előszóban szellemesen mutat rá az angol faj szellemi karakterisztikumainak különössé-

gére és elütőségére, majd számos kérdőmondatban hívják fel a tanuló-olvasót a közölt angolnyelvű olvasmány és képanyagból az angol képzőművészet és ennek kapcsán az angol lélek sajátosságainak kiérzésére. A következő ötven oldalnyi angol szöveg az angol építészet, szobrászat és festés jellegzetes angol-ságát igyekszik kiemelni kiváló műtörténészek műveiből vett szemelvények alapján. Eltekintve attól, hogy némelyik szemelvény (pl. a Ruskinból vett) meghaladja egy átlagos középiskolás felvevőképességét, ügyesen vannak összeválogatva, s bár nem adnak történeti rendszert (ez a könyv legérezhetőbb hibája), mégis jól kiemelik a karakterisztikumot és a specifikusan angolt. 76 remek egészoldalas, mélynyomású illusztráció simul a szöveghez, olyan kiállításban, amely egy komolyabb szakmunkának is dicséretére válna. Rájuk is áll, ami a bevezetésre: elsősorban a faj lelkének struktúrai karakterisztikumait hangsúlyozzák, s így néhány reprezentatív szép kép, sajnos, elmaradt, helyette csekélyebb jelentőségű böven találunk, ami legfeljebb csak a fentemlített célok szolgálatában állja meg helyét. Mindez oly szép és tökéletes kiállításban, ami iskolai könyvnél luxus, vagy legalább is ritkaság.

ORSZÁGH L.

V. Klemperer: Die moderne französische Lyrik. Von 1870 bis zur Gegenwart. Studie. — Erläuterte Texte. 8°. 261 l. Leipzig u. Berlin, B. G. Teubner, 1929. F. 8-40 M., kötve 10 M.

Már foglalkoztunk a Közlöny egy régebbi számában fenti kiadócégnek egy másik hasonló könyvével: Fehr angol prózájával, amely valóban mintaszerű segédmunka. Klemperer kötete nyugodt lelkiismerettel állítható melléje. A szerző, illetve szerkesztő egy más munkálatban ugyanígy nyújtott már francia prózaszemelvényeket s mindkét könyvet kiegészítésnek tekintette nagyméretű irodalomtörténetéhez, melyből eddig éppen az újabbkori irodalmat tárgyaló kötetek jelentek meg. Tekintettel arra, hogy ez a német romanista egyike az újabb irányok főképviselőinek az irodalomtörténetben (Idealistische Literaturgeschichte), erős kritikai fegyvertűznek szokott kitéve lenni. Azt azonban általában elismerik róla, hogy szinte szokatlan tüzzel és élénk színekkel dolgozik, úgyhogy sohasem válik unalmassá. Böven vannak új és termékeny szempontjai. Fent jelzett kötetében nemcsak a szerencséskezű kiválogatás ragad magával (a Poème en Prose fejlődésmenetétől a szimbólizmus 34 képviselőjén s az aktívizmuson át napjaink új, szilárdabb talajt lelő lírikus generációjáig, Jean Cocteau és Paul Valéry-ig), hanem a nagyszerű és bő jegyzetek meg a majdnem száz lap terjedelmű bevezetés, amely úgyszólván önálló kis líra-történet és kitűnően tárgyalja a fölvet anyagot külső, belső forma szempontjából. Az ilyen könyvekre feltétlenül szüksége van a középiskolai tanárnak, aki sok lírai költemény behatóbb tárgyalásától sokszor azért húzódozik, mert nincs meg minden adata hozzá a tankönyvében.

K. J.

V. Klemperer: Idealistische Literaturgeschichte. Grundsätzliche und anwendende Studien. Neuphilologische Handbibliothek für die westeuropäischen Kulturen und Sprachen. Hg. v. Prof. Dr. M. Kuttner. Bd. 6—7. Bielefeld u. Leipzig, 1929. Velhagen u. Klasing. Kis 8°. 243 l. 480 M.

Nyolc egytől-egyig már másutt megjelent értekezés gyűjteménye ez a kötet. Némi változtatásokkal, de lényegileg az eredeti formában jelennek itt meg és mégis újak éppen ebben az egymásutánban, mert csak így támogatják és magyarázzák egymást kölcsönösen. Ráadásul egyik-másik elég nehezen volt hozzáférhető eddig s így hálásak lehetünk a kiadónak, hogy ilyen egységes formában rendelkezésünkre bocsátotta őket. A címnél megállhatunk: a régi — sokat támadott — Idealistische Philologie átalakult Idealistische Literaturgeschichte-vé, de természetesen ugyanolyan állásfoglalást jelent a pozitívizmussal szemben, mint eredeti formulázásában. Nem hiába „Positivismus und Idealismus des Literaturhistorikers“, ez a K. Vosslerhez intézett nyílt levél, nyitja meg a sort. Különösen a 2. és a 3. (Zur französischen Klassik; Der Begriff Rokoko) ilyen elvi jelentőségűek még, de nem kevésbé fontosak a francia újromantikával foglalkozó cikk meg a „Deutsches Wesen in der französ. Auffassung des 19. u. 20. Jhs.“ című. Hogy mi-kép érti a szerző az idealista irodalomtörténetet, arra nézve hadd idézzük tőle (27. l.): „Als den Inhalt der Literaturgeschichte habe ich die Geschichte des sprachlich gestalteten nationalen Ideals bezeichnet, die Geschichte dessen, was ein Volk seinem inneren Erleben oder Ersehnen nach ist. ... Ich habe festgestellt, dass der Inhalt objektiver wertbar ist als die Kunstform und ihr gegenüber das Primäre bedeutet. ... Einen positivistischen Literaturhistoriker möchte ich denjenigen nennen, der ... sein Augenmerk nur auf die Stoffmasse und ihr Fortzuegen, nur auf das Technische des dichterischen Handwerks, nur auf die materielle Gebundenheit des Dichters richtet.“ K. J.

Hermann Schneider: Germanische Heldensage. Grundriss der german. Philologie 10/1. Erster Band: Ursprung und Wesen der Heldensage. I. Buch: Deutsche Heldensage. X+443 l. 8°. Berlin u. Leipzig, 1928. W. de Gruyter u. Co. 15 M. Kötve 17 M.

Szerzőt legelőnyösebben ismerjük kiváló irodalomtörténeti kézikönyve alapján (Heldendichtung, Geistlichendichtung, Ritzterdichtung), melyben éppen a régi német irodalom történetét valóban mintaszerű földolgozásban adta. Jól tudjuk onnan, hogy milyen óvatos, minden elhamarkodott ítélettől, avagy önkényes konstrukciótól tartózkodó lelkiismeretes tudós. Ezért igazi megnyugvással vesszük tudomásul, hogy éppen őrá bízta ezt a nagyon kényes témát, ahol akarata ellenére is rá van mindenki kényszerítve a konstruálásra, aki ebből az anyagból irodalomtörténetet akar csinálni. Talán Schneider sem került el mindezt ezt a hibát, de egészen bizonyos, hogy másoknak még sok-

kal kevésbé sikerült volna. Végleges ítéletet mondani ezen első kötet alapján elhamarkodott dolog lenne; érthető kíváncsisággal várjuk a másodikat. Itt nagyon középponti helyet kaptak a Nibelungok s Heusler elveihez igazodott a szerző, de dicséretes önállósággal. Munkájára feltétlenül szükség volt, mert ez a témakör eddig ilyen kimerítően s lezárt formában még nem volt megírva; ami — részben töredékesen — rendelkezésünkre állt, az pedig rég modern kiegészítésre és átírára szorult. Schneider óriási munkát végzett és a tőle megszokott éleslátó kritikával rendezte el az elfogadható adatokat, úgyhogy világosan áttekinthető, nagyszerű, összefüggő fejlődésmenetet tár elénk mindenütt. A beosztás itt a következő: Nibelungen, Götensagen, Kleinere Sagenkreise (Walther, Ortnid u. Wolf Dietrich, Hildekudrun). Az első analitikus részt egy szintetizáló második követi, amely a *Literaturgeschichte der deutschen Heldensage* című befejezésben csúcsosodik.

KOSZÓ JÁNOS.

Andreas Heusler: Nibelungensage und Nibelungenlied. Die Stoffgeschichte des deutschen Heldenepos. Dritte Ausgabe. Fr. Wilh. Ruhfus, Dortmund, 1929. 8°. 336 l. Füzve 6 M.

A Nibelungen-kutatásban alapvető fontosságú mű harmadik kiadása nem sokban tér el az előző másodiktól. Néhány helyen korrigálta a szerző a szöveget, de lényegbe vágó változtatások nélkül. Leginkább a 23., 35. és 76. számú fejezeteket érintette ez a simítás: vagyis azokat, hol a burgundok veszedelmének történeti háttéréről (Gundihari vesztett csatája 437-ben s Hildiko-Hildchen „bosszúja“), hol az ősbibb Burgund-éposz (ősbibb Nibelungennot) keletkezéséről s végül, hol a Brünhildmonda kialakulásának harmadik fokáról van szó. Nagy egészében fönntartotta szerző minden régebbi nézetét és állítását s találóan száll szembe azokkal a kritikákkal, amelyek úgy vélekedtek, hogy túlnagy súlyt helyezett a mondák s azok fejlődésére, mivel szemben a Nibelung-éposz végső formáját nem eléggé méltatta. Joggal hivatkozik könyvének egész második felére, főként pedig a 100. fejezetre. Különben mind a fő, mind az alcím mutatja, hogy mi volt a maga elé kitűzött feladat, igazságtalanság volt tehát ilyen ürügyekkel támadni. Szív-ből kívánjuk, hogy ez a harmadik kiadás és a remélhető továbbiak minél erősebben gyökereztek a köztudatba Heusler nagyjelentőségű kutatási eredményeit.

K.

Walther Ziesemer: Die Literatur des Deutschen Ordens in Preussen. Ferd. Hirt, Breslau, 1928. 8°. 128 l. 4-80 M.

Hogy a német lovagrendnek mennyit köszönhet a német irodalom, arra az utóbbi években lett mind nagyobb mértékben figyelemmel az irodalomtörténet. A kfn. virágzás korát követő időkben a legegészségesebb tradíciók nagy része itt élt tovább. Elég egy olyan névre hivatkozni, mint Ni-

kolaus von Jeroschin, kivel nagyon alaposan foglalkozik Ziesemer. Mindjárt meg kell e helyen jegyezni, hogy a tulajdonképeni rendi területen túl is működtek a rend tagjai nagyon jellegzetes közös módon. Költészetük nyelvben, világ- nézetben és technikában feltűnő közösséget mutat. A szerző mindenoldalú érdeklődéssel, a rend tagjainak a képzőművészetben (főleg szobrászatban s építészetben), kultúraterjesztésben, hadászatban, kormányzásban való kiválóságát is vázolja, úgy hogy csodálatosan színes, gazdag képet kapunk róla. Szinte újraépülnek az olvasó szemei előtt a dacos, de egyben pompás váraik a bennük élő s cselekvő nagyszerű embereikkel. Ki alakulnak lelki szemeink előtt a tőlük védett városok büszke polgárságukkal, mely rögtön függetleníteni törekedett magát a lovagrendtől, amint némi biztonságra tett szert. Egyszóval ez a nekünk olyannyira ismeretlen világ a maga különleges kultúrájával, művészetével olyan meggyőző teljességgel és élethűséggel van itt megelevenítve, amely évekre terjedő beható előtanulmányokra támaszkodik és a tárgy iránti szokatlan szeretetet árul el.

—ó—s.

Gustav Rosenhagen—Gerhard Salomon: Aus altdeutscher Zeit.
B. G. Teubner, Leipzig—Berlin, 1928. 8°. XII+396 l. Vász. 5-60 M.

A legrégibb időtől a XVI. század végéig menőleg magában foglalja ez a német középiskolák számára írt kitűnő könyv mindazt, amit a régi német irodalomból művelt német embernek feltétlenül ismernie kell. A legjellegzetesebb emlékek (a hosszabbak bő szemelvények formájában) mind benne vannak, de az ófn. nyelvűek úfn. fordításban, csak a kfn. szövegek eredetiben. Éppen ezért rövidre fogott kfn. nyelvtan s a ritkább szavak jegyzéke egészíti ki. Lapalji és a könyv végén összeállított magyarázó és irodalomtörténeti jegyzetek emelik használhatóságát. Melegen ajánlható egyetemi hallgatóknak is segédkönyvként. A régi irodalom teljes olvasmányi anyaga fel van benne véve. A terjedelmesebb epikus művek között szemelvényeit egyes tartalmi analízisek hidalják át. Kevés, de nagyon jó kép segít közelebb vinni az olvasó lelkéhez ezt a rég letűnt kort. Az északi germán irodalmi emlékekből is fel van véve az, ami a németben szerepet játszó tárgykörökkel szorosabban összefügg. Kimerítő, lehetőleg teljes képet nyújtani volt a szerzők, illetve szerkesztők célja s ezt el is érték. A szövegek gondos tudományos kritikán mentek át s így teljesen megbízható formát mutatnak. A tartalmi áthidalások, jegyzetek, bevezetések mind önálló munka eredményei; nincsenek másodkézből véve. Mindent összefoglalva olyan könyvet adott ezzel a művel a német ifjúság kezébe a két szerző, amely gazdag tartalmával, a kiválasztás célszerűségével és gondosságával, a szövegközlés tudományos megbízhatóságával valóban mintaszerű.

K. J.

Levin L. Schhüeking: Die Familie im Puritanismus. Studien über Familie und Literatur in England im 16., 17. und 18. Jahrhundert. Leipzig, B. G. Teubner, 1929. 220 l. 8°. Füzve 8 M. Kötve 10 M.

Erzsébet királynő trónraléptével a XVI. század hatvanas éveiben terjed el Angliában a puritánusok vallási mozgalma. Kezdetben — különösebben a genfi kálvinizmus alapján — egységes programmal száll harcba a szigetország szellemi életének meghódítására, de nagyarányú elterjedésével és hosszú életével párhuzamosan bomlanak fel elvei, az egykor egységes mozgalom elveszti összefüggő voltát, szekták áthatolhatatlan sűrűsége lesz. Így a „puritán” szó vallástörténetileg ma már — különösen utólsó két századára vonatkoztatva — még összefoglaló jelentésben is elfakult. Amit ma puritánizmus alatt értünk, az inkább társadalmi és irodalmi szellemet jelent, mint vallást: asketizmust és a világ örömeitől való elfordulást. Szellemtörténeti jelentősége igen nagy, az elmúlt századok angol társadalmát, típusait és irodalmát teljesen ez a fogalom határozta meg.

Megalkotta mindenekelőtt azt az emberideált, amely ezen eszmék legalkalmasabb hordozójának bizonyult, a higgadt, korrekt, öntudatos (self-control, self-reverence, self-knowledge) embertípust, amely meglehetősen messze esik a renaissance emberideáljától. Természetesen ennek a fegyelmezett embernek éppúgy megvannak az árnyoldalai (békéltetés, makacsság, besavanyodás), mint az előnyei: önbizalom, aktivitás. Ezek a tulajdonságok jellemzik azután a puritánizmus századait is, mint hordozóikat. A típus azonban nem specifikusan a puritánizmus szülte. Bár a kálvinizmusnak sokat köszönhet, mégsem szabad lebecsülni az angol középkor hatását (sophrosyne tana), mely Morus és Lupset (Dives and Pauper) műveiben csúcsosodik ki. Az irodalom természetesen centrális figurának állítja be ezt a hűvös, mérsekletes embertípust. Már Shakespearenél felbukkan V. Henrik szerepében, s Richardson, Defoe-nél él tovább.

Ez az ideál határozza meg a puritánizmus házaseletét is. A puritánizmus tulajdonképpen a családra van alapítva, s részletesen gondoskodott ezen belül minden viszony meghatározásáról. A conduct-books részletes felvilágosítást adnak és nagyszámú utasítást közölnek minden felmerülhető problémához, kezdve az élettárs megválasztásának mikéntjétől, egész a halálos ágyon hatással elmondandó utolsó intelemig. A család élére diktátori hatalommal és tekintéllyel, elérhetetlen magasságba állítják a családapát. Mint a tökéletes férfiideál, megbíráhatatlanul cselekszik; nála jóval alacsonyabb sorban áll a teljesen elnyomott feleség és anya, csak kiegészítő és segítő. Helyzete csak nagyon lassan javul, a férjjel való egyenjogúsítása századok munkája, de végül mégis csak a puritánizmus érdeme, hogy három század alatt eljuttatta a feminizmushoz.

Sokkal rosszabb — ma már hihetetlenül kegyetlennek látszik — a gyermekekkel szemben elfoglalt álláspontja. A korai puritánizmus megtilt minden bizalmasabb kapcsolatot szülő és gyermeke között, utóbbiakat a szintén embertelenül elnyomott cselédséggel egy bánásmódban részesíti. A gyermek tulajdonképpen apja életében nem jut jogaihoz, nincs beleszólása saját házasságába sem; arra nem is lehet eset, hogy ne az apa akarata érvényesüljön. A gyermekek neveltetése ugyanilyen puritán elveken alapul. A lealázó módon, de annál gyakrabban kiutalt testi fenyíték (melyből a cselédeknek is kijut), s túlságosan korán, már a beszélni tanulásal egyidejűleg gyöttrik őket kimerítő vallási oktatással, el nem mulasztva erre egy alkalmat sem. A XVII.

század angol gyermeke majdnem olyan messze esett apjától, mint ahogy Swift Liliputban elképzei.

Ezt a kimért zsarnoki világot ugyanannyira erőszakos vallási levegő hatja át. Nincs szellemi megmozdulás, csak a vallás alapján; a biblia és a vallási iratok határoznak meg minden cselekedetet. A család templom lett, tagjai imágépek, Anglia vallási nagyüzem.

Schücking könyvének egyik legérdekesebb fejezete az, ahol az Elveszett Paradicsomról kimutatja, hogy az mennyiben conduct-book (istenes magaviselet könyve), s ezzel teljesen új, erkölcstörténeti szempontból világítja meg. Épp így jár el a későbbi irodalom termékeinél is. Bunyan, Defoe, Richardson műveit mint valláserkölcsei célzatú irodalmi produktumokat mutatja be. Irodalmilag talán az a legművésztelenebb kor Angliában. Csak Swift az egyetlen — és később Sterne —, aki az általános elvizenyősödésen és megkötöttségek útvesztőin felül tudott emelkedni. De az ő szatírájának még nem volt annyira előkészítve az út, mint eredményesebb utódjának és szellemi rokonának, Shawnak. Egyébként Richardson szerepe a legjelentékenyebb itt, aki az ő korában már lassankint lazuló és fakuló családi viszonokok béklyóit viszi át műveibe. De nem jelentéktelen a puritán család irodalmi publikum szerepe sem. Az első szigorú századokban az irodalom nem hatolt be a család kompakt egységébe, de a puritanizmus lassú alakulásával és az élet szükségleteihez való megértőbb alkalmazkodásával egyidejűleg több helyet nyer. Természetesen a morális szempont szelektáló ereje itt is igen nagy, s ami bejut a társadalom művelt rétegeibe, az csak olyan lehet, „amit nők is pirulás nélkül olvashatnak“. Így kerül indexre Shakespeare, Fielding stb.

Ez a merev arisztokratikus család-kultúra azután lassú alakváltozás után a biedermeier-kor polgári családkultuszában, Dickensben éri el betetőződését. Onnan már gyorsan vezet útja lefelé: Owen Young, Butler jr. és Shaw félszázad alatt szétverik századok merev kínai falát.

Ezt a századokra nyúló lassú folyamatot rajzolja Schücking. Kiváló könyvében — tulajdonképen korábbi tanulmányok összeszövése — nagyrétű szellemtörténeti anyaggal világítja meg minden oldalról a problémát; igazi angol alaposággal körülutazva a témát, nem egy momentumra először vet fényt.

ORSZÁGH L.

W. Beyersdorff: Studien zu Philipp von Zesen's biblischen Romanen „Assenat“ und „Simson“. Form und Geist. Arbeiten zur german. Philologie. 11.) 8°. 117. l. H. Eichblatt, Leipzig, 1928. 5 M.

Ez a nálunk is jól ismert P. Merker, valamint W. Stammmler közreműködésével, L. Mackensentől szerkesztett eléggé újkeletű tudományos sorozat máris több nagyon figyelemreméltó dolgozatot adott utóbbi években. A XVII. századdal már 5. kötete is foglalkozott (G. A. Narciss: Studien zu den Fraeunzimmergesprächspielen G. P. Harsdörfers) s ez a 11. ugyanolyan jelentős témát dolgozott föl. Zesen egyik legérdekesebb írói jelensége a német irodalomnak, s behatóbban mégis csak kb. négy évtized óta foglalkoznak vele. Így nem csoda, hogy hányatott élete és sokoldalú tevékenysége mellett csak nagyon lassan lehet végcredményesen befogni az irodalomtörténeti rendszerezésbe. Feltevélenül szükséges munka volt ez a kísérlet, mert főként a német regény fejlődéstörténete nem látható tisztán Zesen szerepének

teljes ismerete nélkül. Eddig azonban többi regényeit elhanyagolták az „Adriatische Rosamund“ kevéért, amely tagadhatatlanul a legfontosabb. Viszont ezt sem érthetjük meg teljesen, ha többi műveit nem ismerjük eléggé. Beyersdorff előttünk fekvő munkájában különösen szerencsésen oldotta meg a regénytechnikai, valamint a nyelv- és stílusproblemákat. Ezekből a fejecskéből nő ki azután a szellemtörténeti beállítás. Zesen itt is a barokk látószervimádó író, mint a „Rosemund“-ban. K. J.

Josef Clivio: Lessing und das Problem der Tragödie. (Wege zur Dichtung. Zürcher Schriften zur Literaturwissenschaft. Bd. 5.) 8° 164 l. Verlag der Münster-Presse. Horgen Zürich Leipzig, 1928. 7.60 M.

Erről a sorozatról, melyet a kitűnő svájci germanista, E. Ermatinger szerkeszt, folyóiratunk már egyszer megemlékezett, mikor pár évvel ezelőtt első két kötetét ismertethette. Azok valóban minden dicséretet megérdemeltek, s talán az a legnagyobb elismerés Clivioval szemben, ha megállapítjuk, hogy könyve méltón sorakozik elődei munkái mellé. Bizonyára az idei Lessing-centennárium hozta létre, de ennek feltétlenül érdekesebb dolgozatai közé számítható. Sajnos, a nagy író mint tragédia-költő sokat veszít e kutatás eredményeként, de ő maga is helyeselte volna ennek kimondását, mert fő volt neki az igazság diádala. Clivio t. i. bebizonyítja, hogy a XVIII. század fölvilágosodott szelleme semmikép sem kedvezett a tragédiának. Igazi tragédia voltaképpen lehetetlen volt ott, hol a Leibnitz-től kiindult teleologikus utilitarismus és eudaimonismus a legracionálisztikusabb formában meghonosodott. Lessing maga teljesen bent állt ebben a fölvilágosodás-szellemben s világnézete neki is lehetetlenné tette a valódi tragikus fölfogást. Clivio-nak nemcsak az az érdeme, hogy ezt kimutatja, hanem, hogy olyan világosan, rendszeresen dolgozik, mint maga a mestere, pedig nagy irodalmat kellett áttanulmányoznia, mit lelkiismeretesen el is végzett. —ó —s.

Wilh. Willige: Der Kämpfer des Geistes. G. Lessings Erdengang. I. W. Klotz Verlag. Zittau i. Sa. 1928. 8° 347 l. Vászontköt. 6.80 M.

A Lessinget ünneplő év sok tudományos irat mellett ezt a szépirodalmi kísérletet is létrehozta. A németeknél évek óta amúgy is divatban van minden jelentősebb költőről regényt írni. Ügyszólván minden hónapban be lehet számolni egy-egy újabb ilyen irányú kísérletről. Különös, hogy éppen Lessinget kevésbé tartották erre alkalmasnak, pedig mint ember nagyon rokonszenves egyéniség volt. Willige regénye, sajnos, egyelőre csak ügyszólván kezdő éveit mutatja be ebben az I. kötetben, de már itt is meglátszik, hogy a téma maga nagyon érdekes s Lessing mint regényhős, teljes szimpátiánkat képes megnyerni. A szerző egyelőre kilenc fejezetre osztva írta meg ifjúkori küzdelmeinek és szellemi kifejlődésének történetét. Mindjárt az első fejezet, mely a szülői házba az egyetemről való hazatérését mutatja be

(mely az apa kívánságára, a „rossz“ társaságba tévedt fiúnak a vidéki papiház vallásos légkörében való lelki megújódását előmozdítandó történt), megfelelő hangulatot tud teremteni. Úgyesen fokozza a többi a „szellem harcosságát“ további küzdelmeit, de végleges ítélet kimondásához természetesen feltétlenül ismerni kell a második részt, amely nehezebb föladatokat elé állítja a szerzőt. Az eddigi részek Lessing élettrajzaival való lelkiismeretes foglalkozást árulnak el.

K.

F. A. Hohenstein: Goethe. Die Pyramide. Ein neuer Weg zu Goethe. 4°, 464 l. Wolfgang Jess Verlag. Dresden. Év nélkül (1929). Vászónköt. 18. M.

Hohenstein Schiller-kötetével nemrég foglalkozott folyóiratunk, s rámutatott arra, hogy az egyik legjobb alkotása a meg lehetősen kiterjedt Schiller-irodalomnak. Ez a mű bizonyos mértékig összefügg vele: tulajdonkép a Goethevel való foglalkozás vitte Schiller drámáihoz, tehát mintegy segédmunka volt neki az idevágó problémák teljes tisztázásához. Goethe volt a tagadhatatlanul súlyosabb téma, főként, ha számba vesszük, hogy róla milyen mélyen szántó nagy munkák jelentek meg az utóbbi két évtizedben, melyek alaposan megváltoztatták a vele való foglalkozásnak a módszerét is. Hohenstein könyvének alcímén kívül a mottó világosan mutatja, mi volt a szerző célja: Goethe nek Lavaterhez intézett ama sorai magyarázzák ezt, melyek szerint létének piramisát oly magasra csúcsosítani, amennyire csak lehet, az a vágya, mely minden másan uralkodik nála. Hohenstein ebből a szempontból vizsgálja végig a nagy német költő egész életét, s műveinek összességét, hogy ez mennyire és milyen módon sikerült neki. Könyvének olvasása tehát föltételez már bizonyos jártasságot a Goethe-irodalomban, s eleinte kissé lassan induló, alapvetéssel bíbelődő általánosabb rész veszi el a türelmetlenebbek kedvét, de Hohensteinben ezúttal sem csalatkozik az, aki kitartva mellette, jobban belemélyed fejtegetéseibe. Nemcsak ésszel, de szívvel is közlekedett nagy alakjához, Goethehez, kinek valóban szép új emléket állított. Goethe, a nagy szellem, az alkotó mellett jogaihoz jut itt Goethe az ember.

—ó —s.

Julius Wiegand: Geschichte der deutschen Dichtung nach Gedanken, Stoffen und Formen, in Längs- und Querschnitten. Zweite erweiterte Auflage. Mit Bilderanhang. Verlegt bei Hermann Schaffstein in Köln am Rhein. Év nélkül (1928). Nagy 4°. VII+727 l. és 36 képtábla. Félvászonkötés 22. M.

Erről a munkáról annak idején beszámolt folyóiratunk. Különben sem lett volna lehetséges elkerülni, mert az egész német szakirodalom behatóan foglalkozott vele. Wiegand merőben újat és gondolkodásra, elméleti megvitatásra késztetőt nyújtott. Tudatosan nem irodalom-, hanem költészet-történetet írt és összekapcsolta az irodalmi műveket a korabeli képzőművészeti alko-

tásokkal stílus szempontjából; erre szolgáltak a mellékelt táblák. Az új kiadásról mindenképp meg kell említeni, hogy az elsőnek majdnem a kétszerese, hogy megfelelően tekintetbe vette a kritikákat és lehetőleg a legújabb időközben tovább a tárgyalás fonalát. Minden tekintetben javult ezzel az amúgy is nagyon derék munka. Elég pl. megnézni, hogy mit nyújt ez a II. kiadás a romantikáról (az elsővel szemben); éppen e téren látott napvilágot sok új munka, s valamennyinek az eredménye bele van dolgozva, amennyiben idevágók. A szerző joggal hivatkozik az előszóban arra, hogy nemcsak a tudomány világában hagyott erős nyomokat művének első kiadása, hanem az új porosz középiskolai tanterv — s utasításokban is. Valóban olyan munkát, amely nemcsak minden tudósnak nélkülözhetetlen, de minden modern nyelvészakos középiskolai tanárembernek is. A tanári könyvtárakból nem lenne szabad hiányoznia. —ó —s.

Adolf Bartels: Geschichte der deutschen Literatur. Grosse Ausgabe in 3 Bänden. III. Bd.: Die neueste Zeit. H. Haessel, Leipzig, 1928. 4°, VII+1308 lap. Félv. 36 M.

Bartels összefoglaló nagy német irodalomtörténeti munkájának ebben a befejező III. kötetében az 1871-től 1928-ig terjedő, majdnem 60 év történetét adja. Teszi ezt a töle megszokott temperamentumos módon és német faji érzelmeinek nyílt vallásával, amiért lehet vele vitába szállni, de el kell ismerni, hogy erre a szempontra is szükség van, főleg a mai Németországban, hol igazán nincs minden más eredetű mű dícséretében és idegen vérű szerzők istenítésében. Különösen itt, ahol a legújabb kor, a legutolsó évtizedek irodalmának történetét adja, nagyon elkel egy kis ellentmondás. Amúgysem lehetséges itt még igazi tárgyilagos tudomány; itt még inkább kritikára van szükség. Már ezért is feltétlenül kíváncsinak kell lennünk Bartels véleményére, s így örömmel üdvözljük könyvét. Van azonban egy másik nagy előnye is: teljességre törekedvén, még a sehol másutt nem található tizedrangú írókat is fölvette és helyüket a fejlődésmenetben kijelölte. Szerencsére nem ír mindegyikről egyforma terjedelemben; a nagyobb költőknek bőven ad helyet és behatóbban elemzi műveik egészét. Inkább a bevezető összefoglaló fejezetekbe utalja (Die Entwicklung megismétlődő címen) a kisebbeket. Ezáltal persze pár ismétlés adódik, s a sokatmarkolás miatt jónéhány (a kötet végén kiigazított) hiba. Helyenként a szerző egyszerűen jelzi, hogy erről vagy arról nincs tudomása, így utasítva az olvasót arra, hogy nézzen ez esetben utána a kérdésnek másutt is, ő nem vállalja a felelősséget. Nem csoda ez ilyen elképesztő nagyságú anyagnál, sőt helyes öszintesség. Hasznos, szép könyv ez. K.

Oskar Walzel: Die deutsche Literatur von Goethes Tod bis zur Gegenwart. Askaniischer Verlag, Berlin, 1929. Nagy 8°, VIII+238 l. Vász. 9 M.

Walzel ezt a munkáját Scherer német irodalomtörténetének kiegészítő befejezésekként írta és adta ki immár ötödször, de

önálló kötetben is, tehát jellegzetes külön, zárt egységet lát benne. Az bizonyos, hogy Scherer munkájához nem simul olyan teljesen, ahogy azt egy kiegészítő folytatásról gondolhatnók. Ahhoz Walzel túlságosan egyéni fölfogással bíró irodalomtörténetész. „Deutsche Dichtung seit Goethes Tod“ c. munkája újramegjelenésének elmaradását ő maga is sajnálni látszik, s ezt tekinti rövidebb kiadásának. A nagy Handbuch der Literaturwissenschaft-ban az éppen most befejezett klasszikus kor történetéhez kísérőül azt írta, hogy ezt bővebben fejtegette, mert a modernebb korszak történetét másutt adta már, s így ezzel ott nem akar túl sok helyet elfoglalni. Mintha tehát valami okból húzódoznék attól, hogy ennek az utolsó száz évnek a német irodalomtörténetét még egyszer belterjesebben fejtegesse bárhol is. Ezért előttünk fekvő munkálata kétszeresen figyelemre méltó. Meglehetősen bővítette, gazdagította anyagát az előző kiadásokhoz képest, de megtartotta az azokat jellemző tömörséget és nagyvonalúságot. E tekintetben merő ellentéte a közvetlenül ezelőtt ismertetett Bartels-féle munkálatnak, amely teljességre törekszik, mégis tartózkodik az említett másik feldolgozásának attól a módszerétől, hogy nevek nélküli irodalomtörténetet nyújtson. Itt név, adat, minden a maga helyén áll, s a csatolt nagyszerű bibliográfia kárpótol egyik-másik kérdésnek túlságosan rövid tárgyalásáért. Örömmel tesszük meg ilyen szelletes ember vezetése mellett az utat ily elég röviden az utolsó száz év irodalmi jelenségein át.

—ó—s.

Theophil Spoerri: Präludium zur Poesie. Eine Einführung in die Deutung des dichterischen Kunstwerks. Furcht-Verlag, Berlin. Év nélkül (1929). 8°, 333 lap. Füzve 10 M, vászonk. 12 M.

Spoerri a román népek irodalmának tanára a zürichi egyetemen. Könyve azonban ritka széleskörű olvasottságot árul el a germán és a szláv irodalmakban is. Ma, mikor a német tudósok nagy részénél, sajnos, a szűk területre specializálódás mind nagyobb mértékben kezd tért hódítani, már ez is nagy érdem. Spoerri azonban igazi műértéssel nyult a költészet legnehezebb problémáihoz, nemcsak tudással és rendező ésszel, hanem szívvel, lelkesedéssel is írta meg ezt a valóban nagyon szép könyvét. Szakembereknek és a nagyközönségnek egyformán szánta, ami máskülönbben általában gondolkodóba ejthet, de ebben az esetben a szerzőnek teljesen igazat kell adnunk: kár lenne, ha bárki intelligens ember megfosztaná magát e fejtegetéseknek élvezésétől. Igazi élmény ez a könyv mindenki számára, ki a költészetet szereti. Minden irodalmat tanító tanárembernek pedig feltétlenül el kellene olvasnia a III. részben foglalt 18 mintaanalízist, melyekben híres költeményeket tárgyal Goethe néhány legszebb alkotásától kezdve R. M. Rilke csodálatos „Herbst“ költeményéig, s Karl Stamm „Soldat vor dem Gekreuzigten“-jéig. — A teoretikus részben Wölfflin alapfogalmaiból kiindulólág „Ruhe“, „Bewegung“, „Richtung“-nak megfelelően a

statikus, dinamikus, normatív embert vizsgálja. A példák érdekesen vannak megválasztva és egymás mellé sorozva; der dynamische Mensch: Tagore, Rousseau, die Romantik, Nietzsche, Don Juan — der normative Mensch: Paulus, Pascal, Kierkegaard, Beer-Hofmann, Dante! Egyáltalán a párhuzamokban nyújtja a legmeglepőbbet. Goethe Verlaine-nel hasonlítja össze (Wanderers Nachtlied—Taglied des Gefangenen), Faustját Pirandello-alkotásokkal hozza érdekes vonatkozásba. Nem szencióhajhászás vezetni ebben. Egész könyve becsületos komolysággal küzd a művészet végső kimondhatatlan titkának megérettetéséért, híven a Francis Thompson-tól vett mottóhoz:

O world invisible, we view thee,
O world intangible, we touch thee,
O world unknowable, we know thee,
Inapprehensible, we clutch thee.

KOSZÓ JÁNOS.

Arthur Eloesser: Die deutsche Literatur vom Barock bis zur Gegenwart. Band I: Bis zu Goethes Tod. Bruno Cassirer Verlag. Berlin W 35. 1930. 4°. X+671 l. 28 M.

Már november hóban jelent meg nagyobb könyvkereskedésünk kirakatában ez az 1930-as évjelzéssel ellátott hatalmas kötet, amelynek külső kiállítása igazán becsületére válik a szép könyveiről egyébként is ismert kiadócégnak: papír, betű, szövegelosztás elsőrangúak s mind a vállalat, mind a szerző művészi ízlését dicsérik. Mindazonáltal szakemberként némi tartózkodással vettem kézbe ezt az újabb német irodalomtörténetet, már írójának neve miatt is. Egyáltalán nem ismeretlen név, de viselője nem tartozik szorosan véve a céhbelihez. Több irodalomtörténeti részletmunka jelent már meg tollából, de ilyen összefoglaló nagy munkát talán mégsem vártunk tőle. A könyvészeti rész hiánya is rögtön azt látszott igazolni, hogy inkább a nagyközönségnek írt, de ez is nagyon fontos, sőt elsőrangúan fontos éppen Németországban, hol a sok idevágó mű ellenére, mégis kevés az igazán könnyen olvasható, a műveltek szélesebb rétegeihez szóló, élvezhető s mégis tudományosan megalapozott, valamint eredeti gondolatokat nyújtó munkálat. Eloesser könyvéről ezt elmondhatjuk: nagyon jól, érdekesen megírt, nagyobb igényű mű, de amellett kellemes olvasmány. Szereti a szerző a régibb korok termékeinél a modernebb alkotásokat összehasonlítás-kép fölemlíteni; ebben R. M. Meyert lehet elődeként látni. Ismeri az összes újabb tudományos részletmunkákat, de nem egyformán használja föl eredményeiket. Bizonyos saját szempontok szerint választja ki a neki megfelelőt. Ehhez bizonyára mindenkinek joga van, de ilyenkor mutatkozik jónak az itt elhagyott jegyzet-rész: ott meg lehetett volna okolni, hogy miért állt éppen ennek a véleménynek a pártjára s nem a másik mellé. Erősen érzik ennek hiánya mindjárt a barokk-ról szóló bevezetésben, mert hiszen e körül a kor körül a legutolsó időkben olyan tudományos csaták járt-

szódtak le, hogy szinte parancsolólag követelik az eddigi irodalommal való leszámolást. Minden, amit Eloesser a XVII. századról ír, nagyon instruktív, érdekes, túlnyomó többségben helytálló is, de mégsem eléggé kimerítő. Főként azt nem látjuk megokoltnak, hogy e korszaknak a most már Németországban ugyan egészen általánossá vált barokk elnevezést adta. Maga a barokk, mint stílus, nem jut kellően érvényre nála s így nem eléggé láthatjuk az anyagnak a névvel való szerves összefüggését. Sokkal kimerítőbben ír a XVIII. századról s különösen a nagy német szellemóriásnak, Goethének szentel megfelelő terjedelmet (a könyvnek jó egynegyedét), ami egészen helyes. Azonban itt is sok helyen röviden intéz el embereket, műveket, úgyhogy csak a beavatott tudja igazán értékelni ezeket a többnyire szellemes hozzászólásokat. Nehezen alakul ki teljes kép. Igaz viszont, hogy értékes mondanivalója mindenütt van, magukról a nagy klasszikusokról s azok legfőbb alkotásairól is. Lessing drámáit s híres „katonadarab”-ját egészen új oldalról tudja bemutatni, de a szinte agyonvizsgált goethei alkotásoknál is akadnak friss szempontjai. Mindent összefoglalva, lehetnek e tiszteletet parancsolóan terjedelmes műnek hiányai és fogyatkozásai (melyik összefoglaló irodalomtörténetnek nincsenek?), de a maga egészében érdekes, szellemes, nívós, alapos, elég egyszerű stílussal bíró s ezért a nem szakembernek is ajánlható, de magának a germanistának is egészséges új szempontokat nyújtó alkotás, melyet jó lélekekkel ajánlhatunk a kartársak figyelmébe.

—ó —s.

Thomas Mann: Zwei Festreden. 70 l.

Paul Fechter: Deutsche Dichtung der Gegenwart. Versuch einer Übersicht. 72 l. (Ez idén jelent meg s már 2. kiadást ért.)

Hermann Hesse: Eine Bibliothek der Weltliteratur. 85 l. Valamennyi az Universal Bibliothek-ben. Kis 8°. Philipp Reclam jun. Leipzig. (1929.) Füzve 0-40, kötve 0-80 M.

Th. Mann híres lübecki ünnepi beszédét (Lübeck als geistige Lebensform), mely mind első nagy regényére (a Buddenbrooks-ra, melyet éppen most adott ki a berlini Fischer-cég teljes egészében, vászonkötésben 2-80 M. hihetetlen olcsó áron, ami a német könyvkiadásnak a mai súlyos időkben való igazi diadalát jelenti), mind írói pályafutásának egészére a legérdekesebb fényt veti, adta itt ki a Reclam-cég s ezzel nagy hála kötelezett mindenkit, aki a modern német irodalom iránt érdeklődik. Mann ebben a kis beszédében olyan színes és szellemes, őszinte és jellegzetes öné és korjellemzést nyújtott, amely fölér legjobb elbeszélő alkotásaival. Ezt a nálunk is oly népszerű író, kit éppen a Nobel-díjjal tüntettek ki, senki sem ismeri igazán, ki ezt a beszédét nem olvasta. Nagyon jelentős dolog, hogy az olcsó Reclam-kötetke minden irodalombarátnak hozzáférhetővé tette. Mann második beszéde erről a minden könyv-olvasó előtt jól ismert kiadványalatról szól: Hundert Jahre

Reclam. Rede, gehalten am 1. Oktober 1928 zum Hundert-Jahr-Jubiläum der Firma Philipp Reclam jun. im Alten Theater zu Leipzig. Egy olyan szellem, mint Thomas Mann is hálával és szeretettel nyilatkozik itt e nagy kiadvállalatról, melynek Universal-Bibliothek kötetkái azóta a 7000. számot is meghaladva viszik előbbre az emberi művelődés ügyét. Sőt azóta egy másik jelentős vállalkozást is ez az áldozatkész cég vállalt át magára: a 250 kötetre tervezett „*Deutsche Literatur*“ gyűjteményt, melyet több mint két év előtt indítottak meg Prof. Dr. Heinz Kindermann kitűnő szerkesztésében mások, de nem volt erejük két kötetnél tovább vinni. (Megemlékezett róla annak idején folyóiratunk is.) A Reclam-cég immár a legjobb biztosíték arra, hogy ez a nagyszerű gyűjtemény hamarosan előbbre fog jutni; 1930-ra a következő kötetek (havonként egy!) elkészültét helyezik kilátásba: Polit. Dichtung 1, 5, 6, Barock-Drama 1, 2, Selbstzeugnisse 1, Romantik 14, 15, Aufklärung 2, 3, Reformation 1, Volks- u. Schwankbücher 2.

Paul Fechter könyvecskéje a jelenkori német irodalomról mindannak ellenére, hogy utóbbi időben nagyon sok érdekes könyvet, cikket kaptunk erről a témáról, valóságos csemege. Azt adja, amire mindnyájunknak legnagyobb szüksége volt és van ezzel a kaotikus kavarodással szemben: aránylag egyszerű elv szerinti gyors és biztos tájékoztatást. A festészet jelenlegi helyzetével való ügyes összehasonlításból kiindulva szerencsésen állapítja meg, hogy a mai német művészetnek fő törekvése a valóság határainak kiterjesztése. Legfőképp a regény- és drámaköltészetben mutatkozik ez feltűnően: „die Grenzen des Wirklichen über das Bisherige hinaus weiter in Regionen neuer wirklicherer Wirklichkeiten vorzutragen“. A lírában csak nehezebb ezt kimutatni, de ott is uralkodó elv. Fechter nagyon ügyesen és meggyőzőleg teszi ezt. Az ötödik fejezetben a költészethez csatolja Gundolf, Bertram, Leopold Ziegler, Woringer és Spengler szellemi alkotásait is, kimondva, hogy ezek lehetőleg még jellemzőbbek korunkra, mint a voltaképeni költészet. Szép és megértő sorokat szentel ezen Die Deutenden fölírású fejezetben mindezeknek a nagy gondolkodóknak. Biztatóan sugárzik e könyvecske minden lapjáról az idealizmus újra feltámadt szelleme felénk. Reclaméknak az utóbbi években egypár ilyen tudományos sorozatbeli kötetkével szerencsésük volt (így pl. méltán keltett feltűnést R. v. Delius Hegel-je); Fechteré is ezek közé sorolható.

Reclam már régebben ügyes formában tett kísérletet arra, hogy magasabb szempontok szerinti összefoglaló ismertetést irasson azokról a kiadásában megjelent művekről, melyeknek elolvasása az általános műveltséghez is szükséges, de bizonyos jól átgondolt fölépítésben igazi lelki műveltségre is vezet (Krebs der Kleinel). Hermann Hesse kötetkéje „Eine Bibliothek der Weltliteratur“ még összefoglalóbb, teljesebb, magasabb szempontú s bárhol másutt megjelent, német nyelvre le-

fordított (természetesen eredeti német is) művekre támaszkodó szellemes útmutatást nyújt itt az emberiség örök nagy értékeivel való megismerkedéshez.

Természetes, hogy e német cég semmikép sem hanyagolja el sorozatában a német írókat. G. Keller immár fölszabadult műveinek teljes sora után most C. F. Meyer gyönyörű alkotásai jelentek meg teljes egészükben, pompás kiállításban. A kisebbek éppúgy, mint a nagyobbak: *Jürg Jenatsch, Die Versuchung des Pescara, Der Heilige, Angela Borgia* stb. E szép elbeszélések, regények az eddigénél is népszerűbbé tételéhez ez nagyban hozzá fog járulni, de meg az iskolának is sokat jelent, hogy egy-egy ilyen művet pár fillérért kitűnő kiállításban (végig Reclam új nagy gyöngybetűi!) lehet megkapni.

Koszó JÁNOS.

Der grosse Brockhaus. I. Band: A—Ast. 780 l. II. Band: Asu—Bla. 792 l. III. Band: Ble—Che. 776 l. 4°, 15. Auflage. Brockhaus, Leipzig 1928 ff. Kötetenként vászonk. 26 M, félbörk. 32 M (régí lexikon átcserelése esetén 23.50 illetve 29 M).

Ez a húsz kötetre tervezett lexikon gyors egymásutánban megjelenő, nagyon szépen kiállított kötetével valóban az lesz, amit alcímében ígér: a tudás kézikönyve (*Handbuch des Wissens*). Jelenleg már a IV. kötet van sajtó alatt, sőt ez év folyamán meg is jelenik még. A régi és mégis mozgékony, híres kiadó cég nemcsak hatalmas propagandát fejtett ki terjesztése érdekében, hanem minden tekintetben méltóvá is igyekezett tenni a nagy munkát önmagához, hírnevéhez. Az új adatokat nagy gondnal ellenőriztette, rostálta, úgyhogy egyáltalán nem tartozik azok közé a művek közé ez a lexikon, amely a mai zűrzavaros helyzetben könnyű szívvel nyújtja a téves értesítéseket, amint ezt nemrég egy jólismert francia lexikonban láhattuk, ahol jószívvél adományoztak díszes szövetségeseiknek, Európa szegényére további darabokat Csonka-Magyarország amúgy is tönkretett népéből és földjéből. Ami bennünket legközelebbről érdekel, az eddigi anyagban közölt helyeknél, intézményeknél mindenütt nagyon tárgyilagos és általában nekünk kedvező adatokkal szolgálnak. Pl. vegyük az I. kötethől Arad címszót. Megírja, hogy 65.000 lakosából 40% a magyar, 10% zsidó, 5% német, s csak 20% oláh, sőt szó szerint így fejezi be a cikket: *Der Frieden von Trianon (1920) sprach A. trotz der ungar. Mehrheit seiner Bevölkerung Rumänien zu.* A város röviden vázolt történetében megemlékezik a „Haynau parancsára“ kivégzett 13 honvédtábornokról, s irodalomként Lakatos meg Jancsó műveire hivatkozik. (Itt sem használja a Németországban újabban annyira felkapott magyarul, hanem az ungarisch jelzőt!) Irodalmunk nagyjairól megfelelően emlékezik meg (pl. Arany). Igaz, hogy elég röviden, de ugyanígy jár el saját német íróinál is; egyáltalán sehol sem bőbeszédű, mert különben nem férne be a mai nap hihetetlenül megszorított tudásanyag 20 kötetbe. Térképmelléletei, ábrái, színes képei pompásak. (A színes

képek közül külön említést érdemelnek a II. kötetből Biedermeier és Bildnismalerei!) A Budapest cikkkel (III. k.) szintén meg lehetünk elégedve: kiemelik, hogy a legnagyobb fürdőváros, dícsérik nagyon szép fekvését, s meglehetősen hibátlanul szedett magyar nevekkal írják le mindent. Történelmünk nagyjainak megítélésében éppúgy objektívek, mint ma élő vezérembereinkkel szemben (I. Bethlen). Mindenkép megérdemli rokonszenvűnek ez a lexikon.

K.

VEGYES.

Heigl Ambrus, a jezsuita dráma művelője. Sopron városában 1636-ban telepedtek le a jezsuiták. Iskolájukban 1640-ben volt az első színelőadás. P. Heigl Ambrus, a soproni gimnázium akkori tanulmányi felügyelője, vezette be az intézetben a jezsuita iskolai drámát. Saját darabjait adatta elő a tanulókkal latin nyelven. Az egyes előadásokról röviden tájékoztat a soproni kollégium háztörténete. (*Historia Collegii Soproniensis S. J. 1634—1773.* Bécsi Nemzeti Kvtár, 14002—04. sz. kézirat. I. k. 126—129. l.)

1640-ben Loyolai Szt. Ignácról szóló darabot adatott elő P. Heigl a plébánia udvarán. Esterházy Miklós nádor udvari zenekarát küldte be az előadásra, valószínűleg udvari papjának, P. Hajnal Mátyásnak közbenjárására. A darab címe: *Virtutes Ignatianae.* (Symbolis variis, — teszi hozzá az egykorú krónikáíró.)

1642-ben a templomban adatott elő P. Heigl karácsonyi vonatkozású vallásos darabot. Az előadásról azt mondja a háztörténet: *Christum recens natum in templo in forma Venatoris ad theatrum dedit.* P. Heigl. Más városokban, pl. Kassán is játszott a jezsuita gimnáziumok ifjúsága vallásos színdarabot a templomban.

1644-ben a pestisről szóló darabot adatott elő P. Heigl az iskola helyiségében. A pestist Isten ostorának tüntette föl. Ahogy a rendház krónikáírója mondja: P. Heigl tragoediam in theatrum publicam in atrio Scholae *pestem Flagellum esse Dei* lugubri spectaculo demonstravit. Ugyanakkor volt az első prémiumosztás is.

P. Heigl 1647-ben halt meg mint soproni házfőnök. Szinnyei frói névtára nem említi Heiglt.

1647-ben találjuk magyarnyelvű előadásnak első nyomát Sopronban. Húsvétkor meg úrnapján magyar és német játékot adtak elő. A háztörténet összehasonlítást tesz a jezsuita gimnázium s az evangélikus liceum színelőadásai közt.

Érdemes volna a soproni háztörténet további adatait is feldolgozni.

TIMÁR KÁLMÁN.

Árva gerlice. Nagy érdeklődéssel olvastam Eckhardt Sándor cikkét: „Középkori természetszemlélet a magyar költészetben” (E. Ph. K., LIII., 93.), annál is inkább, mivel egyik fejezetéhez már nekem is meglehetősen anyaggyűjtésem van. Eckhardt cikke természetesen fölöslegessé tette, hogy én is megírjam a magamét, de hogy a vesztett fejszének megkerüljön a nyele, röviden közlöm azokat az adatokat, melyek az ő szeges figyelmét kikerülték.

Az *árva gerlice* egyike a legrégibb s legszívósabb költői indítéskoknak, melynek korát, első feltűnését alig lehet meghatározni. Tud-

tommal a legrégibb előfordulás *Aristoteles*, *Historia Animalium* IX, 7, ahol a gerlicéről: ἡ τρυγώνεζτ mondja (latinul idézem, mert a középkor is így ismerte): „...neque enim volunt coniungere se se pluribus, neque consortium tori relinquere, nam aut viduus aut vidua sit... turtur... habet suum quaeque marem eundem, neque alium admittit...”

Megjegyzendő, hogy a hagyomány, mind a tudós írott, mind a népi szájhagyomány csak a *gerlicéről*. *turtur*, τρυγών felől tartja czecket, sem a *vadgalambról* (palumbus), sem a *házi galambról* (columba) nem tud efféléket.

Aristoteles szövege, mely a középkorban főtekinély volt, azután egyik íróból a másikba vándorol, egyre bővülve, új elemekkel gazdagodva. Az Eckhardt idézte *Liber de natura rerum* már azt tudja, hogy csak *száraz ágra* ül és szomorúan *nyögdécsel* (*gemit*). *Cornelius a Lapide*, a XVIII. századi tudós jezsuita, aki a közép- és újkor teljes anyagát beledolgozza óriás biblíamagyarázatába, az Énekek Éneke II. 12. verséhez: „vox turturis audita est in terra nostra” írt commentar-jában már a *tiszta víz elkerüléséről* is tud: „...turtur non nisi unum admittit marem, coque mortuo vitam agit vidualement in continuo gemitu et luctu... Turtur enim monogamus est, et femella amisso conjugis *aquas vitat limpidiore, ne se in aquis conspecta*, conjugis recordetur. Viduae autem ideo in turturibus frequentiones sunt, quod mares... citius mori soleant, et minus vivaces sint. Hinc illud Vergilii

Nec gemere aëria cessabit turtur ab alno¹

Ecl. I. 58.

Látnivaló, hogy már a római költészetben is ilyesféle szerepe lehetett a gerlicének; a classica philologia bizonyára még több helyet is tud idézni. A középkori latin irodalomban pedig számtalan helyen meg lehet találni a gerlice regéjét, hisz tudjuk, hogyan vándorol egy-egy indíték könyvből könyvbe.

Hogy a világirodalom legkülönbözőbb területeire is eljutott, azt már Eckhardt bemutatta. Ime még néhány példa kiegészítésül. *Shakspeare* Téli regéjében (V. 3.) mondja Paulina:

I, an old turtle,
Will wing me to some wither'd bough, and there
My mate, that's never to be found again,
Lament till I am lost.

Szász Károly fordításában:

Én, aggott gerle, most
Egy száraz ágra szállok, s páromat,
Ki vissza nem tér, addig siratom,
Míg magam is utána nem veszek.

Angelus Silesius (Joh. Scheffler), XVII. századi német vallásos író, *Heilige Seelen Lust* című kötetében (1657), ily címet ad egyik énekének: „Die Psyche seuffzet nach jhrem Jesu wie ein einsames Turtel-Täublein nach seinem Gemahl”. Az ének így kezdődik:

Wie ein Turtel-Täublein
In der Wüsten seufftzt und girrt,
Wann es sich befindt allein

¹ *ab alno*: az égerfáról; az újabb szövegkritika így olvassa: *ab ulmo*: a szilfáról. Páriz Pápai szótárában mint összetartozókat idézi: „Gemit turtur: Nyög a' gerlitzé.

Und von seinem Lieb verirrt;
Also ächtzet für vnd für,
Jesu, meine Seel nach dir!

Knut Hamsun, a zord norvég író „Viktoria” című regényében is említi a gerlicét: „Hogyan él a gerlemadár? Nem ő-e vajjon az a nagy bánkódó, aki a forrás tisztá, csillogó vizét előbb fölzavarja, és csak úgy iszik belőle?” (VII. fejj.)

Magam Varsád tolnamegyei községben egy sváb lány énekét hallottam:

Sitzt a kloanes Täubele
Uf an vatrucketen Ascht.

Látnivaló, hogy külföldön a gerlice a legelterjedtebb költői köz-helyek közé tartozik, mely a görög világtól máig minden időben elő-kerül.

A magyar irodalomban is tömegével megtaláljuk.² Minthogy ezeket Eckhardt tanulmánya bőven idézi, kiegészítésül még csak néhány érdekes adatra mutatok rá.

A *Teleki-kódex*, mely nyilván latin fordítás, Szent Annáról mondja, hogy férjének, Joachimnak halála után: „az emberi tarfafa-got: auag mas firfiunac hazafittani ödalatos kepen vtaiaia: gerliceneec zokafa zerent: lyralmath: es ohaytaft ada” (40. l.).

Zrínyi „A vadász” című idilliumában a szerelmi bánat sok hason-lata közt a gerlicét is említi:

Hát özvegy gilice, mert elveszté társát,
Mikor száraz ágról terjeszti panaszát,
Untalan, óránként neveli sirását,
Bánatban nem látni néki lankadását.

(A vadász, 26. vsz.)

Valóságos csoda volna, ha a stilisztikai díszek nagymestere, *Gyöngyösi István* mellőzné az árva gerlice hálás indítékát, mely pom-pásan beleillik az ő tárgykörébe, a szép özvegyasszonyok szerelmes történeteibe. A *Murányi Vénusban* csak „az özvegy madarat” említi (III. 75.), *Kemény Jánosban* azonban szokott módja szerint részletes jelenetté bővíti ki a képet. *Kemény* a tatár rabságban levelet készül írni Annának — *Gyöngyösinek* kedvelt *lírai helyzete* —, töprengve néz ki a vár ablakán, hallgatja a madarak énekét, s im

Száll ott egy gerlicze egy száraz tőkére.
Bécsnek szemci, a tolla borzadott,
Lecsügg mindkét szárnya, begye megapadott,
Klárissos ajaka mint viasz hervadott,
Karmazsin lába is rútúl halványodott...
Szomorú nyögését sok ízben kezdette...

majd szomjúhozván egy forráskúthoz száll, melynek „kristályvize ked-ves csörgéssel fut”, de meglátván „személyét” tükörében, nem akar vizéből inni, hanem a kút mellett lévő kis mocsárhoz megy:

² Abafi Lajos már értekezett róla, *Kisf. Társ. Évl.* XII, 155; vö. még *Thaly, Vit. Én.* II, 55, 93, 367; *Erdélyi Népd.* I. 11, 99; II, 323. l.; *Kriza Vadr.* 443. sz.; *Népk. Gy.* I, 213; II, 97; III, 40. l.; *Irod. Közl.* 1896, 38.

Ehez ereszkedik meghajlott nyakával,
Még ezt is újonnan *zavarja* orrával,
Ugy önti gégéjét annak italával...

Kemény a gerlicében Annájának képét látja; az előbbi részletes kép minden elemét ismételve rája alkalmazza: ő is a magánosságot keresi, külseje bánatot mutat, „rekedt gégéje bulikló torkának ... megszűnt hangja a vidám nótának“, nem iszik tiszta vizet, hanem „szokott italát az könyvvel egyelíti“. (Kemény, II., 4. rész, 14—34.) Így az egyszerű képből szélescen és aprólkosan rajzolt helyzetkép lesz, melyet kitűnően árnyal a bánat s a vágy érzése.

Módosul a kép a Thököly-eposzban (256. vsz.). Venus rábeszéli Zrínyi Ilonát, hagyja el az özvegy életet, mint az ő madara, a gerlice:

...nem szokott végig árvaságban lenni,
Hanem megint ujjabb párosságra menni.
Érzi ugyan az is társátul válását,
Teszti is utána *nyögő búsulását*,
De másként fordítja végre buliklását...
Tudja... az *zavart italból* kis öröme mehet,
Az *száraz ágról* is nem sok kedvet vehet.

Látnivaló, hogy Gyöngyösi valósággal kizsákmányolja ezt a stilisztikai közhelyet s pompás díszítményt alkot belőle. Az eddig még nincs kiderítve, honnan ismerte Gyöngyösi az árva gerlice indítékát: Ovidiusban nincsen meg, legalább sem Rupp, sem Maurer nem említik igen részletes tanulmányukban (E. Ph. K. 1891, 1895).³

Gyöngyösire emlékeztet az a három gerlice-ének, mely a váci énekesgyűjteményben (1803) olvasható a 72., 73. és 74. szám alatt. A ponyvára készült gyűjteménynek ez a három száma kétségtelenül nem régi eredetű; nyelve, verse valamilyen tollforgató emberre vall, aki talán olvasta Gyöngyösi Keményét s belőle formálta énekeit. A 72. számúnak a címe és első versszaka:

A' páratlan gerlitze.
Kedves párom' el-vesztettem,
Indulok a' hegyekre;
Szárnyaimmal fel is vettem
Már magam tetejekre;
Gondolván tévedt társomra
Rá-találok galambomra:
Ő lengedező szeclek!
Ha idehoznák velek!

A „bértzekről“ a „berkekre“ száll egy száraz ágra, onnan „A' tsergő patakokhoz“, de hiába, sehol nem találja.

A 73. számú címe: „Öröme vált szomorúság“, kezdősora: „Látam minap egy Gerlitzét“, lírai leírása a párjára talált madárnak.

A 73. számú: „A' páros gerlitze“

Mint a' hím Gerlitze száraz ágra ül,
Nyög, kis szíve keserű buba merül...

³ Minthogy Gyöngyösiben az egyes elemek nagyon hasonlóak a főntebb idézett *Corn. a Lapide* szövegével, nem lehetetlen, hogy hasonló biblia-kommentárból ismeri.

a búsuló madár leírása után magára alkalmazza a képet: „Így vagyok én, drága Lélek!...”

A három versnek alakja különben németes, mintha valamely német dallam lejtésére készült volna. (A váci énekesgyűjteményről l. Sebestyén Gyula. Ethnogr., XXIV., 105.)

Még a klasszikus *Virág Benedek* is felhasználja a gerlice indítékát. Ilosvay Sámuelhez írt episztolájához csatolja a következő „Vigasztaló jámbusok”-at:

Mint a' magános gerlicze
Kerüli a' zöld ágakat,
De tiszta forrást sem keres,
'S csörgő patakhöz nem röpül,
Szerelmért nyögven:
'Gy jársz te...
(Pocai Munkák, 1822, 201.)

Még csak két újabb példát említek. *Tompának*, a magyar írókat buzdító ódája: „A madár, fiaihoz” is ezzel a képpel, jobban mondva csak egy mozzanatával kezdődik:

Száraz ágon, hallgató ajakkal
Meddig ültök, csüggedt madarak?

Míg *Lévay József*, a népdallá vált bájos költeményében, a lírai folytatást megindító képnek teszi az első sorban:

Száraz ágon bús gerlicze turbékol,
Keresnék én szeretőt, ha tudnék hol...

Ha a gerlice-indítékot elemcire bontjuk, a következő, bizonyos fejlődést mutató sorozatot kapjuk: a) az özvegyen maradt gerlice bánatában siránkozik, *nyög*; — b) nem száll zöld ágra, csak szárazra; — c) tiszta vizet nem iszik, hanem előbb fölzavarja; — d) nem száll tiszta hűzába, hanem konkolyágra (ez az utolsó elem tudtommal csak az erdélyi változatban van meg: „Búsan bűgő bús gerlicze” (Népk. Gyűjt. I., 179.).

Azt lehetne kérdezni, van-e ennek a világszerte elterjedt képnek valami alapja a valóságban? Bizony van. Magam számtalanszor láttam, még a budapesti Városligetben is, hogy a gerlice hímje tavasszal, mikor a párját keresi, fa csúcsára, legszívesebben *száraz ágra* száll s onnan hívja *kukurú, kukurú* szóval. Száraz ágra pedig valószínűleg azért, mert onnan akadálytalanul ellát messzire s őt is legkönnyebben meglátja a párja. Egyébiránt teszi azt más madár is, például a fekete rigó, mikor nászdalát énekli. Az özvegyiséget, a bánatot, „nyögést, bulikolást” alkalmasint onnan költötte hozzá az ember, mert magában látta ülni a madarat a száraz ágon s mert turbékolása bánatos hangulatot ébreszthet. Valószínűleg a víz felzavarása is — mely szintén ősi motívum — ilyen „beleérzésből” keletkezett félreismerése az ártatlan valóságnak.

Hogy ez a vándorelem eredetileg népköltési mozzanat vagy mű-költői lelemény-e, azt ma már nehéz eldönteni. Mind a kettőben megvan, egyik korból öröklődik a másikba, a műköltők kézzől-kézre adják egymásnak, mint szívós, mondhatnók örökeltű tartozékát a költői képes nyelvnek.

(Pécs).

TOINAI VILMOS.

Zu Béla Kelemens grossem Wörterbuch. Übrigens möge hier in Kürze darauf hingewiesen werden, dass auch im *deutsch-ungarischen Teile* des Wörterbuches etliche, angeblich im Deutschen vorkommende Fremdwörter verzeichnet werden, die jedoch von keinem richtig deutsch Schreibenden oder Sprechenden Menschen je gebraucht worden sind. Wenn Wörter wie Chain oder Chair als im Deutschen gebräuchliche Bezeichnungen genannt werden, warum werden im deutschen Teile nicht gleich alle anderen, wenigstens bekannteren englischen Vokabel angeführt?

Zur Schrifttafel möchte ich schliesslich noch bemerken, dass sich unter die got. Grossbuchstaben einige Formen eingeschlichen haben, die heute im allgemeinen nicht mehr gebräuchlich sind. So wird das grosse C heute meist so geschrieben, wie das lateinische und F und H ähneln bis auf die Ansatzschleife den entsprechenden gotischen Kleinbuchstaben. (L. 202. 1.)

E. HACKEL.

Basiliscus és salamandra Balassi korának latin költőinél.

Eckhardt a *Physiologus* csodás állatainak a magyar költészetben való előfordulásáról szólva¹ utal a troubadourokra és az olasz költészetre is. A magam párhuzam-gyűjteményéből két latin költeményt emelek ki ezúttal. Ezek is hozzájárulhatnak annak megvilágításához, mennyire általános volt Balassi korában e furcsaságoknak az udvarló és panaszos szerelmes nyelvben való emlegetése is.

A női szemnek *basiliscus*éhoz hasonló erejéről Petrarca is szól egyik latin munkájában. A *De vita solitaria* II. könyve 3. fejezetében ugyanis Ambrosius remeteségével és a remeteségről való nyilatkozataival foglalkozik. A nőt ő is a magunkbaszállás és magánybavonulás legfőbb akadályának mondja, s ezt következőképen magyarázza meg: „Foeminae et si, quod rarum est, mitissimi mores sint, ipsa praesentia, atque ut ita dixerim umbra nocens est, cuius, si quam fidem mereor, vultus ac verba, cunctis qui solitariam pacem quaerunt, non aliter vitandi sunt, non dico, quam coluber, sed quam basilisci conspectus ac sibila. Nam nec aliter oculis quam basiliscus interficit, et ante contractum inficit.” A „donna” hatalmának a baziliskus említésével való éreztetése természetesen helyet kapott Janus Lernutius, a népszerű belga humanista költő először 1579-ben Antwerpenben megjelent *Ocelli* című ciklusának ötletei közt, mint a gáláns sablonnak a kedves szemével kapcsolatos elemei általában. A ciklus 37. darabja így szól:

Qui solis Libyae degit Basiliscus arenis,
Cuncta venenato lumine trux perimit.
Quid mirum, vastis igitur si regnet in oris
Nec quicquam propius audeat ire ferum?
Mirando magis adsector te, Lux mea, semper,
Cum tamen et miti Lumine me perimas.²

Nagyon valószínű, hogy a Balassi *De virgine Margareta* c. költeményének elején álló egész párhuzam-sor együtt megvan másnál is. Az anakreoni bók és a baziliskus-szem emlegetése egyaránt oly gyakori, hogy egyesítésüket sincs ok eredetinek tartani.

A tűzben élő szerelmesnek a *sa'amandrához* való hasonlítása

¹ E. Ph. K. 1929. 87. és 90. l.

² Poematum Jani Lernutii, Jani Gulielmi, Valentis Acidali nova editio. Lignici. 1603. 25. l.

szintén elég gyakori s az újlatin költészet útján is terjedt. Kissé átalakulva is előfordul a szalamandra-téma a szerelmes nyelv ötletei közt: szalamandra nemcsak a költő, ki a szerelem tüzeiben él folyton, hanem a kegyetlen kegyes is, mert őt nem érinti, nem lágyítja meg, hidegségét nem olvasztja meg a költő folytonos lángolása. Az eisenachi Henricus Husanus egyik költeményében (*Ad Bartholomeum Gordium Cadureum*) éppen azzal világítja meg a szalamandra csodáját, hogy kedvese is jól érzi magát s fagyos marad az őt égető tűzben:

Diximus in mediis Salamandram vivere flammis,

At tibi res omni visa carere fide.

Desine mirari...

Corde recepta meo est, haeretque infixata medullis

Illa puellaris lux Theodora chori.

Cor flammis ardet, liquescunt igne medullae:

In medis glacie durior illa sedet...

I nunc et dubita Salamandram vincere flammam

Frigoris indomito posse rigore sui.³

Zrínyi is azt mondja második *Idili*umban „aspisnál süketebb“ Violájának:

Ah, ne légy mintegy kű s márvánnál keménynebb!

Ne légy szalamandra és jégnél hidegebb!⁴

Eckhardt ismételtén rámutatott⁵ arra, hogy a szalamandra-hasonlat Balassinál oly összefüggésben s oly ötletek társaságában szerepel, mint Petrarca XVI. canzonéjában. Valóban az összes Balassi–Petrarca párhuzamok közül ez a legmeggyőzőbb. Ahol csak egy-egy ötlet egyezése mutatható ki, Petrarca páratlan népszerűsége miatt legkevésbé sem bizonyíthat közvetlen hatás mellett. De még ez a csoportos megfelelés sem döntő bizonyíték. Igen természetes annak föltevése, hogy Balassi kezén megfordult a Canzoniere rengeteg sok kiadásának valamelyike, de az eddigi érvek⁶ éppen nála, ki annyi költeményt „fordít

³ Delitiae Poetarum Germ. III. 623.

⁴ Négyesy-nél (Gróf Zrínyi Miklós művei. I.) a 99. lapon.

⁵ Először: Valentino Balassi e Petrarca. Corvina. 1921.

⁶ A rokon concetto-kon kívül a költemények tartalmát kifejtő argumentumokkal foglalkozik Eckhardt, melyekre Ferenczi is rámutatott, továbbá a Júliához írt költemények epikus háttérű ciklussá való szövésével. Argumentumok azonban sok olasz költőnél s egyes humanista latin verselőknél is vannak valamilyen formában, sőt a klasszikus erotikus költők — főleg Ovidius — XVI–XVII. századi kiadásában is előfordul a Balassinál előforduló argumentumformáknak csaknem minden típusa. A szerelmi történet kezdő és végső fázisa vagy — mint Petrarcanál is — csak az egyik, szintén sokféle a ciklusnak is megfelelő helyén áll s ily epikus háttérű ciklus megalkotásához minta lehetett már Ovidius, Catullus és Propertius költészete is. A történet részleteiben a Júlia-ciklus és a Canzoniere közt sem sok az egyezés. A Catullust és Propertiust is követő humanistáknál viszont a lemondásnak és elszakadásnak még az az elkeseredett kísérő gesztusa is előfordul, amely Balassinak a Júlia-cikluson kívül álló búcsúversésében: az átkos, csak keserűséget okozó versek, a szerelem emlékei elégetésének jelzése. (V. ö. pl. Joannes Bonefoniusnál: Del. Poet. Gall. I. 676. l. XXX. sz.)

tott" a maga egészében, de Petrarcából egyet sem, nem elegendők arra, hogy ezt kétségtelenné tegyék; még kevésbbé igazolható Eckhardtnak mindenestre megkapó további föltévése, hogy Balassi magával Petrarcával akart volna versenyezni, magyar Canzonière-t adni. A szalamandrának sem kellett Balassihoz föltétlenül Petrarcától kerülnie. E csodának megvolt a maga helye az éppen Eckhardttól kijelölt XVI. századi sablonban: éppúgy magyarázata a szerelmes tűzben égők életbenmaradásának, mint a láng és könny egyensúlyban maradása. (De virgine Margareta, 5. vsz.)⁷

WALDAFFEL JÓZSEF.

Szövetségi Évkönyv. VIII. évf., 1928—29. Függelék: Közgyűlési előadások, 1. szám. Kiadja az Eötvös-kollegium volt tagjainak szövetsége. Bpest, 1929. Pécs, Dunántúl egyetemi nyomdája. 78 l.

Rendkívül figyelemre méltó Gombocz Zoltán elnöki beszéde, melyvel az Eötvös-kollégiumi volt tagok szövetségének 1929 június 2-i közgyűlését nyitotta meg. Szóvá teszi azt a tervet, amely az Eötvös-kollegium kettéválasztására vonatkozik. Eszerint a budapesti Eötvös József-kollegium továbbra is a szellemi és történeti tudományokat művelné, míg a szegedi egyetem mellett újonnan felállítandó Eötvös Loránt-kollegium inkább a természettudományokkal foglalkoznék. — Az új Eötvös-kollegium felállítási tervének csak örülhetünk, mert a kollégiumi tanár- és tudósképző rendszer térhódítását jelenti. Lehetővé teszi a szellemi fejlődése kezdetén álló, tehetséges, fiatal ember számára, hogy egyetemi éveit gondtalanul, művelt és tudományos légkörben, rokonszákú társaival és tanáraival közvetlen érintkezésben, gazdag és szabadon használható könyvtár kiaknázásával tölthesse el. — Az Eötvös József-kollegiumban, melynek első kurátora Eötvös Loránt, a legnagyobb magyar fizikus volt, a természettudósok hosszú sora fejlődött ugyan ki, de ezeknél is inkább csak a tudományos miliő volt az inspiráló, míg szakmailag a kollégium alárendeltebb szerepet játszott kifejlődésükben, mert az intézet legkiválóbb tanárai és vezetői, egész könyvtára inkább a szellemi tudományokat kultiválta. A kiképzésbeli munkamegosztás, a kettéválasztás, az átszervezés, az egy-egy tudománykörre való specializálódás, bizonyos károk mellett, intenzívebb és eredményesebb munkát fog bizonyára létrehozni, az anyagi eszközök gazdaságosabb felhasználását teszi lehetővé és elősegíti a hazai és külföldi tudományos körökkel való kapcsolatok fokozottabb kifejtését. A kisebb létszám családiasabb és tudományosabb szellemet fog teremteni, az elhelyezkedés kényelmesebbé és nevelőbbé válik és a szelekciót is sikeresebbé teszi. A szellemi tudományok szempontjából, úgy látszik, csak előnyös lesz a terv megvalósítása. A szegedi Eötvös Loránt-kollegium természettudományi és általános tudományos szempontból való sikeres megszervezése mindenképen kívánatos és lehetséges, főleg, ha nemcsak a belső miliőre fordítanak gondot, hanem megfelelő külső miliőt is teremtenek, ami mindkettő, megfelelő áldozattal, fokozatosan megvalósítható.

Gombocz Zoltán, előadása végén, felhívta a figyelmet arra, hogy Eötvös Loránt sírja még ma is jeltelen és bár az újonnan építendő geofizikai intézetben mauzóleumot terveznek számára, annak megvalósulása még évtizedekig késhet. A szövetség országos gyűjtést javasol,

⁷ Az utóbbi ötletnek éppen úgy megvolt a maga specialistája is, mint a női szem erejének: a hollandus Eyndius, a ὙΔΡΟΤΥΡΙΚΩΝ liber írója. (L. Del. Poet. Belg. II. 331—46.)

hogy a legnagyobb magyar fizikus emlékéhez méltó, egyszerű, de nemes anyagból való emlékoszlop legyen felállítható.

Érdekes Lukács Pál gazda jelentése is, melyben beszámol arról, hogy a megszállott területeken levő tagjaikkal alig tudnak érintkezni, az itthon levők és a külföldön tartózkodók pedig, akik mind tudományos és nemzeti missziót végeznek, a magyar művelődés legfontosabb tényezői, nem tudják tagdíjaikat megfizetni (346 közül csak 96 fizetett). Nehézségekbe ütközik az Eötvös-kollégisták kölcsönrel való segítése is. Annál öröndetesebb, hogy az 1927—28. évi Eötvös-jutalomdíjat nyert dolgozat (Kniezsa István: A magyar helyesírás a tatár-járásig) a Magyar Nyelv XXV. évfolyamában megjelent.

A füzet közli a szövetség alapszabályait és a tagok névsorát. Igen érdekesek továbbá az idegenben alakult szövetségek, melyek a személyi hagyományokat és kapcsolatokat ápolják és tagjaik közé hazánk legkiválóbb tanárai és tudósai tartoznak.

Mélyen megindító a dr. Scharbert Vilmos, Komáromi Mihály és Stieglmár Róbert hősi halált halt kollégisták élettörténetét és személyi rajzát adó megemlékezések, mert nemcsak az egyetemi hallgatók lelket és fejlődését világítják meg, hanem a főiskolai nevelés problémáira és lehetőségeire is fényt vetnek.

Végül felhívjuk a figyelmet Szilber József rendkívül értékes, bár tőlünk távol álló, tanulmányára, mely az első közölt közgyűlési előadás és A repülés az emberiség és a tudomány szolgálatában című kérdést dolgozza fel, népszerűen ugyan, de a tudományos szempontok szemmeltartásával. A dolgozatot sok sikerrel lehetne a középiskolai természettudományi és általános tudományos oktatásban felhasználni és épp azért kívánatos lenne különlenyomatban való terjesztése, a tanári és ifjúsági könyvtárakba való beszerzése.

BITTENBINDER MIKLÓS.

A Revue de littérature comparée (1929, avril—juin, p. 375). „Publications récentes” rovatban ezeket írja:

„M. L. Rác, professeur à Sárospatak, rousseauisant très qualifié par une série de travaux (le Comte Teleki et Rousseau, L'origine du 1er discours de Rousseau etc.) vient de publier le premier volume d'un „Rousseau, sa vie, ses oeuvres” (Rousseau élete és művei), qui donne, jusqu'à la Condamnation de l'*Emile*, une mise au point élégante, attentive et complète de tout ce qui a paru sur cet immense sujet. On attendra la suite avec intérêt, en souhaitant que des parties au moins de cet ouvrage soient traduites.”

Vesperus: szender. Az Amores magyar fordításáról szóló cikkbe többek közt a következő sajtóhiba csúszott be: a 146. lap alján *Lendes* áll *Szender* h. Ez utóbbit *hesperus* értelemben használta Verseghy is. Ennek nyelvtudományi munkáira hivatkozik Szily *A magyar nyelvújítás szótára* 303. lapján, de a pótkötetben (572. l.) P. Nagyot is idézi.

Beküldött könyvek. (A * -gal jelöltekre visszatérünk.)

Lajos György: La vie intellectuelle des Hongrois de Transylvanie (1919—1925). Paris, H. Champion, 1928. 8°. 25 l. (Különlenyomat a Revue des Études Hongroises 1928, 2—3. számából.)

Ilyen rövid terjedelemben csak éppen a leglényegesebb és a külföld számára legszuggesztívebb megállapításokat lehet tenni. Így jár el

György is, midőn kiemeli, hogy a kultúrcentrumtól, Budapesttől, való elszakadás és a mesterségesen Bukarest szellemi fenhatósága alá kényszerítés nem teljesítette be az új impérium reményeit. A természetes forrástól elvágyva, Erdély nem fordult sehová (legkevésbé Bukaresthez), hanem saját multjának gazdag alaprétegeiben kereste és találta meg a szellemi élet forrásait. Ez a magáralálás fokozódott a kultúr-crőszakkal egyenes arányban, amit gondos kultúrstatisztika (újságok, könyvek, nyomdák stb.) igazolnak. Futólag megemlíti az erdélyi irodalmi élet néhány kimagasló alakját, foglalkozik a tudományos intézményekkel is és végül megállapítja, hogy ez a kultúrmozgalom primitív stádiuma ellenére is túl van már a kezdet legnagyobb nehézségein; az erdélyi magyarság már felezmélt kábultságából és összetartozóságnak öntudata további nagyarányú fejlődést ígér. O. L.

Sipos Lajos: *A magyar szabadságharc visszhangja a francia irodalomban 1848—1851.* Bölcsészetdoktori értekezés. Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Budapest. Bp., 1929. Kiadja az Országos Gyermekekvédő Liga. 8°. 97 l.

A nagy apparátussal készített disszertáció konkluziói elég lehangolóak. A francia társadalom a szabadságharc és az azt követő évek eseményei mellett különösebb érdeklődés nélkül haladt el, néhány emigráns buzgólkodása teremt némi rokonszenvet, jórészt a francia aktuális politika légkörét kihasználva, de egyébként a tekintélyes lapok ellentétes forrásokból származó torzított hírei, néhány jelentéktelen író romantikus érdeklődése, a bécsi udvar ellenintézkedései és a még némileg szimpatizáló kormányok bukását követő cenzura teljesen cél-talanná és éfemerré tettek minden kísérletet, mely Magyarországnak igyekezett tragédiája kapcsán eredményesen megszerezni Franciaország jóakarató támogatását. A részletek hangyaszorgalmú feltárása nagy nyeresége szabadságharcunkkal foglalkozó irodalmunknak. O. L.

Dr. Erdélyi Lajos: *A magyar katona.* A magyar hadszervezet és hadművészet fejlődése. Budapest, 1929. 8°. 302 l.

Hézagpótló munkának juttatta az Országos Magyar Hadimúzeum Egyesület tudományos pályadíját, mert ez a könyv az első nagyszabású kísérlet a részben agyonvitatott, részben ismeretlen magyar hadtörténelem egységes összefoglalására. A valószínűleg több kötetre tervezett sorozat elseje ez a mű, mely az ősmagyaroktól a királyság meg-alapításáig tárgyalja történelmi sorrendben a haditudomány minden fontos, a tárgyalat korra vonatkozó kérdését. Nem egy részletre először derül fény a szerző önálló kutatásai nyomán, másutt hosszadalmas viták eredményét foglalja össze kielégítő megoldásban. A hazaszereztől izzó és a katonai erényeket dicsőítő könyv német- és francia-nyelvű rezümével zárul. O. L.

R. Kron, *Der kleine Deutsche.* Ein Fortbildungsmittel zur Erlernung der deutschen Umgangssprache auf allen Gebieten des täglichen Lebens mit steter Bezugnahme auf deutsche Eigenart in Sitten, Gewohnheiten und Einrichtungen. 16. kiadás. Kis 8°. 184 l. Vászónkötésben 3 M.

The Little Londoner. A Concise Account of the Life and Ways of the English with Special Reference to London. 18. kiadás. Kis 8°. 215 l. Vászónkötésben 3 M.

R. Kron and R. F. Russell: *Slang and Colloquial English with Notes on Common Errors in Speaking and Writing.* Kis 8°. 62 l. Vászónk. 180 M. Valamennyi J. Bielefelds Verlag, Ettlingen i. B.

Kron kis zsebkönyvei szinte fogalom-má váltak már. Nem igen hisszük, hogy akadna nyelvet tanuló ifjúságunk köreiben, ki ne ismerné

és haszonnal ne forgatná őket. A külföldre menő, még ha egyébként bizonyos mértékig jártas is a nyelvben, éppúgy zsebében hordja őket, mint a Baedekert, mert úton-úttélen szüksége lehet rájuk. A hétköznapi életben előforduló sok száz szólás, az idegenben a helyszínen szükséges szókincs, egész csomó speciális kifejezéssel mind benn vannak ezekben a praktikus kötetekben, még hozzá ügyesen előadott idegen nyelvi magyarázatokba beleágyazva. Gazdag anyaguk miatt bátran lehet őket útikalauzoknak is mondani, mert annyira megmagyaráznak minden külföldi intézményt, szokást stb., hogy vezetésükre bátran bízhatjuk magunkat. Éppen ezért öröndetes, hogy ilyen sűrűn jelennek meg új kiadásai: legalább mindig hozzá alkalmaztatnak a legújabb körülményekhez és viszonyokhoz. Emellett a szerző állandóan javítja és tökéletesíti a köteteket, így pl. az új német kötet ügyesen jelzi a hangsúlyt minden problematikusabb esetben. Az új angol kiadás fölvette a régibb „English Daily Life” anyagát is, de úgy, hogy egyes önállóbb fejezetek megfelelően kibővítve külön kötetbe kerültek s így jött létre a fent pontosabban megjelölt „Slang” könyvecske, amely mintegy folytatolagos (II.) kötete a „Little Londoner”-nek. Tanárember csak azt fogja sajnálni, hogy a nagyon gazdag iskolai szöveggyűjtemény, mely a régibb kiadások függelékét képezte, innen elmaradt. Egy újabb kiadáshoz jó lenne ismét csatolni. Egyenesen kérnök erre mind a szerzőt, illetve átdolgozót, mind a kiadót. Tagadhatatlanul javult és bővült ettől eltekintve a mostani kiadás és a II. kötetnek tekintett „Slang and Colloquial English” főként a csaknem felét kitevő „Common Errors” gyűjteménnyel és ezek tanulságos javításaival tesz kitűnő szövegeket a gyakorlatban. —ó—s.

Robert der Teufel. Roman von Werner Jansen. Kis 8°. 188 lap. Georg Westermann, Braunschweig-Berlin-Hamburg, 1929. 80 Pfennig.

A németek újabban az iskola kedvéért úgyszólván minden áldozatot meghoznak. A régebbi, főként a klasszikus, írók művei kitűnő iskolai kiadásának se szeri, se száma. A német kiadók azonban elismeréseméltó önfeláldozással teszik hozzáférhetővé a ma is élő egészen modern írók műveit is, ha van bennük az iskolában felhasználható érték. Csodálatos teljesítmény pl. éppen a fentebb pontosabb címmel megadott W. Jansen-regénynek az ilyen hallatlanul olcsó kiadása, amely igazán hozzáférhetővé teszi a legszegényebb tanulóknak is. Jansen megérdemelte, hogy az ő egyik művéhez nyúljanak az ifjabb generációk számára: elsőrendű történeti regényíró. Voltaképp egy történeti regény-trilógiájának középső, önálló része ez a Robert der Teufel, melyhez elsőként „Heinrich der Löwe” s befejező történetként „Geier um Marienburg. Deutschritterroman” járul. Nálunk is be lehetne vezetni az ilyen olcsó modern iskolai olvasmányokat: mind az újabb német irodalom megismerésével, mind könnyen s kellemesen szerzett nyelvi készséggyarapodással vinnők előbbre a némettanítás ügyét.

Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. Első kötet: A magyar irodalom a középkorban. Bpest, 1930. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság kiadása. Nagy 8°. 769 l.

Úgyszólván az utolsó percben érkezvén lapunk zárta előtt, egyelőre csak röviden szólhatunk hozzá ehhez az újabb testes kötethez, mellyel a fáradhatatlan, érdemes irodalomtörténész karácsonyra lepett meg bennünket. Szinte hozzászoktunk már ahhoz, hogy évről-évre valamilyen új művel gazdagítsa egyébként, sajnos, olyan szegény szakirodalmunkat. Ennek az impozáns kötetnek a kiadásával szerző megkülönböztetett hála kötelezett mindnyájunkat. Négy kötetben kiadott első nagy tudományos rendszerezése (Budapest, 1909, 1913) rég nem

kapható már, de az 1921-ben közreadott kétkötetes kézikönyv sem. A szerző joggal hivatkozik arra előszavában, hogy míg Németországban a reformáció korától a világháborúig több mint hatvan teljes tudományos nagy irodalomtörténet jelent meg, addig minálunk csak kettő! Ilyen adatok önmagukban elégségesek ahhoz, hogy Pintér Jenő újabb kötetének megjelenését túlnál is igazolják. Ha még hozzávesszük azt, hogy a szóbanforgó kötetben minden időközben elért újabb tudományos eredmény föl van használva és a könyvészet is ki van egészítve az 1928. év végéig, akkor kellőképp alátámasztottuk a fentebb kimondott halányilatkozatot. A könyv kiállítása pompás: papír, nyomás, betűk és elosztás mintaszerűek. A tartalom méltó az 1908-ban az Akadémia Semsey-pályadíjával jutalmazott első fogalmazványhoz, melyet szerzője közben is szerető gonddal javíttatott, tökéletesített. Éppen itt jut nagyon előnyösen érvényre Pintér Jenő történész volta: legrégibb irodalmunkban sok ú. n. esztétikai érték, sajnos, nincs s így valóban az a legszerencsésebb beállítás, ha a ránkmaradt szövegeket a megfelelő korok kultúrtörténeti háttérével kielégítő módon kapcsolatba hozzuk. Szerző ehhez nemcsak nagyszerűen ért, hanem történész szakemberként annyi új szemponttal s adattal szolgál a pusztán irodalomtörténésznek, hogy ez szükségkép tágitja szellemi láthatárát. Egyszerű, keresetlen, magyaros nyelven megírt, érdekes könyv ez a kötet. Sokan nem hinnék a laikusok közül, hogy a legrégibb magyar irodalom története ilyen érdekkeltő olvasmány lehessen. Nagyon helyes, hogy az érdemes szerző a hazai latin meg német irodalomnak is szentelt fejezeteket. A kiváló munka beható megbeszélésére vissza fogunk térni.

Erdélyi Lajos dr.: Magyar nyelvi tanulmányok. I. 1926. — II. 1929. 80. Budapest. A szerző kiadása (Budapest, I. Győri-út 14). Egyenként 7 pengő. A székelyek eredetéhez című rész különnyomatban, külön előszóval, 2 pengő 50 fillér, A régi magyar irodalom történetéhez c. füzet külön előszóval és jegyzetekkel 1 pengő 80 fillér.

Folyóiratunk már röviden megemlékezett ennek az értékes munkának egyik kötetéről. Már akkor szíves figyelmébe ajánlottuk magyar nyelvstudománnyal és irodalommal foglalkozó kartársainknak. Most már teljesebben fekszik előttünk ez a közérdekű dolgozatsorozat s így újból visszatérünk rá. A szerző nyelvtanítási, mondattani, nyelvjárási, történelmi meg irodalomtörténeti kérdésekkel foglalkozik benne. Az I. kötethez a Gyulafehérvári Sorok fényképmásai, a II. kötethez a Halotti Beszéd nyelvjárástérképe van csatolva. Egy komoly nevelői és kutató munkában eltöltött élet tudományos eredményeinek javarésze fekszik e lapokon előttünk. A szerző nemcsak mint főiskolai tanár nevelt hazánknak jó néhány magyartanári generációt, hanem a budapesti egyetemen magántanárként is immár több mint húsz esztendeje működik. Mintegy tanári jubileumát ünnepli nyelvi tanulmányainak ezzel az összefoglalásával. Másutt is észrevették és megfelelően méltatták e derék régi munkás érdemeit: egyet. rk. tanár lett. Meglepő, hogy mennyire mozgékony, új utak és elvek iránt fogékony még ma is. Éppen ezért nem is állt meg egyszerűen eredmények leszögezésénél, hanem további célkitűzésekkel, termékeny eszmék fölvetésével sem fukarkodott. Legérdekesebb a székelyek eredete kérdésének, ennek a nagyon sokat vitatott problémának a tárgyalása. Az eddigi eredményeket fölhasználva, bírálva kimutatja, hogy csak alapos nyelvjárástörténeti tanulmányok után lehet itt érdemleges választ adni. Főleg a dunántúli nyelvjárásokat kell e szempontból gondosan megfigyelve összehasonlítani a székelyekkel. Mintául szánta az udvarhelymegyei székelység hang-, alaktanának, szokásainak földolgozását. A csángók eredetéhez is

hozzászól nyelvi alapon. Maga is székely ember lévén, e kérdés komplexumban érzi magát legotthonosabban, de más jelenségek sem kerültek el figyelmét: elsőnek mutat rá a háború nyelvi hatására, amiről a nyugati tudományban már annyi új dolgozat jelent meg. A nyelvész emlékek tájszólásának kérdése érdekli még nagy mértékben; nem csoda, ez volt sok évvel ezelőtt mintegy kiindulópontja — s hogy is mondja a francia közmondás: csak mindig visszatérünk az első szerelmünkhöz! Óvatos gondossággal jár el mindenütt ezen az ingoványosabb területen is. Mindig vázolja a kérdés történetét és mibenlétét, mielőtt a tulajdonképeni tárgyalásra térne. Minden tekintetben figyelemreméltó, szép dolgozatok ezek, melyeknek összegyűjtött kiadásaért hálásak lehetünk.

Török Péter: Delibáb a Verhovinán. Regény. Szerző kiadása. Kisvárd, 1929, 8°. 212 l.

Egyike azoknak az elbeszélő műveknek, melyeket szép nagy Magyarország megrablásáért bánkódó szíve vérevel írt egy jó magyar ember, aki nem tudja elfelejteni azt, ami volt és azt a gátságot, amelyet a civilizáció állítólagos őrei elkövettek rajtunk. Késérő kedvvel emlékszik meg amellett saját bűneinkről, nagy hibáinkról, amelyek nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy idáig jutottunk. A rutén föld és nép sorsa van itt (sajnos, olyan könnyen feledő) hazánkfiaink előtt kitérve, de vele kapcsolatban saját világháborús és az utáni történetünk, amely logikus következetességgel nőtt ki az azelőtt elkövetett hibáinkból. Szeghynek, a papapostolnak kálváriája, melyet nagy részben saját magyar vérei járatnak vele a rutének között, mert hagyományos rövidlátással nem, azaz csak túlkésőn, értik meg őt, nemcsak tanulságos persze, hanem igazi költői erővel s fantáziával van megcsinálva. Nemcsak hazafias, hanem jó regény is ez a „Delibáb a Verhovinán”. Megérdemelné, hogy minél több asztalra jusson most karácsonykor! Főként pedig serdültebb ifjúságunk kezébe is való minden realisztikusabb részlete ellenére is, hogy bennük szintén szítsuk az elszakított országrészeinkért való fájdalmas haragot.

Magyarosan, katonásan. Segédkönyv a katonai írásmód („írástan”) oktatásához. I. rész. Szerk. és kiadja vitéz Rózsás József. Budapest, 1929. Wodianer. 8°. 95 l.

A kis könyv, melyet Gombocz Zoltán s Tolnai Vilmos is átnéztek, jóval többet nyújt, mint amennyit címe ígér. Az I. fejezetben általános bevezetést kapunk a nyelvészethez, a II.-ban a magyar nyelv rokonairól, fejlődéstörténetéről s a nyelvjárásokról van szó, a III.-ban a nyelvünkbeli idegen elemekről ír szerző, hol is rögtön nagyon ügyesen összeállított magyarító szótárt ad, a IV. fejezetben a jó stílus követelményeit fejtegeti, míg az V.-ben a hiv. helyesírás főbb szabályait csoportosítja. Nagyon világos, könnyen áttekinthető, a leglényesegebbet ügyesen kiemelő, gyakorlatilag jól használható könyv ez, melynek megjelenését örömmel üdvözljük és érdeklődéssel várjuk ígért második részét.

Horger Antal: Általános fonetika. Különös tekintettel a magyar nyelvre. Budapest, 1929. (Kókai.) 8°. 144 l. 7 P.

Rendszeres fonetikát, sajnos, kevesen íznek nálunk, pedig ennek alapvető fontossága van minden nyelvészkedésnél. Iskolai nyelvtanaink egy része eléggé igazolja a maga idevágó pár jellegzetes hibájával, hogy ezen a téren szerzőiknek is van még mit tanulniok, hát még nyelvszakosaink szélesebb rétegeiben mennyi még e tekintetben a teendő. Mindenkép szükség van tehát ilyen tárgyú könyvre, főleg, ha ez eléggé egyszerű stílusban, közérthetőn tárgyalja az idetartozó kérdéseket, mint az előttünk fekvő munkálat. Örömmel fogadjuk, köszö-

nettel vesszük. Különösen hasznos még azért, mert a magyar nyelvre való különös tekintettel készült, tehát kipótolja azokat a hiányokat, melyekben szükségképp szenvednek a mi számunkra mind az egyébként bármily kitűnő külföldi fonetikai kézikönyvek. E jelentős mű bővebb tárgyalására még visszatérünk.

Új könyvek.

Hengesbach—Le Bourgeois: Einführung in die Geschichte, Landes- und Volkskunde Frankreichs. (Berlin, 1928. Weidmannsche Buchhandlung, 182 o.)

A szerzők németországi középiskolák kezdőfokú tanulói részére szánták ezt a könyvet. Céljuk az volt, hogy könnyű és rövid olvasmányok útján a növendékeket a francia nép lelkivilágának ismeretébe bevezessék. Az olvasmányokat négy csoportba osztják fel. Az elsőbe tartoznak a mesék és elbeszélések (Contes et récits), a másodikba a történelmi tárgyú olvasmányok (Lectures historiques), a harmadikba a földrajzi olvasmányok (Lectures géographiques), a negyedikbe a franciák mindennapi életét tárgyaló rövid rajzok (Les Français).

Az olvasmányok tartalmát tekintve, talán csak azt kifogásolhatnók, hogy túlságosan sok bennük a történelmi, földrajzi és egyéb ismeretterjesztő olvasmány és a francia lelket valóban visszatükrözőtető rövidebb-hosszabb elbeszélés, monda, mese vagy akár adoma aránylag gyér számban lelhető fel benne. Költeményt meg úgyszólván csak egy-néhányat közölnek a szerzők. Egy jó olvasókönyvnek elsősorban az a feladata, hogy gyönyörködtetve és nem szárazon oktatva ismeresse meg a tanulókat az idegen lelki és szellemi világgal.

A szerzők francianyelvű jegyzeteket és betűrendes szójegyzéket csatoltak a könyvhöz.

Petrich Béla.

Bornecque—Eckert: La Culture française dans les textes. I—II. (Berlin, 1928. Weidmannsche Buchhandlung.)

A Kulturkunde szellemében készült ez a kétkötetes francia irodalmi olvasókönyv. Szerzői: a lille-i egyetem jeles tanára, Henri Bornecque és az usingeri Christian-Wirthschule kiváló pedagógusa, Heinrich Eckert. Feladatukat kitűnően oldották meg. Minden kor irodalmának legjava termékeiből közölnek egy-egy rövidebb szemelvényt. De az egyes korok szellemét nemcsak az egykorú irodalmi olvasmányok, hanem jeles historikusok és műtörténészek műveiből vett rövid szemelvények is plasztikusan állítják a tanulók elé. Így a középkorra és a XVI. századra vonatkozó részben nemcsak a Chanson de Rolandból vett hatásos jeleneteket találunk Bédier fordításában, továbbá Villon „Ballade des pendus”-jét, Ronsard A Hélène-jét, hanem Chateaubriandnak a gótikus templomokról írt híres sorait is, továbbá Michelet gondolatait Jeanne d’Arc-ról, Saint-Beuve eszméit a franciaországi Renaissance-ról. Dicsérőleg kell megemlítenünk a szerzők pártatlanságát. A francia szellem minden megnyilvánulását bemutatják. Több szemelvényből fogalmat nyerhet a tanuló a legújabb kor nagy katolikus megújódásáról is. (Goyau: Histoire du sentiment religieux; Fonsgrive: De Taine à Péguy.)

A két kötet mindegyikéhez egy-egy, a könyvtől elválasztható füzet kapcsolódik a szükséges nyelvi és tárgyi magyarázatok közlésére. A szerzők minden magyarázatot francia nyelven adnak. A legtöbb ilyen mű jegyzethez „Remarques générales” címen a szóbanforgó műre vonatkozólag történeti és esztétikai megjegyzéseket is fűznek.

Ez a mű nem közöl a szemelvények közé ékelve irodalomtörté-

neti szövegeket és mégis az a benyomásunk, hogy gondos feldolgozás után nemcsak a francia szellemiségről nyer a tanuló helyes képet, hanem a francia irodalom fejlődéséről is.

Pétrich Béla.

La nouvelle Héloïse de J. J. Rousseau. Etude et analyse par Danied Mornet, professeur à la Sorbonne. (Párizs, évszám nélkül, 335 oldal.)

A Doumic szerkesztette „Les chefs-d'oeuvre de la littérature expliqués” című vállalat keretében jelent meg egy-két évvel ezelőtt ez az értékes munka, mely a XVIII. század c legsajátosabb termékeinek egész történetét elénkbe tárja. A szerző kiválogatja a könyv legzamatosabb leveleit és rendkívül világos magyarázatokkal hidalja át a közöttük ily módon keletkezett ürt. Nagy hasznára lehet ez a mű különösen egyetemi hallgatóknak, de a művelt közönség érdeklődő rétegeinek is. Az egykor oly rajongással és annyi könnyhullatás között olvasott Nouvelle Héloïse-t ma már kevesen tudják végigolvasni, úgyesen áthidalt jellemző szemelvényeket viszont nagy örömmel tanulmányoz át bárki. Mornet bőséges felvilágosító sorában felölél úgyszólván mindent, amit Rousseau regényével kapcsolatban tudni kell. Egy külön fejezetben kimerítő bibliográfiát ad a szerző. Felsorolja a Nouvelle Héloïse legfontosabb kiadásait, a korabeli legérdekesebb ítéleteket, a legújabb idevonatkozó tanulmányokat stb. Ezt az élvezetes nyelven megírt könyvet mindenkinek ajánlhatjuk, aki a Nouvelle Héloïsezel szellemes és biztos módon óhajt megismerkedni.

Pétrich Béla.

Bánhegyi Jób dr.: A magyar irodalom története, II. kötet. Kisfaludy Károlytól napjainkig. Budapest, 1930. Szent István-Társulat kiadása. Bánhegyi Jób, bencésfőiskolai tanár, magyar irodalomtörténete ezen II. kötete méltó folytatása és befejezése a majdnem minden oldalról elismeréssel fogadott I. kötetének. A szerző az összes irodalomtörténeti irányok tárgyi és módszertani szintézisét végezte el. Felhasznált minden elfogadható adatot, eredményt, szempontot, módszert, hogy közös nemzeti és esztétikai nevezőre hozza mindazt, amit íróink nyújtottak és ami esztétikusaink megvilágító értékelése után közérdeklődésre, élvezetre, megbecsülésre számíthat. A mai irodalomtörténésztől és esztétikustól megkívánt összszemlélettel, beleérző, fejlődéstörténeti, differenciális, értékelő módszerrel foglalja egységbe a magyar irodalomtörténetnek szellemi és művészi fejlődését 1820-tól napjainkig, még pedig három fokozatban rajzolja azt meg: 1. a romantizmus, 2. a nemzeti klasszicizmus, 3. a realizmus, a naturalizmus és a szimbolizmus képeiben. Minden fokozatnak először általános jellemzését adja, azután részleteiben világítja meg. Ezek a fejtegetései, a megfelelő módszerek és eredmények szintézise folytán sokszor oly sikerültek, hogy nem egy helyen felülmulják legjobb irodalomtörténészeink és esztétikusaink elemzéseit és megállapításait, bár gyakran érezzük szellemi háttérét, miliójét, szellemi elődeit és munkatársait, akiknek munkáit katholizálja, azaz egyetemessé teszi, miként Pázmány Péter: Az isteni igazságra vezérő kalauzában korának szellemvilágát foglalta egybe és örökítette meg. Ebben áll éppen műve legfőbb érdeme. Miként Gyulai Pál, úgy Bánhegyi is, az irodalmi, az irodalomtörténeti köztudatot fejezi ki, a leszűrt, meghiggadt, kikristályosodott nemzeti esztétikumot. Mint a méh, gyűjtötte össze a mézet, íróink és tudósaink munkáiból. Műve nemcsak a magyar esztétikum igazságát tartalmazza, hanem gondos, fegyelmezett, nemes, óvatos, finom, művészi kiképzésű.

Bár a szellemtörténeti módszer a részletekben valamivel erősebben érvényesülhetett volna, bár a művészi újítások iránt, különösen az újabb korban, több megértést és értékelést tanúsíthatott volna, bár a

magyar dráma fejlődéstörténetének megrajzolása kevésbé sikerült, bár a konzervatív irányú epigonokat túlértékeli, a katolikus írók jellemzését és értékelést nem mindig elég szervesen illeszti bele rendszerébe, a modernekkel szemben kifejtett jogos kritikáját elütő tónusban hangszereli és a magyar irodalomtörténészek munkáit nem sikerült olyan módon elemeznie és értékelnie, amint azt klasszikusaink és költői fejlődésünk megértése és megbecsülése megkívánta volna, művét alapjában véve mégis teljesen eredeti, érdekes és értékes alkotásnak kell minősítenünk, amely nagy, sajátos tehetséggel összefoglalja és lezárja az eddigi kutatásokat és úgy a nagyközönségnek, mint a szakembereknek rendelkezésére bocsátotta okulás és élvezés céljából. A munkából kisugárzó szellemvilág, tárgyi és módszertani szempontból egyaránt rokonszenves, korszerű, mélyen, magyarosan, emberien igaz. Azt hisszük, hogy nagy hatással lesz az ízlésbeli és tudományos továbbfejlődésre, a kölcsönös megértésre, klasszikusaink öntudatosabb és finomabb élvezésére, szóval esztétikailag és nemzetileg gazdagítja kultúránkat. Mérséklete, gondossága, pontossága, izlésessége, tárgyilagossága, változatossága, frissége, világnézete egyaránt követésre méltó. Talán csak egyetlen tulajdonság erősebb hangsúlyozására lenne nagyobb szükség: a problémák megéreztetésére. Az egész könyvből alig érezzük ki, hogy volnának még nem tisztázott, közmegnyugvára még meg nem oldott kérdések, melyeknek elintézésében nem tudott a közvélemény megsegíteni, habár a folyamat tart és időnként megnyugtató formát kezd ölteni. Ezt a problematikusságot napjaink irodalmában kissé egyoldalúan burkolja homályba, míg a multra nézve alig érezteti. A műveltebb közönség és a szakemberek nagyobb igényeinek kielégítése más, tökéletesebb megoldást kíván. A tudománynak tovább kell fejlődnie. Reméljük és kívánjuk is, hogy az író nagy sikere után nem fog elhallgatni, nem fog babérjain pihenni, hanem hozzá fog ehhez az őtöle jogosan várt nagyoobb-szabású és terjedelmesebb mű megalkotásához, kielégíteni törekedvén a legnagyobb esztétikai és tudományos szükségleteket és igényeket is, amennyire csak tehetsége és a tudomány korszínvonala megengedi.

Bittenbinder Miklós.

Rudolf Unger: *Aufsätze zur Prinzipienlehre der Literaturgeschichte. — Aufsätze zur Literatur- und Geistesgeschichte.* (Neue Forschung. Arbeiten zur Geistesgeschichte der germanischen und romanischen Völker 1 és 2.) 8°. 230. illetve 238 l. Két kötet egyenkint 12 M. (kötve 14; egyszerre véve 26 M.). Junker u. Dünhaupt-Verlag: Berlin—Steglitz 1929.

Unger egyike azoknak a modern német irodalomtörténészeknek, kik úttörői voltak az újabb, ú. n. szellemtörténeti iránynak. Hamann-könyve igazi klasszikus műve a legújabb német irodalomtudományak. Éppen ezért feszült érdeklődéssel vártuk mindig újabb megnyilatkozásait, amelyek főként kisebb írásaiban álltak az eredeti nagy kezdés magaslátán. Irodalomtörténetelméleti kisebb értekezései úgyszólván nélkülözhetetlenek mindnyájunknak, de sok közülük nehezen hozzáférhető helyen jelent meg, avagy rég elfogyott. Ezért nagy örömmel kell üdvözlönnünk mindenekelőtt az I. kötetet: *Aufsätze zur Prinzipienlehre der Literaturgeschichte.* Ebben következő régebbi cikkei jelentek meg összegyűjtve: *Philosophische Probleme in der neueren Literaturwissenschaft, Vom Werden und Wesen der neueren deutschen Literaturwissenschaft, Weltanschauung und Dichtung, Zur Entwicklung des Problems der historischen Objektivität bis Hegel, Viktor Hehn als Literaturhistoriker, Literaturgeschichte als Problemgeschichte, Die Vorbereitung der Romantik in der ostpreussischen Literatur des*

18. Jh., Hamann und die Romantik, Literaturgeschichte und Geistesgeschichte. A második kötetben is foglaltatik még egy-két idevágó cikk, mint pl. Hermann Hettner életrajza, avagy „Hamann und die Empfindsamkeit“, „Wandlungen des lit. Goethebildes seit hundert Jahren“. Külön említést érdemel még a két C. F. Meyers-rel foglalkozó értekezés is. Egészen véve, sajnos, meg kell azonban állapítani, hogy Unger az utóbbi években inkább a teoretikus részben állt első nagy munkája szintjén, újabb irodalomtörténeti gyakorlata bizony elmaradt e mögött. Valahogy nem tudta többé megtalálni a magának való témákat, vagy legalább egyetlenegyét még „Hamann“-jához hasonló, amely komolyabban leköötötte és igazi alapos elmélyedésre bírta volna. Így ezek az „Aufsätze zur Literatur- und Geistesgeschichte“ érdekesek ugyan és különösen ebben az együttesben tanulságosak, de mégsem vetekedhetnek sem első nagy munkájával, sem elméleti fejtegetéseivel. —ó—s.

Students' Series Neue Folge. Herausgegeben von Dr. Karl Wildhagen, o. Prof. der englischen Philologie an der Universität Kiel. 5. *The Dream by H. G. Wells.* 1926. Jegyzetekkel és szótárral 1-80 M. — 8. *The Innocence of Father Brown by G. K. Chesterton.* Mint fent, 1-80 M. — 14. *The Tale by Joseph Conrad.* 1-20 M. — 16. *The Silver Box by John Galsworthy.* 1-80 M. Leipzig, Bernhard Tauchnitz. Kis 8°.

A kontinensen általánosan ismert nagy Tauchnitz kiadóéé valóban mintaszerű iskolai olvasmányköteteket ad ki pár év óta. Részben szemelvényes rövidített kiadások ezek (a fentiek közül Wells *Dream*-je ilyen), részben teljesek (mint pl. Galsworthy *Silver Box*-ja). Mindkétféle kiadvány azonban bő (kb. 100 lap) terjedelmű, kitűnően olvasható, érdekleltő, összefüggő szövegközlést tartalmaz, amely bő jegyzet és szótárrésszel kiegészítve a képzelhető legkényelmesebb olvasmány közepes haladónak, sőt már erősebb kezdőknek is. Az anyag nagyon nagy érzékkel és hozzáértéssel van összeválogatva. Nem érdektelen itt leszögezni, hogy azoknak a köteteknek a jegyzetrésze kevésbé használható, melyeket angol születésű kiadók dolgoztak föl (így pl. a kieli angol lektor, Dr. H. T. Price), viszont nagyon jók azoké, melyek német származású középiskolai tanárok kezéből kerültek ki (így a 14-es számú, mely Dr. Fr. Oeckel és a 16-os, mely Dr. G. Kirchner kezén ment át). Ezen hozzáértő nem fog csodálkozni, hiszen eleve nyilvánvaló, hogy a német származású tanár jobban tudja már saját egykori tapasztalatai meg iskolai gyakorlatából is, hogy milyen pontokon áll meg a saját nemzetbeli tanuló. Az angol magyarázatokkal áll elő többször olyan helyeknél, hol erre alig van szükség, de hallgat ott, hol nagyon is rászorulnánk. Mindez azonban csak másodrendű fontosságú kis különbséget teremt egyes kötetek közt. Végeredményben mind kitűnően használhatók és melegen ajánlhatjuk valamennyit a szaktársak szíves figyelmébe.

A budapesti tankerület 10. számú értesítője. 1928—1929. Közzétette dr. Pintér Jenő, budapesti tankerületi kir. főigazgató. Bpest, 1929.

Bármily fontos, s valljuk be, sikeres a vidéki középiskolák kulturális munkája, mégis a hazai középiskolák erkölcsi és szellemi színvonal és a nemzet művelődésügyi jövője szempontjából a legégettebb a budapesti középiskolák alkotó művészete, nemcsak azért, mert a magyar mult hagyományos és bevált értékeit és erőit tartja fenn, ápolja, erősíti, hanem mert a kultúrfőlnyért vívott küzdelemben, népi erőinknek megfelelően, vesz részt a nemzetközi pedagógiai és szellemi kultúrmunkában, mondhatnók versenyben és ezzel elsősorban járul hozzá a nemzeti pedagógia felvirágoztatásához. A budapesti

középiskoláknak ezen nehéz, de mint a tanulmányi versenyek bizonyítják, sikeres munkájáról számol be Pintér Jenő, a budapesti tankerület tudós és elsőrangú pedagógus főigazgatója, immár tizedszer megjelenő tankerületi főigazgatói értesítőjében, melynek főbb adatait érdemesnek és szükségesnek tartjuk méltatni.

Az értesítő vázolja az utolsó tíz év építő munkáját, melyben Pintér Jenő oroszánrészt végzett. A vallásos és nemzeti nevelés elmélyült. A tönkrement épületeket lehetőleg rendbehozták. Új iskolák felállítását vitték keresztül. Életbeléptették az új középiskolai törvényt és rendtartást. Kiépítették a szakfelügyelői rendszert. Átalakították a középiskolai értesítőket. Bevezették a középiskolai tanulmányi értesítőt. Fellendítették az ifjúsági testnevelést és cserkészügyet. Rendszeresítették a tanulmányi ösztöndíjakat. Egybeállították az altiszti szabályzatot. Támogatták a középiskolai dalosversenyeket. Középiskoláinkat nemzeti nagyjainkról nevezték el. Pintér Jenőnek külön érdeme: a tanulók fegyelmi kódexének összeállítása, elhunyt nagyjaink és tanáraink sírjainak gondoztatása, az országos középiskolai tanulmányi versenyek megteremtése, a főigazgatói tudományos tanfolyam megszervezése, a középiskolai igazgatás kézikönyvének (immár 2. kiadásban) és a tankerületi főigazgatói értesítőknél közrebozsítása.

Az 1928—29. iskolai évben, a személyi változások mellett, említésre méltó, hogy a fiúközépiskolák átszervezése az V. osztályig jutott, a VI—VIII. osztályokban a görög, illetve görög-pótló helyett bevezették a második modern nyelvet. Ezután csak a tantárgyak anyaga fog módosulni. A leányközépiskolai reform az I—II. osztályokban lépett életbe. A középiskolai tanítás színvonalának emelkedését várják a szakfelügyelők részére kiadott utasítástól. Szabályozták a középiskolai tanárjelöltek kiképzését és a rendkívüli tárgyak tanítását. Könyvjegyzéket állítottak össze a tanári könyvtárak részére. Ki kell emelnünk a testnevelés térhódítását, amennyiben az osztályonkénti heti két óraszámot háromra emelték fel és ezzel a tanórák száma is emelkedett, ami a túlterheléshez szintén hozzájárult, bár leépítés volt a célja. Örömmel vehetjük ezzel szemben tudomásul, hogy a tanulmányi színvonal a békebelire emelkedett, sőt egyik-másik tárgyan meg is haladta azt. Az érettségi elnökök (az egyetemi tanárok nagyrésze is) szerint a tanulmányi készség a legnagyobb igényeket is kielégíti. Az ifjúság egészségi állapota jó, fegyelme példás, magatartása az iskolai falak között dicséretre méltó. Az ifjúsági egyesületekben virágzó élet folyik. A középiskolák súlyt helyeznek a hazafias nevelésre, a lelkiismeretes munkára és kötelességteljesítésre való nevelésre. A multhoz való ragaszkodás mellett élni akarásra, hősiességre és tudomány szeretetre tanítják az ifjúságot. Igyekeznek tiszta erkölcsiséget teremteni, azonban ehhez a család és a társadalom segítségére van szükség, hogy a nevelés és nemzetellenes akadályokat sikerrel leküzdhessék. Ápolják az értékes intézmények és személyek kultuszát. Nagyjaink sírjait gondoztatják. Kifejlesztik a haza méltóságát és nemzeti erőit jelképező nemzeti lobogó tiszteletét és ezzel a felnőtteknek is jó példával járnak elől. A fegyelmezés a népes és vegyes összetételű középiskolákban igen nehéz ugyan, de szeretettel párosult szigorúsággal hozzáférhető az ifjúság szellemi és erkölcsi előhaladását, amihez sokban hozzájárulhatna az egész társadalom egységes elvi állásfoglalása és segítése. Nevelési és kulturális szempontból megoldásra vár a vidékről vasúton bejáró tanulók kényes ügye. A házitánítás módjait is javítani lehetne. Nem ritkán helytelen irányba terelődik a testedzés is, amely a gyengeakarató és tehetségtű ifjúságot olykor visszatartja a komoly szellemi munka lassabban érő

eredményének kiküzdésétől. Annál örvedetesebb és dicséretreméltóbb a Berzsenyi Dániel-reálgimnázium VII. osztályú tanulóinak könyvkiadása, mely teljes értékű kollektív sikeres ifjúsági alkotás. Az összes szükséges és meglevő tehetségek egymást támogatva fonódtak egységbe és anyagi, érzelmi, értelmi, akarat, szóval összes személyi erőikből adták ki: Bessenyei György Hunyadiáról szóló époszát. A versenyképes, példás, nemzeti vezetésre alkalmas szellemről tanúskodnak a tanulmányi versenye is, melyek ugyan szép fényt vetnek a budapesti tanárookra is, de a budapesti ifjúságra is, amelytől méltán várhatjuk a szebb nemzeti kulturális jövő kialakítását. A magyar középiskolai tanárok, akik legértékesebb társaságunk oszlopos tagjai, írók, tudósok, szerkesztők, tankönyvírók és mindenekelőtt kitűnő nevelők, nehéz anyagi helyzetükben is, erejüket megfeszítve, dolgoznak, vezetőikkel együtt, a további fejlődés és siker biztosításán.

Bittenbinder Miklós.

Wilhelm Braune: Gotische Grammatik. Zehnte Auflage bearbeitet von Karl Helm. Max Niemeyer Verlag, Halle (Saale) 1928, 8°. X + 199 l. 4 M.

Ez a szakemberek körében immár fogalomná vált könyv jelen tizedik kiadásában semmit sem veszített régi értékeiből, világosságából, tömör rövidegéből és abszolút megbízhatóságából, hanem lényegesen nyert Karl Helm átdolgozásában. Helm mindent megtartott, ami Braune eredeti fogalmazásában bevált s jó volt, de hozzátett még egyet-mást, ami nagy nyeresége ennek a munkálatnak. Mindenekelőtt természetszerűen kiegészítette a régi szöveget a legutolsó nyolc év legfontosabb eredményeinek elkönyvelésével, azután pedig tekintetbe vette, hogy nem mindenki folytat gót tanulmányaival párhuzamosan összehasonlító nyelvészetet is. Helm mind az alakítani, mind a hangtani részben röviden, de kielégítően utalt az indogermán nyelvtörténeti kapcsolatokra. A könyv gyakorlati használhatóságban jelentősen nyert ezzel, úgyhogy melegen ajánlhatjuk a vele foglalkozóknak ezt a legújabb kiadást a régebbiekkel szemben.

Wilhelm Scherer: Geschichte der deutschen Literatur. (Vollständige Textausgabe.) Th. Knaur Nachf. Berlin W. 50. Év nélkül. 8°. 831 l. Vászonnköt. 2.85 M.

Scherer német irodalomtörténetét dicsérni nem kell; ez a németek egyetlen klasszikussá vált régebbi átfogó ilyen irányú műve, amelytől éppen ezért adnak ki újra meg újra. Ez a Knaurs Standard Leinenbände c. sorozatban megjelent legújabb kiadása azért érdemel külön említést, mert hallatlanul olcsó, különösen, ha jó papírárt, világos, nagybetűs nyomását s kitűnő kötését is tekintetbe vesszük. 2.85 M olyan ár, amely lehetővé teszi, hogy ez a kiváló mű a szó legszorosabb értelmében közkinccsé váljék. Tulajdonképp minden német irodalommal foglalkozónak a zsebében kellene hordania. Nemcsak tudományosan nívós mű, hanem rendkívül érdekleltően megírt, érdekes könyv is, amely fölér egy regénnyel. Heinz Amelung gondozásában és előszávválgal jelent meg. Az eredeti Scherertől átnézett szövegen nem változtatott semmit, mert értékes irodalmi emlékek is tekintette, meg úgy is látta, hogy részletkérdésekben itt-ott tovább juthattak, de Scherer nagyszerű beállításán ez sem változtatható, mert az ő könyvének az ereje éppen csodás egységében rejlik. A kiadót köszönet illeti meg, hogy áldozatok árán is ilyen olcsón a piacra hozta ezt a nagyértékű művet.

W. Hofstaetter—U. Peters: Sachwörterbuch der Deutschkunde. B. G. Teubner, Leipzig—Berlin. 1929—1930.

A jól ismert Teubner-cég ismét egy nagy tudományos munka

kiadására vállalkozott, mely alapvető fontosságú kézikönyv lesz minden német irodalommal, nyelvvel, néprajzzal foglalkozó szakember számára. Két kötetben fog megjelenni kb. 600—600 lap terjedelemben. Az I. már most dec.-ben hagyja el a sajtót, a II. 1930 húsvétjára lesz készen. Előremegrendelés esetén kötetenként 27 M-ba kerül. (Részletfizetésre is szállítható.) Szaktársaink figyelmét már előre fölhívjuk erre a fontos kézikönyvre.

Turóczi-Trostler József: Lessing és a felvilágosodás. Születésének 200. évfordulójára. (A „Századunk” könyvtára. 6. sz.) Budapest, 1929. 8°. 8 l. Ára 1 P.

A Lessing-centennárium nálunk, sajnos, nem termelt ki olyan irodalmat, amelyet elvárhattunk volna s így annál nagyobb örömmel számolunk be Trostler nagyon érdekes fejtegetéseiről, melyekre más kapcsolatokban még majd visszatérünk.

Nagy László: Gyöngyösi és a barokk. Budapest, 1929. 8°. 56 l.

Helyszüke miatt itt csak röviden utalunk egyelőre erre a derék dolgozatra, amely nemcsak ezzel az érdekes régi magyar íróval való behatódott foglalkozásról tesz tanubizonyosságot, hanem arról is, ami szemünkben különösen rokonszenves, hogy szerzője szeretettel mélyedt el a modern német irodalomtörténeti módszerek tanulmányozásába.

W. Hofstaetter—F. Schnabel: Grundzüge der Deutschkunde. II. Band. B. G. Teubner, Leipzig-Berlin, 1929. 8°. VIII+304 l. Kötve 10 M.

Polyórástunk hasábjain megemlékeztünk már ennek a kiváló könyvnek az első kötetéről Ennek a II.-nak pontosabban következő a tartalma: A német föld (Fritz Gräntz tollából), A politikai fejlődés (Franz Schnabel), Hadügy (v. Freytag—Loringhoven), Állam és jog (Friedr. Giese), Gazdaság (R. Michels), Katolikus vallás (A. Bigelmair), Evangélikus vallás (H. W. Beyer), Mitológia (G. Neckel), Népismeret (A. Spamer). Minden cikk nagyon tárgyilagos s jól emeli ki a lényegeset, továbbá sohasem téveszti szem elől a nemzetközi áramlatokat, hanem kellőképp tekintettel van minden a tárgyalt kérdésekkel kapcsolatos nem-német jelenségre is. Nagyon jó segédeszköz a mi tanárságunknak is, mert itt nagyon megbízható, modern s érdekkeltő formában kapja mindazt, amire a német nyelvtanításban középiskolánkban szüksége lehet, ha az új tantervek meg utasítások szellemében úgy akar tanítani, hogy a Kulturkunde meg Auslandskundere megfelelő gondot fordít. Az egész munkát életteljes voltára eléggé fényt vet következő célkitűzése: Die Darstellung setzt sich als Ziel, unter bewusster Zurückstellung des Einmaligen, Zufälligen, nur geschichtlich Interessanten überall tunlichst dasjenige herauszuarbeiten, was für das deutsche Wesen und seine Entfaltung bedeutsam gewesen ist was in die Gegenwart hinein lebendig fort dauert, was für die Erkenntnis und Wertung des nationalen Lebens von heute und seine bewusste Gestaltung zu wissen nottut.

Alfred Nicolai: Lateinisches Lesebuch für Realgymnasien. I. Bd. Mittelstufe. M. Diesterweg, Frankfurt a. M. 1927. 8°. 147 l. II. Bd. Oberstufe. U. o. 1927. 8°. 215 l.

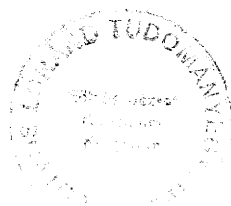
Mindkét kötet nemcsak az ókori latint veszi tekintetbe, hanem a középkort, sőt újkort is. Az elsőben külön van csoportosítva a „régí Róma” szellemi kincse és ismét külön a hellenisztikus koré. Újra külön fejezetet képeznek Rómának Galliához meg Germaniához való viszonyát szemléltető olvasmányok. A negyedik fejezet a népvándorlás és az ókereszténység korát mutatja be kitűnően kiválasztott szemelvényekben, míg az ötödik a középkori híresebb latin művekből nyújt

bőséges választékot. (Paulus Diaconus longobard története, Widukind szász krónikája, Cacsarius Heisterbacensis, Jacobus a Voragine legendái s a leghíresebb régi latin egyházi énekek vannak ebben a részben képviselve.) A második kötet a római államra és a latin gondolkodásra vonatkozó anyagot nyújt Catullus, Vergilius, Horatius-szemelvényekkel. A továbbiakban az ókereszténység szelleme van bemutatva: Minucius Felix; Augustinus (confessiones, de civitate dei), majd a karoling meg az Ottók korabeli renaissance (többek közt a híres Waltharius epikus költemény is) és a középkor nagy századai. Nem maradtak azonban el a humanizmus és a renaissance sem (Hutten, Enea Silvius Piccolomini, Celtis, Erasmus, Copernicus, Morus). A fölvilágosodás és az exakt tudományok megalapításának latinnyelvű irodalma szinte a modern időkig viszi az olvasót (Baco, Kepler, Grotius, Milton, Spinoza, Newton, Leibniz), melyekből vett szemelvények (XIII. Leo pápa: litterae encyclicae de conditione opificum) gyönyörűen zárják be ezeket a nagyon értékes köteteket. A kiállítás nemes ízlésre valló és nagyon gondos. Kevés, de nagyon jó kép (kizárólag fényképek) igyekszik a megértést elősegíteni és a két nagyon szép kötetet díszíteni. A két könyv megbecsülhetetlen segédeszköz a modern filológusnak is. A német irodalom leghíresebb latinnyelvű termékeit kapja itt első sorban, de nagyon sok más, európai vonatkozásban fontos iratot is.

Diesterwegs neusprachliche Schulausgaben. Englisch. Bd. XIII. Uncle Tom's Cabin. M. Diesterweg, Frankfurt a. M. 1928. Kis 8°, 118 l.

Kitűnő segédeszköz az iskolai oktatásban is, de nagyon áldásos hatású, mint házi olvasmány. Egyáltalán tömegesen kellene nyújtani a modern nyelvet tanuló ifjúságnak ilyen őket érdeklő ifjúsági műveket s ilyen rövidített és egyszerűsített kiadásokban, melyekben kisebb nyelvi tudással is megérthetik a szövegeket. Jól tudjuk azt, hogy az órákon magukon nem igen lehet egy idegen nyelvet teljesen elsajátítani; hozzá kell járulnia az iskolán kívüli állandó olvasásnak; mihez pedig első sorban kedvet kell csinálni a tanulósnak. Az ilyen gondos idegennyelvű kiadások az ifjúsági irodalom köréből felelnek meg legjobban e célnak.

(Helyszüke miatt a beküldött és új könyvek egy részéről a következő évfolyamban lesz szó.)

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

KERÉNYI KÁROLY és KOSZÓ JÁNOS

BUDAPEST, 1929.

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt *class. philologiai* dolgozatok **dr. Kerényi Károly** (II., Zsigmond-utca 8), a *modern philologiai* dolgozatok és könyvek **dr. Koszó János** címére (I., Zenta-utca 5) küldendők. Fölolvasások az első titkárnál, **Vayer Lajosnál** (IX, Bakáts-tér 7) jelentendők be.

Schriftleitung: **K. Kerényi**, Budapest II. ker., Zsigmond-utca 8. (altphilologischer Teil), und **J. Koszó**, Budapest I, Zenta-utca 5 (neuphilologischer Teil).

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

	Lap
<i>Heisenberg, August</i> : Das Wesen der byzantinischen Kultur und ihre Bedeutung für die Gegenwart	1
<i>Boda István</i> : Arany János „különös természete“ és az Arany-balladák megrendült lelkű hősei, (III.)	13

HAZAI IRODALOM.

Gróf Klebelsberg Kuno: Küzdelmek könyve. <i>Bittenbinder Miklós</i>	26
---	----

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Eduard Engel: Was bleibt? <i>Koszó János</i>	28
John Černý: Die deutsche Dichtung. <i>F. I.</i>	28
Friedr. Kainz: Gesch. d. deutsch. Lit. —ó —s.	29
Rich. Wallach: Das abendländ. Gemeinschaftsbewusstsein im Mittelalter. <i>Koszó J.</i>	29
Heilige u. Helden des Mittelalters. <i>K. J.</i>	30
The Gests of King Alexander of Macedon. <i>K.</i>	30
E. Walker: Der Monolog im höf. Epos. <i>K.</i>	31
Neidhart v. Reuenthal: Gedichte stb. —ó —s.	31
Karl Viëtor: Probleme der deutschen Barocklit. —ó —s.	32
E. Ermatinger: Barock u. Rokoko. —ó —s.	32
H. Hettner: Gesch. d. deutschen Lit. im 18. Jh. —ó —s.	33
Sturm u. Drang. <i>K.</i>	34
Franz Neubert: Goethe u. sein Kreis stb. —ó —s.	34
Bielschowsky—Linden: Goethe. —ó —s.	34
H. Bieber: Der Kampf um die Tradition. <i>F. I.</i>	36
Carl Neumann: J. Burckhardt. <i>K. J.</i>	36
Der grüne Heinrich. <i>K.</i>	37
Junge deutsche Lyrik. —ó —s.	37
A Budapesti Philolog. Társ. LIV. r. közgyűlése	38

VEGYES.

Újabb külföldi vélemények Kerényi Die griech.-orient. Lit. c. könyvéről ..	44
Addenda recentiora ad „Homerus Compar“. <i>Marót Károly</i>	45
Kreskay ismeretlen latin verse. <i>Timár Kálmán</i>	60
Ragozás a német nyelvtanításban. <i>Lux Gyula</i>	62

INHALT.

	Seite
<i>Heisenberg, August</i> : Das Wesen der byzantinischen Kultur und ihre Bedeutung für die Gegenwart	1
<i>Boda, Stef.</i> : Die „absonderliche Natur“ des Joh. Arany. III.	13

BUCHBESPRECHUNGEN.

Vaterländische Literatur	26
Ausländische Literatur	28
IV. Generalversammlung der Budapester Philolog. Gesellschaft	38

Folytatás a boríték 3-ik oldalán.

Thomas Mann: Zwei Festreden. — Paul Fechter: Deutsche Dichtung der Gegenwart. — H. Hesse: Eine Bibliothek der Weltliteratur. <i>Koszó János</i>	Lap 233
Der grosse Brockhaus. K.	235

VEGYES.

<i>Timár Kálmán</i> : Heigl Ambrus, a jezsuita dráma művelője	236
<i>Tolnai Vilmos</i> : Arva gerlice.	236
Zu Béla Kelemens grossem Wörterbuch. (<i>E. Häckel</i> .)	241
<i>Waldapfel József</i> : Basiliskus és szalamandra Balassi korának latin költőinél	241
Szövetségi évkönyv. (<i>Bittenbinder Miklós</i> .)	243
A Revue de littérature comparée Rác L. könyvéről	244
Vesperus: szender. (Hibaigazítás.)	244
Beküldött könyvek	244
Új könyvek	249

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben jelenik meg.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **dr. Császár Ernőhöz** (VI. Felső erdősor 1.) intézendők. Tagdíj évi 5 (öt) pengő. Előfizetési díj évi 8 (nyolc) pengő.

Preis des Jahrgangs (10 Hefte ca. 20 Bogen) Gm. 6'—. Bestellungen sind an Herrn **Dr. Ernst Császár** (Budapest VI, Felső erdősor 1.) zu richten.
Der deutsche Auszug wird dem I. Heft des Jg.-s 1930 beigelegt werden.

HANDBUCH DER ALTERTUMSWISSENSCHAFT LEGÚJABB KÖTETE

W. SCHMID—O. STÄHLIN: **GESCHICHTE DER GRIECHISCHEN LITERATUR.**

I. TEIL, 1. BD. DIE GRIECHISCHE LITERATUR VOR
DER ATTISCHEN HEGEMONIE.

XIV, 805 LAP. NAGY 8°. FÜZVE 40'— M, KÖTVE 45'— M.

C. H. BECK: MÜNCHEN.

UNGARISCHE JAHRBÜCHER

Begründet von **ROBERT GRAGGER**
Herausgegeben von **JULIUS v. FARKAS**

1929: IX. Bd. 24 Mark.

Walter de Gruyter u. Co. Berlin

1. Erdélyi Lajos dr.:

Magyar Nyelvi Tanulmányok.

I—II. Budapest 1926—1929. Közérdekű dolgozatok a mondattan, magyar nyelvjárastan, s utóbbinak a magyar történelem és irodalomtörténet körében való alkalmazásáról. I. kötet a Gyulafehérvári Sorok fényképmásolataival. II. kötet a Halotti Beszéd nyelvjárása térképével. Egy-egy kötet ára 7 pengő. (Kapható a szerzőnél, Budapest, I, kerület Győri-út 14, vagy Kókai Lajos könyvkereskedésében, Budapest IV. ker., Kamermayer Károly-utca 3. szám.)

2. Erdélyi Lajos dr.:

A régi magyar irodalom történetéhez a nyelvjárások alapján.

I. Budapest 1929. A Halotti Beszéd nyelvjárása térképével. Ára: 1 pengő 80 fillér. (Kapható a szerzőnél vagy Kókai Lajos könyvkereskedésében.)

Geschichte der Kunst aller Zeiten und Völker

Von Geh. Rat Professor Dr. **Karl Woermann**

Zweite, neubearbeitete und vermehrte Auflage

Mit 2028 Abbildungen im Text und 381 farbigen
und schwarzen Tafeln

**6 Bände, in Leinen 90 Reichsmark
oder in Halbleder-Prachtband mit Goldschnitt
120 Reichsmark**

Bibliographisches Institut AG. in Leipzig.